

2001 | 1-2

HA
1432

TÖRTÉNELEMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ ENGEL PÁL EMLÉKÉRE

■ KUBINYI ANDRÁS
A CSÁSZÁRVÁRI URADALOM KÖZBECSÜ
ÖSSZEÍRÁSA 1489-BŐL

■ ZSOLDOS ATTILA
SZEPES MEGYE KIALAKULÁSA

■ PÁLOSFALVI TAMÁS
AZ 1442. MÁRCIUSI TÖRÖK HADJÁRAT

■ KÖZÉP-EURÓPA AZ ÁLLAMALAPÍTÁS
KORÁBAN

■ GLATZ FERENC
REGIONÁLIS TÖRTÉNETSZEMLELET
KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

■ KRISTÓ GYULA
A MAGYAR ÁLLAMALAPÍTÁS

■ HERWIG WOLFRAM
A MAGYAROK ÉS A FRANK-BAJOR
OSTMARK

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLIII. ÉVFOLYAM, 2001. 1–2. SZÁM

Szerkesztők

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (felelős szerkesztő),
GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

ENGEL PÁL, GECSÉNYI LAJOS, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS, KRISTÓ GYULA,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

ENGEL PÁL EMLÉKÉRE

Zsoldos Attila: Engel Pál (1938–2001)	1
Kubinyi András: A császárvári uradalom közbecsü összeírása 1489-ből	3
Zsoldos Attila: Szepes megye kialakulása	19
Csukovits Enikő: A lovagi zarándoklat	33
Pálosfalvi Tamás: Az 1442. márciusi török hadjárat.	
Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz	43
Teke Zsuzsa: A firenzeiek vagyoni helyzete a Zsigmond kori Magyarországon.	
Az 1427. évi Catasto adatai alapján	55
Körmendi Tamás: A 13. századi premontrei monostorjegyzékek magyar vonatkozásairól	61
Nógrády Árpád: A Szerdahelyiek és a rojcsai prediálisok	73
Engel Pál munkásságának bibliográfiája 1998–2001	83

KÖZÉP-EURÓPA AZ ÁLLAMALAPÍTÁS KORÁBAN

Glatz Ferenc: Regionális történetiszemlélet Közép-Kelet-Európában.	
Magyarok és szomszédai az államalapítás korában	87
Székely György: Csehek és magyarok a 10–11. században	107
Kristó Gyula: A magyar államalapítás	113
Herwig Wolfram: A magyarok és a frank–bajor Ostmark	123
Dušan Třestík: A csehek és a magyarok a 10. században	133

ENGEL PÁL (1938–2001)

Engel Pálnak éppen két évtized adatott arra, hogy a magyar középkor hivatásos kutatója legyen, képességeinek, felkészültségének és munkabírásiának köszönhetően azonban e fájóan szűkre szabott pályafutás is monumentális életművet eredményezett. Jobb időkben születve talán zökkenőmentesen épülhetett volna fel a szakmai karrierje, csakhogy az idő tájt, amikor pályája elején állt, a középkor kutatása éppen nem tartozott Magyarországon a támogatott területek közé, s a birtokos nemesség történetét – amelybe Engel még kamaszfejjel, Hóman Bálint műveit forgatva szerelmesedett bele – kiváltképp háttérbe szorították. Diplomájának megszerzését követően könyvtárosként helyezkedett el tehát: előbb a budapesti *Egyetemi Könyvtárban* dolgozott, majd a *Magyar Posta Szakkönyvtárának* vezetője lett. Ifjúkori terveit azonban nem adta fel, s mint utóbb mesélte, ismeretei javát ezekben az években, amatőr kutatóként halmozta fel. Mályusz Elemér invitálására aztán bekapcsolódott a Zsigmond-kori oklevéltár munkálataiba, s az e korszak hatalmi viszonyait feltáró első könyve (*Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban [1387–1437].*, 1977.) is ebben az időben született. 1982-ben került a *Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetébe*, ahol jó barátja, Szűcs Jenő halála után a Középkori osztály vezetője, majd az intézet igazgatóhelyettese lett. Egy rövid időre elvállalta az *MTA Könyvtárának* igazgatását, majd visszatért a *Történettudományi Intézetbe*, amelynek haláláig egyik vezető munkatársa maradt.

Kevesen tettek Engelnél többet annak érdekében, hogy az addig elhanyagolt politikatörténet visszanyerje méltó helyét a magyar középkorkutatásban. Maradandó eredményeket ért el egyes konkrét események rekonstrukciója terén is, munkásságának valódi jelentőségét mindazonáltal azok a kutatások fémjelzik, amelyekkel a további vizsgálódások nélkülözhetetlen adatbázisait teremtette meg. Az 1301 és 1457 közötti időszak egyházi és világi méltóságviselőiről készített munkája (*Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.*, 1996.) épp úgy alapmunkának számít ma már, mint a magyar középkor történetében kulcsszerephez jutó családok leszármazási rendjét tisztázó, CD-ROM változatban megjelent genealógiai táblázatai (*Magyar Középkori Adattár. I.*, 2001.). Munkásságát élete fő műve, a késő középkori Magyarország közvetlenül halála előtt elkészült digitális atlasza (*Magyarország a középkor végén*) koronázta meg, amely

világviszonylatban is egyedül álló vállalkozás. Ennek elkészítéséhez az átlagos középkorász képzettség már elégtelennek bizonyult, megtanult tehát török iratokat olvasni, hogy a 16. századi oszmán összeírások anyagát is hasznosíthassa az ország településszerkezetének rekonstruálásakor.

Engel az egyetemen bizantinológusnak készült, s bár érdeklődése utóbb a magyar középkor története felé fordult, mindvégig különös figyelmet szentelt a középkori Magyar Királyságot a Balkán népeihez és országaihoz fűző kapcsolatoknak. E témával kapcsolatos munkái meggyőzően tanúskodnak arról, hogy Engel – a forrásoknak a szakma szigorú szabályait követő elemzésén alapuló – történetírói felfogásában a legcsekélyebb szerephez sem jutott a „nemzeti múlt” megszépítésére törekvő elfogultság vagy részrehajlás.

A részletekben elmélyülő tudóst a magyar és a nemzetközi közvélemény elsősorban azon művei alapján ismerhette meg, amelyek a szakmainál jóval szélesebb olvasóközönség számára készültek. A magyar történelem 1440-ig terjedő korszakának európai horizontba illesztett összefoglalását adó könyve, a *Magyarok Európában* sorozat első kötete (*Beilleszkedés Európába.*, 1990.) több kiadást ért meg: a siker záloga a tényeket és összefüggéseket mesterien elegyítő munka közérthető és elegáns stílusa volt. Halála előtt néhány hónappal jelent meg Angliában az egész magyar középkor történetét a legújabb kutatási eredmények tükrében bemutató kötete (*The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526.*, 2001.), amely egyfajta kultúrmissziót is teljesít, hiszen hasonló munka valamely világnyelven legutóbb az 1940-es évek elején látott napvilágot.

A *Történelmi Szemle* egyike volt azoknak a szakmai fórumoknak, amelyeket Engel Pál rendszeresen megtisztelt írásaival. Olyan tanulmányai jelentek meg folyóiratunk hasábjain, mint *A honor* (1981), amely alapvetően átformálta mindazt, amit a magyar Anjouk kormányzati rendszeréről addig tudni véltünk, a konkrét eredményei mellett módszertani szempontból is kiemelkedő jelentőségű *A Drávántúl középkori topográfiája* (1997) vagy éppen a középkori magyar birtokjog számos jelenségét új megvilágításba helyező *Nagy Lajos ismeretlen adományreformja* (1997).

Engel Pál munkássága, ez már ma is biztos állítható, nehezen túlbecsülhető mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a magyar középkorkutatás – kiváltképp az általa intenzíven művelt politika- és társadalomtörténeti területeken – az 1980-as évektől kezdve fokozatosan új erőre kapott. Abban, hogy ez így történt, a szűkebb értelemben vett történetírói tevékenysége mellett jelentős szerephez jutott az az önzetlen támogatás és segítség is, amit Engel fiatalabb kollégáinak vagy éppen a tehetséges pályakezdőknek mindenkor megadott. Tudományága fejlesztésében elért eredményei elismeréseként a *Magyar Tudományos Akadémia* előbb levelező (1995), majd rendes tagjai (2001) közé választotta. Engel halálával a mai magyar történetírás egyik legkitűnőbb alakja távozott el.

Zsoldos Attila

A császárvári uradalom közbecsü összeírása 1489-ből

Az újabb magyar történetírásban Engel Pál volt az, aki több tanulmányában – és főként az Ung megye településviszonyaival foglalkozóban – rámutatott, hogy különböző összeírások milyen településtörténeti és demográfiai adatokkal szolgálnak a középkori viszonyok rekonstrukciójára.¹ Különösen fontos ez a Drávántúl vonatkozásában, amelyre viszonylag kevés adatunk maradt fenn. Itt ugyancsak Engel Pál nyújtott példát számunkra, aki különösen Valkó megye, illetve Baranya drávántúli részére közölt számunkra fontos ismereteket.²

Magam ehhez a kérdéshez szeretnék segítséget nyújtani, egy szlavóniai, Varasd megyei középkor végi összeírás feldolgozásával. 1976-ban Grazban kutatván került a kezembe a császárvári (Cesargrad) uradalom közbecsüjegyzéke, amelyről annak idején xeroxmásolatot készítettem.³ A közbecsü (*communis aestimatio*) azért igen fontos forrás, mert ilyenkor nem csupán a lakott és pusztá telkek számát (ez utóbbi esetben megkülönböztetve azokat, amelyeken épületek vannak, azoktól, amelyek teljesen üresen állnak), hanem – többek között – a templomokat, malmokat, vármokát, valamint művelési ágak szerint (pl. szántók, kaszálók, erdők stb.) a településhez tartozó földeket is összeírták. Így nem csupán demográfiai, pusztásodási adatokat, hanem mezőgazdaságtörténetieket is kapunk. Ezekre azért volt szükség, mert így lehetett egy település, vagy uradalom értékét az egész királyságban azonos kulcs alapján meghatározni. Ez a „becsérték” jóval alacsonyabb volt ugyan a tényleges piaci értéknél, mégis összehasonlítási lehetőséget adott a bíróságok számára, amelyet senki sem vonhatott kétségbe, nem érvelhetett pl. a termőföld jó vagy rossz minőségével.⁴

1 Engel Pál: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. (Adatok Magyarország középkori demográfiájához.) Századok 1985. 941–1005.

2 Engel Pál: A Drávántúl középkori topográfiája: a történeti rekonstrukció problémája. Történelmi Szemle 1997. 297–312.

3 Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, Urkunden N° 8502. Rövid összefoglalását és demográfiai tanulságait közöltem: Kubinyi András: A nagybirtok és jobbágysága a középkor végén az 1478-as Garai–Szécsi birtokfelosztás alapján. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1986. 197–226.

4 Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Bp. 1990. (Tudománytár) 268–280. (I. rész, 133–134. cím.) – A

Történetírásunk már régebben felfigyelt a becsüösszeírások jelentőségére. Szabó István pl. többek közt felhasználta a művelési ágak arányainak meghatározására.⁵ Magam részletesen feldolgoztam a Garai-uradalmak felosztásával kapcsolatos 1478-as becsüösszeírást.⁶ Itt kell megjegyezni egy forráskritikai problémát. Mivel az esetek többségében két szemben álló fél közti peres eljárás során keletkezett a becslés, így az egyik félnek az adatok csökkentése, a másiknak pedig emelésük volt az érdeke. Ott, ahol a vitás felek egyformán nagy hatalmú emberek voltak, akiknek módjuk volt hozzáértő szakembereket delegálni az eljáró királyi és hiteles helyi emberek mellé, az adatok többé-kevésbé hitelesek, ahogy azt több esetben a Garai–Szécsi-becsü esetében sikerült is igazolnom. Ez azonban nem feltétlenül áll minden esetben. Számolni kell a középkori földmértési technika hibáival is. Gyakran előfordult pl., hogy a mérendő területnek csak egyik oldalát, leginkább a szélesség kiterjedését mérték meg, máskor – főként nagyobb területek esetében – pedig szemmértékkel becsülték meg a területet. Ezzel a hibalehetőséggel számolnunk kell, az azonban valószínű, hogy az egyes művelési ágak egymáshoz viszonyított aránya megfelelehetett a valóságnak.⁷

A császárvári uradalmat Zsigmond 1399-ben a zagoriai grófsággal együtt a Cilleieknek adta, majd a család fiágának kihalta után V. Lászlótól Baumkircher András kapta meg.⁸ 1489-ben Cillei Hermann fia néhai Cillei Hermann gróf leánya, Borbála, Szentgyörgyi és Bazini János gróf felesége perelte a nagyságos Baumkircher Vilmost és Györgyöt az uradalom ügyében. Itt máris egy nehézséggel találkozunk, ugyanis hiába adta meg – többször is! – látszólag pontosan Borbála asszony leszármazását az 1489-es becsüoklevél, ez mégis téves, ugyanis Borbála Hermann von Montfort gróf és Cillei III. Hermann gróf leánya, Margit házasságából született,⁹ a két különböző családból való Hermann gróft pedig bizonyára a per érdekében tették meg apa és fiúnak. Ellenfelek, az uradalomban benn ülő két Baumkircher, pedig András fiai voltak.¹⁰

fennmaradt különféle becsütarifák táblázatos összeállítása: *Bónis György*: Középkori jogunk elemei. Bp. 1972. 165–180. Magukra a becsükre: i. m. 162–164.

5 *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975. (Agrártörténeti Tanulmányok 2.) 13.

6 *Kubinyi A.*: i. m. 197–226.

7 *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV/3.) 42–51.

8 *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Bp. 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) 291.

9 *Franz Krones*: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Graz, 1883. II. 154. és a genealógiai tábla melléklet; *Engel Pál*: Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia. (Arcanum Digitéka.) A Cillei és a Hontpázmány-nembeli Szentgyörgyi családok genealógiai táblái.

10 *Roland Schaffer*: Zur Genealogie der Baumkircher. In: Andreas Baumkircher – Erben und Nachfolger. Symposium im Rahmen der “Schlaininger Gespräche” vom 20–24. September 1989 auf Burg Schlaining. Wissenschaftliche Schriftleitung und Red. Ulrike Döcker–Rudolf Kropf. Eisenstadt, 1992. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Heft 88.) 29–30.

Az ügy a következő. Az 1489-es Szent Mihály-napi oktaván a felperes Borbála asszony ügyvédje, Pelényi Pál, bemutatta a császári káptalan szeptember 19-én kelt határjáró és birtokbecslő oklevelét (amely azonban határjárást nem tartalmaz!), mire az alperesek ügyvédje, Titösi Szász Miklós kérte annak átíratban történő kiadását. Ezt a személynöki szék meg is tette, az oklevél alján Dorogházi László mester ítélmester „lecta” jelzésével ellátva. A császári *relatoria* szerint a királynak Vízkereszt oktavája 54-ik napján (március 7.) kelt parancsa szerint a királyi kúriából kiküldött Polkárti Mihály mester királyi emberrel kiküldték Balázs mester kanonoktársukat, akik szeptember 9-én és a következő napokon összehívván a szomszédokat és a határosokat, kiszálltak a császárvári uradalomhoz, és elvégezték a becsüösszeírást.

A megjelentek: a vitézlő Szomszédvári Henning János nevében Ocho-i Péter nemes, továbbá Zabok-i Kálmán, Gregoryowcz-i Lénárt, Zabok-i Simon és Gobosowcz-i Mihály, valamint a nagyságos Baumkircher Vilmos és György emberei: Domahowo-i Cherneka Osvát, Vadyno-i Pál, Cralewcz-i Rosman Márton, Thnasowcz-i Dworchyak Kelemen, Felső-Thwlya-i Fraysmer Tamás, és Ilyncz-i Kaaz György. Megjelent még a felperes Borbála asszony képviselőjében Pokateleki Kondé Jakab. Azért soroltam fel az összes tanút, mert zömük az alperesek császárvári uradalmi jobbágya volt. A nevek időnként el vannak írva. Baumkircher embereinek lakóhelye kivétel nélkül előfordul az uradalomban, csak Thnasowcz Tamasowcz, Felső-Thwlya pedig Thwhel formában. A megnevezett jobbágyságok nevük tanúsága szerint részben németek lehettek, ami, tekintve a birtokost és a közeli határt, érthető. A Henninget képviselő nemesen kívüli „független” négy tanú közül 1507-ben Zabok-i Kálmán 5, Simon 3 jobbágysággal rendelkezett Zabokon, az oklevelünkben Gobosowcz-inak nevezett Mihály pedig 5-tel Gwbasewon. Mindkét falu a császárvári uradalom közvetlen szomszédja volt az adóösszeírás szerint.¹¹ Gregoryowcz-ot nem sikerül Varasd megyében azonosítanom. Feltűnően kevés a szomszédok száma, a Pozsony megyei Kondé, Borbála asszony ügyvédje, pedig nem rendelkezhetett helyismerettel, így – legalábbis a földek esetében – a valóságos terület feltehetően nagyobb lehetett az összeírtánál. Azt viszont, hogy lakott, vagy pusztá telekről van szó, és mennyiről, nehezebb lett volna megmászítani.

Az uradalomban volt egy mezőváros és 83 falu, amelyeket szokás szerint *possessionak*, birtoknak neveznek. Klocz *oppidum* közvetlenül a vár alatt feküdt, és nyilvánvalóan a mai Klanjccal azonos. Itt találunk egy torony nélküli kőtemplomot temetővel, ilyen állt még Drasilowczon és Alsó-Thuhelen. Bwzkon egy tornyos kőkápolnát írtak össze temetővel. Ezenkívül az uradalomban csupán négy temető nélküli fakápolna szolgált az Isten tiszteletét: Bobowecen, Kralyowczon, Lenysan és Chresywcezen. A feltűnően ritka templomhálózatra vonatkozó adatokkal nem vitatkozhatunk, ez aprófalvas települések esetében máshol is kimutatható az országban, hiszen egy néhány házas kisfalu nehezen épít-

¹¹ Josip Adamček–Ivan Kampuš: Popisi i obračuni poreza u hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. Zagreb, 1976. (Izvori za hrvatsku povijest 3.) 38.

hetett templomot, vagy tarthatott el papokat.¹² Itt inkább az a különös, hogy a viszonylag nagy létszámú uradalmi lakosság temetkezőhelyeül csak négy temető szolgált.

A magas népességszám a 84 település jobbágytelkeinek összeírása alapján nyilvánvaló. 691 lakott telket írtak össze, ezenkívül 24 pusztá telken még állt a ház, csupán 9 volt teljesen pusztá. (Ebből az egyetlen mezővárosra 38 lakott, 6 házas pusztá és egy építmény nélküli pusztá telek esett.) A 724 telek közül tehát 95,4% lakott, 3,3% lakatlan házas és 1,2% teljesen pusztá volt. Ez még abban az esetben is teljesen eltér az országos átlagtól, amennyiben itt betartották a közbecsü-szabályzatot, miszerint a többi telkek során kívül eső (azaz faluszéli) teljesen pusztá telkeket nem kell a becseinél figyelembe venni.¹³ Igaz, ezt a szabályzatot nem tartották be mindig. 1478-ban a Garai-uradalmakban a jobbágygazdaságok 59,1 az egész telkek 62,6%-a állt pusztán. A legkisebb mértékű a cseszneki uradalomban volt a pusztásodás, ott azonban mind az egyes jobbágygazdaságoknak, mind a telkeknek mégis 41,7%-a pusztán állt.¹⁴ Az sem érdektelen, hogy a császárvári uradalomban egyetlen prédiomot, azaz pusztá települést sem írtak össze. Szabó István ismert, de ma már meghaladottnak tűnő¹⁵ tétele: hanyatló jobbágyország a középkor végén, részben épp a magyarányú pusztásodásra megy vissza. Szabó István számos középkori összeírás adatai alapján azt bizonyította, hogy a középkor végén a magyar jobbágyfalvakban átlag minden második telek gazdátlanul állt.¹⁶ Mint láttuk, ez derül ki a Garai-uradalmakban, itt, Szlavóniában azonban egészen más a helyzet. Nem nagyon valószínű, hogy ez annak következménye, miszerint nem közvetlenül magyar területről van szó, inkább az, hogy adataink csak nagyon hiányosan maradtak fenn. A pontos ok tehát ismeretlen, reméljük, hogy utódaink majd választ tudnak adni.

1. táblázat

A lakott telkek eloszlása a települések nagysága szerint

Helységek telekszám szerint	Helységszám	%	Lakott telkek száma	%	Egy településre eső telkek száma
1 mezőváros	1	1,2	38	5,5	38
21–30	3	3,6	66	9,6	22
16–20	4	4,8	72	10,4	18
11–15	12	14,3	145	21,0	12

12 Szabó István: A középkori magyar falu. Bp. 1969. 184–186.

13 Werbőczy I.: i. m. 270. (I. rész, 133. cím, 20 §.)

14 Kubinyi A.: i. m. 202–203.

15 Más vonatkozásban foglal vele szemben állást: Nógrády Árpád: Földesúri pénzáradék és paraszti életszínvonal Magyarországon a középkor végén. (Kézírtas PhD értekezés.)

16 Szabó István: Jobbágyok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Bp. 1976. 172.

Helységek telekszám szerint	Helységszám	%	Lakott telkek száma	%	Egy településre eső telkek száma
6–10	27	32,1	216	31,3	8
2–5	37	44,0	154	22,3	4
Összesen	84	100,0	691	100,1	8

Táblázatunk világosan mutatja, hogy a mezőváros ugyan kiemelkedik a falvak közül, mégsem mondható súlya különösen jelentősnek az uradalmon belül. A döntő az aprófalvak nagy száma. A települések 76,1%-ában élt a parasztok 53,6%-a. Szabó István adatai szerint 1401–1526 között a falvak átlag háztartás-száma 17,3 volt, itt a jelek szerint csak nyolc. Ugyanakkor országos átlagban 1–5 jobbágyos falvakban élt a parasztság 18,3%-a (itt 22,3), a 6–10 jobbágyos kategóriában pedig 21,9%-a (itt 31,3%-a).¹⁷ Ez különben alátámasztja azt a megállapítást, hogy a Dunántúl déli részén és a Dráván túl inkább az apró falvak voltak többségben.¹⁸ Érdekes, hogy a templomos hely jelleg nem függött össze a település nagyságával. A mezővároson kívül a két másik templom közül az egyik 11, a másik pedig 4 jobbágyos (!) faluban épült. A kápolnák közül is csupán egy állt a mezőváros után legnépesebb faluban.

Az összeírás jobbágytelkeket ad meg (*sessiones jobagionales*), noha a jobbágy jelzőt az első négy helység után elhagyja. Ez jelentheti épp úgy a tartozékokkal, a külső telekkel együtt értendő földesúri adóegységet, mint a háztelket.¹⁹ Az első értelmezés mellett szólna, hogy pl. a Garai család uradalmi becsűjénél töredéktelkeket is összeírtak.²⁰ Ezt támasztja alá, egyben további kérdéseket vet fel, az állami adószámadásokkal való egybevetés. Szlavóniából több királyi adóösszeírás maradt fenn a Jagelló-korból, ezekben pedig előfordul a császárvári uradalom. Sajnos, Szlavóniában az uradalmakat együtt, a hozzájuk tartozó településeket nem említve, írták össze. Az adóegység a *fumus* (füst) volt. 1494–1495-ben füstönként fél forintot fizettek. 1494-ben Baumkircher György a császárvári és koszteli uradalmak után 778 forinttal maradt adós, azaz legalább 1556 füstje volt.²¹ 1495-ben két adókimutatás volt. Az elsőben Kosztel vára után 150 forintot nem fizettek be, míg a másodikban, amelyet az első összeírás alapján hajtottak be, Corvin Jánosnak adták behajtásra 750 forint értékben a csá-

17 Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Bp. 1966. 191.

18 Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. (História Könyvtár. Monográfiák 17.) 229.

19 Solymosi László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics László. Veszprém, 1985. 285.; Engel P.: Szent István i. m. 229–230.

20 Ld. a 6. jegyzetet.

21 Johann Christian von Engel: Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer. I. Halle, 1797. 38.

szárvári és a koszteli uradalmakat.²² Levonva az első koszteli adatot, Császárvárára 1200 füst esik.

Az 1507-es jegyzék pontosan ezt az 1200 füstöt adja meg.²³ 1512-ben viszont 500 füst után nem fizettek az uradalomban.²⁴ 1513-ban 900 füstöt írtak össze, amelyből 500 után nem fizettek adót.²⁵ 1517-ben viszont mindössze 380 szerepel, amelyekhez járul 11 felmentett (*factores et liberi*), valamint 32 pusztá. Ez 7,6%-os pusztásodást jelent,²⁶ ami nem sokkal magasabb az 1489-es 4,5%-osnál. A kerek számok túltengése arra utal, hogy az adószedők a valóságban nem írták össze az uradalmat, hanem egyszerűen kivetettek egy összeget. A füstszám fokozatos esése a tízes években egyelőre nem magyarázható, annál kevésbé, hiszen alig vannak pusztatelkek. Az 1494–1507-ben említett 1200 füst feltehetően túl magas, az azonban nyilvánvaló, hogy az uradalomban több füst, mint telek volt, azaz az 1489-ben összeírt 691 lakott telken ennél több jobbágygazdaság létezett. Mindez nagyon sűrű lakosságra utal, viszont lehetetlenné teszi a demográfiai következtetések levonását.

A művelési ágak három csoportra oszthatók. Szántóföldek; rétek és kaszálók, bár a réteket csak az első településeknél írták ki, végül együtt az erdők, berkek, cserjések és szőlők. 28 településnél a szántóföldeket is ez utóbbi csoporttal fogták össze. (Többnyire apró falvakról van szó.) Egy településnél kihagyták, vagy nem is volt, a kaszálót, kettőnél pedig az erdőt. Egy falunál az erdő, a következőnél pedig a szántó az oklevél hajtása miatt a xeroxmásolatnál nem olvasható. A szőlőt azért írták össze az erdőkkel együtt, mert a közbeeső szabályai szerint a szőlőt cserjésnek kell felvenni, hiszen művelés nélkül azzá válik.²⁷ Az erdők túlnyomó többsége *silva communis*, amely után nem jár sertéstized, vagy más jövedelem.²⁸ Egyedül Lukavecen fordul elő egy vadászatra alkalmas erdő, amelynek azonban nem adták meg a méretét.

A szántóföldeket vagy királyi, vagy – főként kisebb falvaknál – szokásos holdban, az erdőket túlnyomó többségben ugyancsak királyi holdban vagy ekealjában, három esetben szokásos holdban adták meg, egyszer pedig kifejejtették a hold megjelölését. (Dobrawa, 50 hold.) A királyi holddal és a királyi ekealjával nincs baj: az előbbi 8442,38 m², az utóbbi 150 királyi hold, azaz 126,63 hektár volt.²⁹ Nehézséget okoz a szokásos hold, amiről csak egy biztos, hogy jóval kisebb volt a királyinál. Egy adat alapján 2799,36 m²-re becsülhető.³⁰ Egy 1429-es adatból kiindulva helyszíni ellenőrzéssel Zatykó Csilla más számot hozott ki,

22 I. m. 147.

23 J. Adamček–I. Kampuš: i. m. 38.

24 I. m. 53.

25 I. m. 70., 75.

26 I. m. 107–111.

27 Werbőczy I.: i. m. 275. (I. rész, 133. cím, 45. §.)

28 I. m. 271. (I. rész, 133. cím, 25. §.) Ld. még rá: Csőre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Bp. 1980. 198.

29 Bogdán I.: i. m. 183., 161.

30 I. m. 178.

amelyet alapul véve nekem 1048,6 m² jött ki.³¹ A továbbiakban az alapterületet mind a nagyobb, mind a kisebb szokásos hold adattal egyaránt megadom. A kaszaalja a királyi holddal azonos méretű.³²

Az uradalom földje e szerint (kihagyva természetesen az olvashatatlan két adatot, illetve a holdfajta megnevezését elhagyó 50 holdas erdőt, az ekealjakat pedig királyi holdra átszámítva): szántó: 1005 királyi és 1176 szokásos hold. Szántóföld együtt az erdő és stb-vel: 2000 királyi és 90 szokásos hold. Erdő stb. szántók nélkül: 3880 királyi és 110 szokásos hold. Kaszáló 2276 kaszaalja.

2. táblázat

Művelési ágak hektárra átszámítva

a) Nagyobb szokásos holddal

Művelési ág	Alapterület hektárban	%
Szántó	1177,66	14,5
Szántó erdő stb-vel	1713,97	21,1
Erdő stb. Szántó nélkül	3306,43	40,7
Kaszáló	1921,49	23,7
Összesen	8119,55	100,0

b) Kisebb szokásos holddal

Művelési ág	Alapterület hektárban	%
Szántó	971,77	12,3
Szántó erdő stb-vel	1698,22	21,6
Erdő, stb. Szántó nélkül	3287,17	41,7
Kaszáló	1921,49	24,4
Összesen	7878,65	100,0

Tekintve, hogy a szántók egy része az erdőkkel együtt szerepel, adataink szerint az uradalom területének 12,3, illetve 14,5%-ától 33,9, illetve 35,6%-a lehetett szántó, bár valószínű, hogy a 25–28%-ot nem haladta meg. Pontos arányokat csak azoknál a településeknél állapíthatunk meg, ahol minden adat királyi mértékrendszerben van megadva. Ez 21, ami az összes település pontosan egynegyede, igaz, ide főként nagyobb helységek tartoznak. Ezekben 292 egész, 12 lakatlan házas és 1 teljesen puszta telket, azaz 305-öt írtak össze, ami a 724 lakott és puszta telkek 42,1%-a. Itt 1005 királyi hold szántót, 1830 királyi hold erdőt, berket, cserjést és szőlőt, valamint 803 kaszaalja kaszálót és rétet írtak

31 Cs. Zatykó: Morphological Study on a 15th Century Village, Csepely. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 1997. 185. *Bogdán I.* ugyanebből az adatból egy 618,135 m²-es holdat hozott ki (i. m. 179.), amit túl alacsonynak tartok.

32 *Bogdán I.*: i. m. 200. – Cs. Zatykó: i. m. 185. a szokásos holddal azonosítja, amit magam részéről nem tudok elfogadni.

össze. Ez azt jelenti, hogy szántóból egy telekre esik 3,3 hold, azaz 2,8 hektár. Erdő, stb. esetében csak húsz falu átlagával számolhatunk, mivel egy esetben az oklevél hajtása miatt az erdőterület megállapíthatatlan. Itt az átlag 6,2 hold, tehát 5,2 hektár. Kaszálóból egy telekre 2,6 kaszaalja, azaz 2,2 hektár esik. Mindez azt jelenti, hogy 21 település és a rajta összeírt 305 telek esetében egy telekhez 27,5% szántó, 51% erdő, berek, cserjés és szőlő, valamint 21,6% kaszáló tartozik.

Valószínű ugyan, hogy az egész uradalomban a sok aprófalú miatt a szántók aránya valamivel alacsonyabb, az erdők, stb.-é valamivel magasabb, a kaszálóknál pedig biztosan két-három %-kal több lehetett, ami összefügg a teljes uradalom adataival. Az egész uradalomra egy telekre esik nagyobb szokásos hold esetében 11,2, kisebbnél 10,9 hektár, míg a teljes egészében királyi mértékű 305 teleknél 10,2 hektár. A különbségek tehát nem döntőek, így ennek a 305 teleknek az adatát az iménti korrekciókkal bizvást alkalmazhatjuk az egész uradalomra. A szántók aránya viszonylag alacsony, a kaszálók és réteknél pedig magas, de egyik sem példa nélküli, hasonló arányok Szabó István gyűjtésében is előfordulnak.³³

Sajnos, a szőlők aránya megállapíthatatlan. Csak azt tudjuk, hogy melyik településen műveltek szőlőt, és melyiken nem. Feltűnő, hogy 67 helységnél tüntették fel a szőlőt, 17-ben pedig nem, azaz a települések négyötöde bortermelőnek számított.

Az uradalmon keresztül folyó hat patakon számos malmot írtak össze. Zömük alulcsapó, azaz a víz folyása által hajtott, de ezzel kell számolni abban az esetben is, amennyiben nem mondták meg, hogy milyen a malom. Megkülönböztették még a nyáron, azaz szárazság idején is működőket a csak időlegesen használtaktól. Volt két négykerekű, öt kétkerekű (ezek mind egész éven át jártak egy kivétellel, ahol kimaradt a nyár megkülönböztetése). Öt egész nyáron és 11 csak időszakosan működött írtak össze. (Az alulcsapó megkülönböztetésre nem utalok, mind ilyen lehetett.) Végül négy malomhelyet is megemlítettek. A malmoknak tehát igen nagy jelentőségük volt.

21 forrást írtak össze, ezek egy kivétellel effluensek, azaz állandóan folyó vizűek voltak. A 84 településnek tehát csupán egynegyedében számolhatunk kúttal, ami a számos patak következtében érthető. A becsősszeírások szabálya szerint településenként csak egy kutat, vagy forrást írtak össze, így pl. mondjuk Klocz mezővárosban az egy forrás mellett elvileg több kút, vagy forrás is lehetett.³⁴ Ezenkívül összeírtak három nem kifolyó kis halastavat is, amelyekből kettő Dobzeh, egy pedig Gowowczon volt.

Közbeesűnél a vámhelyeket és azok évi bevételét is össze kellett írni. A császárvári uradalomban négy vámhelyet találtak. A Klocz mezővárosiét évi 200 forint bevétellel írták össze, míg Mowrecze, Kralyowcz és Chresnywcz vámjövedelmét nem tudták megállapítani. Sajnos, azt nem tudjuk, hogy az út- és révvám

³³ Szabó I.: A magyar mezőgazdaság i. m. 13.

³⁴ Werbőczy I.: i. m. 274. (I. rész, 133. cím, 39. §.) E szerint egy településnek elég egyetlen kút, így ha több van, nem kell felbecsülni.

mellett az adatok tartalmazzák-e a vásárvámot, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy tartottak-e piacot az uradalomban, bár a Tergowythe és a Thergewysthe falvak nevéből erre lehetne következtetni. Az első különben az uradalom egyik legnépesebb helysége volt. Viszont nem minden Vásárhely, vagy hasonló típusú nevet viselő helységben tartottak a középkor végi Magyarországon még mindig piacot. Egy azonban biztos: a kloczi vám hihetetlenül magasnak tűnik. Az Iványi Béla által összeállított középkor végi vámbevételek közül egyedül a fontos tokajie közelíti meg a maga 140 forintjával.³⁵ Ennek ellenére adatunk hitelességét nem vonhatjuk kétségbe, hiszen mivel az évi bevételt bemondás alapján adták meg, a Baumkircherek emberei nyugodtan adhattak volna alacsonyabb összeget meg, hiszen az nem volt ellenőrizhető. Földesuruk érdeke pedig minél kevesebb jövedelem kimutatását követelte meg. Ha azonban arra gondolunk, hogy Klocz a határ közelében feküdt, és nyugatra Cillivel, északra Ptujjal, északnyugatra Varasddal, délre pedig Zágrábbal közvetlen út kötötte össze, a 200 forintos vámbevétel nem is látszik túl magasnak.

Milyen következtetéseket vonhatunk le összeírásunkból? Először is bizonyítja az egész jobbágytelek országosan jelentős eltérését. Általában azt tartják, hogy egy jobbágytelek szántótartozékai 10 és 40 hold közti terjedelmet értek el, ennél alacsonyabb, vagy magasabb ritka volt az országban.³⁶ Ez már a Garai család uradalmainak feldolgozásánál bizonytalanná vált, hiszen 1478-ban a család Valkó megyei uradalmában a falvak 14,7%-ában öt, 43,1%-ában pedig csupán három hold szántó tartozott egy egész telekhez.³⁷ Igaz, itt lehet a legnagyobb arányú pusztásodást kimutatni.

Mint láttuk, a császárvári uradalomban annál a 21 településnél, ahol királyi holdban adták meg a területet, egy telekre 3,3 hold szántó esett. (Az erdők és részben a kaszálók és rétek nyilván nem voltak felosztva a faluközösség tagjai közt.) A szokásos holdban megadott, illetve az erdőkkel összevont esetekben a jelek szerint ennél inkább alacsonyabb telkenkénti szántóátlaggal számolhatunk. Valkó megyéhez képest a különbség az, hogy itt csak jelentéktelen pusztásodással számolhatunk.

Miből élt akkor meg az itteni parasztság? A szántók a legjobb esetben csak az évi kenyérgabona-szükségletet fedezték, valószínűbb azonban – tekintve a középkori Magyarország jelentős kenyérfogyasztását³⁸ –, hogy ezt is részben piaci úton szerezték be. A kaszálók és rétek ritka magas, bár nem példátlan arányából viszont jelentős állattenyésztésre következtethetünk. Az erdőkből is kellett a parasztoknak jövedelmüknek lennie. Bár csak három kis halastavat írtak össze, de az uradalmon keresztül folyó fél tucat bővizű, malmokat hajtó patak lehetőséget

35 *Iványi Béla*: A tiszaluci vám bevételei és azok felhasználása 1516–1520-ig. (Bevezetésül a tiszaluci rév- és vámjog története.) *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1906. 24–25.

36 *Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971. 202.

37 *Kubinyi A.*: i. m. 206.

38 *Nógrády Árpád*: A középkor végi Magyarország mindennapi kenyerere. (Beregszász lakosságának gabonavásárlásai 1530-ban és a Jagelló kori malomvámok.) A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 2000. 155–169.

nyújtott jelentős halászatra. A legfontosabb azonban a települések négyötödében kimutatható szőlő. Sajnos, a szőlők nagysága ismeretlen, így nem beszélhetünk szőlőmonokultúráról, a nagy népsűrűséget azonban nehéz volna mással magyarázni, mint ezzel. (Gondolunk csak arra, hogy az amúgy is nagy telekszámmon kívül számolnunk kell az ennél mindenképp magasabb fűstszámmal.) A kloczi jelentős vámbevétel, az uradalom kedvező földrajzi fekvése pedig biztosította a lakosság termékeinek piaci értékesítését.

Nyilvánvaló, hogy egy olyan uradalomban, ahol a szőlőnek komoly szerepe volt, erősen differenciált parasztsággal számolhatunk, olyannal, mint amilyent Szlavóniában a rojcsai uradalomnál mutatott be Nógrády Árpád.³⁹ A császárvári összeírás legfontosabb tanulsága az, hogy a középkori magyar királyság parasztságának életkörülményei között jelentős különbségek voltak, és nem szabad csak a jobbágytelkek nagysága, és a gabonatermelés mennyisége alapján helyzetüket meghatározni.

Függelék A császárvári becsüjegyzék adatai

A becsüjegyzékben felsorolt helységeket az összeírás sorrendjében adom meg. Az egyetlen mezőváros (*oppidum*, rövid.: opp.) kivételével valamennyit *possessio* (birtok, itt falu) jelzővel látták el, ezt helyhiány miatt nem jegyzem meg. Ugyancsak e miatt az erdők többségénél előforduló *silva communis* (közös használt erdő) helyett az erdőt pusztán, jelző nélkül adom meg, kivéve, ha más jelző fordul elő. Területmértékként hol a királyi mértéket (*regalis mensura*, rövid.: r. m.), hol a szokásost (*usuale*, rövid.: us.) használja az összeírás. A rétek és kaszálók (*pratium*, illetve *fenilia*) mértéke a kaszaalja (*falcastrum*). A kutaknál, halastónál fordul elő a kifolyó, azaz el nem apadó víz (*effluens*), ezt az effl. rövidítéssel jelölöm.

A hely- és folyóneveket az eredeti helyesírás szerint közlöm. Megjegyzem, hogy az átíró királyi oklevél a szláv falu- és folyóneveket gyakran elírta. Ugyanaz a név többféle módon fordul elő.

Chazarwara vár és a vár alatt *Klocz* opp. Egy torony nélküli kőegyház temetővel. 38 lakott jobbágytelek, 6 pusztá telek házzal, egy pusztá telek építmény nélkül. 75 r. m. hold szántó, 50 kaszaalja rét vagy kaszáló. Egy r. m. ekealja erdő, berek (*nemora*) és szőlő. Egy effl. forrás, vagy kút. Vámhely, amelynek évi bevétele 200 forint. A Zothla folyón egy kétkerekű alulcsapó malom, amely nyáron is működik.

Iuryncz. 6 lakott jobbágytelek. 32 r. m. hold szántó, 20 kaszaalja rét vagy kaszáló. Fél r. m. ekealja erdő, berek és szőlő. A Horwaczka folyón egy alulcsapó malom, amely nyáron nem működik.

Wothkwth. 8 lakott jobbágytelek. 24 r. m. hold szántó, 32 kaszaalja rét, vagy kaszáló. A Horwaczka folyón egy alulcsapó malom, amely nyáron is jár.

³⁹ Nógrády Á.: Földesúri pénzjáradék i. m. 52–55.

Dobrachyn (vagy *Dobrathyn*?). 9 lakott jobbágytelek. 40 us. hold szántó, 38 kaszaalja rét vagy kaszáló. 75 r. m. hold erdő, berek és szőlő. A Horwaczka folyón egy alulcsapó malom, amely egész nyáron jár.

Drasilowcz. Egy torony nélküli kőtemplom temetővel. 11 lakott jobbágytelek. 37 r. m. hold szántó, 35 kaszaalja rét vagy kaszáló. Fél r. m. ekealja erdő, berek és szőlő. A Horwaczka folyón egy kétkerekű malom, amely nyáron is működik.

Grazkawecz. 11 lakott jobbágytelek. 50 us. hold szántó, 50 kaszaalja rét vagy kaszáló. 100 r. m. hold erdő, berek és szántó.

Tergowythe. 22 lakott jobbágytelek. 50 r. m. hold szántó, 46 kaszaalja rét vagy kaszáló. Egy r. m. ekealja erdő, berek és szőlő. A Crapina folyón két malom, amelyek nyáron is működnek.

Dragowan. 3 lakott jobbágytelek. 20 us. hold szántó, 16 kaszaalja rét, vagy kaszáló. Erdő, szőlő és cserjés (*rubeta*) 50 r. m. hold.

Onopina. 3 lakott jobbágytelek. 25 us. hold szántó, 16 kaszaalja kaszáló. Fél r. m. ekealja erdő, berek és szőlő. Nem kifolyó forrás. (*Fons non effluens*.)

Posarkowcz. 13 lakott jobbágytelek. 50 r. m. hold szántó, 40 kaszaalja kaszáló vagy rét. 100 r. m. hold erdő, berek, cserjés és szőlő. Egy alulcsapó malom, amely nyáron nem működik.

Kowachowo. 3 lakott jobbágytelek. 28 us. hold szántó, 15 kaszaalja kaszáló. 40 r. m. erdő, berek és szőlő.

Dobzeh. 5 lakott jobbágytelek. 32 r. m. hold szántó, 20 kaszaalja rét. Fél r. m. ekealja erdő, cserjés, berek és szőlő. Egy effl. forrás. Két kis nem effl. halastó (*piscina*), amelyekből nyáron sem fogy ki a víz. Egy alulcsapó malom, amely nyáron nem jár.

Vikowo. 3 lakott jobbágytelek. 24 us. hold szántó, 12 kaszaalja kaszáló. 50 us. hold erdő, berek és szőlő.

Domahowo. 11 lakott jobbágytelek. 50 us. hold szántó, 28 kaszaalja kaszáló. Fél r. m. ekealja erdő, berek és szőlő.

Doklewisthe. 10 lakott jobbágytelek. 50 r. m. szántó, 40 kaszaalja kaszáló. Fél r. m. ekealja erdő, berek és szántó.

Vadyno. 10 lakott jobbágytelek, egy puszta telek házzal. 50 r. m. hold szántó, 40 kaszaalja kaszáló. Erdő, berek, cserjés és szőlő. (A terület a hajtás miatt olvashatatlan.) Egy effl. forrás. Egy alulcsapó malom, amely nyáron nem működik.

Swmethecz. 5 lakott jobbágytelek. Olvashatatlan számú us. hold szántó, 16 kaszaalja kaszáló. 50 r. m. hold erdő, cserjés, berek és szőlő. Egy effl. forrás.

Preters. 7 lakott jobbágytelek. 40 us. hold szántó, 32 kaszaalja kaszáló. 60 r. m. hold erdő, cserjés, berek és szőlő. Egy effl. forrás. A Crapina folyón két négykerekű alulcsapó malom, amelyek nyáron is működnek.

Prithizka. 20 lakott jobbágytelek. 75 r. m. hold szántó, 50 kaszaalja kaszáló. 100 r. m. hold szőlő, erdő és berek.

Lwka. 13 lakott jobbágytelek, egy puszta telek házzal. 50 r. m. hold szántó, 32 kaszaalja kaszáló. Fél r. m. hold erdő, berek és szőlő.

Krayzka. 9 lakott jobbágytelek. 40 r. m. hold szántó, 34 kaszaalja kaszáló. 80 r. m. hold erdő, cserjés, berek és szőlő. Egy effl. forrás.

Jazenovcz. 13 lakott jobbágytelek. 50 r. m. hold szántó, 28 kaszaalja kaszáló. 100 r. m. hold erdő, cserjés, berek és szőlő. Egy malomhely (*locus molendini*).

Plywzka. 3 lakott jobbágytelek. 50 r. m. szántó, erdő és szőlő. 10 kaszaalja kaszáló.

Korthwa. 4 lakott jobbágytelek. 28 us. hold szántó, 12 kaszaalja kaszáló. 75 r. m. hold erdő, cserjés és szőlő.

Bobowecz. Fakápolna temető nélkül. 12 lakott jobbágytelek. 50 r. m. szántó, 28 kaszaalja kaszáló. Fél r. m. ekealja erdő, berek és szőlő.

Bwzko. Kőkápolna toronnyal és temetővel. 10 lakott jobbágytelek, egy pusztatelek házzal. 38 us. hold szántó, 40 kaszaalja kaszáló. Fél r. m. ekealja erdő, berek és szőlő. Egy effl. forrás. Egy malomhely.

Dobrawycza. 4 lakott jobbágytelek. 32 us. hold szántó, 16 kaszaalja kaszáló. 60 r. m. hold erdő, berek és szőlő.

Lwkawecz. 7 lakott jobbágytelek. 40 r. m. hold szántó, 26 kaszaalja kaszáló. Határán belül Radakoweczka vadászni való (*venaticia*) erdő. 50 r. m. hold erdő, berek és szőlő. Egy effl. forrás.

Mowrecze. 9 lakott jobbágytelek. 50 us. hold szántó, 36 kaszaalja kaszáló. 50 r. m. hold erdő, cserjés, berek és szőlő. Egy effl. forrás. Vámhely, amelynek évi bevétele ismeretlen. A Zothla folyón egy kétkerekű malom, amely nyáron is működik.

Kralyowcz. Fakápolna temető nélkül. 23 lakott jobbágytelek. 50 r. m. hold szántó, 80 kaszaalja kaszáló. 100 r. m. erdő, berek és szőlő. Vámhely, amelynek évi bevétele ismeretlen. A Zothla folyón egy kétkerekű malom.

Draytheh. 15 lakott jobbágytelek. 100 r. m. hold szántó, erdő, berek és szőlő. Egy effl. forrás. A Zothla folyón két malomhely.

Radakowo. 21 lakott jobbágytelek, két pusztatelek házzal. 50 r. m. hold szántó, 60 kaszaalja kaszáló. Egy r. m. ekealja erdő, berek és szőlő. Egy effl. forrás. A Wochilnicza folyón egy malom, amely nyáron nem jár.

Tamasowcz. 17 lakott jobbágytelek. 50 r. m. hold szántó, 40 kaszaalja kaszáló. 100 r. m. hold erdő, berek, cserjés és szőlő. Egy effl. forrás. A Lochilwycza folyón egy malom, amely nyáron nem jár.

Lochilnycza. 7 lakott jobbágytelek, egy pusztatelek házzal és két pusztatelek épület nélkül. 32 us. hold szántó, 26 kaszaalja kaszáló. 50 r. m. hold erdő, berek és szőlő. Egy effl. forrás.

Mizayzlawy. 3 lakott jobbágytelek, egy pusztatelek házzal. 28 us. hold szántó, 12 kaszaalja kaszáló. 75 r. m. hold erdő, cserjés, berek.

Iwancha. 3 lakott jobbágytelek, egy pusztatelek épület nélkül. 28 us. hold szántó, 10 kaszaalja kaszáló. A Lochilnycza folyón egy alulcsapó malom, amely nyáron nem működik.

Mihalyowcz. 5 lakott jobbágytelek. 32 us. hold szántó, 18 kaszaalja kaszáló. 50 r. m. erdő, cserjés, berek és szőlő. Egy effl. forrás.

Bozawyn. 3 lakott jobbágytelek. 28 us. hold szántó, 12 kaszaalja kaszáló. 50 r. m. hold erdő, cserjés, berek és szőlő.

Policze (?). 6 lakott jobbágytelek. 40 us. hold szántó, 16 kaszaalja kaszáló. 75 r. m. erdő, cserjés, szőlő és berek. Egy effl. forrás.

Othrocchino. 8 lakott jobbágytelek. 50 us. hold szántó, 32 kaszaalja kaszáló. 75 r. m. hold erdő, cserjés, szőlő és berek.

Wochilnycza superior. 4 lakott jobbágytelek. 38 us. hold szántó, 12 kaszaalja kaszáló. 75 r. m. hold erdő, berek és szőlő.

Zlyassowcz. 2 lakott jobbágytelek. 20 us. hold szántó, 12 kaszaalja kaszáló. 60 us. hold erdő, berek és szőlő.

Iablanowcz superior. 6 lakott jobbágytelek. 75 r. m. hold szántó, erdő és szőlő. 18 kaszaalja kaszáló.

Ablanowcz inferior. 3 lakott jobbágytelek, 2 puszta telek házzal, egy pedig ház nélkül. 80 r. m. hold szántó, erdő, berek és szőlő. 20 kaszaalja kaszáló.

Lupoglawcz. 4 lakott jobbágytelek. 50 r. m. hold szántó, erdő, berek és szőlő. 12 kaszaalja kaszáló.

Dobrawa. 13 lakott jobbágytelek. 33 us. hold szántó, 40 kaszaalja kaszáló. 50 hold erdő, cserjés és szőlő. Egy effl. forrás.

Gowowcz. 16 lakott jobbágytelek. 40 us. hold szántó, 80 kaszaalja kaszáló. 75 r. m. erdő, cserjés, berek és szőlő. Egy effl. forrás. Egy nem effl. kis halastó, amely nyáron is használható.

Gredicze. 7 lakott jobbágytelek. 50 r. m. hold szántó, szőlő és erdő. 26 kaszaalja kaszáló.

Zloth. 3 lakott jobbágytelek. 50 r. m. hold szántó, erdő és szőlő. 10 kaszaalja kaszáló.

Skernyk. 4 lakott jobbágytelek, 5 puszta telek, ebből egy épület nélküli. 40 us. hold szántó, 22 kaszaalja kaszáló. 50 r. m. hold erdő, cserjés és berek. Egy alulcsapó malom, mely nyáron nem jár.

Plesywycza. 4 lakott jobbágytelek. 50 r. m. erdő, szántó, cserjés és berek. 12 kaszaalja kaszáló.

Zbwnok (?). 2 lakott jobbágytelek. 40 r. m. hold szántó, erdő, cserjés és berek. 8 kaszaalja kaszáló.

Wochypothok. 2 lakott jobbágytelek. 40 us. hold szántó, *usualis* erdő, cserjés és berek. 8 kaszaalja kaszáló.

Ilyncz. 7 lakott jobbágytelek. 2 puszta telek épület nélkül. 50 r. m. szántó, erdő, cserjés és berek. 26 kaszaalja kaszáló.

Lenysa. Fakápolna temető nélkül. 7 lakott jobbágytelek. 75 r. m. hold szántó, *usualis* erdő, cserjés és berek. 23 kaszaalja kaszáló.

Podgorow. 4 lakott jobbágytelek. 36 us. hold szántó, 16 kaszaalja kaszáló. 50 r. m. hold erdő, cserjés és berek.

Zwthezka. 5 lakott jobbágytelek, egy puszta telek épület nélkül. 32 us. hold szántó, 26 kaszaalja kaszáló. 50 r. m. hold erdő, cserjés és berek.

Ryzwicz (?). 5 lakott jobbágytelek. Fél r. m. ekealja szántó, erdő, cserjés és berek. 26 kaszaalja kaszáló. A Zothla folyón egy nyáron is működő kétkerekű malom.

Brezya. 5 lakott jobbágytelek, 3 puszta telek épületekkel. 75 r. m. hold szántó, erdő, cserjés és berek, 32 kaszaalja kaszáló. Egy effl. forrás.

Romolcz inferior. 5 lakott jobbágytelek. 50 r. m. hold szántó, cserjés, berek és szőlő. 26 kaszaalja kaszáló.

Komarowcz superior. 8 lakott jobbágytelek. Fél r. m. ekealja szántó, cserjés, berek és szőlő. 33 kaszaalja kaszáló.

Razwer. 5 lakott jobbágytelek. 50 r. m. szántó, cserjés, erdő és szőlő. 18 kaszaalja kaszáló.

Prozenyk. 12 lakott jobbágytelek. 32 us. hold szántó, 38 kaszaalja kaszáló. Fél r. m. ekealja erdő, cserjés és szőlő.

Czwethkowcz. 5 lakott jobbágytelek. Fél r. m. ekealja szántó, cserjés, szőlő és berek. 22 kaszaalja kaszáló. A Horwaczka folyón egy alulcsapó malom, amely nyáron nem működik.

Thwhel superior. 19 lakott jobbágytelek. 100 r. m. hold szántó, cserjés, berek és szőlő. 50 kaszaalja kaszáló.

Thuhel inferior. Egy torony nélküli kőegyház temetővel. 4 lakott jobbágytelek. 50 us. hold szántó, *usualis* erdő, cserjés és berek. 12 kaszaalja kaszáló.

Zethnycze. 7 lakott jobbágytelek. 75 r. m. hold szántó, cserjés, berek és szőlő. 28 kaszaalja kaszáló.

Banyazela. 10 lakott jobbágytelek. 40 us. hold szántó, 38 kaszaalja kaszáló. 50 r. m. hold erdő, cserjés, berek és szőlő. Effl. forrás.

Therczthenowcz. 15 lakott jobbágytelek, egy pusztá telek házzal. 50 r. m. hold szántó, 46 kaszaalja kaszáló. 100 r. m. hold erdő, cserjés, berek és szőlő.

Chresnywcz. Fakápolna temető nélkül. 10 lakott jobbágytelek. 100 r. m. hold szántó, erdő, cserjés, berek és szőlő. 38 kaszaalja kaszáló. Vámhely, amelynek bevételét nem tudták meg.

Thergewysthe. 10 lakott jobbágytelek. 40 us. hold szántó, 46 kaszaalja kaszáló. 100 r. m. hold erdő, cserjés, berek és szőlő. A Zmerdecze folyón alulcsapó malom, amely nyáron is működik.

Ilyancz. 9 lakott jobbágytelek. 100 r. m. hold szántó, cserjés, berek, erdő és szőlő. 28 kaszaalja kaszáló. Egy effl. forrás. A Horwaczka folyón egy alulcsapó malom, amely nyáron nem jár.

Benedykowcz. 14 lakott jobbágytelek, egy pusztá telek házzal. 50 r. m. hold szántó, 40 kaszaalja kaszáló. 100 r. m. hold erdő, cserjés, berek és szőlő.

Orpenye. 6 lakott jobbágytelek. 100 r. m. hold szántó, berek, erdő és szőlő. 22 kaszaalja kaszáló. A Horwaczka folyón egy alulcsapó malom, amely nyáron nem működik.

Orathnye. 9 lakott jobbágytelek. 100 r. m. hold szántó, cserjés, berek, erdő és szőlő. 27 kaszaalja kaszáló.

Drugozlawcz. 5 lakott jobbágytelek. 75 r. m. hold szántó, cserjés, berek, erdő és szőlő. 20 kaszaalja kaszáló.

Zewno. 4 lakott jobbágytelek. 80 r. m. hold szántó, cserjés, berek, erdő és szőlő. 12 kaszaalja kaszáló.

Ilyncz. 6 lakott jobbágytelek. 100 r. m. hold szántó, cserjés, berek, erdő és szőlő. 24 kaszaalja kaszáló.

Dobrathino. 8 lakott jobbágytelek. 100 r. m. hold szántó, cserjés, berek, erdő és szőlő. 25 kaszaalja kaszáló.

Jazenowcz. 4 lakott jobbágytelek. 32 us. hold szántó, 14 kaszaalja kaszáló. Fél r. m. ekealja erdő, cserjés és szőlő.

Ozowczi. 5 lakott jobbágytelek. 40 us. hold szántó, 20 kaszaalja kaszáló. 100 r. m. hold erdő, berek és szőlő.

Mothmerowcz. 5 lakott jobbágytelek. 50 us. hold szántó, 22 kaszaalja kaszáló. 100 r. m. hold erdő, berek és cserjés.

Kowathowcz. 5 lakott jobbágytelek. 40 us. hold szántó, 18 kaszaalja kaszáló. 90 r. m. hold erdő, cserjés, berek és szőlő.

Potholozlanczi. 5 lakott jobbágytelek. 50 r. m. hold szántó, 16 kaszaalja kaszáló. 100 r. m. hold erdő, cserjés, berek és szőlő.

ANDRÁS KUBINYI

A PUBLIC RECORD OF THE CSÁSZÁRVÁR ESTATE DATING FROM 1489

The public record of the Császárvár Estate (in Slavonia, formerly Varasd county) dating from 1489 has been preserved under „Urkunden 8502” in the *Steiermärkisches Landesarchiv* in Graz, Austria. The document contains a record of land in villein tenure (inhabited and vacant), land according to its use, churches, mills and customs posts. It thus provides us with important economic historical data, which may be of use in demographic analysis.

The estate comprised 1 country town (*mezőváros*) and 33 villages. 724 plots were recorded in the 84 settlements. 691 plots (95.4%) were inhabited, while there were twenty-four vacant plots with houses as well as nine vacant plots that were completely empty. In the medieval period, such a low proportion of vacant plots was quite rare in the lands of the Hungarian crown. Most of the villages comprising the estate were mere hamlets. On average they contained just eight plots. Nevertheless, 38 plots were recorded in the Klocz oppidum, and in seven other villages there were between 16 and 30 plots. This may be explained by the presence of just three churches (and cemeteries) on the estate – as well as a stone chapel with a cemetery and four wooden chapels without cemeteries.

It is difficult to determine accurately the amounts of land, because in the case of some settlements land was measured in royal Hungarian acres (8,442.8 square metres), while elsewhere and particularly in the hamlets it was measured in customary acres (the size of which varied). Forests were recorded alongside groves, rough bush, or even vineyards – and sometimes even arable land. Meadows, however, were never confused with pastureland. One may still conclude that the share of the latter was quite substantial, that there was arable land everywhere, and that most settlements had vineyards or some wooded areas. In the 21 villages where land was only measured in royal acres, there were 3.3 acres of arable land for every plot. This clearly indicates that the estate's population made a living from livestock, grapes or possibly fish rather than from grain production. There were also 23 mills on rivers flowing across the estate.

Customs post revenues were only recorded at Klocz (probably Klanjec). The stated figure is 200 Florins per annum. This substantial sum was doubtless due to the proximity of the estate to the kingdom's external frontier as well as the roads that crossed the estate.

Szepes megye kialakulása

Bármely középkori magyarországi megye kialakulásának vizsgálatáról legyen is szó, a kutatás többnyire ugyanazon nehézségekkel találja magát szemben. A rendelkezésre álló források csekély száma eleve szűkre szabott korlátokat állít a behatóbb vizsgálatok elé, miközben az adataink által halvány vonásokkal megrajzolt vázlatos kép kialakulásához vezető folyamat rendszerint homályban marad. Tovább rontja a helyzetet, hogy esetenként még a meglévő adatok értelmezése is többféle módon lehetséges – erre az alábbiakban éppen Szepes megye esetében látunk majd a kívánatosnál jóval több példát –, a hiányzó adatok „pótlása” pedig szükségképpen csak feltevések megfogalmazása árán lehetséges, jóllehet azokra hagyatkozni, ez aligha kétséges, szerfelett kockázatos.

Szepes megye esetében ezt az általános – s mi tagadás, cseppet sem rózsás – helyzetet tovább bonyolítja, hogy még abban az alapvető kérdésben sem egyszerű állást foglalni: vajon Szepes az Árpád-kori megyék melyik típusába sorolható.

Az Árpád-kor végén „megyé”-nek (*comitatus*) nevezett igazgatási egységek eredetüket és szervezetüket tekintve két csoportba sorolhatók, amelyek között kialakulásuk idejét tekintve is különbséget lehet tenni. A korai kialakulású megyék alapvető jellemzője, hogy területükön a megyéével azonos nevet viselő várispánság (*comitatus castri*) működött, amellyel a megye szoros, szimbiózis jellegű kapcsolatban állott. A várispánság sajátos királyi birtoktípus volt, amely a várból és az ahhoz rendelt birtoktestekből állt. Az egyes várak alá rendelt földek egymástól kisebb-nagyobb távolságra feküdtek, s ily módon a vár és birtokai egy területileg össze nem függő birtoktestekből álló uradalmat alkottak. Az ország egész területén kiépített várispánságok együtteséből állt a királyi várszervezet. Ez az intézmény – ellentétben más királyi birtokszervezetekkel – mindenekelőtt hatalmi szereppel bírt: biztosította az ország katonai megszállását, amelynek révén mind a külső támadások esetén, mind a belső lázongások alkalmával gyorsan mozgósítható haderő állt a királyi hatalom rendelkezésére.

Az egyes várak alá rendelt földek láncolata ugyanakkor kirajzolta a vár uralmi körzetének határát, s az ezen a határon belül fekvő terület egésze tette ki magát a megyét. A megye tehát területileg nem volt független a várispánságtól. Másfelől azonban a várispánság és a vármegye nem azonosítható egymással, hiszen a megye a helyi várispánság földállománya mellett a határain belül fekvő

egyéb királyi birtokokat, valamint az egyházak és a világi magánbirtokosok földjeit is magában foglalta. A várispánságok többségét a területi vonatkozások mellett szervezeti jellegű szálak is az ország területi igazgatásának alapintézményéhez, a megyéhez fűzték. Ez utóbbi kapcsolat a legvilágosabban abból a tényből tűnik ki, hogy a várispánság élén álló várispán volt egyszersmind a megyét kormányzó megyésispán.

A várispánság – és a vármegye – élére a király nevezett ki ispánt (*comes*), az esetek túlnyomó többségében az előkelő rokonságoknak a kegyét és bizalmát élvező tagjai közül. Az ispáni megbízatás a király „tetszése tartamára” (*durante beneplacito*) szólt, azaz az uralkodó saját belátása szerint adhatott vagy vehetett el ispáni méltóságot; mindenesetre a rendelkezésünkre álló adatok szerint az ispánságok – és más királyi tisztségek – betöltőinek személye meglehetősen gyakran változott a középkor folyamán. A megyésispánokat, legalábbis az Árpád-kor időszakában, hely illette meg a királyt az ország kormányzásában segítő, s az operatív politikai döntéseket meghozó királyi tanácsban. Az egyes megyésispánságok politikai súlya ugyanakkor a jelek szerint különböző volt. Ez főként abból sejthető, hogy amikor a 12. század végén kialakuló gyakorlat szerint szokássá vált az ünnepélyes királyi kiváltságlevelek végén felsorolni a legfontosabb egyházi és világi méltóságok viselőit, egyes megyék – mint például Bars, Gömör vagy Zemplén – ispánjai soha nem (vagy csak nagyon ritkán) szerepelnek ezekben az ún. méltóságsorokban (*series dignitatum*), más megyék kormányzói viszont rendszeresen előfordulnak e jegyzékekben. Ez utóbbiak közé tartozott például Újvár és Pozsony.

A várispánságok szervezeti rendjét elsősorban 13. századi forrásaink világítják meg. A vár földjein (*terra castri*) élő, s különféle szolgálatokra kötelezett várnépbelieket (latin nyelvű forrásainkban eleinte *civis*, illetve *civilis*, a 13. századtól kezdődően általánosan *castrensis*) századokba (*centurionatus*) szervezték, amelyek nem katonai, hanem adóztatási és igazgatási egységek voltak. A századok élére eleinte a várispánság szolgálatába álló szabadokat állítottak, belőlük alakult ki a 11. század utolsó negyedére a várjobbágyok (*iobagio castri*) rétege. A várjobbágyok közül választotta ki az ispán azokat a további tisztségviselőket, akik a várispánság igazgatásának egyik vagy másik részterületén helyettesítették: a katonai ügyekben illetékes hadnagyot (*maior exercitus*), a feltehetően vár karbantartásáért felelős várnagyot (*maior castri*), s a bíraskodásban segédkező udvarispánt (*curialis comes*). A várnépbeliek két speciális feladatot ellátó csoportját, a hírek továbbítása és más kisebb igazgatási teendők ellátása terén foglalkoztatott hirdetőket (*preco*) és a mai fogalmaink szerinti országghatárok őrzésével szolgáló öröket (*speculator*) nem szervezték századokba: az előbbieket tevékenységét a hirdetőnagy (*maior preconum*), az utóbbiakét az őrnagy (*maior speculatorum*) irányította. Az ispán ugyanakkor nem csak a várispánság igazgatásában számíthatott a várjobbágyokra, szolgálataikat magától értetődő természetességgel vette igénybe a megye kormányzása terén adódó feladatok elvégzéséhez is.

A megyei intézmény ezen archaikus típusát a magyar történetírás „királyi vármegye” néven emlegeti, s okkal. A megye „királyi” jellege valóban szembetű-

nő: ispánja az uralkodó tisztségviselője volt, aki a rábizott megyét a királyi birtokok egyik fajtájára, a várispánságra támaszkodva kormányozta, s akinek joghatóságán – legalábbis a korai időkben – csak elvétve ütöttek rést különböző „mentesség”-ek (*immunitas*). A „királyi” jelző használatát a korai megyékkel kapcsolatban más szempontból az a körülmény indokolja, hogy a 11–12. században – a nagy királyi birtokadományok előtt – az egyes megyék területének a népességének nagy része valamelyik uralkodói birtokszervezethez tartozott.¹

Minden kétséget kizáróan a királyi megyék közé tartoztak a legkorábbi ismert megyék, mint például az 1009-ben említett Fejér és Veszprém,² s hasonlók létrejöttével számolhatunk egészen a 12. század közepéig. A megyék létrehozásának legáltalánosabb módja minden bizonnyal addig szervezetlen területek megyévé alakítása volt, de ismerünk példákat arra is, hogy egy nagy kiterjedésű korai megye területéből hoztak létre utóbb több, kisebb igazgatási egységet.

Alapvetően más jellegzetességeket mutatnak azok a megyék, amelyek királyi magánuradalmakból fejlődtek ki. Ilyenekkel leginkább a Kárpát-medence erdős hegyekkel borított északi részén, a mai Szlovákia területén, illetve attól keletre találkozunk (a késő középkori Árva, Liptó, Sáros, Torna, Turóc, Zólyom, illetve Bereg és Ugocsa megye), de a hasonló adottságú belső vidékekről is ismertek példák (Pilis megye). A felsorolt erdős vidékek egy-egy királyi erdőuradalmat alkottak, amelyeket forrásaink egyszerűen csak „birtok”-nak (*predium*)³ mondanak. A nagy kiterjedésű „birtok”-okat „gondnok”-ok (*procurator*) igazgatták,⁴ s nyilván ők voltak az erdőuradalmak jellegzetes szolgálonépeinek, az „erdőővők”-nak (*custodes silvarum*)⁵ előljárói is. A javarészt lakatlan erdőuradalmak a királyok vadászterületeiként szolgáltak, amint azt egy forrásunk a beregivel és az ugocsaival kapcsolatosan meg is jegyzi.⁶

1 A királyi megyékre összefoglalóan ld. Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 1958. 335.; Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. I. Századok 1958. 28–30.; Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (különösen: 100–207.); a várispánságokról legújabbban ld. Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyiség történetéből. Bp. 1999. passim.

2 1009: Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Bp. 1992. 52.

3 Ld. pl. 1232: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. (= CDES) I–II. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislavae, 1971–1987., I. 280. (Zólyom); 1232: Domahidi Sipos Zsigmond: A „Keresztyén Urak adománya”. Magyar Nyelv 1956. 384. (Bereg); 1243: CDES II. 86. (Torna); 1249: CDES II. 236. (Sáros).

4 Ld. pl. 1229: CDES I. 250. (Zólyom); 1232: Domahidi S. Zs.: i. m. 384. (Bereg).

5 1216: CDES I. 165.; 1237: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= MOL DL) 61 136.; 1249: CDES II. 238.; 1250: CDES II. 243.; 1273: Hazai okmánytár. (= HO) I–VIII. Kiadják Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., VIII. 151.; 1285: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. (= MES) I–III. Ed. Knauz Ferdinánd–Dedek Crescens Lajos. Strigoni, 1874–1924., II. 192., 207–208., stb., vö. még 1353: Magyar erdészeti oklevéltár. I–III. Szerk. Tagányi Károly. Bp. 1896., I. 74. sz.

6 1271: Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Szerk. Kondorné Látkóczi Erzsébet. Eger, 1997. 37.

Az erdőuradalmakat, mint minden más birtokot is, eredetileg valamely megye területéhez számították: így például a zólyomi erdőség⁷ – a későbbi Árva, Turóc, Liptó és Zólyom megyék – területe nagyobb részt Hont, kisebb részt Bars megyéhez tartozott, a tornai Fekete-erdő⁸ – amely a későbbi Torna megyén kívül olyan vidékeket is magában foglalt, amelyek utóbb részint Gömör és Szepes, részint pedig Abaúj megyéhez kerültek – Borsod megye része volt, míg a későbbi Sáros, illetve Bereg megye területét a korai időkben Újvár, illetve Borsova megye határai ölelték körül.

Az erdőuradalmak egy – minden jel szerint valamikor a 12. század második felében meginduló – szervezési folyamat eredményeként fokozatosan leváltak annak a megyének a területéből, amelyhez addig tartoztak, s megindultak az önálló igazgatási egységgé válás útján. Ennek jeleként a 13. század elején mind gyakrabban címezik forrásaink „ispán”-nak (*comes*) az addigi *procurator*,⁹ s a *predium* kifejezést is lassanként kiszorította az „ispánság” (*comitatus*) elnevezés. Az egykori erdőuradalmak önálló ispánsággá – a magyar történetírás által alkalmazott szakkifejezés szerint: „erdőispánság”-gá – válásában nyilvánvalóan fontos szerephez jutott, hogy az uradalmak birtokszerkezete ez idő tájt átalakulóban volt. Míg korábban mind a földek, mind az ott élő népek a király földesurasága alá tartoztak, a 12–13. század fordulója táján meginduló egyházalapítások és birtokadományozások következtében az egykori erdőuradalmak területén is kialakult az a birtokszerkezet, amely a királyi vármegyékre is jellemző volt: a királyi birtokok mellett megjelentek az egyházi és a világi magánbirtokok földjei. Az erdőispánságok ily módon a 13. század folyamán fokozatosan a királyi vármegyékhez hasonló képet kezdtek mutatni, azzal az éppen el nem hanyagolható különbséggel azonban, hogy az erdőispánságokban – ellentétben a királyi vármegyékkel – nem működtek várispánságok, jóllehet a legtöbb erdőispánságban a 13. század közepére felépült egy vagy több királyi vár. Az erdőispánságok élén álló ispánok ugyanakkor jó ideig, hozzávetőleg a 13. század utolsó negyedéig, az uralkodó – mai fogalmaink szerinti – „magánalkalmazott”-ainak számítottak. Tisztségük alacsonyabb rangot biztosított számukra, mint amilyet a királyi vármegyék megyésispánjai élveztek, s ennek jeleként egyfelől a méltóságsorokban nem találkozunk velük, másfelől pedig jellemző módon nem az előke-

7 Vö. Anonymus 34. c.: in silvam Zouolon, ld. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* (= SRH) I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette: Szovák Kornél–Veszprémy László. Bp. 1999.², I. 76.

8 Vö. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I³–IV. Bp. 1987–1998., I. 40.

9 Ld. pl. 1214: Az időrendbe szedett váradi tüzespróba-lajstrom. (= VR) Kiadják Karácsonyi János–Borovszky Samu. Bp. 1903. 88. sz. (Bereg); 1216: VR 163. sz. (Ugocsa); 1222: CDES I. 205. (Zólyom); 1225: Árpád-kori új okmánytár. (= ÁÚO) I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., XI. 183. (Pilis); 1247: CDES II. 169. (Sáros); 1272: A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. (= Zichy) I–XII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1872–1931., I. 28.

lő rokonságok tagjai közül kerültek ki.¹⁰ A 13–14. század fordulója körüli évtizedekben aztán az egykori erdőispánságokból kialakuló megyékben éppúgy feltűnnek az átalakuló megyei igazgatás új képviselői, a szolgabírák, mint történik az a királyi vármegyék esetében, s a középkor későbbi évszázadaiban java-részt eltűnnek a korábban meglévő különbségek a különböző eredetű megyék között.

Amint az az előbbiek alapján könnyen megítélhető, meglehetősen jelentős a különbségek a két megyetípus között, s ennek alapján joggal gondolhatnánk, hogy a Szepesre vonatkozó adatainkat könnyedén beilleszthetjük az egyik vagy a másik modell kínálta keretekbe. Valójában azonban a helyzet ennél jóval bonyolultabb, ami tükröződik is abban a bizonytalanságban, amely a magyar történetírásban Szepes megye jellegével kapcsolatosan régóta tapasztalható.¹¹ Napjainkban királyi vármegyének tartja Szepest Kristó Gyula, igaz, azzal a megszorítással, hogy a terület kései megszervezése miatt a várispánság intézménye Szepesben már nem fejlődött ki a maga teljességében.¹² Kevésbé egyértelmű Szűcs Jenő állásfoglalása, aki mindazonáltal a Szepesség tatárjárás utáni történetét a királyi erdőuradalmakból megszervezett erdőispánságok fejlődésének kereteibe illeszti bele.¹³

Ha mármost a tisztánlátás érdekében áttekintjük a kérdés eldöntésében szerepet játszó adatainkat, célszerűnek látszik a szepesi vonatkozású forrásainkban feltűnő terminológiai jelenségekkel kezdeni vizsgálatunkat.

A Szepességet – Kristó Gyula összegzése szerint – a leggyakrabban a pusztai tájnév megadásával jelölik meg forrásaink, amely mellett a 13. század második felében feltűnnek a *districtus*, *terra*, *territorium*, *partes* és *comitatus* kifejezések is.¹⁴ Ez a körülmény önmagában nem sokat mond, az már inkább figyelemre méltó, hogy a Szepességet – ellentétben a bizonyosan erdőuradalomból kifejlődő megyékkel – egyetlen ismert forrásunk sem említi királyi *predium*ként. A legközelebb ehhez Anonymus *silva Zepusa* áll,¹⁵ csak hogy Anonymus a Mátrát is

10 Az erdőispánságokra összefoglalóan ld. Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.; Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 45–48., 191–194., 522–523., 740.; Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. Történelmi Szemle 1993. 1–57. (különösen: 23–24.); Pilisre ld. Zsoldos Attila: Visegrád vármegye és utódai. Történelmi Szemle 1998. 17–21. és Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. IV. 583–593.

11 Ld. pl. Botka Tivadar: A vármegyék első alakulásáról és őskori szervezetéről. III. Századok 1871. 392.; Hradszky József: Szepesvármegye a mohácsi vész előtt. In: Szepesi emlékkönyv a magyar orvosok és természetvizsgálók 1888. augusztus 23–28-án Tátrafüreden tartott XXIV. vándorgyűlésének alkalmából. Szerk. Demkó Kálmán–Roth Samu–Sváby Frigyes. Szepes-váralja, 1888. 309–310.; Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. passim.

12 Kristó Gy.: i. m. 393–394.

13 Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 39–50.

14 Kristó Gy.: i. m. 393.

15 Anonymus 32. c., ld. SRH I. 73., vö. „*silva Pelys*” (Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. 151. c. In: SRH I. 432.); 1259: Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301.) Csánki Dezső gyűjtését kieg. és sajtó alá rend. Gárdonyi Albert. Bp. 1936. 68–69.; 1263: ÁÚO VIII. 70–72.; „*silva Bereg*” (1233: CDES I. 298.) stb.

ezen a módon említi,¹⁶ s a Mátrában nem jött létre a zólyomihoz vagy a beregihez hasonló erdőuradalom. A szepesi terület élén álló személyt rendre *comesként* említik,¹⁷ ellenben egyszer sem nevezik *procurator*nak. Ráadásul az is előfordul, hogy a szepesi ispán *comes castriként*, azaz várispánként kerül elő.¹⁸ Mindezek a jelenségek azt a vélekedést látszanak inkább támogatni, hogy Szepes királyi vármegye volt.

Ez az elgondolás értelemszerűen vonja maga után azt, hogy szepesi várispánságnak is kellett lennie. Ennek legfontosabb „kelléke” a szepesi vár mindenestre nem hiányzik: első ízben 1249-ben említik,¹⁹ építése azonban – régészeti megfontolások alapján – a 12. század utolsó negyedére keltezhető.²⁰ Az már viszont elgondolkodtató, hogy szinte teljesen hiányoznak azok az adatok, amelyek a vár körül kialakított várispánság létét bizonyíthatnák. Nem hallunk például szepesi „várjobbágy”-okról (*iobagio castris*), s az sem magától értetődő, hogy a „várnépek”-et (*populi castris*) említő egyetlen adat²¹ a várispánságok e néven emlegetett társadalmi csoportjához tartozó személyekre vonatkozik.²² A szepesi vár földjei (*terra castris*)²³ sem feltétlenül a várispánság birtokállományát jelentik, hanem utalhatnak egy – történetesen királyi kézben lévő – vár tartozékaira is.²⁴ A feltételezett szepesi várispánság tisztségviselőiről, így a várnagyról (*maior castris*) szintén hallgatnak forrásaink. A 13. század második felében ellenben több alkalommal találkozunk a szepesi várnaggal (*castellanus*),²⁵ ami azért érdemes figyelmünkre, mert az eltérő elnevezések különböző tisztségeket takarnak.²⁶ Mivel azon királyi várak várnagyait nevezik latin nyelvű forrásaink *castellanus*nak, amelyek köré nem szerveztek várispánságokat, ezért okkal gondolhatunk arra, hogy Szepes sem várispánsági központ, hanem – Visegrádhoz, Zólyomhoz vagy

16 Anonymus 32. c.: ad silvam Matra, ld. SRH I. 73.

17 1216: CDES I. 165.; 1254: CDES II. 318.; 1262: ÁÜO VIII. 22.; 1270: HO VII. 125., stb.

18 1283: Az Árpádkori királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (=RA) I–II. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp. 1929–1987., II/2–3. 307.; 1296: HO VII. 253–254.; 1297: HO VII. 263., vö. Kristó Gy.: i. m. 394.

19 1249: CDES II. 230.

20 Michal Šlivka: Die Anfänge des Burghaues in der Ostslowakei. In: Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 86–87.

21 1297: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Buda, 1829–1844., VI/2. 77.

22 Vö. Kristó Gy.: i. m. 394.

23 1250: CD IV/2. 64.; 1278: HO V. 60.; 1293: CD VI/1. 247.; 1306: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. (= RDES) I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislava, 1980–1987., I. 191. stb.

24 Ld. pl. 1254: CDES II. 321.; 1291: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. (=UB) I–IV. Bearb. von Hans Wagner–Irmtraut Lindeck–Pozza. Graz–Köln–Wien, 1955–1985., II. 256. stb.

25 1260: CDES II. 457., 463.; 1262: ÁÜO VIII. 27. és (1260–1262 k.): Hazai oklevéltár. 1234–1536. Szerk. Nagy Imre–Deák Farkas–Nagy Gyula. Bp. 1879. 123. (tévesen „1290 körül”-re datálva); 1272: RA II/1. 134.

26 A maior castris tisztségére ld. Zsoldos A.: A szent király szabadjai i. m. 60–61., a 13. századi királyi castellanusokra ld. Zsoldos Attila: Tamás fia Sinka érdemei. Elhallgatás és manipuláció oklevelek narratioiban. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 333.

Sároshoz hasonlóan – királyi magánuradalomban emelt vár volt. Ezen körülmények alapján megalapozottan vethető fel, hogy Szepes királyi magánuradalomból fejlődött megyévé.

A terminológiai vizsgálat szemléltetést nem vezetett egyértelmű eredményre. A Szepesség Árpád-kori történetének vannak azonban olyan, részint politika- és intézmény-, részint társadalomtörténeti mozzanatai, amelyekről okkal remélhető, hogy kilendítik a kérdést a holtpontról.

A Szepesség az ország azon területei közé tartozik, amelyek hosszabb-rövidebb időre a királyi család egyik tagjának kormányzása alá kerültek. Kálmán hercegről – II. András király másodszülött fiáról – V. István király özvegyének, Erzsébet királynénak egy 1279. évi oklevele tartotta fenn azt az információt, amely szerint Kálmán „amíg élt, Szepes földjét birtokolta” (*dum adhuc viveret, terram Scypus possederat usque vitam suam*).²⁷ S valóban, van adatunk Kálmán szepesi tevékenységéről.²⁸ Mivel az erről tájékoztató oklevél 1229-ben kelt, feltételezni szokás, hogy Kálmán 1229 és 1241 között kormányozta a Szepességet.²⁹ Felmerülhet azonban, hogy Kálmán herceg már jóval korábban megkapta a Szepességet, nevezetesen 1216-ban, Halics királyává koronázása³⁰ idején. Ezt a feltételezést két körülmény látszik alátámasztani. Szepes birtoklása egyfajta hátországot teremthetett Kálmán halicsi uralma számára, aminek legközelebbi párhuzamaként említhető, hogy az 1250-es évek végén, amikor IV. Béla fia, István herceg – a későbbi V. István király – Dél-Stájerország élén állt, ő is megkapta apjától Zala megye kormányzatát.³¹ A másik körülmény, ami megtámogathatja ezt a hipotézist, Dénes tárnokmester 1216-ban említett szepesi ispánsága.³² Ha ugyanis Kálmán herceg valóban már 1216-ban megkapta a Szepességet, nagyon is érthető, hogy apja, II. András Ampod fia Dénest állította annak élére ispánként, ugyanis Dénes nem csak a király bizalmas híve volt,³³ hanem a szomszédos megye, Újvár ispánja is.³⁴ Az összefüggést egy másik oldalról erősíti meg az a körülmény, hogy ugyanakkor Kálmán herceg minden jel szerint Újvár megyében is rendelkezett bizonyos jogokkal, legalábbis erre enged következtetni, hogy több abaúji birtokot adományozott a jászói prépostságnak.³⁵ Az említett hipotézis

27 1279: CD V/2. 582.

28 1229: CDES I. 256., vö. 1280: Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis. Pars II. Collegit et brevibus notis illustravit Michael Schmauk. Szepesváraljae, 1889. 15.

29 Fekete Nagy A.: i. m. 304.

30 Vö. F. Font Márta: II. András orosz politikája és hadjáratai. Századok 1991. 126–127.

31 1259: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934., V. 141., vö. Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 43.

32 1216: CDES I. 165.

33 Vö. Wertner Mór: Ompud nádor és utódjai. Turul 1895. 91–93.

34 1216: RA 304–307., 309. sz.; 1217: RA 314., 316–320., 322–326., 328–339., 345–347. sz. (az utolsó három oklevél hamis); 1219: RA 354. sz.

35 Vö. 1255: CDES II. 344. és 1256: CDES II. 369.

mindenesetre magyarázatot adna Dénes szepesi ispánságára, hiszen, amint arra az alábbiakban még visszatérünk, egyébként meglehetősen szokatlan, hogy a szepesi ispánságot egy főméltóság viselje, miként az is kivételszámba megy, hogy a szepesi ispán méltóságsorban szerepeljen.

Meglehet, hogy IV. László király felesége, Izabella királyné is birtokolta a Szepességet. Ennek feltételezésére az ad – igaz, némileg bizonytalan – alapot, hogy 1274–1275-ben Izabella tárnokmestere,³⁶ Moys viselte a szepesi ispánságot.³⁷

Az viszont, hogy IV. László anyja, az özvegy Erzsébet királyné maga is kormányozta Szepest, bizonyos.³⁸ 1279–1280-ban oklevelek sorozatát állíttatta ki szepesi ügyekre vonatkozóan, amelyek többé-kevésbé azonos megfogalmazásban arról tájékoztatnak, hogy Erzsébet a „hűtlenek pusztításait követően” (*post diversas et varias destructiones [...] per infideles regni factas*)³⁹ nyerte el fiától a megye feletti uralmat. Erzsébet a király kérésére tárnokmesterével, Domonkossal felülvizsgáltatta a birtokjogokat,⁴⁰ ezzel kapcsolatban okleveleket írt át,⁴¹ illetve az egyházat érintő ügyekben rendelkezett.⁴²

Önmagában az a körülmény, hogy a Szepesség kormányzatát viszonylag gyakran nyerte el a királyi család valamely tagja, aligha lehet perdöntő annak megítélésében, hogy a terület királyi magánuradalomból fejlődött-e megyévé, vagy eleve királyi vármegye volt. Ez a jelenség ugyanis mindkét megyetípus esetében ismert: elegendő talán csak arra utalni, hogy IV. Béla felesége, Mária királyné éppúgy birtokolta egy ideig a bizonyosan az erdőispánságok közé tartozó Pilist, mint a várispánsággal is rendelkező Pozsegát.⁴³ Az már inkább szembetűnő, hogy mind Kálmán herceg, mind pedig Izabella és Erzsébet királyné esetében a tárnokmester volt az, aki a szepesi ispánságot viselte, illetve a szepesi ügyekben eljárta.⁴⁴ Ez azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a királyi tárnokmester elsődleges feladata az uralkodó gazdasági ügyeinek felügyelete volt, s nyilván nem volt ez másként a királynéi tárnokmester esetében sem. Márpedig, ha Szepessel kapcsolatban rendre a tárnokmesterekkel találkozunk, fel-

36 1289: HO VI. 343.

37 1274: RA 2565. sz.; ÁÚO IX. 93.; 1275: RA 2590., 2596., 2599., 2601., 2602. sz.

38 Vö. *Fekete Nagy A.*: i. m. 304.; *Kristó Gy.*: Széttagolódás i. m. 29.

39 1279: CD V/2. 581.

40 1279: CD V/2. 583., CD V/2. 581., RA II/2–3. 286., CD V/2. 585.; 1280: MOL DL 14 018., 63 665., HO VI. 262.

41 1280: HO VI. 272., ÁÚO IV. 223., Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 272 598.

42 1280: HO VI. 261. (hibás napi kelettel), CD V/3. 41.

43 *Kristó Gy.*: Széttagolódás i. m. 29. – Pozsegát illetően azonban megjegyzésre érdemes, hogy 1266-ban „terra seu predium de Posega” formában nevezik meg, ld. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae–Zagrabiae, 1863–1875., I. 283.*

44 Erzsébet özvegy királyné tárnokmesterét, Domonkost nem nevezi szepesi-ispánnak s a kérdéses évekből nem ismerünk szepesi ispánt.

merül a gyanú, hogy ez azzal magyarázható: Szepes királyi magánuradalom volt, amelyet esetenként az uralkodók átengedtek hercegeknek, illetve királynéknak.

Az eddigieknél jóval határozottabb – s megítélésem szerint a kérdést eldöntő – következtetések vonhatók le Szepes megye jellegére vonatkozóan a szepesi ispáni méltóságra és annak viselőire vonatkozó adatainkból. Szó esett már arról, hogy a királyi vármegyék és az uralkodói magánuradalmakból kifejlődő megyék közötti különbségek egyik jellegzetes vonása ispánjaik feltűnése, illetve hiánya a királyi privilégiumok méltóságsoraiban: míg az előbbiek ispánjai rendszeresen szerepelnek ezen jegyzékekben, az utóbbiakra ez éppen nem jellemző. Aligha érdektelen tehát szempontunkból, hogy az 1192 és 1235 közötti években 32 ispánság kormányzója összesen 834 alkalommal fordul elő méltóságsorban. Ebben a mintavételben 30, bizonyosan királyi vármegye élén álló ispán tűnik fel: némelyik (mint a bácsi, a bihari, a soproni vagy a pozsonyi) gyakrabban, mások (például a csanádi, a fejéri, a kevei, a szolnoki vagy az újbíri) ritkábban, s vannak olyanok is, akik csak egy-két alkalommal (ez utóbbiak közé tartozik – többek között – a baranyai, a borsodi, a győri és a veszprémi). Egyetlen alkalommal olyan ispánnal is találkozunk, aki megyéhez nem kapcsolt várispánság élén állt (Karakó), s teljesen hiányoznak az uralkodói magánuradalmakból kialakított ispánságok vezetői.⁴⁵

A vizsgált időszakban a szepesi ispán egyetlen alkalommal fordul elő, Dénes tárnokmester már említett 1216. évi szepesi ispánsága révén.⁴⁶ A helyzet a későbbiekben sem változik: IV. Béla és V. István uralkodása idején Szepes egyetlen alkalommal sem bukkan fel a méltóságsorokban, IV. László okleveleiben pedig – Moys királynéi tárnokmester már említett 1274–1275. évi ispánságát nem számítva – csupán két alkalommal (Roland⁴⁷ és utóda, Gergely⁴⁸ ispánsága idején) szerepel.

Mivel a királyi vármegyék között is találunk olyat, amelyiknek az ispánja kifejezetten ritkán vagy éppen egyszer sem bukkan fel a méltóságsorokban, gondolhatnánk arra, hogy a szepesi ispánság is ezek közé tartozik. Ez a magyarázat azonban aligha lenne megnyugtató. Ami az 1216. évi adatot illeti, nyilvánvaló, hogy Dénes sokkal inkább tárnokmestersége, semmint szepesi ispánsága okán szerepel a méltóságsorban. A IV. László kori adatok bizonyító erejét ugyanakkor jelentősen csökkenti az a körülmény, hogy akkorra már szemlátomást megváltozott a méltóságviselés, s azzal összefüggésben a méltóságsorok összeállításának korábbi rendje. A változást világosan mutatja, hogy egyfelől a megyével össze nem kapcsolt várispánságok immár rendszeresen szerepelnek a jegyzékekben – igaz, az élükön állók rendszerint valamely országos méltóságot is visel-

45 *Nógrády Árpád*: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. *Századok* 1995. 168–170.

46 A Miklós nádor 1221. évi és Gyula nádor 1224–1225. évi szepesi ispánságát fenntartó adatokban (RA 364., 406. és 426. sz.) a „Szepes” nyilvánvaló elírás a helyes „Sopron” helyett, vö. CDES I. 194–195., 214. és 225.

47 1275: RA 2650. sz.

48 1276: RA 2687., 2691. sz. (az utóbbi hamis).

nek⁴⁹ –, másfelől pedig uralkodói magánuradalmakból kialakított megyék ispánjai szintén bekerülnek a méltóságosorokba.⁵⁰

Szó esett már arról is, hogy határozott különbségek fedezhetők fel a királyi vármegyék és az uralkodói magánuradalmakból kialakult megyék között ispánjaik társadalmi státusát illetően. Az előbbiek élén – azon esetek túlnyomó többségében, amelyekben ez a kérdés egyáltalán vizsgálható – a kor előkelő rokonságainak tagjai állottak, míg az utóbbiakat kormányzó személyek jóval szerényebb származással dicsekedhettek. Az ismert szepesi ispánok között⁵¹ – nem számítva Ampod fia Dénes tárnokmestert – az 1270-es évekig kizárólag a Balassa család őseivel találkozunk. A Balassa-ősöket társadalmi állásuk kétségtelenül a második csoportba sorolja,⁵² s feltűnő, hogy a rokonság tagjai – Szepes mellett – a kétségtelenül erdőispánsági eredetű Zólyom és Sáros ispánjaiként fordulnak elő.⁵³

Szembevetendő továbbá, hogy a Balassa-ősök a 13. század közepén Zólyom és Szepes ispánságát rendszeresen viselték egyidejűleg. Detre (véltetően Detre zólyomi ispán fia) 1256 és 1258 között,⁵⁴ unokaöccse, Mikó fia Mihály 1259 és 1262 között,⁵⁵ 1263-ban ennek testvére, Detre,⁵⁶ 1269 és 1270 között ismét az említett Mihály⁵⁷ szerepel a két megye ispánjaként. Meglehet azonban, hogy már 1249-ben is azonos személy viselte Zólyom és Szepes ispánságát, mindenestre az a tény, hogy a szepesi földek birtokjogi felülvizsgálatára ez évben IV. Béla Mikó zólyomi ispánt küldte ki,⁵⁸ felkelti a gyanút. Az 1270-es évek előtt – hacsak olyan konkrét politikai körülmények nem álltak elő, mint amilyenek Dénes tárnokmester 1216. évi szepesi ispánságának hátterében gyaníthatók – nem volt szokásban az, hogy valamely királyi vármegyét egy erdőispánsággal együtt kormányoztak volna, mint ahogy arra sincs példa, hogy egy királyi vármegye területén uralkodói magánuradalom ispánja hajtott volna végre birtokvizsgálatot.⁵⁹

49 1273: László országbíró és bányai ispán (RA 2364., 2367., 2368., 2374., 2366., 2375., 2370., 2365., 2371., 2372., 2363., 2376., 2377. sz.); Dénes nádor és oklcsi ispán (első adat: 1273. dec. 19.: RA 2428. sz., az utolsó: 1274. szept. 25–30. k.: RA 2558. sz.); 1275: Tamás országbíró és semptei ispán (RA 2599., 2602. sz.); Rénold asztalnokmester és szolgagyőri ispán (az első adat: 1273. febr. 4.: RA 2349. sz., az utolsó: 1274. aug. 24.: RA 2542. sz.) stb.

50 1274: Miklós pohárnokmester és beregi ispán (első adat: 1274. jan. 26.: RA 2447. sz., az utolsó: aug. 17.: RA 2532. sz.); Joachim tárnokmester és pilisi ispán (1272 és 1275 között megszakításokkal több alkalommal); 1274: Domonkos zólyomi ispán (RA 2471., 2524. sz.).

51 *Werner Mór*: Az Árpád-kori megyei tisztviselők. III. Történelmi Tár 1898. 108.; *Fekete Nagy A.*: i. m. 351. (ez utóbbitban számos tévedéssel).

52 *Vö. Zolnay L.*: Donch mester és a Balassák ősei. *Turul* 1937. 22–39.; *Uő*: A „Balassák” és a Felvidék. Adatok a XIII–XIV. század néhány kritikus évtizedéhez. Borsodi levéltári évkönyv 1985. 83–169.

53 Az előző jegyzetben hivatkozott munkák mellett *vö. még Mályusz E.*: i. m. 152.

54 1256: CDES II. 375.; 1258: CDES II. 415.

55 1259: CD IV/2. 522.; 1262: RDES I. 282.

56 1263: CD IV/3. 128., 129.

57 1269: ÁÚO VIII. 231., CD IV/3. 542., Árpád-kori oklevelek. 1095–1301. Közzé teszi ifj. Kubinyi Ferenc. Pest, 1867. (Magyar történelmi emlékek I.) 63.; 1270: HO VII. 125., CD V/1. 76., *vö. még ÁÚO VIII. 251.*

58 1249: CDES II. 230.

59 Rendszerint a megyésispán kapott ilyen megbízatást, *vö. Rákos István*: IV. Béla birtokrestaurá-

A Szepesség történetének egy társadalomtörténeti vonatkozása megint csak Zólyom irányába mutat. Az országos nemességtől megkülönböztetett „szepesi nemesek”⁶⁰ társadalmi csoportjának a legközelebbi párhuzamaként a „jobbágyfi-úk”-nak (*filii jobagionum*) a zólyomi ispánsághoz tartozó Turócból és Liptóból ismert rétege jelölhető meg. Mind a szepesi ispánokra, mind a „szepesi nemesek”-re vonatkozó ismereteink kétségtelen tanúbizonyosságát adják annak, hogy Szepes megye jellemzői a leginkább a szomszédos Zólyom hasonló jellegzetességeivel rokoníthatók, azaz Szepes semmi esetre sem lehetett várispánsággal rendelkező királyi megye.

Mindezek után többet mondhatunk a megye kialakulásáról is. A Szepesség nyugati fele a legkorábbi időkben Gömör megye területéhez számíthatott, a megye *confinium*aként,⁶¹ amit a vidéken feltűnő Gömör helynév és az itt letelepített határőrök „gömörör” (*Gumureur*) elnevezése igazol.⁶² (Hasonlóképpen voltak az újvári ispánságnak is határőrei az utóbb erdőispánsággá szervezett, majd a Szepességhez hasonlóan önálló megyévé alakuló sárosi *confinium* területén.⁶³) Hogy a Szepesség keleti fele ugyanakkor Borsod megye része lett volna, amint az Anonymus elbeszéléséből⁶⁴ következnek, feltehető ugyan, ám – mint minden Anonymus közlésén alapuló következtetés – szerfelett bizonytalan. Az már inkább bizonyosra vehető, hogy a Szepesség önálló megyévé alakulása – a királyi magánuradalmakhoz hasonlóan – a 12. század második felének fejleménye lehet, hiszen a Szepest Gömörtől elválasztó Torna a 12. század végén már önálló uradalomként szerepel,⁶⁵ s ugyanekkor említik a szepesi vámokat.⁶⁶ A megye megszervezése során került sor a szepesi vár felépítésére és uradalmának kialakítására épp úgy, mint a szepesi káptalan – szintén a 12. század második felére tehető⁶⁷ – alapítására. A káptalan létrehozásával megjelent az egyházi birtok típusa a Szepesség területén, s a 13. század elejéről ismert királyi adományok pedig a világi magánbirtokok alapjait vetették meg.⁶⁸

A vár a megye központja lett ugyan, várispánságot azonban nem hoztak létre körülötte. Ennek leghibiztosabb jele, hogy a „gömörör”-öket nem rendelték a szepesi ispán alá – ellentétben például az ország másik végén élő Vas megyei

ciós politikája. Szeged, 1974. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLVII.) 15.

60 1243: CDES I. 89. – Összefoglalóan ld. *Fekete Nagy A.*: i. m. 253–301., jogállásukra nézve azonban ld. *Zsoldos Attila*: A nemesség határán. Turul 1999. 118–122.

61 A fogalomra ld. *Zsoldos Attila*: Confinium és marchia. Századok 2000. 99–112.

62 *Fekete Nagy A.*: i. m. 18., vö. még *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. II. 466–467. – Feltűnő, hogy az ismert lándzsásfalvak Lőcsétől nyugatra fekszenek.

63 1272: HO V. 47.; 1282: RA II/2–3. 290.

64 Anonymus 18. c., ld. SRH I. 58–59.

65 *Nyáry Albert*: A modenai kir. levéltár magyar történelmi szempontból. Századok 1868. 245.

66 1198: CDES I. 99.

67 *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp. 2000. 65.

68 1209: CDES I. 122.; 1217: CDES I. 169.

„zalaőrök”-kel, akik a 13. században már a vasi várispánság határőreiként szerepelnek⁶⁹ –, hanem „szepesi jobbágyfiúk”-ként, utóbb „szepesi nemesek”-ként önálló ispánsági szervezethez jutottak.

Szepes megye mindazonáltal aligha tekinthető a királyi magánuradalomból kifejlődő megyék jellegzetes képviselőjének. Egységes, a Szepesség egészére kiterjedő erdőispánság ugyanis területén nem jött létre, hiszen a „szepesi nemesek” mellett önálló ispánságba szervezve éltek a helyi szászok és szlávok is.⁷⁰ A szepesi területek megszervezése tehát minden jel szerint sajátos, egyedi módon ment végbe, amely különféle ispánságok halmazává tette a megye területét, megalapozva ezzel a megye igazgatásának azt a mozaikszerű képét, amely egészen az újkorig jellemző maradt.

ATTILA ZSOLDOS

THE ORIGINS OF SZEPE COUNTY

The administrative units that were called counties (*comitatus*) at the end of the Arpadian era may be divided into two groups according to their origins and structure. The two groups may also be distinguished in terms of the date of their formation. A fundamental characteristic of the counties that developed early on was that castle ispanates bearing the same names were operating on their territories. In such places the county stood in close and symbiotic relationship with the castle ispanate. Hungarian historiography refers to this archaic type of county as „royal county”. Counties that were formed out of the royal private estates have fundamentally different characteristics. Many counties in this second group were situated in the wooded and hilly northern areas of the Carpathian basin (modern Slovakia). The forested areas constituted individual forest estates, which the sources referred to simply as estates (*prediums*). Caretakers (procurators) administered the larger landed properties. Originally, the forest estates, like any other properties, were counted as part of the territory of one or another county. However, owing to a process that began at some point during the second half of the twelfth century, the forest estates were gradually broken off from the territory of the counties to which they belonged and started to be transformed into independent administrative units. This change is well indicated by the fact that in the early thirteenth century the sources begin to refer to *comes* rather than *procurator* and that the expression *predium* begins to replace *ispanate* (*comitatus*). The structure of ownership of the estates also underwent change. In earlier periods, both the land and its inhabitants had formed part of royal property. But, due to the foundation of churches and the awarding of property from the turn of the twelfth and thirteenth centuries onwards, a property structure developed on the former forest estates that was also characteristic of the royal counties: ecclesiastical land and privately-owned land also emerged. Thus, in the course of the thirteenth century, the forest ispanates gradually began to resemble the royal counties, with the difference that

69 1213: UB I. 64–65.; 1270: UB I. 380–382.; 1392: *speculatores vulgariter Zalaaur vocati*: MOL DL 58 700.

70 1254: CDES II. 305.; 1257: CDES II. 407.; 1263: HO V. 36. (*iudex*), RA I/3. 414. (*iudex*); 1274: HO VIII. 160., RA II/2–3. 95. (*comes Sclavorum*); 1280: CD V/3. 47. (*comes Saxonum et Latinorum*); 1282: HO VI. 280.; 1284: RA II/2–3., 339.; 1288: RA II/2–3. 398.

– unlike the royal counties – there were no castle ispanates operating on forest ispanates. For some time (and probably until the last quarter of the thirteenth century), the ispans that headed the forest ispanates were considered as the "private employees" (to use today's terms) of the ruler. Thus their office assured them a lower rank than that enjoyed by the county ispans of the royal counties.

Seen from this perspective, the differences between the two types of county appear substantial. We might think therefore that we could easily fit the data at our disposal for the Szepes county (on the northern rim of the Carpathian basin) into the framework of one or other of the models. In fact, however, the situation is considerably more complicated. In our source-material relating to Szepes, there is an absence of the terminology relating to the royal private estates and no mention of the castle of Szepes – which appears to have been built in the second half of the twelfth century – as the centre of a castle ispanate. Nevertheless, our knowledge of the ispans that headed the territory gives us the same picture as in the case of ispans of counties that had developed out of royal private estates, and it is also possible to identify socio-historical similarities between Szepes county and counties of this type. Still, Szepes county can hardly be considered a typical example of the counties that developed out of royal private estates. A uniform forest ispanate covering the entire territory of the Szepes region was never established, because the local Germans (Saxones) and Slavs lived within their own autonomous ispanates. The organisation of the Szepes region took place in a peculiar and unique manner, which resulted in the establishment of various ispanates on the county's territory. It was this process that gave rise to the mosaic-like county administration that continued to characterise Szepes county until the modern era.

A lovagi zarándoklat

„A lovagság új formája megszületésének terjed a híre manapság a földön, [...] a lovagság új neméről van szó, amelyet még nem láttak a századok, s amely egyszerre kétfelé áll szüntelen harcban; részben a hús és vér, részben a gonoszság magasságban lakozó szellemei ellenében” – írta az 1120-as években Clairvaux-i Bernát a frissen alakuló templomos rend lovagjainak.¹ A keresztes hadjáratok megindulása, az új lovagrendek megjelenése valóban határvonalat jelentett a lovag és a zarándok – a középkor e két egyaránt jellegzetes alakja – közti viszonyban. A változás egyszerre volt minőségi és mennyiségi. Amennyiben hihetünk a fennmaradt forrásoknak, a korai középkor zarándokai közt még elsősorban az egyháziak tűntek ki buzgalmukkal. Az ismert peregrinusok között természetesen találunk fejedelmeket, lovagokat is, sőt, meglepően nagy számban keltek útra előkelő hölgyek is. A zarándokló lovagok utazását elsősorban a vezeklés vágya motiválta: noha ismerünk különösen kegyes életet élő, a kegyhelyeket kiemelkedő figyelemben részesítő fejedelmeket, többségük valamilyen súlyos bűn terhétől kívánt az utazással megszabadulni – ilyen híres vezeklő volt például Fulco, Anjou grófja, aki a 11. század elején háromszor is felkereste a Szentföldet, vagy a norvég Svein Godvinsson, aki egy gyilkosság miatt 1051-ben meztláb indult Jeruzsálembe, de útközben Anatólia hegyei között megfagyott.² Az első keresztes hadjárat korábban elképzelhetetlen létszámban vezette Európa lovagságát a Szentföldre, s alakította át gondolkodásmódját. II. Orbán pápa 1095-ös clermont-i felhívása után, közel két évszázadon keresztül Jeruzsálem nem csupán elméletben számított a keresztény világ középontjának, de valóságosan is: Európa valamennyi harcolni vágyó fegyverese ide indult, hogy kardját a hitetlenek elleni harcra használja. A keresztes eszme, a – kezdetben csak a hadjáratban résztvevőknek hirdetett, de később egyre szélesebb körben hozzáférhető – búcsú gondolata, a Szentföldön nagy számban fellelt ereklyék tisztelete azonban nem ért véget a hadjáratok lezárulásával. A keresz-

1 *Clairvaux-i Szent Bernát: A Templom lovagjainak ajánlott könyv az új lovagság dicséretéről.* In: Az első és második keresztes háború korának forrásai. *Gesta Francorum. Keresztesek levelezése. Szent Bernát: Az új lovasság dicsérete.* Vál., ford., jegyz., utószó: Veszprémy László. Bp. 1999. (Középkori keresztény írók I.) 168-169.

2 *Pierre André Sigal: Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok.* Bp. 1989. 23., 100.; *Steven Runciman: A keresztes hadjáratok története.* Bp. 1999. 50.

tes háborúk tovább élő eszméje új hitetlen ellenségek ellen szólított hadba, a Szentföldről elhozott ereklyék új őrzési helyükön örvendtek hatalmas tiszteletnek, a búcsú pedig elérhetővé vált Európa valamennyi jelentős kegyhelyén is. Az új eszmékkel felvértezett lovagság számára a zarándoklat immár nem egy rendkívüli, különleges esetben vállalt megpróbáltatást jelentett, hanem a lovagi életforma természetes részévé vált. Talán nem véletlen, hogy amikor a 14. század végén Geoffrey Chaucer megírta a világirodalom klasszikusává vált művét, a *Canterbury meséket*, az együtt utazó zarándokok közt természetes módon került első helyre a lovag.³

A „lovagi zarándoklat” azonban nem egyszerűen a zarándokló lovagok kegyes utazására használatos megjelölés, hanem a peregrináció egy sajátos kategóriáját jelölő fogalom. A különböző kegyhelyeket felkereső zarándokok között már a kereszténység első évszázadaiban megjelentek olyan személyek, akiket nem annyira az áhítat, mint inkább a kíváncsiság, nem annyira a vezeklés, megtisztulás vágya, mint inkább a kalandvágy vezetett. Szent Jeromos már a 4. században szükségesnek tartotta megjegyezni: „Nem az a dicséretes, ha valaki Jeruzsálemben járt, hanem az, ha ott helyesen élt.”⁴ A zarándokhelyek körének bővülése, a zarándokok számának emelkedése azonban épp azt eredményezte, hogy a mai fogalommal leginkább turistaútnak nevezhető zarándoklatok száma a középkor folyamán érzékelhetően növekedett, s e gyarapodás előidézésében különösen a lovagi-nemesi mentalitás játszott jelentős szerepet. Az *advenire* igéből képzett *adventura* eredeti jelentése szerint az a dolog, ami bekövetkezik, megtörténik az emberrel. A kikerülhetetlen, a véletlen fogalma a nemesi érények fogalomkészletében vált erénnyé, a lovag számára előre nem látható, bizonytalan kimenetelű esemény pedig kalanddá lényegült át. A kalandhoz vezető útra elsősorban a kíváncsiság, a *curiositas* ösztönözhetette a lovagot, érdeklődése mindamellet nem csak az út során tapasztalt dolgokra, de a keresztény hit alapvető kérdéseire is irányulhatott.⁵ A 14–15. század fordulójától tűnnek fel a forrásokban azok a zarándokok, akiknek büszkén vállalt célja volt, hogy a világ különböző részeit bejárva, közben lovagi cselekedeteket végrehajtva nagy megbecsülésre és hírnévre tegyenek szert.⁶ Ennek az új típusú, „modern” zarándoklatnak

3 Magyarul: *Geoffrey Chaucer: Canterbury mesék*. Bp. 1987.

4 P. A. Sigal: i. m. 44.

5 Az *adventura* fogalom értelmezéséhez elsősorban ld. *Erich Koehler: L'Aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*. Paris, 1974. – A lovagi értékrendszer magyarországi érénykatalógusát *Kurcz Ágnes* vizsgálta ld. *Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Bp. 1988. 163–219.

6 A zarándoklatok különböző típusait ismertető munkáiban az utazás illetén módját P. A. Sigal turista zarándoklatnak (*pèlerinage touristique*) nevezi ld. *Pierre André Sigal: Les différents types de pèlerinage au Moyen Age*. In: *Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins*. München–Zürich, 1984. 76–86.; *Uő: La société des pèlerins*. In: *La quête du sacré. Saint-Jacques de Compostelle*. Ed. Bernard Valade. Brepols, 1985. 134–146.

doknak talán a legtipikusabb képviselője épp a magyar Tari Lőrinc volt, akinek élete és híres utazása egyaránt a lovagi erények teljes katalógusát vonultatja fel.⁷

A Rátót nembeli Tari Lőrinc Erzsébet és Mária királynék, majd Zsigmond udvarában nevelkedett, és – a korban inkább szokatlan, mint bevett módon – egyaránt elsajátította a kard és az író toll forgatását.⁸ 1401-ben – mint az érdemeiről kiállított királyi oklevélből megtudhatjuk – ő volt az egyetlen az egész udvarban, aki Zsigmond letartóztatásakor kardot rántott királya védelmére. Közben „egyedül saját karjának erejével küzd sokak ellen”, öt súlyos sebet is szerzett, ezek közül egyik, „mely kettéhasított orra hegyén volt látható”, élete végéig emlékeztetett az eseményre.⁹ Az 1403. évi felkelés idején ismét tanúsította hűségét, ezért a király 1405-ben pohárnokmesterré nevezte ki, s miután zárándokútjáról visszatért, az 1408-ban alapított *Sárkányrend* is tagjai sorába fogadta.¹⁰ 1408. január 10-én menlevelet kért Zsigmondtól, hogy ellátogasson Compostelába Szent Jakab sírjához, valamint Szent Patrik írországi Purgatóriumába. Már a *salvus conductus* megfogalmazása is jelzi, hogy Tari Lőrinc nem csupán „lelki buzgalmától indíttatva” vállalkozott a különlegesen hosszú útra: a két említett kegyhely felkeresésén túl ugyanis „lelkének ama gyönyörűséges szándékától vezetette, hogy vitézi tetteiben gyakorolja magát, s azokban gyakorolják, fel kívánja keresni a földkerekség különböző vidékeit is”.¹¹

7 Életének és főként híres zárándokútjának forrásanyagát magyar nyelven közli: Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Vál., a szöveget gond., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: V. Kovács Sándor. Bp. 1985. Az élményeiről Dublinban készített latin nyelvű Memoriale kiadását ld. *Hippolyte Delehaye: Le pèlerinage de Laurent de Pasztho au purgatoire de S. Patrice. Analecta Bollandiana* 1908. 35–60. – Pokoljárásának gazdag irodalmából első sorban *Posonyi Erzsébet* széles körű nemzetközi áttekintésen alapuló elemzését érdemes kiemelni. ld. *Posonyi Erzsébet: A Tar Lőrinc-monda és a Szent Patrik purgatóriumi víziók keletkezése. Magyarságtudomány* 1942. 26–54., 195–224.

8 Saját kezű levele, amelyen a saját és nővére becsületén esett gyalázat megtorlásáról ír („superque ipsum honorem meum meeque sororis obprobrium veraciter vindicabo”), nemcsak írástudását bizonyítja, de azt is, hogy esetében a lovagi erények (például a honor) emlegetése nem üres frázis, ld. *Magyar Országos Levéltár* (= MOL), Diplomatikai Levéltár (= DL) 48 207., amelynek magyar fordítását közli: Tar Lőrinc i. m. 307.

9 „Sed cum in sui solius brachii virtute multis insidians, inter nostrorum emulorum turmas in ipsius subsidium versaretur, non valens ensium plurimorum potentias unius virtus repellere, quinque vulnera talia in suo corpore [...] suscepit, [...] ex hiis tamen unum, quo nasi extremitas in medium divisa videbatur, loco in eodem notanter gerit et evidenter feret, quamdiu vita sibi comite perfruetur”. – MOL DL 9107. és 7507., amelyek magyar fordítását ld. Tar Lőrinc i. m. 308–318.

10 Rövid életrajzát ld. *Engel Pál: Zsigmond bárói: rövid életrajzok*. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Tanulmányok*. Szerk. Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde. Bp. 1987. 451–453. Sárkányrendi tagságáról csak közvetett bizonyítékkal rendelkezünk: a tari templom déli kapujának timpanonjában sárkánnyal övezett címerpajzsa jelzi, hogy valamikor a tagok közé választották, vö. *Lővei Pál: A Sárkányrend fennmaradt emlékei*. In: *Művészet* i. m. 157. Életére és lakóhelyére ld. még *Juan Cabello: A tari Szent Mihály-templom és udvarház*. Bp. 1993. (Művészettörténeti füzetek 22.)

11 „sue mentis pulcritudine ductus pro actibus militaribus exercendis et augendis diversa mundi climata perlustrare intendit”. Ld. *H. Delehaye: i. m. 46*. Az oklevél végén újra megerősítve:

Tari Lőrinc útitervének megfelelően valószínűleg először meglátogatta Szent Jakab kegyhelyét, majd tengerre szállva 1411-ben érkezett meg Írországba. Ott „illő vitézi öltözetben, heroldjától és többi szolgájától kísérve” előbb felkereste Dublint, hódolva „ama szent ereklye előtt, amelynek Jézus botja a neve, s amelyről a szent atyákról szóló különböző történetekben azt olvassuk, hogy az Úr Jézus adta át Szent Patriknak”, majd útra kelt, hogy felkeresse a híres barlangot.¹² Miután szerencsésen végrehajtotta zarándoklatát, visszatért Dublinba, ott diktálta írásba tapasztalatait Jacobus Yonge közjegyzőnek. A nótárius, aki napokon át jegyezte Tari szavait, végül arra kérte őt, foglalja össze jövetelének fő okait. Tari a kérésnek eleget téve egy lapra három indokot jegyzett fel: „Én, magyarországi Lőrinc vitéz, három okból kerestem fel Írországot: Először és főként azért, mert mind az emberek beszámolóiból, mind írásos közlésekből úgy értesültem, hogy akinek kétségei vannak a katolikus hittel kapcsolatosan, s megfelelő módon lép be Szent Patrik írországi Purgatóriumába, ott minden kétségére részleteiben és egészében választ kaphat. Minthogy pedig én szerfölkött nagy kétségben voltam a lélek minemősége felől, hogy voltaképpen mi is legyen az – mert a filozófusok állítása szerint láthatatlan, testetlen és szenvedést nem ismerő dolog – ezért behatoltam a Purgatórium-helyre ahol is Isten kegyelméből a nevezett kétségemre megkaptam az igaz választ.”¹³ A második okként azt említette, hogy királyának, Zsigmondnak bejelentette, hogy meglátogatja a Purgatóriumot, a harmadik indok – amit Tari büszkén vállalt – a fentebb már emlegetett kíváncsiság: „A harmadik ok, hogy megtekintsem e csodás dolgokat és Írország szentjeinek a csodáit, az volt, hogy már sokat hallottam ezekről a csodás dolgokról és csodákról, amelyeknek nagy számáról és különféleségéről sok forrásból értesültem.”¹⁴ Ha összegyűjtjük a különböző forrásokból a Tarit jellemző tulajdonságokat, előttünk áll a tökéletes lovag, aki hűséges királyához, kényes a becsületére, és egyszerre sarkallja a vitézi tettek iránti sóvárgás, valamint a hitbéli kételyek legyőzésének és a világ megismerésének vágya. Ilyen kiváló férfiúnak írta le Tarit a közös munka során őt közelebbről megismerő közjegyző is: „Mindekben örökké magasztaltassék a mindenség Teremtője, aki a nemzetes vitézt, Rátóti Lőrincet vitézi övvel, vidám tekintettel, az urak és barátok körében

„quod idem [...] tam in peregrinatione quam in actum militarium exercitatione feliciter duci valeat ad effectum”.

- 12 Tar Lőrinc i. m. 223. – Szent Patrik írországi purgatóriumának jelentőségét, szerepét a purgatórium-fogalom kialakulását vizsgálva szélesebb körben értelmezi *Jacques le Goff*: *La naissance du Purgatoire*. Gallimard, 1981.; a szigeten kialakult kultusz kelta gyökereiről ld. *Zsoldos Attila*: *A kettéosztott sziget*. Világosság 1986. 115–120.
- 13 „audirem tam per relaciones hominum quam scripture quod si quis dubium aliquod de fide catholica haberet et locum purgatorii sancti Patricii in Hibernia debito modo intraret, ibidem posset omne dubium inde videre particulariter vel in toto. Et quia ego maximum errorem et dubium habui de substantia anime quid esset, qualis res debeat esse vel fieri, quia secundum philosophos dicitur esse invisibilis, incorporea et impassibilis, ideo locum Purgatorii intravi”. Ld. *H. Delehaye*: i. m. 59., magyar fordítása: Tar Lőrinc i. m. 247–248.
- 14 „ad videndum mirabilia et sanctorum miracula Hibernie, quia multum audiui de ipsis mirabilibus et miraculis”. Ld. *H. Delehaye*: i. m. 59.; Tar Lőrinc i. m. 248.

körültekintéssel és mértéktartó beszéddel, dicséretes tettekben való tapasztalatokkal, a héber, görög és latin nyelv ismeretével és sok más különféle tudománnyal és jeles erénnyel ékesítette föl.”¹⁵

Tari Lőrinc útja egyszerre volt tipikus és különleges: egyéni – de a korban nem egyedi – indokokból, sokak által megkísérelt, de csak kevesek által végrehajtott, lejegyzése miatt nagy publicitást kapott zarándokútról van szó, amelyet Magyarországon a Tari személye körül hamarosan kialakult mondakör tett ismertté.¹⁶ Hasonló indíttatásból akkoriban számosan keltek útra Európa legkülönbözőbb vidékein, így Magyarországon is. Tarihoz hasonlóan a Zsigmondhoz különösen közel álló előkelők közé tartozott Lévai Cseh Péter lovászmester, akinek a többi báró által is elismert személyes tekintélyét jelzi, hogy 1416-ban őt küldték a rác despotához, hogy tárgyaljon a Boszniában fogságba esett Maróti János bán és társai kiváltása ügyében.¹⁷ Cseh Péter 1409 táján szentföldi zarándokúton járt, 1415-ben pedig királyától Konstanzbán azért eszközölt ki menlevelet, mert „megfontolva, hogy az emberi élet a távoli földön vitéz dolog, távoli vidékeket készül felkeresni és a nemzetek és nyelvek különbözőségét – amint szokásaikban, életmódjukban és érintkezésükben megnyilvánul – megtapasztalni”.¹⁸ Hogy mennyire a kor mentalitásából fakadt ez a szándék, jól jelzi, hogy még a király által az út időtartamára kiadott perhasasztó oklevélben is indokul szerepel: Lévai Cseh és vele utazó familiárisai pereit azért kellett két évre elhalasztani, mivel ő „a király és országai dicsőségére, a hadi mesterségek gyakorlására különböző királyok és fejedelmek országaiba készül utazni”.¹⁹ Az indok végigkísérte Lévai egész utazását: 1415 márciusában VI. Károly francia király, májusban I. Ferdinánd aragón uralkodó állított ki számára menlevelet a célból, hogy „Magyarország nagy marsallja” bejárhassa a világot.²⁰ Hasonló indoklással ezekben az évtizedekben az aragóniai kancellária vélhetőleg tucatszámra gyártotta a menleveleket: ilyet kapott például Zsigmond bizalmasa, Johannes Otlinger,²¹ vagy azok a Zsigmond környezetéhez tartozó, főként német előkelők,

15 A teremő „generosum militem [...] cingulo militari, hillaritatis vultu, circumspectionis et allocutionis moderamine inter dominos et amicos laborum commendabilium experientia ebraici greci et latini ydeomatibus inter alia variis quoque scientiis et virtutum insigniis decoravit”. Ld. *H. Delehaye*: i. m. 60.; Tar Lőrinc i. m. 249.

16 Egy 1520-ra datált latin nyelvű vers azért dicsőíti Tarit, mert az egész Földet körbebolongta, Tinódi Lantos Sebestyén 1552-ben feljegyzett históriás éneke a pokoljárását ismerteti, Tari története azonban itt tulajdonképpen csak a keret, amely jó alkalmat szolgáltatott Zsigmond király ostromzására. Ld. Tar Lőrinc i. m. 250–252.

17 MOL DL 43 338. és 71 377. Regesztájukat ld. Zsigmondkori oklevéltár. (= ZsO) I–VII. Szerk. Mályusz Elemér–Borsa Iván. Bp. 1951–2001., V. 2255. sz. – Lévai Cseh Péter életére ld. *Sörös Pongrácz*: Lévai Cseh Péter. Századok 1903. 824–837. A tanulmányban azonban utazásai közül csak a konstanziról esik szó.

18 MOL DL 10 299. (ZsO V. 18. sz.). Szentföldi utazásáról onnan értesülhetünk, hogy a költségek-re sógorától kölcsönzött pénzt, amelyért cserébe birtokokat zálogosított el a nővérenek. MOL DL 9580. (ZsO II. 6947. sz.)

19 MOL DL 10 297. (ZsO V. 54. sz.)

20 ZsO V. 359. és 633. sz.

21 *P. A. Sigal*: La société i. m. 137–138.

akik 1430-ban, illetve 1435-ben érkeztek Hispániába, ahol nem csak Szent Jakab compostelai sírját keresték fel, de heteken át tartó lovagi tornákon is részt vettek. Magyar vonatkozása miatt különösen az 1430-as utazás tűnik érdekesnek, amelyről a *Crónica de los reyes de Castilla* tudósít részletesen: a kasztíliai király Hanuscoban ünnepelte a húsvétot, „ahova egy rangos német úr érkezett, Zsigmond császár unokaöccse, aki Cili gróf volt, és azért jött ebbe a királyságba, hogy Santiagóba menjen hatvan nagyon nyájas és gazdagon felszerelt lovassal. A király nagy tiszteletben tartotta, vele étkezett, lovakat, öszvéreket, és több vég brokátból készült darabot küldött neki, amelyek közül egyet sem akart Cili elfogadni, a király iránti minden tisztelete ellenére, mondván, hogy azon a napon, amikor elindult hazájából megfogadta, hogy ne legyen semmije sem, ami földi fejedelmektől származik, de kéri a királyt, adjon engedélyt neki és négy lovagjának, hogy kaphassanak egy őket megjelölő, kagylóformával díszített nyakravalót; nagy megtiszteltetés lenne, ha megkapná, és attól az uralkodótól lenne ez az ajándék, akit ő annyira tisztel és becsül. A király [...] elrendelte, hogy nagy sietve készítsenek öt jól megmunkált arany nyakravalót, amelyeket elküldött a grófnak Gonzalo de Castillejo nagymesterrel, és egyik apródja – bizonyos Juan Delgadillo – vitte el azokat két tátra helyezve. A király megparancsolta nekik, hogy semmit se fogadjanak el Cili gróftól, és így is cselekedtek, de a gróf elrendelte, hogy a nagymesternek adjanak 50 márka értékű ezüstöt és valamennyi aranypénzt az említett Juan Delgadillonak, amit semmiképpen nem akartak elfogadni. A gróf 20 napig volt ott, nagy ünnepségeket rendezett számára a király és a királyné, majd elindult útjára onnan Santiagóba.” A forrásban említett Cili gróf nem lehetett más, mint a családban egyre fontosabb szerepet betöltő Ulrik – egy másik egykorú kasztíliai krónikás, a *Crónica del Halconero* szerzője határozottan fiatal lovagként tett említést az előkelő vendégről.²²

22 A két krónika magyarországi érdeklődésre számot tartó részeit közli *Anderle Ádám*: Kalandozók és zarándokok. Magyar témák a középkori spanyol történelemben – historiográfiai vázlat. Szeged, 1992. 57–58. A forrást elemző rövid áttekintésében azonban érthetetlen és értelmetlen módon addig csúsztatta egymásra a forrás különböző munkákban olvasható értelmezéseit, amíg Cillei utazása is megkérdőjeleződik, noha a krónika erről – mint a fenti idézetből is kitűnik – egészen egyértelműen fogalmaz. A spanyol szöveg magyarra fordításáért Horváth Emőkének tartozom köszönettel. Ulrik utazását a legújabb irodalom is elfogadja, ld. például *Wilhelm Baum*: Die Grafen von Cilli, das deutsche Königtum und die „internationale Politik”. In: Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja. Urid. Rolanda Fugger Germađnik. Celje, 1999. 48. Egyébként Ulrikkel közel egy időben apja, Frigyes is járt külföldi zarándokúton. Miután szeretője kedvéért meggyilkoltatta feleségét, Frangepán Erzsébetet, sógora és királya, Zsigmond fogságba vetette, később azonban meghocsátott, még az erdélyi vajdaságot is felajánlotta számára. Frigyes tetteért – mint ahogy arról a családi krónika beszámol – a korban szokásos vezeklő zarándoklatra, Rómába indult, a szokványos peregrináció azonban hamarosan számára is lovagi kalanddá változott: útközben ugyanis a ferrarai őrgróf elfogta, csak sógora, a görtzi gróf segítségével szabadult: „Da was er zwey jahr, und zogk darnach gen Rom und underwegen wardt er von dem marggrafen von Ferrar gefangen. Den machet darnach graff Heinrich von Görtz sein schwager ledigk um ein summa gelds und nach derselben fengknus hub an derselbig graff Friedrich von Cilli von neuem ein schloss zu bauen ob Kronau, und hat das genandt Weissenfels uns das ist beschehen do man zalt nach Christi geburd 1431 jahr.” *Franz von Krones*: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Graz, 1883. II. Die Cillier Chronik (13. cap.) 81.

A lovagi zárandoklatra a 14. század végétől a 15. század végéig terjedő időszakból számos további példát említhetnénk. A kalandvágy és keresztény jámborság, a távoli országok megismerésének vágya és a hitetlenek elleni kissé anakronisztikus keresztes elszántság egyszerre jellemezte az egyik legismertebb francia lovagot, Jean le Maingre-t, akit „Boucicaut marsallnak is mondtak”.²³ Boucicaut 12 évesen vett részt élete első csatájában, s közel négy évtizedes katonai pályafutása során harcolt Poroszországban, lelkesen készült észak-afrikai keresztes hadjáratra, megütközött a törökökkel a nikápolyi csatában és Konstantinápoly falainál, végül az azincourt-i csatában angol fogságba esve fejezte be dicsőséges katonaeletét. A szentföldi zárandoklat családi hagyománynak számított a familiában: apja az angol III. Edvárd foglyaként kapott engedélyt a jeruzsálemi utazásra, s természetesen az ifjú Boucicaut is fontosnak tartotta, hogy felkeresse Krisztus sírját.²⁴ A híres lovagot, aki 1391-ben kapta marsalli kinevezését, Tari Lőrinc akár személyesen is ismerhette, Jean le Maingre ugyanis két alkalommal is járt Magyarországon. Mint arról az életrajz beszámolt, 1388-ban a kereszténység védelmére a Szentföldre indult, mivel azonban ott éppen nem nyílt alkalom a szaracénok elleni harcra, társaival Görögországon és Bulgárián át hazafelé indult. Magyarországra érkezve „a magyar király elé járult, aki nagy kedvességgel fogadta és nagy tisztességgel részesítette őket”. Boucicaut és társai három hónapot töltöttek Zsigmond udvarában, aki a francia lovagoknak elsősorban azért örült, mert épp a morva őrgróf elleni hadjáratára készült.²⁵ 1396-ban – az időközben marsallá előlépett – Boucicaut a török ellen készülő francia lovagsereg egyik vezetőjeként tért vissza Magyarországra, krónikása szerint a keresztes hadjáratra hetvenfős csapatot gyűjtött össze, köztük tizenöt lovagot. A magyarországi utazásra készülő lovagok – fiktív vagy talán valóságos – beszélgetése pontosan megvilágítja, mi ösztönözte indulásra a marsallt: harcolni akart a hitetlenek ellen, viszonzni kívánta Zsigmond király néhány évvel korábban tanúsított vendégszeretetét, és élvezni akarta azoknak a lovagoknak a társaságát, akik vele együtt indultak a hadjáratra. Hogy a vidáman induló lovagi kalandból végül az évszázad egyik legsúfosabb veresége lesz, arra senki nem számított. Hiába szentelt a marsall életrajza egy teljes fejezetet a franciák és főként természetesen a történet hőséneke vitézi helytállásáról, a vereség tényét nem tudta megmásítani.

A kalandot kereső lovagok persze nem csak Európa hitetlenekkel határos végvidékein találhattak elegendő kihívásra, kellő kreativitással maguk is megnehezíthették az átlagosnak ígérkező zárandoklatot. Jean de Werchin, Hainaut sénéchalja 1402-ben indult compostelai zárandokútra. Utazása előtt közzétette: útközben elfogadja minden lovag kihívását, amennyiben az összecsapás érdeké-

23 Életéről egy ismeretlen csodálója már 1409-ben megírta életrajzát, láthatólag azzal a céllal, hogy az olvasók elé a lovagi élet tükrét mutassa fel, ld. *Le Livre des faits du bon Messire Jean Le Maingre, dit mareschal Boucicaut*. Ed. Denis Lalande. Geneve, 1985.

24 *Norman Housley*: Boucicaut marsall Nikápolynál. *Hadtörténeti Közlemények* 1998. 594.

25 A Boucicaut-életrajz magyar vonatkozású részleteit ismerteti *Csernus Sándor*: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13-15. század)*. Bp. 1999. 180-183.

ben nem kell tervezett útvonalától húsz mérföldnyi távolságnál nagyobb kitérőt tennie. A biztonság kedvéért arról is gondoskodott, hogy a lovagi tornák kedvelői – a potenciális ellenfelek – megtalálhassák, e célból ugyanis előre közhírré tette választott útirányát. A számos összecsapással tarkított zárandokutat a sénéchal valóban végre is hajtotta – a történetet elmesélő burgundi krónikás, Enguerrand de Monstrelet legalábbis arról számolt be, hogy Jean de Werchin hét nap hét helyen ragadott fegyvert.²⁶ Zárandoklat és a lovagi élet megvalósításának vágya hasonlóképpen egyesült a sváb lovag, Georg von Ehingen utazásában, aki járt Jeruzsálemben és Compostelában, mintegy mellékesen harcolt a mókrok ellen Ceutánál és Granadánál, és számos udvart is meglátogatott.²⁷ Podjebrád György sógora, Rožmítal-i Leo 1465-ben kelt útnak, hogy terve szerint szinte valamennyi ismert zárandokhelyet felkeresse: Kölnben a Háromkirályokat, Canterbury-ben Becket Tamás sírját, Compostelában Szent Jakabot, majd a Guadalupe-i Miasszonyunk-kegyhelyet. Innen Itáliába vezetett az útja, hogy – feltehetőleg Velencén keresztül – a Szentföldre hajózzon, ekkor azonban kénytelen volt megszakítani immár két éve tartó utazását. Európai körútja – a felkeresett kegyhelyek nagy száma ellenére – több volt egyszerű zárandoklatnál, látogatásával ugyanis nem csak a rég elhunyt szenteket, de a kontinens útba eső fejedelmi udvarait is megtisztelte.²⁸

Amennyiben Tari Lőrinc menlevele saját korában szériatermék-számba ment, a lovagi zárandokok érkezése pedig minden valamirevaló udvarban természetesnek számított, honnan eredt Tari Lőrinc mindmáig tartó hírneve? A magyarázat több, egymással szorosan összefüggő körülményben keresendő. A zárandokhelyek sorában mindig is különleges hely illette meg az írországi Szent Patrik kegyhelyet: megközelítésének körülményessége, a zárandokra a barlangban leselkedő veszélyek miatt csak a legbátrabbak vállalkozhattak felkeresésére, s közülük is sokaknak életébe került a kegyes kaland. A kénygázos barlangba me-

26 P. A. Sigal: *La société* i. m. 139.

27 Des schwäbischen Ritters Georg von Ehingen Reisen nach der Ritterschaft. Hg. Franz Pfeiffer. Stuttgart, 1842.

28 Des Böhmischen Herrn Leo's von Rožmítal Ritter-, Hof- und Pilgerreise durch die Abendlande, 1465-1467. Hg. J. A. Schmelles. Stuttgart, 1844. Utazását további példákkal említi, összehasonlítja *Jean Richard*: Les relations de pèlerinages au Moyen Age et les motivations de leurs auteurs. In: Wallfahrt kennt keine Grenzen i. m. 145., 149. - Feltétlen említést érdemlő tény, hogy a zárandoklatokról, lovagi utazásokról szép számban készített különböző útleírások, naplók, a számos ilyen esetet feljegyző krónikák nem csupán az utókor számára szolgálnak tanúságul, de több ilyen forrás saját korában is nagy népszerűsége tett szert: közkézen forogva pedig egyrészt széles körben közvetítették a bennük foglalt értékrendet, másrészt távoli tájak megismertetésével további utazásokra ösztönöztek. A kései középkor talán legnépszerűbb műve, Jean Froissartnak a lovagságot és a lovagi életformát dicsőítő Krónikája 49 példányban maradt fenn. *Bernard Guenée*: Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval. Paris, 1991. 250-251. A korszak legnépszerűbb útleírásának, Jean de Mandéville *Voyage autour de la Terre* c. művének közel háromszáz kézirata ismert, és már a 14. században számos nyelvre lefordították. *Le Livre de messire Jean de Mandeville*. Introduction par Christiane Deluz. In: *Croisades et pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en Terre Sainte. XIIIe-XVIe siècle*. Édition établie sous la dir. de Danielle Régner-Bohler. Paris, 1997. 1393-1435., ill. *Csernus S.*: i. m. 275.

részkedők szinte istenkísértést követtek el, s mivel visszatérésük egyáltalán nem volt biztos, belépésük előtt elvégezték a temetési szertartásukat is. Tari mind-
amellett józan fővel készült a kalandra: az előírt 15 napos böjtöt például nem tartotta meg, nehogy túlságosan legyengüljön, és „akár lelki erői, akár érzékei elbizonytalanodjanak”. Vállalkozása azonban csupán egy lett volna a sok közül, ha élményeit nem foglaltatja írásba. Miközben azonban Dublinban hajóra várakozott, a város különböző rendű lakóinak érdeklődése meggyőzte, hogy látomásairól készíttessen feljegyzést. A felejtéstől megmentett élményei így válhattak a vízió-irodalom becses emlékévé, Tari pedig a külföldön minden bizonnyal legismertebb magyar lovaggá.²⁹

ENIKŐ CSUKOVITS KNIGHTS' PILGRIMAGES

„Knights' pilgrimages” (peregrination) is a term defining a peculiar category of human behaviour. Even in the first centuries of Christianity, some of the Christian pilgrims were motivated first and foremost by a spirit of adventure. In the course of the middle ages, following the discovery of additional holy places and a rise in the number of pilgrims, pilgrimages became increasingly what we would now call tours. An important factor in this development was the mentality of the knights and nobles. From the turn of the fourteenth and fifteenth centuries we find in the sources increasing numbers of pilgrims who proudly admitted that their aim was to obtain honour and recognition by travelling around the world and by performing chivalrous acts. One such “modern” pilgrim was the Hungarian Lőrinc Tari.

Lőrinc Tari requested a letter of safe-conduct from King Sigismund on 10 January 1408. His stated wish was to visit the grave of St. James at Compostela and St. Patrick's Purgatory in Ireland. According to the letter of safe-conduct that he then received from the king, in addition to visiting the two holy places mentioned, „he wishes to visit various areas of the globe, driven by the glorious intent of proving himself in valiant deeds”. Tari arrived in Ireland in 1411, where he ventured into the sulphurous cave that brought on apparitions, in order – as he admitted – to satisfy his curiosity and overcome his doubts. Similar motives lay behind the journeys of many men throughout Europe. In 1415 the stable-master Péter Lévai Cseh, who had been on a pilgrimage to the Holy Land in about 1409 and who, like Tari, was one of the leading men close to King Sigismund, obtained a letter of safe-contact from his king in Constance because “considering that human life in distant lands to be a valiant thing, he is preparing to visit distant lands”. Spain was also the destination of a young man by the name of Ulrik Cillei, a relative of Sigismund. In 1430 Cillei not only paid a visit to the tomb of St. James at Compostela, but also took part in knights' tournaments that lasted for some weeks.

We could mention many further examples of knights' pilgrimages that took place between the late fourteenth century and the late fifteenth century. A desire for adventure and Christian piety, and a desire for knowledge of distant lands as well as a rather anachronistic Christian determination in the face of heathens, were

29 J. Richard: *Les relations* i. m. 150.

co-characteristics of a well-known French knight called Marshal Boucicaut, who took part in his first battle at the age of twelve and who, in the course of a military career that lasted almost four decades, fought in Prussia, prepared for a crusade in northern Africa, and encountered the Turks in the Battle of Nicapolis and at the walls of Constantinople. Adventure-seeking knights did not always have to travel to the margins of the European continent in order to find challenges. Jean de Werchin, the Sénéchal of Hainaut, set out on a pilgrimage to Compostela in 1402. Before he set out on the journey, he announced that he would accept any knightly challenge that did not require him to make a detour from his planned route of more than twenty miles. Pilgrimage and the desire for the life of a knight were similarly united in the journeys of the Swabian knight Georg von Ehingen, who travelled to Jerusalem and Compostela, as well as fighting against the Moors at Ceuta and at Granada and visiting many courts. In 1465, the brother-in-law of György Podjbrád, Leo of Rožmital, set out on a journey with the aim of visiting all known places of pilgrimage: the Three Kings of Cologne, the tomb of Thomas Becket, St. James of Compostela, and Our Lady of Guadalupe. In the course of his European tour, he paid his respects not just to long-dead saints, but also to the royal courts that lay on his route.

Lőrinc Tari's reputation, which lives on even today, may be ascribed to a number of interconnected circumstances. St. Patrick's Purgatory had always held a special position among the various holy places: the difficulty of its approach and the dangers lurking in the cave meant that only the bravest of pilgrims attempted to reach it – and this devout adventure cost many of them their lives. Tari's endeavour, however, would have been just one of the many, if he had failed to write down what he saw. However, as he waited for the boat in Dublin, the interest of local townspeople convinced him that he should take some notes concerning his visions and apparitions. Thus, rescued from oblivion, his experiences became a relic of vision-literature, while Tari himself became the best-known Hungarian knight in foreign parts.

Az 1442. márciusi török hadjárat

Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz

Történetírásunk régi megállapítása, hogy Hunyadi János fellépése fordulatot hozott a török–magyar háborúk történetében. Zsigmond király évtizedes, nem kifejezetten látványos, de eredményes, alapvetően defenzív politikájával¹ szakítva, az újdonsült erdélyi vajda mindjárt a déli végek átvétele után egy offenzív törökellenes stratégia mellett szállt síkra. Az új stratégia leglátványosabb epizódjai, az 1443–1444-ben végrehajtott hosszú hadjárat, és a várnai csatavesztésbe torkolló 1444. évi expedíció közismertek, róluk megbízható feldolgozások állnak rendelkezésre,² újratárgyalásuk ezért nem indokolt. Sokkal kevésbé közismertek viszont Hunyadinak azon első törökellenes sikerei, amelyek a vajdában megérlelhetők az új stratégia alkalmazhatóságának gondolatát. Különösen sok tévhit él a köztudatban az 1442 tavaszán lezajlott erdélyi török betöréssel kapcsolatban, amely Hunyadi első komolyabb győzelmével ért véget. Tanulmányunkkal e jelentős történelmi epizód jobb megismeréséhez kívánunk hozzájárulni.

Az uralkodó történészi álláspont szerint 1442 márciusában Mezid bég mintegy 16 ezer főből álló sereg élén betört Erdélybe, és végigdúlta a tartomány déli részét. Erdélyt váratlanul érte a támadás, ezért a vajda, Hunyadi János – aki egyébként is csak röviddel a betörés előtt érkezett a tartományba –, valamint az erdélyi püspök, Lépes György, sebtiben toborzott sereggel rontott a törökre, de Gyulafehérvár közelében vereséget szenvedtek; maga a püspök is holtan maradt a csatatéren. Hunyadi azonban habozás nélkül fegyverbe szólította a tartomány népét – nemeseket, székelyeket, parasztokat egyaránt –, és mindössze öt nappal később döntő vereséget mért a zsákmányával hazafelé tartó török seregre. Életét vesztette maga a vezér, Mezid bég, a fia, és a török sereg jó része. Ezután Hunyadi, győzelmét kihasználva betört Havasalföldre, letette az oszmánbarát vajdát, és helyreállította a magyar befolyást a román fejedelemségben.³

1 *Engel Pál*: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában. Századok 1994. 273–287.

2 *Székely Ottokár*: Hunyadi János első török hadjáratai (1441–1444). Hadtörténelmi Közlemények 1919–1921. 28–64.; *Elekes Lajos*: Hunyadi. Bp. 1952. 216–256.

3 *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc. Bp. 1986. 32. (a korábbi irodalommal). A legrészletesebb feldolgozások: *Székely O.*: i. m. 5–17. és *Elekes L.*: i. m. 148–170.

Az események rekonstruálását megnehezíti, hogy a magyar középkor közismert (relatív) forrásszegénysége Erdély esetében hatványozottan jelentkezik. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a vizsgált eseményekkel foglalkozó történeteszek a kisszámú kortárs oklevél száraz információival szemben az indokoltnál nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a későbbi elbeszélő források kiszínezett tudósításainak. Tették ezt annak ellenére, hogy a hivatkozott krónikások évtizedekkel az események után láttak művük megírásához, amikor a történetek emléke már igencsak elhalványult. Egyedül az 1435 körül született Thuróczy János esetében képzelhető el, hogy fiatal korában az események közvetlen részeseitől is szerzett értesüléseket, és látni fogjuk, hogy bizonyos részleteket valóban csak az ő elbeszélése őrzött meg. Bonfini azonban, aki csak elődjének elbeszélését színezte tovább, bátran kizárható a felhasználandó források közül.⁴ A helyzetet tovább bonyolítja, hogy holmi obskurus, eredetiben soha elő nem került oklevelek, illetve azok regesztái a bennük foglalt információk képtelenségei dacára újra és újra összezavarják a hiteles forrásokból kihámozható, önmagában sem ellentmondásoktól mentes képet. A történelmi valóság lehetőség szerinti megközelítésének alapfeltétele tehát, hogy forrásaink értékelésénél a hiteles, kortárs beszámolókat vegyük alapul, a későbbi krónikásokra pedig csak annyiban hagyatkozzunk, amennyiben tudósításaik nem állnak szöges ellentétben az előbbiekek adataival. A történelmi irodalomban keringő, ellenőrizhetetlen információkról pedig egyszer s mindenkorra meg kell feledkezni.

Az Erdélyben lezajlott események első említését I. Ulászló király 1443. április 17-i oklevelében találjuk, amelyet éppen Hunyadi János számára állított ki a kancellária. Az oklevél értékét növeli, hogy a vajda csaknem két esztendei távollét után ekkor jelent meg először az udvarban, valószínű tehát, hogy az oklevelben elbeszélte történetnek ő maga volt a forrása. Az oklevél szerint Meződ bég 16 ezer ember élén tört be Erdélybe, és az első, „váratlan” ütközetben megfutamította Hunyadi, sőt, a vajda meg is sebesült. Ugyanakkor a törökök is súlyos veszteségeket szenvedtek. Az első összecsapásra következő ötödik napon azonban Hunyadi ismét megmérkőzött a támadókkal, és ezúttal teljes győzelmet aratott, mert nemcsak a rablott zsákmányt vette vissza, de maga a török vezér és a fia is életével fizetett a kalandért.⁵

4 Vö. Szakály Ferenc–Fodor Pál: A kenyérmezei csata (1479. október 13.). Hadtörténelmi Közlemények 1998. 325.

5 1443: „Deinde alio casu, dum quidam Mezythbeg alter Turcorum wayvoda valido sedecim milium armigerorum comitatus exercitu nostras Transsilvanias pretactas vastaturus intrasset, quamvis primo occursu improvise tunc habito, prefatus Johannes wayvoda lesus fugatusque commilitonum suorum certa detrimenta pertulerit, cruentam tamen nichilominus et ibidem hostibus reliquit victoriam, et demum quinto die novo prelio victus victorem evincens, gloriosam dono domini ultionem revexit, moxque prefatus inprobus hostis quam devorarat predam et sua propria suorumque ac filii precipiti nece persolvit”. Ld. Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198–1526. Szerk. Thallóczy Lajos–Áldásy Antal. Bp. 1907. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára II.) 141.

Figyelemre méltó tény, hogy a királyi oklevél, amely – ismételjük meg – Hunyadi elbeszélése alapján született, nem ad magyarázatot arra, miért érte váratlanul János vajdát az erdélyi betörés, és említés nélkül hagyja a püspök halálát is. Azt, hogy az utóbbi a török támadás következménye volt, a püspök sírfelirata mellett egyértelművé teszi egy kétségtelen hitelű forrásunk.⁶ A narrációnak azonban nem ez az egyetlen vitatható eleme. Elgondolkodtató, hogy a sebesült Hunyadi, akinek négy nap alatt aligha volt módja érdemben kiegészíteni csatájában megfáradt seregét, miképpen tudta meglepni a visszavonuló törököket, akiket minden bizonnyal óvatossá tettek saját veszteségeik. Tegyük hozzá, hogy valamennyi narrációnk közül ez az egyetlen, amely két erdélyi ütközetéről beszél: a Hunyadi érdemeit részletező későbbi oklevelek már csak egyetlen, győztes csatáról tudnak, csakúgy, mint a csata résztvevőit jutalmazó adománylevelek.⁷ Ezt természetesen magyarázhatjuk azzal, hogy a vajda, majd kormányzó későbbi érdemei „összetömörítették” az elbeszélésre méltó korábbi szolgálatokat, mégis érdekes a két ütközet hagyományának nyomtalan eltűnése az oklevelekből. Erre a körülményre a későbbiekben még visszatérünk.

Mivel a kétségtelen hitelű királyi oklevél tudósításának ebben a részében (vagyis ami a csaták számát illeti) nincs okunk kételkedni, a következő lépésben a két ütközet helyszínét kell meghatároznunk. A győztes csata helyét már Székely Ottokár meggyőzően lokalizálta az erdélyi (Hunyad megyei) Vaskapuhoz.⁸

6 Székely O.: I. m. 16.; Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). I–II. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 17.) 304.

7 Időben az első, a Zsuki Benedek és Mihály részére kiállított adománylevelé (Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= MOL DF] 255 163.) ápr. 14-én kelt, három nappal meg is előzi tehát a Hunyadi-féle oklevelet. Ez „in certis conflictibus quos prefatus Johannes wayvoda dominus ipsorum cum sevis Turcis crucis Christi inimicis de eisdem victorioso primo in partibus Transsilvanis prope locum Waskapw, secundo in partibus Tranalpinis post sese de ingenti semper ipsorum Turcorum caterva triumphando victorioso transegit” teljesített szolgálatokról beszél. Ugyane fordulatokat használja a Kendefiek számára 1443. ápr. 16-án kiállított oklevél, amelyet annak ellenére is hitelesnek fogadhatunk el, hogy csak Szabó Károly említéséből ismerjük, ld. Szabó Károly: A Kendefiek a XIV. és XV.-dik században. Századok 1868. 29. Bizerei Miklós I. Ulászló 1444. jún. 11-i oklevele szerint (Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár [=MOL DL] 65 411.) „in conflictibus quos primum prefatus magnificus Johannes wayvoda noster in partibus Transsilvanis et Transalpinis post sese cum perfidis Turcis paganis catholice fidei et Christiane religionis emulis infestissimis semper glorioso triumpho de eisdem emulis reportato habuit” vitézkedett. Hasonlóan adja elő a történeteket 1444. júl. 3-án az aradi káptalan előtt Brankovics György szerb despota, aki szerint Hunyadi János erdélyi vajda a törökök hatalmát először Erdélyben törte meg, amikor megverte a tartományba tört Mezid béget, majd másodszor Havasalföldön, ahol „viceimperatorem Turcarum” győzte le (MOL DL 13 785.). Maga Hunyadi 1447. okt. 12-én a törökökkel „tam in Waskapw ac in Transalpinis partibus” vívott győztes csatákról emlékezik meg (MOL DL 29 792.). Végül határozottan egy erdélyi ütközetéről szól V. László 1453. jan. 30-án kelt oklevele is: Hunyadi „alter Teucrorum exercitus [...] cum illarum partium gentibus [...] strenuo illi occurrit congressu, ubi [...] adeo laudabiliter hostem confligit, ut ipse quoque adversi exercitus dux, qui Mezythbeg vocabatur, unacum filio suo vicecapitaneo suo occisus, refusam predam proprio et filii casu suppleverit.” gr. Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. X–XII. Okmánytár. Pest, 1853–1857., X. 359.

8 Székely O.: i. m. 15–17.

Székely következtetését számos kortárs oklevél bizonyítja,⁹ kár, hogy azóta többben is visszatértek a korábbi irodalom téves állításaihoz.¹⁰ Nehezebb dolgunk van az első ütközet helyével, mert ezt egyetlen oklevelünk sem nevezi meg. Ez a tény, elvesztett csatáról lévén szó, nem meglepő. Thuróczy János az egyetlen, aki pontos helymegjelölést ad: szerinte az összecsapásra akkor került sor, amikor a Gyulafehérvár felől érkező Hunyadi és Lépes püspök csapataikkal *ad campum ville sancti Emerici* érkeztek. Utóbbit a történészek többsége Marosszentimrével azonosítja, és ha feltesszük – amit később megpróbálunk igazolni –, hogy a törökök egyik hadteste, más alkalmakhoz hasonlóan, az Al-Duna vidékén fordult vissza Erdély felé, és vagy az imént említett Hunyad megyei Vaskapun keresztül, majd a Maros völgyében, vagy – mint 1479-ben – a Lator forrásvidékén át tört a tartomány belseje felé, a lokalizálás valószínű.¹¹ Ami most már a két csata idejét

9 Ld. feljebb az 5. jegyzetet.

10 *Elekes Lajos* szerint (*Elekes L.*: i. m. 153. és 9. sz. jegyz.) Hunyadi Gyulafehérvárról rontott rá Mező hadaira, majd veresége után, új sereget gyűjtve, nyomon követte a „gondtalanul vonuló ellenséget”, hogy aztán megint csak „Gyulafehérvártól nem messze” meglepje és tönkreverje. Eszerint Mező a győzelmétől annyira megzavarodott, hogy négy napon keresztül körben járt, mintegy időt adva a vajdának a visszacsapásra. *Elekes L.* következtetését egy olyan oklevélre alapozza, amelyet állítólag *Veszely Károly* látott a csíksomlyói ferences kolostorban. Ezen oklevélben Hunyadi 32 székely családfőnek adományozott volna kiváltságokat, mert főként nekik volt köszönhető, hogy „nem messze Gyula-Fejérvártól, a törökök iszonyú nagy seregét tönkre tennie sikerült”. *Veszely K.* jegyzetéből (*Veszely Károly*: Hol verte meg Hunyadi János 1442-ben Mező bétet? Századok 1879. 134.) kiderül, hogy egy transsumptumról van szó, amely Mátyástól III. Károlyig (!) egy sor megerősítést tartalmazott. Véleményünk szerint ezt az adatot, amely szöges ellentétben áll kétségtelen hitelű kortárs források egész sorával, nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk. Vö. legújabban *Draskóczy István*: A tizenötödik század története. Bp. 2000. 196. – A másik tévhitet, amely Szeben ostromához köti a második csatát, *Székely O.* mellett maga *Elekes L.* is egyszer s mindenkorra cáfolta, *Makkai László* jóvoltából mégis visszatért: *Makkai László*: Erdély a középkori magyar királyságban (896–1526). In: Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. 358.

11 Megjegyzendő, hogy van egy okleveles forrásunk, amely felhozható lenne bizonyítékként amellett, hogy a csata helyszíne valóban egy Szentimre nevű település közelében volt. Ez Hunyadi egy oklevele, amelyben a Kendefieknek adományozta volna a Hunyad megyei Boldogasszonyfalva mezővárost. *Szabó K.* azt állítja, hogy kezében volt az eredeti, amely 1447. ápr. 15-én kelt Pesten (*Szabó K.*: i. m.). Ebben az oklevélben *Szabó K.* szerint „circa Nandoralbam et Zenth-Imreh kapw in Transalpinis partibus” tett szolgálatokról esett szó. Az oklevél regesztáját *Magyar Károly* egy 18. századi másolat alapján közli, amely „circa Nandor Albam et Sz. Imre kapu [!] in transalpinis partibus”-t említ (*Magyar Károly*: Regesták Alsófehérvármegye levéltárából. Történelmi Tár 1907. 93.). Az 5. sz. jegyzetben idézett források tükrében aligha szorul bizonyításra, hogy ebben a formában az oklevél szövege nem felel meg a valóságnak. Gondolhatnánk olvasási hibára, de sokkal valószínűbb, hogy közönséges hamisítvánnyal van dolgunk, amely gyanúsán emlékeztet Thuróczy híradására. Két körülmény egyébként kétségkívül az oklevél hitelessége ellen szól. Az egyik az, hogy az oklevél kiadásának állítólagos időpontjában Hunyadi nem Pestről, hanem Szentfálváról datálta okleveleit (*Engel Pál*: Hunyadi János kormányzó itineráriuma. Századok 1984. 982.). A másik pedig, hogy megvan eredetiben Hunyadi János 1447. aug. 5-én kelt oklevele, amelyben valóban a Kendefieknek adományozta Boldogasszonyfalvát (MOL DL 30 443.). Ebben viszont szó sem esik Szentimrérről, se „Szentimrekapu”-ról. A gyanús oklevél egyébként azonos lehet azzal, amelyre már *Csánki D.* is csak a

illeti, a püspök említett sírfelirata mellett több egykorú forrás 1442 márciusára, illetve azon belül a hónap 18. napjára teszi az első ütközetet.¹² Ehhez képest szokás, immár Ulászló oklevelét követve, március 22-ét tekinteni a győztes csata időpontjaként. A Marosszentimre és az erdélyi Vaskapu közötti távolságot figyelembe véve a két ütközet között eltelt négy nap, pusztán logikai szempontból, elfogadhatónak tűnik.

Más szempontok azonban további figyelmet követelnek maguknak. Thuróczy krónikája tartotta fenn azt az értesülést, hogy Hunyadi János csak közvetlenül az első ütközet előtt érkezett Erdélybe. Az információ hitelét erősíti, hogy az első összecsapásra Ulászló oklevele szerint is *improvisé* került sor. Nehéz elképzelni, miként lehetett volna a csata váratlan, ha Hunyadi Erdélyben várja a törökök támadását, mint tette azt Bátori István 1479-ben.¹³ A dolog annál inkább meglepő, mivel tudjuk, hogy a raguzaik idejekorán figyelmeztették a magyar udvart a készülő nagyszabású török támadásról, éppen márciust jelezve annak időpontjaként.¹⁴ Magyarázatot igényel továbbá az a tény, hogy a működő magyar kémiszolgálat¹⁵ dacára hogyan tudott a török sereg észrevétlenül átkelni Havasalföldön; ez még akkor is érthetetlen, ha tudjuk, hogy a törökbarát román vajdától nem volt várható a figyelmeztetés. Ugyancsak figyelembe kell venni, hogy alig négy esztendővel korábban, 1438-ban, pusztító török betörés érte Erdélyt; hasonló akcióval tehát számolnia kellett a magyar vezetésnek. A váratlanság, ha egyáltalán szó volt ilyesmiről, mindezek fényében egyáltalán nem tekinthető magától értetődőnek.

Kézenfekvőnek tűnik az összehasonlítás az 1479-ben lezajlott kenyérmezei csata körülményeivel,¹⁶ amelyet – mind célját, mind a felhasznált erőket tekintve – kísértetiesen hasonló jellegű török támadás előzött meg. A magyar kormányzat ekkor is időben értesült a készülő veszélyről, és azzal arányos védelmi intézkedéseket hozott. A Havasalföldön gyülekező török seregekkel szemben nemcsak az erdélyi erőket mozgósították, hanem a temesi ispán alá tartozó csapatokat is, sőt, a jelek szerint a déli védelem irányításának jelentős, kormányzati szintű átszervezésére is sor került. A törökök ekkor a Lator forrásvidékén át törtek Erdélybe, és a Maros, majd a Sztrigy völgyén át, az erdélyi Vaskapun keresztül akarták elhagyni a tartományt. Erre utal maga a csata helyszíne is, hiszen a Kenyérmező éppen a távozás útvonala mentén fekszik. Amikor kiderült, hogy a törökök célja ezúttal *csak* Erdély, Bátori vajda segítségül hívta az Alsó Részek újdonsült főkapitányát, Kinizsi Pált, aki Temesvár alól minden bizonnyal maga is

Hunyad megyei történelmi és régészeti társulat évkönyve alapján hivatkozott (*Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp. 1890–1913., V. 57.*)

12 Az adatok összegyűjtve *Székegy O.*: i. m. 10.

13 *Szakály F.–Fodor P.*: i. m. 317.

14 Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. Összeáll. Gelcich József. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Thallóczy Lajos. Bp. 1887. 437–439.

15 *Székegy O.*: i. m. 6.

16 Vö. *Szakály F.–Fodor P.*: i. m. passim.

a Vaskapun keresztül sietett Erdélybe, és még időben érkezett ahhoz, hogy egyesüljön a vajdával.¹⁷

Visszatérve most az 1442. évi támadáshoz, a hasonlóságok mellett fel kell figyelniünk a különbségekre is. Az első és legfontosabb, hogy ekkor Kinizsi és Bátori két posztja egy kézben egyesült: Hunyadi töltötte be az erdélyi vajdaságot és a temesi ispánságot is. Egyszersmind ő állt a Szörényi Bánság és Nándorfehérvár élén, ami annyit jelent, hogy a magyar védelmi vonal teljes délkeleti szakaszán neki kellett szerveznie a védelmet. Volt ugyan egy társa is e rengeteg hivatalban, Újlaki Miklós, csak hogy ő éppen a kritikus időszakban I. Ulászló oldalán vett részt Pozsony ostromában,¹⁸ munkamegosztásról köztük tehát szó sem lehetett. Az események rekonstrukcióját nagyban megkönnyítené, ha ismerenénk a főszereplő, Hunyadi János itineráriumát, de forrásaink ezen a ponton cserbenhagynak minket. A török betörés előtt 1442. január 8-án tűnik fel utoljára Csanádon,¹⁹ hogy aztán április 8-án bukkanjon fel ismét, ezúttal az erdélyi nemzetek gyűlésén, Tordán.²⁰ A két időpont között mozgását nem tudjuk követni, a körülmények és a kenyérmezei analógia ismeretében azonban mégis megkísérelhetjük egy valószínű hipotézis felvázolását.

Láttuk, hogy 1479-ben a várható támadás előtt mozgósították a teljes délkeleti védelmi szakasz erőit, és ez 1442 márciusában sem lehetett másként. Ez annál is inkább feltehető, mivel az ekkor támadó török sereg teljes létszáma legalább kétszeresen meghaladta a Kenyérmezőn csatarendbe állított erőket. Másként ugyanis elképzelhetetlen, miként tudták volna az erdélyi betöréssel párhuzamosan a boszniai Szreberniket is ostrom alá venni. Utóbbi tény ráadásul azt mutatja, hogy a törökök szabályos ostromra alkalmas, reguláris erőket is mozgósítottak, ami aligha került el a magyar vezetés figyelmét. Ebből viszont az következik, hogy a török támadás célja elvben bármelyik magyar végvár lehetett, akár az 1440-ben egyszer már sikertelenül ostromolt Nándorfehérvár is. Nagyon valószínű tehát, hogy Hunyadi a gondjaira bízott hosszú védelmi szakasz közepén helyezkedett el, hogy adott esetben bárhol be tudjon avatkozni, a török

17 Legalábbis a fennmaradt keresztény beszámoló szerint. Ennek hiányában ugyanis csábító volna a feltételezés, hogy Kinizsi a Vaskapun keresztül a már harcban álló Bátori segítségére érkezett, hátba támadva a törököket. Van ugyanis a *Szakály F.–Fodor P.*-féle rekonstrukciónak egy logikai buktatója. A szerzők szerint Bátori az okt. 9-i török betörés után hívta segítségül Kinizsét, aki okt. 13-án már egyesült volna az erdélyi csapatokkal. Ez, a Temesvár és Kenyérmező közötti, a tanulmányban is említett 175 km-es távolságot figyelembe véve fizikai lehetetlenség, hiszen a hírnököknek is legalább három napra volt szüksége az út megtételére. Feltételeznünk kell tehát, hogy Kinizsi már a török betörés előtt megindult seregével, de így is nehéz elképzelni, miként tudta észrevétel nélkül megkerülni a törököket, akik éppen közte és Bátori csapatai között táboroztak. Bármilyen furcsán hangzik is, Bonfini rekonstrukciója az utólag érkező Kinizsivel jobban megfelel a történelmi körülményeknek, és ezt az 1442. év eseményei is alátámasztják.

18 1442. márc. 5-én Nagyszombatban ad ki oklevelet (MOL DL 13 666.), márc. 8-án ugyanott Ulászló relatora (MOL DF 266 109.).

19 MOL DL 55 242. – Figyelemre méltó, hogy Hunyadi ekkor Tordáról érkezik Csanádra, tehát elhagyja Erdélyt, s nem oda igyekszik.

20 MOL DF 253 595.

szándékok pontosabb ismeretében. Bár bizonyíték nincs rá, kézenfekvő, hogy Temesvár környékén üttött táborn és legjobb erőit is oda csoportosította, a természet által legtekélyesebben védelmeszt Erdély védelmét pedig minden bizonnyal Lépes György püspökre bízta, aki az erdélyi nemesség mellett valószínűleg rendelkezett a szászok és székelyek haderejével is,²¹ amennyiben a mozgósítás időben megtörtént. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy a gyülekezés helye Kolozsvár volt.²²

A vajda minden valószínűség szerint egyeztetette Lépes püspökkel a követendő taktikát arra az esetre, ha a törökök mégis Erdély ellen fordulnának. A püspök feladata csak annyi lehetett, hogy Hunyadi megérkezéig tartsa szemmel az ellenséget, s majd együtt álljanak csatát. Thuróczy szerint Hunyadi meg is érkezett, de csapatok nélkül, és éppen erőinek elégtelensége vezetett a vereséghez. A Thuróczy-féle verzió azonban nem ad magyarázatot arra, hogy a vajda milyen erők mozgósításával tudott négy nappal később mégis felülkerekedni a támadókon. A dolog magyarázatához emlékeztetnünk kell arra a tényre, hogy az 1479-es hadjáratall ellentétben 1442-ben Erdély csak az egyik célja volt a török hadműveletnek: a másik, a stratégiai cél Szerebnik elfoglalása lehetett.²³ Feletébb valószínű, hogy az igen jelentős török hadsereg a lehető legtovább együtt vonult, imígyen tartva bizonytalanságban a magyar vezetést igazi célja felől.²⁴ 1479-ben Kinizsi nyugodt szívvel indulhatott Bátorl segítségére, amikor kiderült, hogy az egész török hadsereg Erdély ellen fordult. 1442-ben más volt a helyzet: Hunyadi nem vonulhatott azonnal Erdélybe, hiszen a Szlavónia irányában továbbhaladó másik török hadtest azonnal betörhetett volna a nyomában támadó résbe. Meg kellett várnia, amíg fény derül a török hadmozdulat céljára, és megbizonyosodik arról, hogy a délnyugati végek védelmét irányító Tallóci fivérek Szlavóniában felkészültek a támadásra. A helyzet azonban még ekkor sem lehetett egyértelmű, hiszen a vajdának választania kellett Szerebnik felmentése és Erdély védelme között. Ráadásul, mint arról már esett szó, maga a király ekkor éppen Pozsony megyében tartózkodott seregével, így tehát Hunyadi Ulászlótól sem számíthatott segítségre.

Mindezek fényében két megoldás képzeltető el. Az első lehetőség szerint Hunyadi az Erdély elleni támadás hírére csekély kísérettel, lóhalálában a gondjaira bízott tartományba vonult, és az erdélyi seregek élén vállalta a csatát a törökökkel. Ez a hipotézis megfelelne Thuróczy elbeszélésének, de nem ad választ

21 1468 áprilisában egy várható török betörés előtt Dengelegi Pongrácz János vajda elrendeli a beszercei szászok mozgósítását (Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. [= UGDS] VI. Hrsg. Gustav Gündisch. Bukarest, 1981. 335.). Láttuk, hogy a szászok a Kenyérmezőn is fegyverben álltak: *Szakály F.–Fodor P.*: i. m. 326.

22 Vizaknai Miklós erdélyi alvajda 1442. márc. 10-én Kolozsváron tartózkodik (MOL DF 260 957.), a püspök fivére, Lépes Loránd volt alvajda pedig márc. 15-én Gyalun (*Jakó Zs.*: i. m. 435.).

23 A Szlavónia elleni támadás forrásait ld. *Pálosfalvi Tamás*: Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). Századok 2000. 61. (93–94. sz. jegyzetek.)

24 1468-ban az Erdély megtámadására készülő török sereg pl. Pozsaszinnál kel át a Dunán, ld. UGDS VI. 335.

arra a kérdésre, milyen erőkkal frissítette fel Hunyadi a seregét a második ütközet előtt. Bonfini elbeszélése a „föld népének” mozgósításáról meg a véres kardról²⁵ ebből a szempontból nyugodtan figyelmen kívül hagyható: négy nap alatt semmiféle érdemleges mozgósítást nem lehetett végrehajtani, még kevésbé utolérni a visszavonuló török sereget. A másik feltevés némileg merészebb, de talán nem teljesen alaptalan: eszerint János vajda egyáltalán nem vett részt az első erdélyi ütközetben. Azt Lépes György püspök vezényelte, mégpedig, ha hihetünk Thuróczynek, nem a megfelelő körülményekkel.²⁶ Mindenesetre nem meglepő, hogy az erdélyi seregnek nem volt türelme várni Hunyadi megérkezéére, tétlenül szemlélve a tartomány ismételt feldúlását. A győztes ütközetet követően a török sereg, amely maga is súlyos veszteségeket szenvedett, az erdélyi Vaskapun keresztül készült elhagyni a tartományt, talán abban a hitben, hogy Hunyadi nem meri őrizetlenül hagyni Nándorfehérvárt, vagy ha mégis, Szrebernik felmentésére indul. Csak egy ilyen előfeltevés fényében érthető a törökök eljárása, akik a vöröstoronyi szoroson keresztül Havasalföld felé minden nehézség nélkül távozhattak volna Erdélyből. Mezőid, ha tényleg így okoskodott, csalódni kényszerült: Hunyadi a Temesköz felől érkezve lezárta a visszavonulás útját, és pihent seregével megsemmisítő vereséget mért a támadókra.

Fenti gondolatmenetünk természetesen hipotetikus jellegű, nagyrészt analógián alapul, és okleveles forrásokkal alig támasztható alá. Mégis van két adat, amelyek jelentős súllyal esnek a latba. Az egyik magának Hunyadinak egy 1449 márciusában, kísértetiesen hasonló körülmények között kelt levele. Ebben a kormányzó Szécsi Dénes érsek levelére válaszolt, aki sürgette, hogy minél előbb igyekezzen seregével a Felvidékre a rend helyreállítása érdekében. Hunyadi arra hivatkozva kérte az érsek türelmét, hogy a törökök Vidinben gyülekeznek, ezért néhány napig még kénytelen a Délvidéken maradni, addig tudniillik, amíg kiderül, mi a törökök szándéka.²⁷ Hunyadi e levelét a Temes megyei Monostoron keltezte, majd Temesvárra ment tovább,²⁸ ahonnan, adott esetben, Nándorfehérvárt és Erdélyt is egyformán elérhette. Ebben az esetben tehát igazolható, hogy Hunyadi – aki ekkor már kormányzó volt, de gyakorlatilag ugyanúgy egymaga irányította a védelmet, mint 1446 előtt – tényleg a délkeleti védelmi szakasz közepén, Temesvár vidékén készült egy esetleges török támadás kivédésére. Bár ekkor végül sem Erdély elleni portyára, sem Nándorfehérvár elleni támadásra nem került sor, s így elméletünk pozitív bizonyítására nincs mód, az alaphelyzet talán mégis alkalmazható az 1442. márciusi eseményekre.

25 *Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei.* Bp. 1995. 598.

26 Erre utalna a krónikás megjegyzése, aki szerint Lépes püspök „in rebus [...] rite agendis vehemens” volt.

27 1449. márc. 8.: „iam duodecim dies sunt postquam ipsi Turci in Bidinio existunt congregati, per quorum dierum spacia nulla mocio illorum ad quas partes declinare deberent, sicuti alias eorum consuetudo non fuit declinati sunt [!]; et ecce adhuc ob maiorem certitudinem declinationis eorundem propter defensam istius partis in hic remanebimus”. MOL DF 248 824.

28 *Engel P.: Hunyadi János kormányzó itineráriuma i. m. 984.*

A másik szóban forgó forrás egy már említett adománylevél, amely Bizerei Miklós szolgálatait jutalmazta.²⁹ Bizerei azért részesült adományban, mert Hunyadi szolgálatában az erdélyi *győztes* ütközetben tüntette ki magát, vagyis a Vaskapunál vívott csatában vitézkedett. A dolog érdekessége abban rejlik, hogy Bizerei Temes megyei nemes volt, a vizsgált időszakban éppenséggel Hunyadi temesi alispánja,³⁰ kevésbé valószínű tehát, hogy a török betörés idején Erdélyben tartózkodott volna. Sokkal inkább elképzelhető, hogy Hunyadival együtt a Temesközből érkezett a törökök feltartóztatására, és így került sor részvételére a vaskapui ütközetben. A csata másik négy név szerint ismert résztvevőjének a személye ugyanakkor arra utal, hogy az első ütközetben vesztes sereg maradványai nyomon követték a visszavonuló törököket, és a szorosban segítettek közrefogni Mezid hadát. Két testvérpárról van szó, a Kolozs megyei Zsuki fivérekről, illetve a Hunyad megyei malomvizi Kendékről, akikről, Bizereivel ellentétben, joggal tehetjük fel, hogy az erdélyi seregben harcoltak.

Nagy a valószínűsége tehát, hogy Hunyadi János nem vett részt a Mezid seregével vívott első csatában. De, ha valóban így történt, mi magyarázza két erdélyi ütközet megjelenését az 1443. áprilisi Hunyadi-adománylevélben? Szögezzük le ismét, Thuróczy krónikáján kívül ez az egyetlen forrás, amely két összecsapást tulajdonít Hunyadinak, és erős a gyanú, hogy a krónikás éppen az oklevél alapján, azt kiszínezve alkotta meg a maga elbeszélését. Thuróczy közismerten használta a királyi levéltár dokumentumait, és éppen azok látszólag ellentmondó híradásai vezették félre. Így jutott arra a következtetésre, hogy a vaskapui ütközetre egy második, Mezid vereségeért bosszút állni hivatott török hadsereggel szemben került sor, ami nyilvánvaló ellentétben áll a kortárs források híradásaival. Mindez azonban nem ad magyarázatot a királyi oklevél szavaira. Ebben az esetben – véleményem szerint – egyetlen magyarázat képzelhető el: Hunyadi a később kivívott győzelem ellenére is szükségét érezte, hogy úgy állítsa be az eseményeket, mintha az első, vesztes csatában is részt vett volna. Ne felejtjük el, hogy alig négy évvel az 1438. évi pusztító betörés után a törököknek ismét sikerült alaposan feldúlniuk Erdélyt, és ez, a négy évvel korábbi tragédiához hasonlóan, szükségszerűen felvetette a vajda felelősségét. Hunyadi ráadásul joggal gondolhatta, hogy az események hiteles krónikája a védelmi szervezet ismételt átszervezésére indíthatja a királyt, akiben okkal merülhetett fel, hogy mégsem célszerű annyi fontos hivatalt egyetlen kézben egyesíteni. A következő győzelmek, főleg pedig a hosszú hadjárat nyomán aztán a vajda tekintélye annyira megerősödött, hogy nem volt többé szükség a valós események megmásítására, sőt, Thuróczy idejéig a vesztes ütközet hagyománya mindenestül eltűnt az oklevelekből.

I. Ulászló többször említett adománylevele az erdélyi események leírása után azzal folytatja, hogy Hunyadi győzelmét kihasználva elhatározta, hogy

29 Ld. a 7. sz. jegyzetet.

30 Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.), I. 205.

„visszaszerzi” Havasalföldet, s tervét végre is hajtotta: serege élén letette és lefejeztette a törökbarát vajdát, s visszahelyezte a trónra Basarabot, a korábban kivégzett Dan fiát.³¹ Hunyadi akcióját nem kis részben alighanem a bosszú motíválta, hiszen a havasalföldi vajda cinkosságának is köszönhető volt, hogy a törökök észrevétlenül törhettek Erdélyre. Ugyanakkor jó helyzetfelismerését is dicséri, hiszen váratlan győzelmét és a másik török sereg szlavóniai lekötöttségét kihasználva legalább átmenetileg ismét megerősítette a magyar befolyást a Kárpátokon túli román fejedelemségben. A vajda villámhadjáratát szerencsére különösebb nehézség nélkül datálhatjuk: április 10. és május 25. között került rá sor.

A hadjárat előkészületeit a Hunyadi által 1442. április 8-ra összehívott tordai tartománygyűlésen tették meg, amelyen az erdélyi nemesek mellett a székelyek és a szászok is részt vettek.³² A gyűlés összehívására azért lehetett szükség, hogy a vesztes ütközet után szétszéledt és vezető nélkül maradt erdélyi seregeket ismét egyesítsék. Nem tudjuk, hogy a Temesvár alól magával hozott csapatok is részt vettek-e a vajda havasalföldi hadjáratában, de ennek valószínűsége meglehetősen nagy. Ugyancsak bizonytalan, hogy Hunyadi melyik hágón keresztül vonult Havasalföldre. Az viszont bizonyos, hogy a hadjárat befejeztével a töröcsvári szoroson át tért vissza Erdélybe, mert április 10. után legközelebb május 25-én tűnik fel Brassóban, és innen az itineráriuma világosan követhető Erdély belseje felé.³³ A másik erdélyi vajda, Újlaki Miklós, ebben a hadjáratban sem vett részt.³⁴

Mezid legyőzésével és a havasalföldi portyával Hunyadi világosan jelezte: Magyarországon a polgárháború ellenére is kemény ellenállásra számíthatnak a támadók. Erdély ismételt felpredálása ugyanakkor bizonynyal megérlelte benne az elhatározást, hogy a háború színterét Magyarország határaitól minél távolabb kell tolni. Ebben határozhatjuk meg a hadjárat közvetlen tanulságát Hunyadi törökellenes stratégiája szempontjából. Van azonban az 1442. évi török támadás-

31 „Potitus itaque hac felici victoria, prefatus noster wayvoda de hinc ad recuperacionem Transalpinarum predictis Transsilvanis vicinarum parcium intendere cepit, habitumque est, ut eius ope et opera expugnato ac decolato inimico earundem parcium wayvoda, verus heres puta Bazarab filius quondam Daan wayvode ipsis nostri parte in dominum et wayvodam preficitur, per idque eedem partes totaliter dicioni corone huius subiungantur.”

32 1442: „magnifico Johanne de Hwnyad inter ceteros honores parcium Transsilvanarum wayvoda domino nostro metuendo presencialiter adherente, nobis unacum earundem parcium Transsilvanarum nobilibus ad congregacionem et convencionem eorundem nobilium ac Siculorum et Saxonum ipsarum parcium Transsilvanarum pro quibusdam necessariis earundem parcium Transsilvanarum expeditionibus perficiendis die dominica quasimodo geniti in anno domini 1442 preterita Torde factam convenientibus” – írják az erdélyi alvajdák a nádornak (MOL DF 253 595.); ill. 1442. ápr. 10-én Tordán „magnificus Johannes de Hwnyad inter ceteros honores wayvoda [Transsilva]nensis universitati nobilium parcium Transsilvanensium pro certis arduis negociis eiusdem regni convocationem fecisset generalem”. (MOL DF 275 271.)

33 Itineráriuma: 1442. máj. 25.: Brassó (MOL DL 50 343.), máj. 28.: Szászhermány (MOL DF 246 905.), jún. 18.: Homoródbene (UGDS V. 312.), júl. 15.: Küküllőkörös (MOL DL 55 262.), júl. 23.: Szentpál (MOL DL 74 076.).

34 1442. jún. 8-án Budán van (MOL DL 92 933.).

nak néhány olyan tanulsága is, amelyek érvénye, más források tudósításai által alátámasztva, bátran kiterjeszthető a Zsigmond halálát követő időszakban lezajlott török–magyar küzdelmek egészére. Az első és legfontosabb ezek közül az, hogy a balkáni ütközőállamok bukása, illetve meggyengülése után Magyarország egymagában képtelen volt gondoskodni a hosszú frontvonal hézagmentes védelméről. Erdélytől Szlavóniáig olyan hosszú szakaszon kellett elosztani az erőket, hogy török támadás esetén azok ismételt koncentrálása jelentős időt igényelt. Az oszmán vezetés nyilvánvalóan tisztában volt ezzel a helyzettel, és tudatosan épített a hosszú frontvonal kínálta előnyökre. Kihhasználva jelentős számbeli fölényét, az oszmán hadsereg három taktikai elemet kombinált a magyar védelmi képesség gyengítésére: egyrészt a lehető legtovább bizonytalanságban hagyta a magyar vezetést valódi célja felől, másrészt több célpont egyidejű támadásával lehetetlenné tette a hatékony védekezéshez szükséges erők egyesítését, harmadrészt pedig állandóan váltogatta a hadjáratok célpontját. Ez az alaphelyzet magyarázza, miért volt sikeres a legtöbb török betörés annak ellenére is, hogy a magyar kormányzat általában jó előre értesült a török szándékokról.

1438-ban a törökök az első taktikai elemet alkalmazták: a lehető legtovább vonultak nyugat felé, és csak az erdélyi csapatok feloszlátása után fordultak vissza Erdély irányába, hogy a sokszor említett Hunyad megyei Vaskapun keresztül³⁵ akadálytalanul betörve felprédálják a tartományt.³⁶ 1440-ben Nándorfehérvár volt a támadás célpontja; a várat ugyan nem sikerült elfoglalni, de annyit elértek a támadók, hogy két esztendővel később, amikor két oszlopban vonultak fel, jelentős erőket kötöttek le a védelmi vonal középső szakaszán, ami lehetővé tett egy újabb betörést Erdélybe. A helyzet alapjában Mátyás alatt sem változott. Csak példaként említendő, hogy 1458-ban a Szerbia elleni támadással párhuzamosan az oszmánok Szlavóniába küldtek portyázó sereget,³⁷ 1463-ban pedig, Jajca elfoglalásával egy időben a Szerémséget és a Temeskört dúlták.³⁸ Hunyadi János a magyarok számára egyértelműen kedvezőtlen helyzeten azzal próbált változtatni, hogy offenzív fellépésével oszmán területre tette át a konfliktus színterét. Az új stratégia kezdetben hozott is eredményeket, de a rigómezei csatában látványosan és véglegesen összeomlott. A kormányzó idézett levele már egy alapvetően defenzív hozzáállás bizonyítéka,³⁹ és a továbbiakban ez maradt a jellemző gyakorlatilag a mohácsi csatavesztésig. Mátyás nagyszabású támadások helyett a frontvonal rövidítésével próbálta javítani a védelem pozícióit,⁴⁰ de érdemleges javulást, a török portyák megszüntetését, ő sem tudott elérni. Abban viszont talán éppen az 1442. évi események tanulságát is kell látnunk, hogy a tö-

35 Csánki D.: i. m. V. 190.

36 Mályusz Elemér: Az első Habsburg a magyar trónon. Albert király 1438–1439. Aetas 1994. 1. sz. 134.

37 Pálosfalvi Tamás: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. Századok 2001. 449.

38 I. m. 460–461.

39 Ld. a 27. sz. jegyzetet.

40 Pálosfalvi T.: Vitovec János i. m. 466.

rök támadások ismételt megélénkülése idején Mátyás nem apja koncepciójához nyúlt vissza, hanem Zsigmondéhoz, és a posztok egy kézben történő egyesítése helyett a temesi ispánságra alapozva egy új erőközpontot hozott létre.⁴¹ Felismerte ugyanis, hogy a támadások hatékony elhárításának előfeltétele a rugalmas védelem, amely viszont a kulcspoztók szétválasztását követeli meg.

TAMÁS PÁLOSFALVI

THE OTTOMAN CAMPAIGN OF MARCH 1442. REMARKS ON THE FIRST ANTI-OTTOMAN STRUGGLES OF JÁNOS HUNYADI

The study tries to reassess the history of the great Ottoman campaign against Hungary which took place in March 1442. On the basis of hitherto unused contemporary documents and with the help of comparison with another Ottoman attacks it presents a new interpretation of the events. It argues that contrary to former belief János Hunyadi, vojvode of Transylvania was not present in the first battle, the one which ended with the death of the bishop of Transylvania. He was camping with his troops around Temesvár, ready to intervene wherever his presence would be needed. His late arrival to Transylvania and the consequent defeat of the local army was explained by the fact that the Ottomans then attacked Slavonia as well, and Hunyadi had to wait until the second Ottoman army had passed westwards. The place of his subsequent victory over the withdrawing enemy was beyond doubt the Vaskapu (Iron Gate) in the county of Hunyad. The hypothesis is supported by a letter written by Hunyadi himself a couple of years later, but in similar circumstances.

In the last section of the study the chronology of Hunyadi's consequent campaign into Wallachia is established, and a few general remarks on Ottoman strategy are made.

41 *Kubinyi András*: Mátyás király. Bp. 2001. 91.

A firenzeiek vagyoni helyzete a Zsigmond kori Magyarországon

Az 1427. évi Catasto adatai alapján

A *Signoria* 1427 májusában hagyta jóvá a *Catasto* bevezetéséről szóló, az adózási rendszer megreformálását célzó törvényt, amely szerint a városállam lakossága vagyona arányában viselné az adóterheket. A lakosság bevallásai alapján a hivatalnokok elkészítették az összesítéseket, majd meghatározták az egyes háztartások adóköteles vagyonát és adózási kvótáját. A három évig tartó munkálatok eredményeként több mint 260 000 személy neméről, életkoráról, mintegy 60 000 háztartásfő ingó és ingatlan vagyonáról, annak becsült értékéről, az esetek többségében foglalkozásáról, gazdasági tevékenységéről készült viszonylag pontos felmérés. A hatalmas információtevényt tartalmazó forrás kincsesbánya mindazok számára, akik a városállam népességével, gazdasági, társadalmi szerkezetével foglalkoznak. A forrás értékes adatokkal szolgál a firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok vonatkozásában is. Olyan, a kapcsolatok jelentőségének megítélésében alapvető kérdésekre nyerhetünk belőle választ, mint a Zsigmond kori Magyarország iránt érdeklődő cégek tőkeereje, üzleti kapcsolataik alakulása, helyük a firenzei üzleti életben. Esetenként még arra is van lehetőség, hogy megállapítsuk a magyarországi kereskedelembe befektetett tőke hozzávetőleges értékét. Christiane Klapisch-Zuber és David Herlihy az 1970-es évek végére számítógépen feldolgozta a forrást,¹ és a *Catasto*ban szereplő személyekről egy jegyzékben adott számot, feltüntetve az egyes személyek és háztartások adóköteles vagyonát. Az egyes háztartások vagyoni helyzetének érzékeltetésére kitűnően alkalmas adóköteles vagyon összegét ennek, a *Firenzei Állami Levéltárban* a kutatók rendelkezésére álló jegyzéknek az alapján adtam meg. A francia–amerikai szerzőpáros számításai értelmében 2300 forinttól felfelé már jelentősebb vagyonokról volt szó.²

Összeállításunk természetesen nem tekinthető teljesnek. A Magyarországon tevékenykedő személyek közül azonban jó néhányat sikerült fellelni a *Catasto*ban, és ennek alapján már tehetünk néhány általános érvényű megállapítást a Magyarországgal kapcsolatban álló cégek tőkeerejét illetően. A 28 azonosítható személyből, illetve cégből 1000–2300 forint adóztatható jövedelemmel

1 David Herlihy–Christiane Klapisch-Zuber: *Les Toscans et leurs familles. Une étude du Catasto florentin de 1427*. Paris, 1978.

2 D. Herlihy–C. Klapisch-Zuber: i. m. 36.

szerepel 7, 1000 forint alatt, 200–800 forintnyi alappal rendelkezett 12, 2300 forint felett, 3000–4000 forint között 5, 12–60 000 forint között mozgott 4 személy. Az előbb említettek adóztatható vagyona is messze elmaradt azonban a leggazdagabb vállalkozók, bankárok vagyona mögött. Palla Nofri Strozzi adóköteles vagyonát pl. 103 306 forintra becsülték, az ugyancsak hatalmas vagyonú bankárét, Giovanni Bicci Mediciét 81 072 forintra. Mindebből következik, hogy a magyar piacon a közepes és kisebb vagyonok tulajdonosai voltak túlsúlyban. Ugyanakkor az előbbieknél nyújtott pénz- és áruhitel formájában a tekintélyesebb cégek is jelen voltak. A hitelezők között többnyire szövetségessé, szövetkereskedelemmel foglalkozó cégek fordultak elő. Így megemlíthetjük Giovanni di Bicci Medici két fiát, Cosimót és Lorenzót, Francesco és Niccolo Tornabuonit (50 570 Ft adóztatható vagyon), Bernardo di Domenico Giugnit két testvérével együtt (23 607 Ft), Bernardo di Giovanni Portinarit (18 644 Ft), Giovanni di Tommaso degli Albertit (15 031 Ft), Bernardo d'Antonio da Uzzanót (9350 Ft), Antonio di Giovanni Rucellait (7864 Ft), Niccolo di Piero Capponit (7443 Ft), Bartolomeo Carduccit (7363 Ft), Francesco di Giachinetto Boscolit (6917 Ft), Niccolo di Andrea Carduccit (3762 Ft) mint akik hozzájárultak Magyarországon kereskedő polgártársaik pénz- és áruállományának növeléséhez.

Az egyes személyek, cégek vagyoni helyzetének megismerésén túl fontos lenne annak kiderítése is, mennyi pénzt fektettek be a magyarországi kereskedelembe, és mekkora hasznot könyvelhettek el maguknak. E kérdések megválaszolását jelenlegi forrásismereteink nem teszik lehetővé. Bariša Krekić sokkal kedvezőbb forrásadottságok mellett is csak arra vállalkozhatott, hogy megpróbálja a firenzeiek áru- és pénzhiteleinek értékét meghatározni, amelyeket a 15. század első felében a raguzaiknak nyújtottak.³ Ez az 1418–1459 közötti időszak 9 évében sikerült. A hitel összege ez alatt a 9 év alatt 73 900 dukátra rúgott. Az 1418–1421 közötti 4 évre 40 000 dukát esett. Magyar vonatkozásban az adatok csak arra adnak lehetőséget, hogy egyes esetekben a kereskedőnek járó és a neki hitelbe adott pénzek alapján hozzávetőleges képet alkossunk a forgalomról, a befektetett tőke nagyságáról. Így mindenekelőtt a Fronte–Carnesecchi társaság adósainak és hitelezőinek 1427-ben készült listájából nyerhetünk értékes információkat.⁴ A kimutatásból azonban nem derül ki, hány év üzleti tevékenységét öleli fel. Egyes jelekből ítélve mintegy nyolc esztendőről lehetett szó.⁵ Ha a számításnál ezt az időszakot vesszük alapul, akkor egy évre átlagban 10 000 Ft követelés esik. A forgalom értékének ennél az összegnél jóval nagyobbak kellett lennie, mert hisz a követelések egy részét időközben be is hajthatták. Némi támpontot ad a befektetett pénzek összegére nézve a kereskedő által felvett hitel. Ugyancsak nyolc év viszonylatában a felvett hitelek értéke számításaink szerint

3 Bariša Krekić: Italian Creditors in Dubrovnik (Ragusa) and the Balkan Trade, Thirteenth through Fifteenth Centuries. In: *The Dawn of Modern Banking*. Ed. J. Day. New Haven–London, 1979. 241–254.

4 Archivio di Stato di Firenze (=ASF) Catasto, 1427, Portate 27, fol. 116., Portate 28, fol. 1008.

5 A jegyzékben Szászi János egyszer mind budai prépost (1419–1426), majd mint veszprémi püspök szerepel az adósok listáján. Zsigmond pedig az 1425-ig vásárolt holmikért tartozott.

65 724 forintra rúg, ami évi átlagban 8215 forintnak felel meg. Ez az összeg lehet több, de lehet kevesebb is, mert a hitelek visszafizetése elég hosszú időt vehetett igénybe. Így pl. Mattia Scolariak 1423-ban még mindig volt követelése Antonio di Suntival szemben, akivel 1406–1410 között volt társas viszonyban.⁶ A *Catasto*ban azonosítható többi firenzei kereskedő vonatkozásában csak elvétve találunk adatokat, amelyekből a forgalom, a befektetések méreteire következtethetünk. Annyi azonban túlzás nélkül megállapítható, hogy több ezer forintos befektetésekről lehetett szó. Andrea Lamberteschi pl. 5000 Ft-ot adott fiainak a magyarországi kereskedelemre, és ezen felül még hitelezett is Magyarországon kereskedő firenzeieknek, Bernardo Lamberteschi pedig 2244 Ft értékű áruval látta el a fiúkat.⁷ Niccolo Lamberteschi elég nagy forgalmat bonyolíthatott le, ha 1419-ben 25 000 forint adóssága volt Niccolo Falcucci felé, amelyből 5000 forintot már törlesztett.⁸ Több ezer forint értékben bonyolította üzleteit Niccolo Falcucci is, minden jel szerint a váradi püspök megbízásából.⁹ Az Itáliában és Magyarországon egyaránt üzleti érdekeltséggel bíró püspök esetében azonban nehéz megállapítani, hogyan oszlottak meg befektetései Itália és Magyarország között. Vagyonának halála utáni felméréséből tudjuk, hogy a Budán és Erdélyben üzletelő firenzeiektől több ezer forint járt neki.¹⁰ Adóztatható vagyonát 4260 forintra becsülték. Hasonló méretekben investálhatott az üzleti életbe rokona, Matteo Scolari is. Matteo Scolari vagyoni helyzetéről két különböző időpontban alkothatunk képet: 1423-ban készített végrendeletéből, és a halála után, 1427-ben készített felmérésből.¹¹ Az 1423-i végrendeletből annyit tudunk meg, hogy több ezer forint járt neki volt társa, Antonio di Sunti örököseitől. A Fronték pedig 600 arannyal tartoztak neki. Az 5 évvel később kelt kimutatás újabb 2000 forint követelésről ad számot, ő viszont 900 forint értékben szövetet kapott hitelbe, hogy Magyarországon értékesítse. Adóztatható vagyonát 4965 forintban állapították meg. A kereskedelmi tevékenységük központjául Velencét választó Zatiak magyarországi befektetéseinek méreteiről a *Catasto* adatai nem sok felvilágosítást adnak. A 12 818 forint adóztatható vagyonnal rendelkező család pedig Velence mellett a magyar királyságot tekintette tevékenysége fő területének. Az összesítésből mindössze az derül ki, hogy adósaik 23 196 forinttal tartoznak, míg az ő adósságuk 22 549 forintra rúg. Adósaik között szerepelnek a Simone és Tommaso Melanesi, valamint a Fronte–Carnesecchi kereskedőtársaságok. Ez utóbbinak 134 forintot adtak hitelbe, ugyanakkor ennél jóval nagyobb összeggel, 2776 forinttal tartoztak is nekik a hitelbe szállított árukért.¹²

Tudjuk pl., hogy a 2122 forint adóköteles vagyonnal rendelkező Filippo Giovanni del Bene 1030 forintot kölcsönzött egy Budán tartózkodó honfitársá-

6 ASF Badia di Firenze. Familiarum, Tom. XV. Archivio N° 78–N° 267–273.

7 ASF Catasto, 1427, Portate 84, fol. 41., 68., 94.

8 ASF Badia N° 328.

9 ASF Badia N° 317., 324., 325.

10 ASF Badia N° 336.

11 ASF Badia N° 256., 258–260.

12 ASF Catasto, 1427, 73. fol. 183., 75. fol. 242.

nak.¹³ Az 1059 forint adóköteles vagyonnal bíró Cecca d' Amerigo Frescobaldi 1000 forintot hitelezett Simone és Tommaso Melanesinek.¹⁴ Filippo d' Amerigo Frescobaldi – 312 forint adóztatható vagyon – Giovanni d' Amerigo Frescobaldi – 350 forint adóztatható vagyon – és Gianozzo di Vanni Cavalcanti – 1151 forint adóztatható vagyon – együttes magyarországi vállalkozásukból 1300 forintot kellett kapniuk.¹⁵

Sajnálatos módon csak a sötétben tapogatózhatunk arra nézve, hogy a befektetett pénzek mekkora hasznot hoztak, az áruk milyen felárral keltek el Magyarországon. Egyszerű lenne az adósságok és a hitelek különbözőségéből következtetni a haszonra, de ez a már említett oknál fogva, hogy ti. az adósságok alapján a kereskedő nyereségének csak egy részét ismerjük meg, félrevezető lenne. Az azonban már a felsorakoztatott adatokból is kitűnik, hogy egyesek jelentős nyereségre tettek itt szert, és Magyarországon mind az árukereskedelem, mind pedig a pénzüzlet jövedelmező foglalkozásnak számított. Pagolo di Berto Carnesecchi pl. 2560 forinttal lépett be a Fronték társaságába. Az alaptőke jól jövedelmezhetett, mert 1424-ben 3876 forintban állapították meg a részesedését. Az 1427. évi kimutatás szerint Carnesecchi a befektetett pénz összegét 4601 forintra emelte, Antonio Fronte pedig 4934 forinttal járult hozzá az üzleti forgalom fellendítéséhez. Gaspare di Colle 20 000 arany értékű vagyonra tett itt szert.¹⁶ A királynak nyújtott kölcsönök sem jövedelmezhetek rosszul, mert akkor Zsigmond nem panaszkodott volna a számára előnytelen feltételek miatt.¹⁷

A *Catasto* adatai alapján tehát megállapíthatjuk, hogy Magyarország ebben az időben a firenzei üzleti élet fontos terrénuma volt, és elsősorban a kis és közepes tőkeerejű cégek tekintették tevékenységük színterének. Azok a szövetgyártó cégek, amelyek a firenzei gazdaságban is többségben voltak, amelyek alaptőkéje 2500–6000 forint között mozgott szemben a 10–20 000 forintos alaptőkékkel. Bár a hitelezők között mindkét oldal képviseltette magát, mégis a 10 000 forint alatti adóztatható vagyonnal rendelkezők voltak túlsúlyban.

13 ASF Catasto, 1427, 74. fol. 57.

14 ASF Catasto, 1427, 65. fol. 466.

15 ASF Badia N° 234., 241.

16 *Simonyi Ernő*: Flórenczi Okmánytár. I–II. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. II. 29., 31., 33. sz.

17 *Wilhelm Altmann*: Die Urkunden Kaiser Sigmunds. (1410–1437). I. Innsbruck, 1897. (Regesta Imperii XI.) 491. sz.

ZSUZSA TEKE

THE FINANCIAL CONDITION OF FLORENTINE BUSINESSMEN
ACTING IN HUNGARY OF SIGISMUND'S AGE

We owe important informations about financial condition of Florentine firms attracted by the Hungarian market to the records of the Catasto Fiorentino dating from 1427. Among the persons or rather firms occuring in Hungary I have been able to identify 28 covered by the Catasto that permits us to come to the conclusion that in the Hungarian economy the owners of the smaller and the mediocre property were predominant, but by virtue of loans and supplies of goods on credit to the formers also the bigger firms had a share in the dealings.

A 13. századi premontrei monostorjegyzékek magyar vonatkozásairól*

A 12–13. század a premontrei szerzetesrend magyarországi történetének első és legjelentősebb virágkora volt. Az ismeretlen időpontban történt váradhegyfoki és a megbízható okleveles adatok által 1264-re keltezett csüti (csúti) alapítás között eltelt időszakban a magyar királyok és a legelőkelőbb nemzetségek több, mint három tucat monostort létesítettek az országban a fehér kanonokok számára. Középkorkutatásunk ennek ellenére kevéssé méltatta figyelemre a rend hazai históriájának első időszakát, s napjainkig csupán egyetlen olyan önálló tanulmány született, amely tudományos színvonalon foglalkozik ezzel a témával: Oszvald Ferenc széles körű forráskutatáson alapuló, nagy hatású cikke, amelyet szerzője 1957-ben tett közzé a *Művészettörténeti Értesítő* hasábjain.¹ Az elmúlt négy és fél évtized eredményeit annak ellenére sem rögzíti összefoglaló dolgozat, hogy az ötvenes évek óta nemcsak középkori régészetünk fejlődött nagyot, hanem a rendelkezésre álló írásos források *corpusa* is bővült.

A korai premontrei rendtörténet kutatása terén a magyar medievisztika hagyományos forráshiányát még tovább súlyosbítja, hogy – mint azt Fügedi Erik megállapította – a nem királyi monostoralapításokat a 15. század előtt jobbra csak akkor foglalták írásba, ha azt a nemzetségi örökösödés rendszere indokolta.² A premontrei rendházak eredetileg is gyér okleveles anyagában a tatárjárás valószínűleg különösen súlyos pusztítást vitt végbe:³ a fehér kanonokok közösségei szívesen települtek utak, útkereszteződések közelébe, így nyilván fokozottan

* Jelen munkám 2001 tavaszán benyújtott, A premontrei szerzetesrend megtelepedése az Árpád-kori Magyarországon c. szakdolgozatom második fejezetének rövid összefoglalását adja. Téma-vezetőmnnek, Bertényi Iván tanszékvezető egyetemi tanárnak ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Köszönettel tartozom továbbá Michel Popoffnak, a párizsi Nemzeti Könyvtár fősztályvezetőjének, akinek személyes közbenjárása lehetővé tette, hogy a könyvtár régikönyv-anyagát használva gyarapíthassam dolgozatom forrásbázisát.

1 Oszvald Ferenc: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 1957. 231–254.

2 Fügedi Erik: Sepelie runt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor. *Századok* 1991. 35–66.

3 Vö. IV. Béla király 1255. évi privilegiálásának megjegyzésével a szepesi káptalan 1392. febr. 17-i átírásában, amelyben az uralkodó elmondja, hogy a jászói rendház okleveleit „in fornacis feruore

ki voltak szolgáltatva az ország belsejébe behatoló ellenségnek. Cseppet sem meglepő, hogy a régészeti kutatás az 1235. évi rendi összeírás által említett magyarországi monostorok leg többjénél jelentős 13. század közepi építkezéseket mutatott ki. A hazai premontreiek Árpád-kori történetének tehát különösen fontos kútfői a magyar cirkária monostorait is említő pápai oklevelek és a központi rendi monostorjegyzékek.

A *Dominus Praemonstratensis* címen tisztelt rendfőnök vagy a generális káptalan utasítására készített katalógusok eredeti célja az volt, hogy Európa-szerte az összes premontrei monostort számba véve megkönnyítsék a hatalmas szervezet kormányzását. Legtöbbjüket eredetileg a prémontréi rendház levéltára őrizte, ám amikor az anyaapátságot 1790-ben, a francia forradalom idején megtámadták és elpusztították, archívumának maradéka szétszóródott. Az 1940-es évek derekáig a szaktudomány egyetlen eredeti monostorjegyzékről sem tudott, amikor azonban a második világháború után megindult a korai rendtörténet forrásainak szisztematikus kutatása, alig tíz esztendő leforgása alatt kilenc középkori premontrei katalógus került elő a legkülönbözőbb rendházak levéltári anyagából. E kilenc jegyzékből négynek a magyar vonatkozású anyagát Oszvald is közölte. A maradék ötről azonban annak ellenére sem vesz tudomást a hazai medievisztika, hogy azokat Norbert Backmund windbergi kanonok mérvadó egyetemes rendtörténetének⁴ 1956-ban megjelent harmadik kötete is részletesen tárgyalja. Idehaza csupán egyetlen olyan feldolgozás készült, amely a ninivei, heilighentali, tongerlooi és Pagius-féle jegyzékek Oszvald által népszerűsített szövegrészein túlmenően merít a 13. századi rendi katalógusok anyagából: Györffy György műve, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* – ám Györffy is csak a schäftlarni apátság levéltárában fennmaradt összeírás adatait közli, s azokat is csak a hatalmas topográfiai kézikönyv-sorozat második kötetétől kezdve.⁵ Rövid dolgozatomban célja tehát kettős: egyfelől részletesebben is bemutatni a 13. századi monostorjegyzékek Backmund által *Vetus Registrum*-nak nevezett szinoptikus forráscsoportját, másfelől szerény kísérletet tenni a nyugati szakirodalomban eddig közzétett kilenc katalógus magyar vonatkozású anyagának sztemmatikai jellegű vizsgálatára, s ennek keretein belül néhány megjegyzést fűzni az idehaza a 14. századi rendtörténet kulcsfontosságú kútfőjeként számon tartott Pagius-féle jegyzék forrásértékéhez és használhatóságához.

A ma ismert legkorábbi premontrei monostorjegyzékeket a *Liber monumentorum ecclesie Sanctorum Cornelii et Cypriani iuxta Ninive* címen ismert 15.

furor supradictorum impyorum [sc. Tartarorum – K. T.] succendisset”. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= MOL DL) 425.

4 Norbertus Backmund: *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariorum atque canonicorum candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis*. I–III. Straubing, 1949–1956. és I/1–2. New York–Berlin, 1983.²

5 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp. 1963–1998., II. 394. és 423., III. 98., 105., 182. és 237., IV. 534., 567. és 713–714.

századi kódex őrizte meg. Az eredetileg minden bizonnyal levéltári segédkönyvként használt, két részből álló munkát az teszi különösen értékké, hogy számos, időközben megsemmisült oklevél regesztáját tartalmazza. Első fejezete, az ún. Első ninivei katalógus csupán a váradhegyfoki apátságot említi a magyarországi premontrei monostorok közül: szűkszavú adatából mindössze annyi derül ki, hogy a mondott rendház a katalógus összeállításakor, a 13. század első harmadának közelebről meg nem határozható évében már fennállt.⁶ Ez viszont nem újdonság, hiszen Raphael van Waefelghem már évtizedekkel a Ninivei kódex felfedezése előtt, pusztán a Premontrei halottaskönyv adatai alapján bebizonyította, hogy a váradhegyfoki monostor 12. századi alapítású.⁷

A hazai kutatás szempontjából sokkal fontosabb kútfő a kódex második fejezete, vagyis a Második ninivei katalógus, amelyre éppen Oszvald már idézett tanulmánya hívta fel történetíróink figyelmét. Ez utóbbi jegyzék két magyar vonatkozású regesztát is tartalmaz: közülük azt, amely Frigyes hamborni apát 1235. évi vizitációs körútjának állomásait felsorolva az akkoriban fennállt hazai premontrei rendházak többé-kevésbé teljes lajstromát nyújtja, a tekintélyes rendtörténész szó szerinti átirásban közölte cikke függelékében.⁸ A Második ninivei katalógus másik magyar vonatkozású regesztáját, amely arról számol be, hogy 1234-ben András váradhegyfoki kanonok szerkönyveket vitt apátsága szá-

6 N. Backmund: i. m. III. 385.

7 Raphael van Waefelghem: L'Obituaire de l'abbaye de Prémontré. Louvain, 1913. 54.

8 Oszvald F.: i. m. 237. – Oszvald F. megállapítja, hogy „hiányzanak a katalógusból: Bény és Margitsziget, mint amelyek akkor már léteztek”. Györffy Gy. viszont úgy véli, hogy a Második ninivei katalógus összeállításakor még mindkét monostor a bencés rend kezén volt (Györffy Gy.: i. m. II. 228. és IV. 652.). Györffy Gy.-t ezúttal talán Alojz Habovštiak véleménye is befolyásolta, hiszen a szlovák régész volt az első, aki felvetette, hogy a bényi monostor eredetileg bencés szerzeteseknek adhatott otthont. A Habovštiak szerint a rendházat 1135-ben, vagyis a premontrei rend magyarországi elterjedése előtt alapították (Alojz Habovštiak: Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Biňa. Nitra, 1966. 16.), csak hogy az általa meghatározott alapítási dátum Hont-Pázmány nb. Lampert comes 1135. évi, kétszeres átiratban ránc maradt oklevelének (MOL DL 5775.) félreértéséből adódik: ebben az iratban ugyanis nem a bényi monostorról van szó, hanem a bozóki bencés monostornak adott bényi földekről („comes Lambertus cum uxore sua Sophia et filio suo Nicolao [...] in predio suo quod vocatur Bozouk [...] coenobium construxerunt, hec igitur sunt nomina prediorum quibus ditata est ecclesia eadem [...] octauum predium Byn rex Stephanus dedit filio Hunt iuxta fluuium Gron decem aratrorum feno et nemore Byn nominato”). A kirívóan rossz forrásadottságok miatt a Második ninivei katalógusban szereplő monostorok közül egynél sem zárhatjuk ki az ordóváltás lehetőségét, de bebizonyítani sem tudjuk sehol, leszámítva Bozókot, Almást és Meszest. A kurrens hazai szakirodalom ennek megfelelően Oszvald nézetét osztja: Hervay Ferenc Levente sem Bény, sem Margitsziget esetében nem számol bencés előzményekkel (Hervay Ferenc Levente: Premontreiek. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Bp. 1994. 558. és Uő: A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 483. és 502.). Margitsziget esetében hasonló véleményen van F. Romhányi Beatrix is (F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. [Bp.] 2000. 15.).

mára a premontrei anyaházból, a közelmúltban tette itthon is könnyen hozzáférhetővé Jakó Zsigmond.⁹

A Második ninivei katalógus jelentős magyar anyagát a hazai kutatás részletesen elemezte és napjainkban is széleskörűen használja. Merőben más a helyzet a Backmund által *Vetus Registrum*ként emlegetett három jegyzék esetében. A Schäftlarni, az Ursbergi és a Vincentinus-féle katalógusokat, amelyek olyan egyértelmű szövegrokonságot mutatnak, hogy a bajor rendtörténész nem is önálló forrásoknak, hanem egyazon dokumentum három másolatának tekinti őket,¹⁰ a magyar szaktudomány Györffy visszhang nélkül maradt kísérletét leszámítva soha nem is próbálta hasznosítani.

A Schäftlarni és az Ursbergi katalógus a Niniveiekhez hasonlóan provenienciájáról kapta közkeletű nevét. Az előbbi – írásképből ítélve 1270 körül lejegyzett – keltezetlen eredetiben maradt ránk, amelyet jelenleg a *Bajor Állami Levéltár* őriz, az utóbbinak azonban csak szintén dátum nélküli, 14. századnak mondott, s a *Bajor Állami Könyvtár* gyűjteményében elhelyezett másolatát ismerjük.¹¹ Mindkét jegyzéket Backmund publikálta elsőként. A *Vetus Registrum* harmadik katalógusát Leo Santifaller fedezte fel Nikolaus Liebental boroszlói kanonok 16. század végi másolati könyvében. A jegyzék tudományos elnevezése a boroszlói premontrei apátság patrónusára, Szent Vincére utal. Santifaller a Vincentinus-féle katalógus keletkezésének lehetséges évkörét 1260 és 1290 közé helyezi.¹² A három jegyzék közeli rokonságát a magyar vonatkozású szövegrészek vizsgálata is igazolja. Nem érthetünk viszont egyet Backmund következő megállapításával: „Osterhoviense [sc. catalogum – K. T.], de quo loquitur Hugo in praefatione suorum Annalium, et cuius MS originale invenire non potuimus, videtur fuisse eiusdem generis.”¹³ Az időközben elveszett Osterhofeni jegyzékre ugyanis nemcsak Charles Louis Hugo rendi annalista hivatkozik, hanem Servais de Lairuelz is, amennyiben az Ursbergi katalógus mellett ezt az összeírást jelöli meg a középkori premontrei rendházak általa készített listájának másik forrásként.¹⁴ Lairuelz azonban a monostorok püspöki főhatóságán kívül azok anyaházát is megadja, s mivel ilyen jellegű adatok a *Vetus Registrum* jegyzékeiben sehol sem szerepelnek, biztosak lehetünk abban, hogy az *Optica regularium* szerzője az eltérő szöveghagyományt képviselő Osterhofeni katalógus alapján rekonstruálta a sok esetben már évszázadokkal korábban megszűnt közösségek filiációs viszonyait.

9 Erdélyi okmánytár. Codex diplomaticus Transsylvaniae. I. Szerk. Jakó Zsigmond. Bp. 1997. 180. (176. sz.)

10 N. Backmund: i. m. III. 367.

11 N. Backmund: i. m. III. 368.

12 Leo Santifaller: Nikolaus Liebentals Kopialbücher des Prämonstratenserstiftes zum heiligen Vinzenz in Breslau. In: Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. Erg. Bd. XV. (1947) 255.

13 N. Backmund: i. m. III. 368. (7. sz. jegyz.)

14 Servatius de Lairuelz: Optica regularium. Pont-à-Mousson, 1603. 383.

Backmund szerint a három szinoptikus katalógus egymáshoz való viszonya megállapíthatatlan. Mi ezzel szemben – a magyar vonatkozású szöveghelyekben előforduló *errores significativi* vizsgálata alapján – nyugodtan kijelenthetjük, hogy a Vincentinus-féle jegyzék előzménye és talán forrása is volt a Schäftlarninak.

A *Vetus Registrum* három jegyzéke ugyanazt a negyvenhárom magyar monostort említi. Huszonkét rendház betűről betűre ugyanazon a néven szerepel mindháromban, további nyolc pedig jelentéktelen ortográfiai különbségekkel (pl. „l” helyett „y”-nal vagy „s” helyett „z”-vel). A katalógusokban szereplő monostorok közül ötöt még nem tudott egyértelműen azonosítani a kutatás, így korrekt névalakjuk sem ismert. Vizsgálódásunk tehát csak a maradék nyolc, eltérő névalakkal szereplő, ám ennek ellenére biztosan azonosítható rendháznak a *Vetus Registrum* jegyzékeiben előforduló elnevezéseit veszi górcső alá.

Hatszor tapasztalhatjuk, hogy a Vincentinus-féle és az Ursbergi jegyzékek névalakjai megegyeznek, míg a Schäftlarni katalógusé ezekétől eltér, s mind a hatszor az előbbi két listán szereplő forma a helyes vagy legalábbis a kevésbé romlott. A hatból négy esetben paleográfiai okokkal magyarázható betűtévésztest gyaníthatunk a háttérben: különösen sokatmondó hiba a *Bozok* név *Bozobra* és a csornai monostort jelölő *Schirna* alak *Schiruara* való módosítása, de ugyanide sorolható a Vincentinus-féle és az Ursbergi jegyzékekben még *Turoil*-ként szereplő turóci rendház és *Cukinsként* említett kőkenyesi monostor *Curocl*, illetve *Cuknis* néven való felvétele a Schäftlarni katalógusba. Hibás névetimológiára vezethető vissza a *Samboth* (Zsámbék) forma *Stainbochra* változtatása, sőt az is elképzelhető, hogy a Schäftlarni jegyzék összeállítója Mórighida korrekt lejegyzésű *Mowricida* névalakját is valamiféle latinizáló okoskodással módosította *Mowricidiara*.

Két alkalommal az Ursbergi és a Schäftlarni jegyzékek adata cseng egybe. A hatvani monostor nevében mindkét katalógus ugyanazt a betűtévésztestet tartalmazza: a Vincentinus-féle listán *Hotwanként* szereplő rendház nevét *Hocwan* formában hozzák. Csupán egyszer fordul elő, hogy a Schäftlarni és az Ursbergi jegyzékek pontosabb alakot közölnek, mint a boroszlói monostor levéltárában megőrzött összeírás: amikor Lázársziget nevének értelmetlenül hibás latin alakját (*In Suda Lazari*) javítják *Insula Lazarira*, ez viszont annyira kézenfekvő korrekció, hogy semmiképpen sem tekinthetjük a közeli rokonság egyértelmű jelének. A Vincentinus-féle és a Schäftlarni katalógus magyar vonatkozású anyaga tehát egyetlen olyan közös szignifikáns hibát sem tartalmaz, amely ne szerepelne a *Vetus Registrum* valamennyi jegyzékében.

A három lista sok közös *error significativusa* elegendő bizonyítékot szolgáltat a szövegtani rokonságra, az pedig, hogy a Schäftlarni jegyzék újabb, elsősorban másolati hibával magyarázható tévesztéseket is tartalmaz, arra utal, hogy összeállítója közvetve vagy közvetlenül a Vincentinus-féle katalógus anyagából dolgozott. S ez a felismerés nem csupán kritikai szempontból tarthat számot érdeklődésünk-re, hanem azért is, mert lehetővé teszi a Nikolaus Liebenthal másolati könyvében fennmaradt lista magyar vonatkozású részletének Santifallerénál pontosabb keltetését. A Schäftlarni katalógus összeállításának idejét Backmund az 1270 körüli

esztendőiben állapította meg. Ekkorra a Vincentinus-féle jegyzéknek már nyilván el kellett készülnie. Vegyük ehhez még hozzá, hogy a *Vetus Registrum* valamennyi tagjában szereplő csöti monostor alapítását IV. Béla király két privilegiálisa alapján az 1264. évre tehetjük,¹⁵ s megvan a *terminus post quem* is: a Vincentinus-féle jegyzék tehát 1264 után, de legkésőbb 1270 körül keletkezhetett.

Az Ursbergi katalógus magyar vonatkozású szövegrészei csaknem betű szerint egyeznek a Vincentinus-féle lista megfelelő locusaival. A *Vetus Registrum* kéziratcsoportjának családfáján mégsem tudjuk egyértelműen elhelyezni: a boroszlói apátság levéltárában megőrzött jegyzéknél, ha csak kicsivel is, de pontatlanabban közli a magyar helyneveket, a Schäftlarni katalógussal való közeli rokonságának kimutatásához pedig a hatvani monostor nevében elkövetett hétköznapi másolati hibán alapuló egyezés és Lázársziget latin nevének magától adódó korrekciója nem elegendő. Ennek ellenére nem kizárt, hogy a Vincentinus-féle jegyzék anyaga éppen az Ursbergi katalógus közvetítésével került a Schäftlarni összeírásba.

A *Vetus Registrum* jegyzékek vélhetően német anyanyelvű összeállítói feltűnően bizonytalanok a számukra különös és érthetetlen magyar helynevek lejegyzésekor: tollukon *Alska* lesz Almásból, *Ocra* Ócsából, Szalánkemből pedig – helytelen névetimológiával – *Schlanchenmund*. Amennyiben ugyanaz a rendház eltérő névalakokkal szerepel a három szinoptikus jegyzékben, a kevésbé romlott szövegű Vincentinus-féle összeírás közléseit javasoljuk kiindulópontként a csakis a *Vetus Registrum* anyagából ismert monostorok névrekonstrukciója és reménybeli azonosítása előtt.

A kutatásnak egyelőre sejtelve sincs, hogy miféle rendházakkal kellene azonosítanunk *Dorozsa*, *Zenylni*, *Soprizza*, *Albea* és *Magedlin* monostorait. A számos jelentéktelen ortográfiai különbség mellett egyszer még az is előfordul, hogy a *Vetus Registrum* három katalógusa ugyanazon a helyen jelentősen eltérő névalakokat hoz, ám mivel a szinoptikus jegyzékek különben megegyező sorrendben említik a magyar cirkária rendházait, feltételezhetően ebben az esetben is csupán paleográfiai természetű tévesztéssel van dolgunk: a Schäftlarni katalógus *Ovdan*, az Ursbergi *Cudan*, a Vincentinus-féle pedig *Syda* monostorát említi hatodik helyen az egri püspök lelki joghatósága alá tartozó premontrei rendházak sorában. A helynév azonosításához mindenképp azt kell megállapítanunk, hogy a három forma közül melyik lehet a legkevésbé torzult. A Schäftlarni és a Vincentinus-féle katalógusok magyar névanyagának vizsgálata alapján csakis az utóbbi jegyzék *Syda* névformáját tekinthetjük kiindulási pontunknak. Így a Backmund által kínált megoldást elvetve nem Adonnyal azonosítjuk a rejtélyes monostort, hanem Zsidóval, amelyet tehát a *Vetus Registrum* jegyzékei katalógusonként kétszer is hoznak.

A három jegyzék anyagában katalógusonként szintén kétszer szerepel a turóci és a türjei monostor. A turóci prépostságot és a Hont-Pázmány nem kö-

15 Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. Ed. Ferdinandus Knaus–Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874–1924., I. 509. és 514.

zelben emelkedő várát a 13. századi magyar oklevelek is legalább két néven emlegetik:¹⁶ a szinoptikus jegyzékekben szereplő *Turoil* (illetve az ebből torzult *Curocl*) névforma egyértelműen a *Turul* alak származéka, míg a *Thours* (*Thowrs*) forma valószínűleg a máig élő *Turóc* névre vezethető vissza. A türjei monostor esetében szintén érthető az ortográfiai bizonytalanságból fakadó tévedés, hiszen a zalai rendház megnevezése még azokban az oklevelekben is rendkívül változatos, amelyeket éppen a monostor bocsátott ki hiteleshelyi tevékenysége során: Kovács Imre csak a 13. századi hazai iratanyagban nyolc eltérő névformát mutatott ki.¹⁷

Három rendházat titulusukkal adnak meg a *Vetus Registrum* jegyzékei. A Szent Mihály, illetve a Szent Kereszt tiszteletére emelt monostorokat nagy valószínűséggel a katalógusokban egyébként földrajzi névvel is szereplő csornai, illetve leleszi közösségekkel azonosíthatjuk. A mennyei seregek vezetőjének tiszteletére egyedül a csornai monostort szánták a hazai cirkária mintegy negyven rendháza közül, így az egyébként is sokszor megbízhatatlan *Vetus Registrum*-nak azt az adatát, amely szerint a Szent Mihály prépostság a váci egyházmegye területén emelkedett, nyugodtan elvethetjük. (A szinoptikus jegyzékek például Leleszt is a váci püspök alá rendelnék, holott ez utóbbi monostor az egri egyházmegyében állt, s királyi egyházként alighanem közvetlenül az esztergomi érsek lelki joghatósága alá tartozott.) A Szent Kereszt tiszteletére ugyan két premontrei konventet is alapítottak Magyarországon az Árpád-korban, de a *Vetus Registrum* összeállításakor ezek közül már csak a leleszi létezett: a nagyolaszi – vagy más néven frankavillai – rendházat igen korán, legkésőbb a 13. század első harmadában elhagyták a fehér kanonokok, s II. András király oklevelének tanúsága szerint a monostor 1230-ban már bencés szerzeteseknek adott otthont.¹⁸ A Szent Ágoston titulusú prépostságot Hervay Ferenc Levente a lázársgizeti rendházzal azonosítja.¹⁹

Más forrásokból ismert és azonosított premontrei monostoraink közül négyet éppen a *Vetus Registrum* anyaga említ először. A darnói, a géderi (gediri), a szaggyúii és a szalánkeméni rendházakról további 13. századi forrásaink közül csak az 1294. évi monostorjegyzékek szólnak. Alapításukat tehát minden eddiginél pontosabban keltezi a *Vetus Registrum* magyar anyagának vélhető keletkezési évköre által kínált *terminus ante quem*: legkésőbb 1270 körül már mind a négy rendháznak léteznie kellett. Ellentétes a helyzet az ivanicsi apácázárda esetében, hiszen ennek a rendháznak éppenséggel a legkésőbbi hiteles említését adja a há-

16 Pl. MOL DL 346. és 369. – Vö. *Oszywald F.*: i. m. 249.

17 *Kovács Imre*: A türjei Premontrei Prépostság története. Zalaegerszeg, 1991. (Zalai Gyűjtemény 32.) 4. (4. sz. jegyz.)

18 Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., XI. 222. és 227. – *C. L. Hugo* felvetését, amely szerint a Szent Kereszt prépostságot az aszódi monostorral kellene azonosítanunk (*Carolus Ludovicus Hugo*: Sacri Ordinis Praemonstratensis annales. I–II. Nanceii, 1734–1736., I. 569.), nem fogadjuk el, hiszen ez utóbbi rendházat csak 1688-ban említik először.

19 *Hervay F. Levente*: Szerzetesházak a középkori Baranyában. Baranya 1991. 41.

rom szinoptikus katalógus. A monostort szintén jegyző s Oszvald nyomán idehaza 1320-ra keltezett Pagius-féle lista ugyanis, mint erről lentebb részletesen is szólunk, nézetünk szerint nem tekinthető tudományos hitelűnek.

A *Vetus Registrum* újdonságot jelentő adatai közül talán a horpácsi rendház említése a legmeglepőbb, mivel ezt a monostort a három szinoptikus jegyzéken kívül egyetlen korabeli forrásunk sem hozza. A máig ható rendtörténeti összefoglalások közül Hugóé jelentette ki elsőként, hogy ezen a helyen egykor premontrei rendház állt, ám mindenféle forrásjelzet nélkül,²⁰ s mivel a hazai oklevel-es anyag semmit sem tud a fehér kanonokok horpácsi monostoráról, a magyar kutatás hosszú vita után az 1930-as években végérvényesen tévesnek bélyegezte a francia rendtörténész álláspontját.²¹ A *Vetus Registrum* adata azonban egyértelmű bizonyíték a horpácsi premontrei közösség 13. századi létezése mellett, annál is inkább, mert a három szinoptikus katalógus közlését az Osterhofeni jegyzék filológiai módszerekkel rekonstruálható töredéke is megerősíti. Lairuelz a maga *Optica Regularium*ában a horpácsi rendházat a csornai monostor filiájának mondja,²² márpedig nézetünk szerint a 17. századi rendtörténésznek a magyarországi rendházak filiációs rendszerére vonatkozó adatai kizárólag a *Vetus Registrum*étól eltérő szöveghagyományt képviselő Osterhofeni katalógus anyagából származhatnak. Esetünkben ez azt jelenti, hogy a horpácsi premontreiek két, egymástól független, hitelesnek tekinthető forrásban is szerepelnek: létüket ezek után aligha tagadhatjuk.

A *Vetus Registrum* magyar vonatkozású szövegrészeinek összehasonlító vizsgálata részben tehát igazolja Backmund eredeti felvetését: a Vincentinus-féle, az Ursbergi és a Schäftlarni jegyzékek anyaga valóban igen szoros rokonságot mutat, ám az elveszett Osterhofeni katalógust nézetünk szerint nem sorolhatjuk ezekkel egy forráscsaládba. Sajnos a *Vetus Registrum* anyaga hemzseg az olvasati hibákból eredő névírési tévesztésektől, és az egyes monostorok püspöki főhatóságát illetően is sokszor hoz rossz adatot. A három katalógus azonban így is a hazai premontrei rendtörténet igen becses forrása. Igazat kell adnunk a bajor rendtörténésznek, aki szerint „in nostris catalogis [...] nulla insertio est sine fundamento in re”;²³ nem valószínű, hogy a semmiféle jogbiztosító jelleggel fel nem ruházott listák szerkesztői olyan helyeket is felvettek volna a jegyzékekbe, ahol nem létezett premontrei rendház. Annál gyakoribb azonban a *Vetus Registrum* anyagában a hibás névalakkal való kétszeri említés.

20 C. L. Hugo: i. m. I. 837.

21 Antonius Horváth: Ad bibliographiam monasteriorum ex Hungaria. *Analecta Praemonstratensia* 1931. 190. – A. Horváth véleményét osztotta Oszvald F. is (i. m. 233.). Újabban Bazsó Gábor szól hozzá részletesen a kérdéshez, megállapítva: „a [premontrei – K. T.] rend 13–14. századi katalógusaiban nem szerepel horpácsi prépostság, ebből következően olyan akkoriban nem létezett”. (Bazsó Gábor: Sopronhorpács, plébániatemplom. Bp. 1995. [Lapidarium Hungaricum 3. Győr–Moson–Sopron megye I.] 18.)

22 S. de Lairuelz: i. m. 410.

23 N. Backmund: i. m. I/2. 531.

A *Catalogi Recentiores* csoportjába Backmund szintén három jegyzéket sorol: eredetiben ezek sem maradtak fenn, mind a három másolat. A Windbergi katalógust egy 14. század végi átírás őrizte meg számunkra, míg a Heiligenthal lista ma ismert kézirata 1458-ban kelt. A Tongerlooi jegyzéknek három példányáról tudunk: ezek közül kettő a katalógus nevében is szereplő belgiumi rendház levéltárából került elő, a harmadik pedig az averbodei monostor gyűjteményéből. A három jegyzék magyar vonatkozású részletei pontosan keltezettek: a Heiligenthal, a Tongerlooi és a Windbergi katalógus a monostoraink lajstromához többé-kevésbé szó szerint ugyanazt a bevezetést fűzi – hogy ti. az 1294. évi generális káptalan a magyar rendtartomány valamennyi rendházát öt csehországi és morvaországi apát felügyeletére bízta, mert a hazai prépostok nem teljesítették vizitációs kötelezettségeiket²⁴ –, majd ezek után mind a három katalógus az új anyaházak rendjében közli a magyar prépostságok listáját. A Heiligenthal és a Tongerlooi jegyzékeket idehaza Oszvald közölte,²⁵ a Windbergi pedig ezekhez képest nem tartalmaz jelentős eltéréseket.

Akárcsak a *Vetus Registrum* szinoptikus katalógusait, az 1294. évi generális káptalan döntését kiegészítő jegyzékeket is összeköti a számos közös névírási hiba és a magyar monostorok azonos sorrendű közlése. Az viszont első ránézésre igen meglepő, hogy a Jean Le Paige 17. századi rendtörténész által készített, s összeállítója szándéka szerint az 1320 körüli állapotokat rekonstruáló katalógus²⁶ magyar fejezetének harminckilenc sorából harmincnégyben pontról pontra ugyanaz a rendházak sorrendje, mint a *Catalogi Recentiores* három listáján, sőt ugyanazok a szignifikáns hibák is köszönnek vissza. Ezt csak egyféleképpen lehet magyarázni: Le Paige egyik magyar vonatkozású forrása nyilván éppen az 1294. évi generális káptalan döntéseit dokumentáló eredeti jegyzék valamelyik másolata volt. De mi a helyzet a Pagius-féle katalógus maradék öt sorával? Az itt szereplő, Szent Mihály, Szent Ágoston és a Szent Kereszt tiszteletére rendelt monostorokat már jól ismerjük a *Vetus Registrum* anyagából, de a Pagius-féle katalógus második szövegegységének legárulkodóbb tévesztése mégis az, hogy Le Paige szerepelteti az *Ocranensis* prépostságot: ez a meghökkentő névalak valószínűleg a jegyzéke 10. sorába egyszer felvett Ócsát jelöli a Schäftlarni, az Ursbergi és a Vincentinus-féle listában. A francia rendtörténész kontaminátuma utolsó, harminckilencedik sorában azt az ivanicsi apácázárdát is említi, amelyik nemhogy 1320-ban, de már 1294-ben sem volt a premontreiek kezén – szerepel viszont a *Vetus Registrum*-ban. Gédert (Gedirt) a Pagius-féle lajstrom *Gedir sive Geidel* névalakkal jegyzi: előbbi forma az 1294. évi jegyzékekre jellemző, utóbbi viszont megint csak az 1264 után keletkezett régebbi *corpus*-ra. A szerkesztői eljárás teljesen világos: Le Paige nyilván ismerte a *Vetus Registrum* valamelyik – esetleg töredékes – másolatát, és azokat a névalakokat, amelyeket első számú

24 Az öt apátság: Gradec (Hradisko) és Luka Morvaországban, Litomyšl, Strahov (Mons Sion) és Zábdrovice Csehországban.

25 Oszvald F.: i. m. 237–238.

26 Oszvald F.: i. m. 238.

forrásában, a rendi káptalan 1294. évi dekrétumában nem talált meg, egyszerűen odacsapta a jegyzék végére.

Le Paige műve tehát éppen a két nagy szöveghagyomány kontaminátumát nyújtja át nekünk 1320-as dátummal. Csakhogy ezek a szöveghagyományok jóval korábbiak: a francia rendtörténész egyik kútfőjének anyaga legkésőbb 1270 körül felbukkant a *Vetus Registrum* szinoptikusaiban, másik kútfőjét pedig több oklevél hiteles közlése keltezi kétséget kizáró módon 1294-re. A Pagius-féle jegyzék kevesebbet ad a hazai rendtörténeti kutatás számára, mint a Backmund által jegyzett kilenc katalógus bármelyike, de még a Lairuelz-féle kontaminátumot is nagyobb haszonnal forgathatják kutatóink, hiszen az a *Vetus Registrum* anyaga mellett egy olyan szöveghagyomány nyomait is őrzi, amelyet más kútfőkből már nem ismerhetünk meg. Le Paige magyar jegyzékének az összes forrását ismerjük, és másolatban mindegyik ránk is maradt. A Pagius-féle katalógus, amelyet Oszwald Ferenc még úgy üdvözölt, mint „a nagy kaoszban az egyetlen fix pont”-ot,²⁷ számunkra legfeljebb tudománytörténeti érdekességet jelenthet – de semmiképpen sem hiteles kútfő a magyarországi cirkária 14. századi históriájára: a hazai szaktudomány jelenlegi álláspontjával ellentétben többek közt arra sem nyújt bizonyítékot, hogy a magyar monostorok 1320-ra valóban kikerültek volna a cseh- és morvaországi apátok felügyelete alól!

Árpád-kori premontrei rendtörténetünk legjelentősebb külhoni forráscsoportjának, a 13. századi monostorjegyzékeknek az együttese három, vélhetően teljes egészében ránk maradt és további egy – kis részben rekonstruálható – önálló szöveghagyományt képviselő családra bontható. Az Első ninivei katalógus szerény anyaga nem gazdagítja új adatokkal ismereteinket, a Második ninivei katalógus viszont független és megbízható kútfőnk, amelyet Oszwald részletesen is bemutatott nagy hatású cikkében. A *Vetus Registrum* szoros rokonságot mutató három jegyzéke kirívóan sok hibával közli a magyar monostorok neveit, és az egyházmegyékre sorolást illetően is többször téved. Témánkba vágó passzusainak elemzése azt mutatja, hogy a Vincentinus-féle jegyzék régebbi keletkezésű, mint a Schäftlarni, sőt – közvetve vagy közvetlenül – valószínűleg forrása is volt ez utóbbinak. A Vincentinus-féle katalógus magyar anyagának keletkezési idejét – éppen e filológiai rokonság alapján – a Santifaller által ajánlottnál lényegesen pontosabban keltezhetjük: a jegyzéket 1264 után, de legkésőbb 1270 körül állíthatták össze. A *Vetus Registrum* leszűkíti a darnói, a géderi (gediri), a szaggyúí és a szalánkeméni rendházak alapításának lehetséges évkörét, és egyértelmű bizonyítékot nyújt arra, hogy Horpácson igenis létezett premontrei monostor a 13. század második felében. Ez utóbbi állítást a Servais de Lairuelz által idézett, nézetünk szerint legalább részben önálló szöveghagyományt képviselő Osterhofeni jegyzék rekonstruált adata is megerősíti. Végül a Backmund által *Catalogi Recentiores*nek nevezett három lista magyar anyaga pontosan keltezett, jó minőségű forrásunk, a Pagius-féle katalógus viszont használhatatlan a hazai rendtartomány 14. századi állapotainak felidézésére.

²⁷ Oszwald F.: i. m. 233.

Függelék

A Vetus Registrum jegyzékeinek magyar vonatkozású részlete
a Vincentinus-féle katalógus alapján²⁸

Nomina Ecclesiarum Premonstratensis Ordinis [...] Circaria Hungarie: Waradiensis Dyocesis: Sanctus Steffanus,²⁹ Alska.³⁰ Strigoniensis Dyocesis: Thowrs,³¹ Bozok,³² Saga, Insula Leporum, Beyn,³³ Turoil,³⁴ Samboth,³⁵ Moik,³⁶ Schida, Chute. Iauriensis Dyocesis: Schirna,³⁷ Royke,³⁸ Jurla,³⁹ Mowricida,⁴⁰ Gerla,⁴¹ Horpaz. Vesprimiensis Dyocesis: Choppefew,⁴² Ratold. Quinque Ecclesiensis Dyocesis: in Suda Lazari,⁴³ Sanctus Augustinus. Waciensis Dyocesis: Sancta Crux, Graba,⁴⁴ Albea,⁴⁵ Dornaw, Hotwan,⁴⁶ Cukins,⁴⁷ Sanctus Michael. Agriensis Dyocesis: Jazzaw, Ocra,⁴⁸ Lelesz,⁴⁹ Dorozza sorores,⁵⁰ Abraham, Syda,⁵¹ Paulini monasterium, Slanchenmund,⁵² Sopprizza sorores.⁵³ Colocensis Dyocesis: Geydel,⁵⁴ Sadwa,⁵⁵ Zenylini,⁵⁶ Magedlin.⁵⁷ Ysagrabiensis Dyocesis: Iwancia sorores.⁵⁸

28 *N. Backmund*: i. m. III. 412–413.

29 Váradshegyfok – a Schäftlarni (= S) és az Ursbergi (= U) katalógusban: Sanctus Stephanus.

30 Almás – S: Aiska.

31 Turóc – S és U: Thours.

32 S: Bozob, U: Bozock.

33 S és U: Bein.

34 Turóc (Turul) – S: Curocl.

35 Zsámbék – S: Stainboch.

36 U: Moick.

37 Csorna – S: Schirua.

38 S: Roykae.

39 Túrje.

40 S: Morricidia, U: Movricida.

41 Túrje.

42 Kaposfő – S: Choppehev, U: Choppefew.

43 S: Insula Lazari, U: Insula Lasari.

44 Garáb.

45 S és U: Albei.

46 S és U: Hocwan.

47 Kökényes – S: Cuknis.

48 Ócsa.

49 S: Lellez, U: Lelez.

50 S és U: Drozza sorores.

51 S: Ovdan, U: Cudan.

52 Szalánkemén – U: Schlanckenmundt.

53 S: Sopprizza sorores, U: Sopprizza sorores.

54 Géder – U: Geidel.

55 Szaggyú – S és U: Zadwa.

56 S: Zeynlin, U: Zindlin.

57 S és U: Magedlin.

58 S és U: Ywancia sorores.

TAMÁS KÖRMENDI

HUNGARIAN ASPECTS OF THE THIRTEENTH-CENTURY CATALOGUES
OF MONASTERIES OF THE PREMONSTRATENSIAN ORDER

The catalogues of monasteries of the Premonstratensian Order represent the most important foreign group of sources for those studying the history of the Premonstratensian Order in Hungary during the Arpadian era. The catalogues were compiled on the instruction of the provost (Dominus Praemonstratensis) or the general chapter. Their purpose was to provide an overview of the monasteries of the Order, which had spread throughout Europe, thus facilitating their direction. Currently we know of nine such catalogues, three of which have survived in complete form. The others constitute a family of papers that may be partially reconstructed and contain independent textual features. The *Catalogus Ninivensis* is a reliable and authentic source concerning the state of the Hungarian circary in 1235. The group called *Vetus Registrum* (after Norbert Backmund) comprises three catalogues: *Catalogus Vincentinus*, *Catalogus Ursbergensis* and *Catalogus Scheftilarnensis*. The three closely related catalogues list the names of the Hungarian monasteries with many flagrant mistakes. An analysis of the passages relevant to our topic demonstrates that the *Catalogus Vincentinus* is older than the *Catalogus Scheftilarnensis*. Indeed, the former appears to have been – directly or indirectly – a source of the latter. Owing to this philological affinity, we may date the origin of the Hungarian material of the *Catalogus Vincentinus* more precisely than the time-span of thirty years indicated by western scholars (1260-1290). Thus it appears that the catalogue was compiled after 1264 but by – at the latest – about 1270. The first known mention of the houses in Darnó, Géder (Gedir), Szaggyú, and Szalánkemén occurs in the *Vetus Registrum*, and there is clear evidence of a Premonstratensian monastery in Horpács in the second half of the thirteenth century. This last claim is backed-up by a piece of data of the Osterhofen catalogue reconstructed using philological methods; the catalogue was cited by Servia de Lairuelz and in our view comprises, at least partially, independent textual features. Finally, the Hungarian material from 1294 contained in the three lists called *Catalogi Recentiores* by Backmund, is accurately dated and represents a quality source. The *Catalogus Pagiensis*, on the other hand, is useless for any examination of conditions prevailing in the Hungarian Province in the fourteenth century.

A Szerdahelyiek és a rojcsai prediálisok

Az alábbiakban egy, a 14. század végére uradalommá alakult egykori drávántúli várispánság, a Körös megyében fekvő Rojcsa (Rovišće) történetének két, eseményekben gazdag évtizedéről lesz szó. A történet korántsem ismeretlen a magyar történetírás előtt. Egy részét Mályusz Elemér Zsigmond király uralmáról írott művében már ismertette,¹ de a végső fejlemények bemutatására valami oknál fogva már nem kerített sort. Ezért talán nem lesz érdektelen az egykor egész Körös megyét lázban tartó konfliktusról újra megemlékezni, annál is inkább, mert a történet egészének ismeretében Mályusztól jelentősen eltérő következtetésekre juthatunk.

Az eset felidézését az 1393-as esztendő eseményeivel kell kezdenünk. A mindaddig a királyi birtokok közé tartozó Rojcsa ugyanis ez év májusában került végleg magánkézbe, miután Zsigmond egy tollvonással odaajándékozta Szerdahelyi Ders Mártonnak és testvérének, egy Somogyban birtokos família két tagjának.² A család a tehetős középbirtokosok sorába tartozott, nem meglepő hát, hogy az e társadalmi csoportra jellemző életpálya-választás – a valamely főnemesi család szolgálatának vállalása – esetükben is meghatározó.³ Ders Márton, a kor egyik hatalmasságának, Becbek Detrének az udvarában nevelkedett, majd a szokásoknak megfelelően Detre familiárisa lett, s gyors karriert futva be hamar a báró jobbkezevé lépett elő: 1389–1392 között ura szlavón báni kinevezésével egyidejűleg a tartomány vicebánja, körösi és zágrábi ispán lett, pályafutása későbbi állomásain temesi alispánként, majd újra vicebánként, végül pedig

1 Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 133–135. – Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ha az adatokat nem is elemezte, de jelentős részükre már *Pesty Frigyes* felhívta a figyelmet a 19. században ld. *Pesty Frigyes*: Eltűnt régi vármegyék. I–II. Bp. 1880. (Reprint kiadás), I. 292–297.

2 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 33 468., regesztája: Zsigmondkori oklevéltár. (= ZsO) I–VII. Összeáll. Mályusz Elemér–Borsa Iván. Bp. 1951–2001., I. 2949. sz.

3 A Szerdahelyiek birtokviszonyairól két osztálylevelük tájékoztat 1385-ből. Ezek tanúsága szerint szétválásukkor 17 birtok volt kezükön, de ezeket nyolc részre kellett osztaniuk: MOL DL 7128. és 7129. A családra ld. Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.), II. 230. – Az egyes nemesi társadalmi csoportokra jellemző életpályákra ld. Engel Pál: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Bp. 1998. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25.) 104–106. és 109.

al nádorként találkozunk vele. (Bár történetünk szempontjából csak közvetett jelentőséggel bír, mégis meg kell jegyezni, hogy Márton 1403-ban, a bárók felkelése idején Bebek Detrét elhagyva a király oldalára állt, aminek jutalmaképpen rövid időre asztalnokmester, azaz báró lett.)⁴

Rojcsát valószínűleg még első szlavón tisztségviselése idején nézhette ki magának, ám a bán nevében tartott bírói széke elé került peres ügyek kapcsán azt is látnia kellett, hogy reménybeli új birtokának népeit vasmarokkal kell majd engedelmességre szorítania.

A rojcsai uradalom ugyanis, hajdani várszervezeti múltja⁵ örökségeként, mintegy két tucat, nemes várjobbágyok által birtokolt prédiomot is magába zárt. E prédiomokat hadi reformja keretében még IV. Béla hasított ki a kis szlavón *comitatus* földjeiből, és azokat tételesen megszabott szolgáltatások fejében 25 kiszemelt rojcsai várjobbágnak és szabad *hospes*nek engedte át.⁶ Rendelkezését utóbb IV. László is megerősítette, s a privilegizált hadakozókat 1279-ben a „Dráván túli igaz és természetes királyi szerviensek” (*veri et naturali servientes [...] regales ultra Dravam constituti*) közé sorolta.⁷ Nem meglepő hát, hogy a késői utódok – ha országos nemesekké nem is lettek – birtokos mivoltuk biztos tudatában, és Nagy Lajos által is megerősített kiváltságleveleikkel a tarsolyukban hallani sem akartak arról, hogy új földesurukat a két Árpád-házi király által megbízottól eltérően szolgálják. Ez pedig, minthogy a *descensus*on túl éves pénzadójuk fejenként mindössze két *pensara*, valamint együttesen fizetendő hét szlavón márkára (azaz 14 aranyforintra) rúgott, komoly jövedelemmel bizony nem kecsegtette Mártont.⁸

Ő azonban egyelőre nem is erőltette a dolgot, s igen előrelátóan inkább domíniuma jogbiztosítására és feltérképezésére törekedett. Semmit nem bízott a véletlenre. Az uradalmat mindenekelőtt Máriával is magának adatta, majd az egykori Rojcsa *districtus* határai között fekvő földek birtokosainak helyzetét puhaltotta ki, és jogait – peres úton – könyörtelenül érvényesítette is mindazokkal szemben, akiknek a birtoklási jogcíme támadhatónak bizonyult.⁹ Végezetül, 1398-ban, a prédiomokat egyenként és együttesen Zsigmondtól újra adományul

4 Nevelkedése: MOL DL 33 377.; tisztségei: Engel P.: Archontológia i. m. II. 230. és az ott hivatkozott oldalakon. – 1403. évi pártválasztására ld. Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Bp. 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.) 44.

5 Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 313–314.

6 Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. (= CDCr) II–XV. Ed. Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934., V. 329–330. és 337–338.

7 CDCr VI. 324. és Hazai okmánytár. (= HO) I–VIII. Kiadják: Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., VII. 173.

8 1279: CDCr VI. 324.; 1380: MOL DL 581. (Relatio domini Petri Zudar bani.) A két-két pensat Szent Györgykor (ápr. 24.), a hét márkát Márton-apon (nov. 11.) kellett leróni: „omnes prediales communiter et non divisim septem marcas computi regni Sclavonie pro qualibet scilicet marca duos florenos novos computando [...] pro collecta dare et persolvere tenebuntur”. MOL DL 10 747.

9 Mária adománylevele: MOL DL 8030. (ZsO I. 3799. sz.) – A per: MOL DL 33 511. (ZsO I. 3983. sz.)

kérte.¹⁰ Miután azonban az erre vonatkozó oklevelet is megszerezte, egy perccig sem hagyott kétséget afelől, hogy az uralma alá került népek kiváltságait nem fogja figyelembe venni. Annak érdekében, hogy a további vitáknak elejét vegye, a közösség ügyvédjeként felszólaló várjobbágyot a Drávába fojtatta, a prédiumpok élén álló mintegy két tucat családfőt elfogatta, kiváltságleveleiket elvette, és csak 400 aranyforint váltságdíj lefizetése, valamint az általa meghatározott új adókhoz történő hozzájárulásuk ellenében engedte őket szabadon.

A „szerződés” – ahogy a későbbi oklevelek általában nevezik: konvenció – gyökeres fordulatot hozott a mindaddig archaikus szabadságait élvező kis közösség életében. Évi adójuk azonmód 200 aranyforintra emelkedett, s ha hihetünk később előadott panaszainak, Márton bán ezenkívül minden esztendőben további 300 aranyforint *taxat* is kivetett rájuk, s ráadásul gabonáját és borát is kötelesek voltak uzsoraáron átvenni, ami újabb 100 márkával nyomorította őket.¹¹

E fejleményekről első ízben 1417-ben értesülünk, amikor a Hervoja elleni hadjáratban fogságba esett Ders Márton kényszerű távollétét kihasználva, a rojcsai várjobbágyok még tavasszal egy háromfős küldöttséget menesztettek Zsigmondhoz azzal a céllal, hogy a király évtizedes sérelmeiket orvosolja. Útjukat – némiképp váratlanul – fényes siker koronázta, amiben alighanem fontos szerep jutott annak a 2000 aranynak is, amit eredetileg Márton felesége, Sági Anna, férje kiszabadítása érdekében vetett ki a predialisok birtokaira, de ők, miután összeadták, jobbnak látták inkább Konstanzba vinni. A tekintélyes összeg útját jótékony homály borítja, a korabeli adminisztráció azonban példás gyorsasággal (és kivétel nélkül Zsigmond személyes utasítására kiállított parancslevelek alapján) intézkedett. 1417. október elején már a körösi *sedrian*, Füzesdi Péter vicebán és Kovári Pál nádori ítélőmester előtt volt az ügy, akik a királyi mandátum értelmében több mint száz tanú bevonásával az ügy minden mozzanatára kiterjedő vizsgálatot indítottak.¹² Hogy a panaszok helytállóak, az a tudományvétel során bizonyítást nyert, és egyúttal Márton „jogtalanságainak” részleteire is fény derült. Ezekből kiviláglott, hogy Ders Márton valójában nem tett egyebet, mint amit a kor szokásai szerint egy úrnak általában jogában állt megtenni birtokain: a hozzá hűtlenek prédiumpait elkobozta, illetőleg itt-ott kisebb-nagyobb részeket a volt várjobbágyok földjeiből elvett és más birtokaihoz csatolt.¹³ A sérelmek másik pontját a kicsikart adók alkották. Ezek mértékét azonban már akkor sem tudták pontosan megállapítani, így aztán utólag csak egyetlen elemét, a 200 aranyforint cenzust lehet igazolni. Ennek behajtását ugyanis a körösi *sedrian* Márton felesége és fiai is elismerték (természetesen kényszerszertől mentes szerződés eredményének tüntetve fel azt), a többi pénzjára-dék létét azonban tagadták.

10 MOL DL 33 373. (ZsO I. 4939. sz.)

11 MOL DL 10 513. (ZsO VI. 775., 886., 1031., 1272. sz.)

12 MOL DL 33 464. és 33 472. (ZsO VI. 775. és 1031. sz.)

13 Többek között Márton bán Saulföldre prédiumból negyven szekér szénára elég kaszálót találóci kúriájához csatolt, Lukanouch prédiump egy szántóföldjét Rojcsa oppidumnak engedte át, míg Prebenouchból három holdat Konzka birtokhoz csapott, Radozlouschina prédiumpot pedig elkobozta: ld. uo.

A bírói döntés mindenesetre a várjobbágyságok igazát látta erősebbnek, és régi szabadságuk teljes helyreállítását írta elő. Visszakapták birtokaikat, az adót le szállították a régi szintre, és kárpótlásul sérelmeikért ideiglenesen a Szerdahelyiek néhány birtokának jövedelmét is megkapták.¹⁴ Az ítélet nyilván anyagilag is érzékenyen érintette Márton feleségét és fiait, ám csakhamar rá kellett ébredniük, hogy a döntés sokkal súlyosabb következményekkel járhat, mint a pillanatnyi veszteség.

A kérdéses prédiúmok a Szerdahelyiek rövidesen újra elfoglalták, a konvencióban szereplő 200 aranyforintot ismét követelni kezdték, s meg-megújuló kísérleteket tettek a várjobbágyságok egy-egy birtokrészének saját jobbágyaikkal történő betelepítésére. A nemes várjobbágyságok erre, az egyszer már bevált módszert alkalmazva, a királyi jelenlét bíróságát keresték fel panaszukkal, s megint győztesen kerültek ki az ügyből. Garai Miklós nádor és Perényi Péter országbíró 1419. május 3-án, Fehérvárott kiállított ítéletlevele ugyanis jószerivel megismételte a két évvel korábban hozott döntést, s a rojcsai *iobagiok* régi kiváltságaiban foglaltak maradéktalan betartását követelte meg.¹⁵

A két vikárius egyezségbe burkolt határozata, amely a földesúri családnak a predialisok régi szabadságainak megtartását, a várjobbágyság-utódok számára pedig a Dersfiek igaz és természetes uruként (*sicuti eorum veris et naturalibus dominis*) való elismerését írta elő, a Szerdahelyiekre nézve gyászos következményekkel járt. A várjobbágyságok önbizalma a döntést követően jószerivel már nem ismert határokat. Egyikük, bizonyos Veres Miklós, odáig merészkedett, hogy vélt jogait hangoztatva a Dersfiek egyik prédiúját (Velikefő) is elfoglalta, úgy-hogy Márton bán özvegye és fiai csak a rojcsai *comes terrestris* (a várjobbágyságok közül választott bíró) ítélőszéke előtt lefolytatott szabályos perben, a prédiú birtokjogát igazoló oklevelük bemutatása után, és a bíró ennek nyomán született ítélete alapján szerezheték azt vissza.¹⁶ Másrészt – s a család szempontjából a nagyobb veszélyt ez jelentette – a várjobbágyságok sikeres ellenállása vonzó példának bizonyult, s Garaiék döntése láttán az uradalom ékköve, Rojcsa *oppidum* lakossága is elérkezettnek látta az időt arra, hogy síkra szálljon régi jogaiért.

Hogy ezek pontosan mit tartalmaztak, mikor és kitől kapták, nem ismeretes. Biztosan mindössze az állítható, hogy azokat valamelyik magyar király ünnepélyes formában kiállított oklevele biztosította számukra. E szabadságok csupán egyetlen pontjáról, Rojcsa *oppidum* egy összegben fizetett census-kötelezettségéről számol be híradás, amely alapján azt is tudni lehet, hogy e járadékot két határnaphoz igazodva, Szent György és Szent Mihály ünnepén kellett leróni. Nagyságára vonatkozó adat nem maradt fenn, de a jelek szerint Márton bán ezzel sem lehetett különösebben megelégedve, mert a régi census helyett a rojcsai *civisektől* is új adót követelt. A polgárokkal azonban békésebb eszközökkel sikerült szót értenie, amihez nyilván nagyban hozzájárult, hogy a megemelt adó el-

14 MOL DL 33 464. és 37 361. (Két példányban.)

15 Garai és Perényi oklevelének eredeti példánya: MOL DL 33 365., ugyanez a császmái káptalan átíratában: MOL DL 10 747. (ZsO VII. 388. sz.)

16 MOL DL 9229. (ZsO VII. 2230. sz.)

lentételezéseként – s vélhetően a *civisek* kérésére – az egyik várjobbágy-birtok (*Lukonouch*), szántóinak egy részét, s egy másik prédiüm (*Roysna*) szőlőhegyét a mezővároshoz csatolta. Miután a prediálisok kárára a város és földesura ily módon megegyezett, kapcsolatukat több konfliktus már nem is árnyékolta be. Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy Rojcsa – első ízben 1438-ban felbukkanó – országos vásárának¹⁷ engedélyét is vélhetően Ders Márton járta ki mezővárosa számára, akkor talán nem alaptalan viszonyukat a kölcsönös engedmények és előnyök sajátos szimbiózisának tekinteni.

A „hasznos együttélést” azonban az 1419. évi bírói döntés alapjaiban rengette meg. A régi privilégiumok tiszteletben tartásának újbóli megerősítését látva immár a rojcsai *civisek* is vérszemet kaptak, s a földesurukkal kötött szerződést ettől kezdve nem tekintették magukra nézve kötelezőnek. Ebbéli döntésükben persze nyilván az is szerepet játszott, hogy az ítélet következtében a várostól visszavették a Márton bán által adott várjobbágy-földeket, s ezzel az éves taxa kompenzációjaként kapott javaikat elveszítették.

A korábbi adókhoz való visszatérés menetét gondosan előkészítették, s csak sajnálni lehet, hogy az ötlet szülőatyját nem ismerjük, mert mind a terv, mind annak végrehajtása igazi remekmű. Mindenekelőtt, még valamikor 1419 kora őszén, két ártatlannak tetsző királyi mandátumot szereztek, amelyek arra utasították a császári káptalant és Körös megyét, hogy a rojcsai *civisek* Márton-napi cenzusfizetését bizonyítandó küldjenek ki az átadás helyszínére egy közhitelű személyt és egy szolgabíró. A két *homo deputatus* a parancsnak engedelmeskedve a megfelelő időben csatlakozott is a rojcsaiak négyfős küldöttségéhez, s együtt mentek át Tapalócra. Ott azután minden a polgárok előzetes várakozásai szerint történt. Az özvegy miután megtudta, hogy az éves taxa helyett csak a régi cenzus egy részletét hozták, haragjában a rojcsaiakat azonmód lefogatta, a káptalani kiküldöttet és a szolgabíró pedig, lovaikat elvéve, gyalog zavarta ki várából. Majd familiárisainak parancsot adott az *oppidum* megrendszabályozására és a bíró elfogására. Az éj leple alatt végrehajtott vállalkozás azonban csak félsikerrel járt. Rojcsát ugyan feldúlták, s a bíró házat kifosztották, maga a bíró azonban – a plébános és egy Miklós nevű kovács társaságában – ekkor már útban volt Zsigmond királyhoz, hogy privilégiumukat bemutassa és a rajtuk esett jogtalanságok sorozatát az uralkodó elé tárja.

A panasz – amelynek valóságtartalmát a megye és a káptalan ez alkalommal valóban első kézből szerzett információk alapján bizonyította – ismét megértő fülekre talált, s a király keresetlen hangú levélben adta az özvegy tudtára, hogy Nagy Lajos hajdani *libera villaját* hagyja meg régi szabadságában, ha nem akarja, hogy a bán – ti. Marcali Dénes – erővel kényszerítse ki azok betartását.¹⁸

17 Az éves vásárt Rojcsán szeptember első felében tartották (circa festum Nativitatis Beate Marie virginis): Monumenta historica liberae regie civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. I–XIV. Collegit et sumptibus eiusdem civitatis edidit Joannes Bapt. Tkalčić. Zagrabiae, 1889–1932., II. 149.

18 A teljes történet leírása: MOL DL 10 791. (Közvetlen királyi parancsra kiállítva.) (ZsO VII. 271. sz.)

Minderre 1420 nyarán került sor, s egy ideig úgy tűnt, mintha a szlavón uradalomban visszaforgatták volna az idő kerekét. Márton bán intézkedéseit szinte mindenestül eltörölték, s helyette ismét az archaikus szabadságok léptek érvénybe. A rojcsai *comes terrestris* Velikekeresztúron tartott bírói széke elé maguk a Szerdahelyiek is kénytelenek voltak szabályos megbízólevéllel rendelkező ügyvédet küldeni, ha a prédiomok kapcsán tulajdon alattvalóikkal szemben valamilyen peres ügyük támadt, s igazukat keresték.¹⁹

A megalázó helyzetből az özvegy és fiai a következő évben találták meg a kivezető utat. Nyilván jogtudó familiárisaik hathatós intenciójára, most már ők is az udvarban keresték a megoldás kulcsát, és türelmesen láttak hozzá megtépzott földesúri jogaik helyreállításához. Ennek első lépéseként, 1421 tavaszán, személyesen keresték fel Zsigmondot. A király előtt csupán az *oppidum* adózásának ügyével hozakodtak elő, s hangot adva abbéli meggyőződésüknek, hogy ők az ország ősi, bevett szokása szerint a néhai Márton bánnak tett adomány alapján, Rojcsa *oppidum* népeinek igaz és természetes urai, a korábbi ítélet megváltoztatását kérték.

A várjobbágyokról azonban egyelőre – igen bölcsen – egy szót sem ejtettek. Zsigmond pedig, miután a dolgot jelenlévő főpapjaival és báróival megtanácskozta, s a kérés jogszerűségéhez nem fért kétség, közvetlenül Rojcsához címzett levelében a mezőváros polgárait arra utasította, hogy kötelezettségeiknek mostantól kezdve a Szerdahelyiek más jobbágyainak módjára tegyenek eleget.²⁰ A király azzal, hogy az *ad instar ceterorum iobagionum ipsorum* fordulatot is bele szőtte az oklevél szövegébe, egyszer és mindenkorra megpecsételte a rojcsai civisek sorsát, hiszen ezzel, dacára korábbi privilégiumaiknak, jobbágyokká minősítette őket. Ez pedig a kor fogalmai szerint – miként azt egyébként a bárókhhoz és a megyékhez ez ügyben küldött utasítás *expressis verbis* ki is mondta²¹ – azt jelentette, hogy Márton bán leszármazói a *hospesek* felett a közbüntettek kivételével mindenre kiterjedő joghatósággal élhetnek. Vagyis kezükben királyi felhatalmazással térhettek vissza a taxa-szedés gyakorlatához. Most már csak a várjobbágyok voltak hátra.

Az ő alávetésüket azonban jóval óvatosabban készítették elő. Mindenekelőtt vártak két évet, hogy az udvarban az előző incidens és kérésük emléke elhalványodjék kissé. Majd 1423 őszén Sági Anna, a *subditusai* által rászédett özvegy szerepében, megjelent Budán, s „mindössze” annyit kért királyától, hogy szolgálatában elesett férjének, egykor a várjobbágyokkal kölcsönösen önként és örök érvénnyel kötött szerződését – és ebből is elsősorban az évi 200 aranyforint adóra vonatkozó részt – hagyja jóvá. A fellépés meghozta a kívánt eredményt, Zsigmond eleget tett a kérésnek.²² A birtokos család és alattvalói között hosszú

19 MOL DL 9229.

20 MOL DL 33 383.

21 MOL DL 11 076., a MOL DL 11 077. pedig közvetlenül Marcali Dénes szlavón bánt világosította fel teendőiről.

22 MOL DL 33 473.

évek óta tartó küzdelem ezzel, az előzményekhez képest szinte bántóan egyszerű fordulattal zárult, s a továbbiakban a rojcsai uradalom élete a Márton bán által kialakított keretek között folyt tovább.

A Szerdahelyiek tehát elérték amit akartak, s jöllehet több alkalommal is erőszakhoz folyamodtak, magatartásuk mégsem írható le egyszerűen a „nyers úri önkény” fogalmával. A forrásokból ugyanis világosan kiderül, hogy cselekedeteiket a jog egyfajta sajátos tisztelete hatotta át, még akkor is, ha jogaik védelmében brutális megoldásoktól sem riadtak vissza. A várjobbágyoktól például, mind 1418-ban, mind 1423-ban, csak azokat a földeket vették el erővel (és később királyi engedéllyel), amelyekre korábban már Ders Márton is rátette a kezét. De ugyanez a „mindenkinek a magáét” elv érvényesült a „lázaó” *oppidum* esetében is. Mint fentebb láthattuk, Rojcsa, ha nem is egyenlő feltételek mellett, de voltaképp szerződést kötött földesurával, aminek rendelkezése szerint Márton bán az évi taxa fejében az *oppidum*nak földeket adott át. Nos, utódai e paktumot a civisek ellenszegülése után is tiszteletben tartották, mégpedig olyannyira hogy amikor 1423-ban e birtokrészek (eredetileg várjobbágy-földek) ismét kezükre kerültek, akkor azokat mezővárosuknak szinte már másnap visszaadták.²³

Az alattvalók szabadságának a földesúr által szabott határokon belül történő biztosítása persze aligha volt több a *modus vivendi* alkalmazásánál, de jól érzékelteti, hogy a maguk módján a Szerdahelyiek is egyezségekre törekedtek. Sőt, Márton bán egyik fiának, Dersnek, 1427. december végén írásba foglalt, a rojcsai civisek és várjobbágyok lázadása idején tanúsított szolgálataiért bizonyos Bolári Bereck nevű familiárisát jutalmazó adománylevele ennél is többet sejtet.²⁴ A bevallás, amellyel Ders a renitens alattvalókat a család szolgálatába visszavezető Bereck tanácsairól emlékezett meg, szinte árad a megkönnyebbüléstől, s alig palástolt érzelmei arra utalnak, hogy a nyugalom helyreállítása hét év szüntelen viszálykodás után a földesúri családnak is hön áhított vágya volt. Hogy mennyire, az személyi politikájukon is lemérhető, amely nagyvonalú engedményektől sem riadt vissza. Tegnap ellenfeleik előkelői közül így módon többeknek békejobbot nyújtva, számukra a familiájukba való belépés lehetőségét kínálták fel. Így fogadták soraik közé a Lipa prédium élén álló Máté fia Miklóst és Rempocz prédium fejét, Mikcs fia Benedeket. A két várjobbágyon túl 1424-ben már Rojcsa plébánosát is oldalukon látjuk, ami arra utal, hogy *oppidum* és földesúr korábbi viszonya szintén helyreállt.²⁵

*

23 MOL DL 33 784.

24 Bereck érdemei fejében a Körös megyei Jakapouch possessiot kapta (Sztrézától délre), azzal a kikötéssel, hogy ha Ders tud megszerezni egy hasonló értékű birtokot a királytól, akkor azért cserébe Bereck Jakapouch-ot köteles visszaadni: MOL DL 34 858. (Cillei Herman szlavón bán előtt tett fassio. Az oklevelet ugyanezen a napon a vicebának nevében is kiadták: MOL DL 34 859., az iktatás: MOL DL 34 860.).

25 Miklós, úgy tűnik, a várjobbágyok mérsékelt csoportjának lehetett a feje, és Sági Anna már 1421-ben is őt akarta comes terrestrisnek, de jellemző az akkori helyzetre, hogy ekkor a nobiles castrenses másik szárnya, mint később írták: hamis sugallatra végül is nem őt, hanem Velike-

A rojcsai eseményeket Mályusz Elemér 1419-ig, a predialisok ideiglenes felülke-rekedéséig követte figyelemmel, és ily módon arra a következtetésre jutott, hogy a roviscsei várjobbágyoknak hosszú küzdelem árán végül sikerült elkerülniük „a jobbágyi kiszolgáltatottság állapotát”.²⁶ A fejleményeket a predialisoknak a király szemében még mindig időszerű katonai szolgálatával magyarázta, és így a küzdelemben voltaképp a magyar köznemesség kialakulásáról vallott felfogását, a fegyveres szolgálat nemesítő erejét látta tükröződni.²⁷ Az események azonban, mint láthattuk, néhány évvel később éles fordulatot vettek és a várjobbágy-utódok földesuraikkal szemben végül alulmaradtak. Vereségük azonban – és ez az a fejlemény, ami a rojcsai esetet igazán érdekessé teszi – nem járt végzetes társadalmi lesüllyedéssel. Ugyanis, panaszaikkal ellentétben, a predialisokat, sem Márton bán alatt, sem 1423 után *nem fenyegette a jobbágyparaszi lét veszélye*, hiszen birtokaikat 1398, a Mártonnal megkötött szerződés után is megtarthatták (igaz a korábbinál jóval súlyosabb adó ellenében) és azokat később, vereségük után sem veszítették el. Ügyeiket továbbra sem a földesúr officiálisa, hanem a közülük származó, és általuk választott *comes terrestris* intézte, a jelek szerint széles, bizonyos fokig még a prediumok birtoklására is kiterjedő hatáskörrel.²⁸

A küzdelem hangsúlyozottan a predialis jogviszony keretein belül, a szolgálatok mennyiségének meghatározása körül zajlott, és az ügyben kelt ítéletek a korszak egyik jellegzetes dilemmáját tárják fel: jogában áll-e a föld urának alattvalói terheit tetszése szerint fokozni, vagy erre – főként akkor, ha a birtokán lakók korábbi adójuk mértékét meghatározó privilegiumokkal rendelkeznek – nincs jogosultsága. Garai Miklós nádor és Perényi Péter országbíró 1419. évi döntése még nyitva hagyta a kérdést. A Szerdahelyiekkel elismertette a predialisok korai, királyi akarattal megszabott terheit, ugyanakkor a hajdani várjobbágyok is kötelesek voltak őket természetes uraiknak elfogadni. Éppen ezekben az években, a 14–15. század fordulóján azonban az ország más pontján is a rojcsaihoz hasonló kérdések merültek fel.²⁹ A király nem kerülhette meg a hatá-

melléki Illést választotta bírójának: MOL DL 11 119. – Mikos fia Benedek több ízben is a család ügyvédjeként szerepel: MOL DL 11 064. és 33 783., a rojcsai plébános pedig a zágrábi káptalan előtt szerepelt a család ügyvédjeként: MOL DL 32 842.

26 Mályusz E.: Zsigmond i. m. 135.

27 Mályusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. Századok 1942. 272–305., 407–434. – Mályusz E. elméletével, a hadakozók nemességbe jutásának automatizmusával szemben a királyi kegynyilvánítás, nemesítés megkerülhetetlen voltát hangsúlyozza Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejczetek a várjobbágyok történetéből. Bp. 1999. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) 163–185.

28 Erre utal a fentebb már említett Lippai Miklós 1409-ből származó bírói döntése. Az ítéletészként Veliikekeresztúron tartó Miklósnak, a predialisokkal együtt úgy látszik, jogában állt az „urafogyott” prédiumpok sorsáról dönteni, mert ez alkalommal egy néptelen, háromszáz márka földesúrral szembeni adóssággal táblázott (in ipsam trecente marce denariorum datiales accumulate fuissent) prédiumpot osztanak ki a szomszédok előzetes felszólítása után az érte jelentkező testvérpárnak. Tartalmi átiratban a comes terrestris 1420. évi ítéletlevelében: MOL DL 9229.

29 Az ún. földesúri rendkívüli adó (*taxa extraordinaria*) elterjedéséről van szó, ld. Mályusz E.: Zsigmond i. m. 197–198. és Nógrády Árpád: A földesúri pénzjáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon. Századok 2002. 451–468.

rozott állásfoglalást az ilyen ügyekben, és végül a föld birtokosainak jogosultságát látva erősebbnek, az adóztatás mértékét belátásukra bízta. Akár elvi jelentőségűnek is tekinthetjük Zsigmond azon, a bélháromkúti apátság népeihez – a rojcsaiak terheit megpecsételő döntésével szinte egy időben – intézett parancslevelét, amely a szokásos adók mellett az apát által évente kivetett rendkívüli adó kötelező teljesítését is előírta számukra.³⁰

ÁRPÁD NÓGRÁDY

THE SZERDAHELYI FAMILY AND THE PREDIUM-HOLDERS OF ROJCSA

The case-study examines a medieval landlord-tenant conflict, describing two eventful decades in the history of Rojcsa (Rovišće) in Körös county. Rojcsa, a former castle ispanate, was situated beyond the River Drava and had become an estate by the end of the fourteenth century.

In 1393, Rojcsa, which still constituted royal property at the end of the Anjou era, was granted by King Sigismund to two members of the Szerdahelyi family, landowners in Transdanubia. The new landowners demanded far higher taxes from their subjects, some of whom openly resisted. Owing to its former ispanate structure, the Rojcsa estate included about two dozen *prediums*, which were owned by noble villeins. King Béla IV had cut these prediums out of the territory of the county (*comitatus*) of Little Slavonia during his military reforms. The king had then given the prediums to twenty-five villeins and free *hospes* in return for various services. Later on, Béla IV's provisions had been reaffirmed by László IV, who in 1279 listed the privileged fighters among the "true and natural royal servants beyond the Drava" (*veri et naturali servientes [...] regales ultra Dravam constituti*). The descendants of these men – even though they had never become country nobles – rejected any suggestion that they might serve the new landowners any differently from the manner in which they had served the two kings of the House of Árpád.

Concerning the more general social historical aspects of the conflict of Rojcsa (a conflict that lasted with interruptions for almost fifteen years), Hungarian historians, in their ignorance of a substantial proportion of the documents and the outcome of the conflict, have tended to think that the struggle ended with the victory of the predium-holders, who therefore managed to avoid the desperate condition of the serfs. Elemér Mályusz, who first revealed the story, saw in the events a direct reflection of the ennobling power of armed service. Based on the entire source material, however, we may now conclude that in the end the predium-holders were forced to concede to the noble landlords. Nevertheless, this did not mean the loss of their lands or a decline in their social standing. Unlike earlier reserchers, we conclude that the struggle was confined to the legal status of the predium-holders and to the manner of determining the quantity of their services. The judgements made in the affair reveal one of the typical dilemmas of the period: Was a landowner entitled to increase the burdens

30 1426: „singulis annis in taxarum seu collectarum extraordinariorum [...] exactionibus prefato fratri Nicolao abbati debitam obedientiam exhibere, ymmo talismodo taxas pecuniarias per ipsum super vos imponendi sibi absque contradiccione et recalcitracione aliquali extradare et persolvere modis omnibus debeatis”. HO II. 239–240.

placed upon his subjects at will, or did he in fact have no such rights (especially where the residents of a piece of land disposed of privileges that had previously determined their tax liabilities)? It was at this time that issues similar to the conflict at Rojcsa arose in other parts of the country: the problem required a general settlement. The king had no choice but to declare his position on such matters. Having concluded that the rights of the landowners took precedence, the king decided that reductions in taxes should be considered by the landowners at their own discretion.

Engel Pál munkásságának bibliográfiája 1998–2001*

1998

A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Bp. 1998. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25.) 179 l.

Archontológia. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. Bertényi Iván. Bp. 1998. (A történettudomány kézikönyve I.) 29–39. l.

Beszélgetés 2000-ben Engel Pál történésszel. [Bojtár Endre interjúja.] *2000* 10 (1998) 12. sz. 3–9. l.

Királyság és főnemesség a középkori Magyarországon. *Rubicon* 9(1998) 9–10. sz. 69–73. l.

Köszöntő., Egy előkelő család az Anjou- és Zsigmond-korból: a Szentemágócs nembeli Liszóiak. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére.* Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 5–7., 63–76. l.

Magyarország aranyforintja. *História* 20(1998) 4. sz. 18–20. l.

Sokpecsétes oklevelek 1323-ból és 1328-ból. [Lővei Pállal közösen.] In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk. Bardoly István–László Csaba. Bp. 1998. (Művészettörténet – Műemlékvédelem X.) 133–148. l.

A török-magyar háborúk első évei 1389–1392. *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998) 561–577. l.

1999

Csontvázak a kredencben. *Holmi* 11(1999) 171–175. l.

Erbteilung und Familienbildung. In: *...The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ... Festschrift in Honor of János M. Bak.* Ed. by Balázs Nagy–Marcell Sebők. Bp. 1999. 411–421. l.

A keresztény királyság megalapítása. *Vigilia* 64(1999) 11. sz. 839–843. l.

Királyi emberek Valkó megyében. *Mediaevalia Transilvanica* 3(1999) 1–2. sz. 71–88. l.

Szabolcs megye birtokviszonyai a 14–16. században. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 34(1999) 4. sz. 413–428. l.

Szakály Ferenc sírjánál. 1999. július 15. [Glatz Ferencsel közösen.] *História* 21(1999) 8. sz. 4–6. l.

Szlovákok, románok, rutének. Telepítések Magyarországon Zsigmond korában. *História* 21(1999) 2. sz. 26–28. l.

A török dúlások hatása a népességre. *História* 21(1999) 8. sz. 14–16. l.

* Engel Pál 1964 és 1998 között megjelent munkáinak bibliográfiáját ld. Engel Pál munkásságának bibliográfiája 1964–1998. *Történelmi Szemle* 1998. 167–174.

2000

Az Aba nemzetség Alattyáni-ága. In: *„Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére.* Szerk. Piti Ferenc, szerkesztőtárs Szabados György. Szeged, 2000. 127–136. l.

Az „1300 körüli” tanácsi határozat keltezéséhez. In: *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára.* Szerk. Fischer Ferenc–Majoros István–Vonyó József. Pécs, 2000. 125–132. l.

A honfoglalás és a fehérló-monda „igaz” története. 2000 12(2000) 5. sz. 4–8. l.

The House of Árpád and its Times. *The Hungarian Quarterly* 41(2000) 74–79. l.

A kereszténység győzelme Magyarországon. *História* 22(2000) 2. sz. 10–12. l.

Magyarország a keresztény államok rendszerében. *Aetas* 2000. 3. sz. 112–115. l.

A modernizáció lehetőségei a középkorban. *História* 22(2000) 8. sz. 3–7. l.

Szent István és kora. *Kisebbségkutatás* 9(2000) 392–397. l.

A telekkatonaság és a „propriusok”. Egy vita margójára. *Hadtörténelmi Közlemények* 113(2000) 435–436. l.

A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. *Századok* 134(2000) 267–321. l.

Tudták, meddig tart az ország. Nyugaton, északon és keleten béke volt, délen harcoltak a határ mentén. [Daniss Győző interjúja.] *Népszabadság* 58(2000) 77. sz. 28–29. l.

Ungarn und die Türkengefahr zur Zeit Sigismunds (1387–1437). In: *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich.* Hrsg. Tilmann Schmidt–Péter Gunst. Debecen, 2000. 55–71. l.

A vasi ispánság (Vas megye) a XIV. században. *Vasi Szemle* 54(2000) 1. sz. 47–54. l.

2001

Magyar középkori adattár: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. Bp. 2001. (Arcanum Adatbázis) CD-ROM.

The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526. London–New York, 2001. 452 l.

Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. (História Könyvtár – Monográfiák) 343 l., 7 t.

Archontológia., Protopográfia. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. Bertényi Iván. Bp. 2001. (A történettudomány kézikönyve I.) 27–34. l.

A honfoglalás kora. In: *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig.* Szerk. Tóth István György. Bp. 2001. 17–33. l.

Magyarország helye a késő középkori Európában., Zsigmond kora., A rendi erők győzelme. Hunyadi János kora (1437–1457). In: *Magyarország története 1301–1526.* [Kristó Gyulával és Kubinyi Andrással közösen.] Bp. 2001. (Osiris tankönyvek) 11–24., 121–213. l.

Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről. In: *Tanulmányok a középkorról.* Szerk. Neumann Tibor. H. n., 2001. (Analecta Mediaevalia I.) 73–82. l.

Anyádvaloga monográfiája. *Holmi* 13(2001) 1045–1050. l.

Baranya megye az országos politikában (1316–1437). In: *Tanulmányok Pécs történetéből.* 8. Szerk. Font Márta–Vargha Dezső. Pécs, 2001. 65–75. l.

Emlékfoszlányok 1956-ból. *Holmi* 13(2001) 913–917. l.

„Én voltam a legjobb középkorász a Postán”. Engel Pál történésszel Banyó Péter beszélget. *Beszélő* 6(2001) 2. sz. 56–64. l.

La Hongrie des Anjou. Économie, urbanisation et société. In: *L’Europe des Anjou. Aventure des princes angevins du XIIIe au XVe siècle.* Paris, 2001. 169–177. l.

In memoriam Györffy György. *História* 23(2001) 1. sz. 8. l.

Nem vagyok filozófus! *Népszabadság* 59(2001) 116. sz. 10. l.

A pogányság kiirtása. Kereszténység a törvény erejével. *História* 23(2001) 2. sz. 9–10. l.

Úrigyerekek tévúton. *Népszabadság* 59(2001) 110. sz. 21., 24. l.

Megjelenés alatt

A magyar királyi és az osztrák hercegi család 1380. évi házassági szerződésének két sokpecsétes oklevele. [Lővei Pállal közösen.] In: *Középkori magyar uralkodói pecsétek*. Szerk. Wehli Tünde.

Zsigmond király pecsételési szokásai. In: i. m.

GLATZ FERENC

Regionális történetiszemlélet Közép-Kelet-Európában

Magyarok és szomszédai az államalapítás korában*

I. Államalapítások egy időben

Állandósult szállásterületek

A közép-kelet-európai térség első állami hozzávetőlegesen egy időben alakultak ki. Amikor a magyarok a 9–10. század fordulóján a Kárpát-medencébe érkeznek, későbbi (mai) szomszédai többségükben már ott élnek állandó (mai) szállásterületükön. Északról Dél felé haladva a Balti-tengertől az Adriáig, illetve az Al-Dunáig terjedő területen: a lengyel törzsek (közéjük ékelve a poroszok, litvánok), délnyugatra tőlük a csehek, a Kárpátok északnyugati karéján a morvák. Az Alpok keleti lejtőin német ajkúak (a mai Stájerország területén) és szlávok (karantánok vagy szlovének) a Száva és az Adria között a horvátok, a Duna–Tisza összefolyásától délre a szerbek, délkeletre a bolgárok (és feltehetően a mai románok ősei, a vlachok). A Kárpátoktól keletre – a mai Dél-Ukrajna területén – a besenyők fennhatósága alatt élő félnomád népek, északkeleten pedig, a Kárpátoktól a Balti-tengerig, a Kijevi Rusz népei. Közel egy időben, a 10. században keletkeznek ezen népek első szilárd államalakulatai: kialakul egy fejedelmi központ, amely szervezi az etnikailag-nyelvileg rokon törzseket, egységes adófizetésre fogja a területen élőket. És: minden ilyen államszervezés mögött ott áll a terjeszkedő keresztény egyház, amely a tízparancsolat alapján új tulajdoni, családi rendet és azonos istenhitet (egyistenhitet) hirdet. A keresztény egyház két központból, két rítus szerint szerveződik és terjeszkedik: nyugaton a római (a lengyel, cseh, morva, horvát és magyar szállásterületeken), keleten a bizánci (a bolgár, szerb, rusz és részben magyar szállásterületeken) egyházközpont. A kétféle életelv azután a nagy egyházszakadáshoz, a skizmához vezet 1054-ben.

* A Történelmi Szemle közreadja a Magyar Tudományos Akadémia és az Európa Intézet – Budapest rendezésében 2000. dec. 8–9-én Budapesten tartott, a „Magyarok és szomszédai az államalapítás korában” c. konferencia legfontosabb előadásait. A konferencia több előadásának rövidített változatát közölte a História 2001. évi 5–6. száma.

Egyház és államszervezet

A kereszténység terjedésével együtt jár a két egyházi központ szervezetének kiépítése a még pogány területeken. Kereszténység, egyházzervezet és az új típusú államszervezet kialakítása tehát együtt jár. Ismét északról dél felé haladva: a lengyeleknél az első, a törzsek által közösen elismert fejedelem Mieszkó (966), aki felveszi a római kereszténységet, majd Vitéz Boleszláv 992–1000 között önálló fejedelemséget és önálló érsekséget alapít (gnieznói érsekség); a pogány csehek először felkelnek fejedelmük (Vencel) ellen, aki a kereszténységet államvallássá akarja tenni, majd német függőségbe kerülve elfogadják az új hitet (Boleszláv 950, illetve 973); a morváknak már államuk van, amelyet a magyarok vertek szét (906); a mai Ausztria területén a német államszervezés eredményeként Karintia hercegség lesz (976), majd Ostmark, élére a Babenberg-család kerül örgrófként és tartományukat Ausztriának kezdik nevezni (996). Az Adria partján a horvátok már a 9. század óta a római rítusú keresztység alatt élnek, 924-ben már keresztény királyuk van.

Az Al-Dunától délre már a 9. században nagyhatalommá növvő Bolgár Birodalom található. A jól szervezett bolgár állam (680), amelynek élén a kagán már 865-ben felveszi a bizánci rítusú kereszténységet. Állandó háborúskodásban élnek a szerbekkel, de mindenekelőtt Bizánccal, majd a Kijevi Russzal.

II. A nyugati és keleti kultúrák ütközési zónája

A kultúrák találkozása a világtörténelemben különböző módon megy végbe. Közép-Kelet-Európa térségében többször ütközött össze az eurázsiai lovas nomád kultúra a nyugat-európai letelepült földműves kultúrákkal. Az első összecsapásokat a Kr. u. 1. századtól a rómaiak vívták a Dunánál kiépült limes mentén, illetve a mai Erdélyben. Azután a hunok (5. század), az avarok (7–9. század), majd a magyarok a 10. században, azután a tatárok a 13. században, végül a törökök a 14. században jelentek itt meg.

A keleti és nyugati kultúrák különbözőségének és az ütközések okainak összehasonlító és összefoglaló bemutatása még várat magára. Az összehasonlító és szintetizáló „Európa-történetek” – melyek most, az 1990-es években kezdenek ismét megszületni – feladata lesz ezen összehasonlítás elvégzése is. (A legjobb összevetés Engel Pál kitűnő könyvében, a *Magyarok Európában* I. kötetében olvasható.) Az már ma is ismert, hogy a különbözőségekben kiemelt szerepet kaptak az emberi életformákat alapjaiban meghatározó természeti viszonyok eltérései.

Eurázsiai lovas nomádok

A steppei népek története az utolsó jégkorszaktól, a Kr. e. 12. századtól a Kr. u. 15. századig meglehetősen hiányos a világ történetírásában. A bennünket érdek-

lő lovas nomád kultúra fennállását a történetírás a Kr. e. 1000–Kr. u. 1500 közötti időszakra helyezi. Éghajlati változások és az Iránból kiáramló iráni népek határozzák meg e mintegy 2500 év történelmét a steppén. Az Iránból származó lótenyésztés és vasművesség a döntő elem az életmódban. Az élelem fő forrása a nomád állattenyésztés (főként a ló és a juh), hajtják állataikat egyik legelőről a másikra. Napi életelemük a legelőkért való harc a szomszéd népekkel. A mozgó életforma határozza meg közösségi szervezetüket. Vérségi-rokonsági alapon szerveződő társadalmi rendben élnek, ahol a családok nemzetségeket, a nemzetségek törzseket alkotnak. Főként sátorban laknak, életük jelentős részét lovon töltik. Isteneik (istenképzeitek) a természethez kötődnek. Az időjárással, természettel állandó küzdelemben álló kemény emberek. Jó harcosok, hadviselésük rendkívül hatékony: felülmúlhatatlan lovasok, akik száguldás közben kiválóan nyilaznak. Leleményes, a természeti környezet adottságait – folyók, völgyek, erdők adta harctéri körülményeket – kiválóan kihasználó hadvezérek vannak.

A kínai Nagy Faltól egészen az Al-Dunáig, illetve a Kárpátokig uralja e kultúra a steppét. A különböző nomád népek egyaránt veszélyeztették a letelepült társadalmakat Kínában (a steppe keleti határterületén), éppúgy a Duna mentén (a steppe nyugati határterületén). A kínaiak a Nagy Falat, a rómaiak a limest építették ki ellenük. Ha a steppén megindult egy népmozgás – keletkezett egy erősebb nomád törzs, amely új birodalmat alkotott, és szorított ki másokat a peremvidék felé –, akkor megjelentek a „civilizált” területeken a „barbárok”.

Hunok, szarmaták, később mongol tatárok, besenyők a Kr. utáni 1500-ig törtek be mind az ázsiai kínai, mind a közép-kelet-európai szláv, római területekre. (Mígnem a közép-kelet-európai térségben szilárd államalakulatok jöttek létre: a lengyel, a cseh, a magyar a 10. században, s mígnem azután az orosz fejedlem 1502-ben szétverte a tatárok híres Aranyhordáját, bár a tatárok fejedelemségei 1783-ig fennállnak.)

A magyarok e steppei népek egyik kicsiny népeként éltek a 9. századig. És a steppei néphullámvás lökte őket a Kárpát-medencébe.

Őket a letelepült, civilizált (vagyis város lakó) népek barbároknak nevezik. A nomád steppei kultúra a nyugati peremvidéken ütközik először a Római Birodalommal, éppen a Duna mentén, illetve Erdélyben, s mutatják be életmódjukat a Nyugatnak, amikor Attila hun seregei Itáliáig nyomulnak (451), majd amikor a magyarok Itáliát, Hispániát, a német területeket pusztítják (900–955 között). Sajnos a steppén a 19–20. században keletkezett világbirodalmak: Oroszország és a Szovjetunió történetírása alapján megmaradt Európa-centrikusnak, és nem foglalkozott megfelelően a steppei népek történetével. Mint ahogy a steppei kultúrát meghatározó iráni, illetve tatár-mongol kultúrák feltárása sem kapott a 20. században, a professzionista történetírás korában megfelelő támogatást, és nem tudta e csodálatos kultúrákat a világ történetírása számára eléggé hozzáférhetővé tenni. A modern magyar történetírásnak is felróható az iráni kultúrelemek tanulmányozásának elmaradása, amely elemek egyébként másfél évezreden át határozták meg a honfoglalás előtt ősünk életkereteit. És ugyanígy késik a türk elemek tanulmányozása is.

Nyugat-európai földműves népek

A steppei kultúrával szemben áll a letelepült és terület szerint szerveződött nyugat-európai társadalom (község, illetve grófság, fejedelemség). Többnyire város-lakók, akinek képviseleti alapon választott előljárók intézik közösségi dolgaikat. Domesztikált állattenyésztés és – igaz, nyomorúságos, de mégis rendszeres – szemes termesztés az élelemforrásuk. Életformájuk a békés termelésre, kézműves-ségre alapozódik. Írott törvények – a rómaiak által a Kr. e. 5. században írásba foglalt törvények – szabályozzák életüket, amelyek rögzítik a nincstelenek–gazdagok, előljárók–igazgatottak viszonyát, megállapítják az egyén kötelezettségeit, a városvédelem alapjait. Az írásbeliség hagyományozó ereje ismeretfelhalmozást tesz lehetővé, a kiemelkedett vezető réteg írásban örökíti ismereteit az utókorra, vagy színházi és olvasóközönségnek történelmi művekbe, drámákba, versekbe fogalmazza. Ők barbárnak nevezik a be-betörő steppei népeket, ahogy a görögök is barbárnak neveztek minden népet, amelynek nem volt íráskultúrája. (A szakirodalom még mindig érezhetően a középkori keresztény krónikások és a későbbi nyugat-európai történetírás értékelései alapján áll, amelyek a keresztényi életelveket követték értékeléseikben: a keleti barbár nomádok [pogányok] és a nyugati civilizált görög–római–frank–germán [keresztény] műveltség összeüt-közését láttatják.)

A reális kép alapvonalainak felrajzolása és a reális értékelés megkezdődött, az összehasonlító kutatások remélhetően erősödni fognak. Ha más nem, akkor az *Európai Unió* keleti kiterjesztése és a gazdasági globalizáció ösztönözni fogja a történetírást ilyen irányba. És feltehetően konszolidálódni fognak a volt keleti kultúrák területén élő mai államok is: Oroszország, illetve a FÁK, az iráni és a kínai, mongol politikai rendszerek. Akik azután feltárják számunkra mai szállás-területük ősi emlékeit, és azokat a világ más kultúráival (velünk) összehasonlításban fogják vizsgálni.

Akárhogy is alakult a keleti steppei nomád kultúrák és a nyugati világ ütközéseinek történeti értékelése, ténynek tekinthetjük, hogy a magyar honfoglalás és államalapítás ezen ütközéseknek az egyik fejezete.

III. A magyarok

A magyar honfoglalás

A magyarok 830-ban a steppéről nyugati irányba vándorolva az Etelközben, a Kárpátok keleti térségében telepedtek le. Mozgásrádiuszuk innen kiterjedt nyugati irányban a Kárpát-medencére, délen pedig egészen az Al-Dunáig. A lovas nomád népek ismeretes hadi és kereskedelmi rádiuszairól van szó. (Amit meghatároztak az évszakok, a lovon bejárható terület, az utódgondozás követelményei.) Így találjuk meg 830 után, a 9. század második felében a magyarokat újra és újra a nyugat-európai és a keleti, bizánci keresztény kultúrák szállásterüle-

tének keleti, illetve északi határvidékein. Ismeretes, hogy írott forrásaink 861-től beszélnek arról, hogy a magyarok, elsősorban a frank–szláv összeütközésekkor, felfogadott szövetségesekként harcolnak, és ugyanígy jelennek meg délen is az Al-Dunánál a görög és bolgár konfliktusokban, ha úgy tetszik, „zsoldosként”. A magyarság ezen mozgásának (861–955) egyik folyamánya a magyar honfoglalás. Menekültek 895–896-ban az erős besenyők elől, akik nagy területet uraltak ekkor a Kárpátoktól keletre. Bejöttek a Kárpát-medencébe, amelyről feltehetően jó ismereteik voltak a korábbi harcok révén. Itt maradtak és megsemmisítették a Kárpát-medence egyes részeit uraló kis szláv, valamint frank hercegségeket.

A magyarok a térség – nevezzük Közép-Kelet-Európának – egyetlen „üres” területére, a Kárpát-medencébe a 9–10. század fordulóján érkeztek. Épp akkor, amikor rögzültek a Balti-tenger, az Adriai- és Földközi-tenger közötti háromszögben a szállásterületek határai.

A Kárpát-medencébe érkezett magyar törzsek ugyanúgy bekerültek a német–bizánci–szláv (bolgár, orosz) birodalmi terjeszkedések háromszögébe, mint a lengyel, cseh, karintiai, szlovén, morva, horvát, szerb, vlach és egyéb népek, illetve csek államai. A különbség az, hogy egyrészt a magyaroknak a Kárpát-medence természetes védeltséget ad, másrészt az, hogy a magyarok kiválóan képzett hadinéppel rendelkeznek. A steppéről hozott erős katonai szervezetük lehetővé tette, hogy a térségben terjeszkedő nagyhatalmak szövetségeseiként szomszédakkal szemben maguk is támadóként lépnek fel. Így vesznek részt a Német-római Birodalom megalapításáig (962) az egymás ellen harcoló német (bajor, szász), majd délen a bolgár–bizánci–rusz összeütközésekben. (Ezt nevezi történetírásunk a magyar kalandozások korának.)

A magyarok állama

A szomszéd népekhez hasonlóan a 10. század közepétől erősödik a központi területszervezési erő, a fejedelmi hatalom. A Kárpát-medence nyugati felén a római, keleti felén a bizánci kereszténység kezd téríteni. Az erőszakú Géza (972–997), majd István (997–1038) a lengyel, a kijevei fejedelmekkel egy időben alapítják meg a keresztény magyar királyságot. Amelyik azután – ahogy a többiek is – igyekszik a maga szállásterületét rögzíteni, ha kell, védeni a szomszédos nagyhatalomtól, és ha lehet, uralma alá hajtani a gyengébb szomszédokat. (Horvátország, Halics, illetve az Al-Dunai területek, 11–13. század.)

Az államalapítás nemcsak a magyarságot óvta meg a pusztulástól és a körülötte élő nagyobb népek kultúrájába való felszívódástól, hanem a vele egy területigazgatási egységben élő más, hozzá hasonlóan kicsiny népeket is. Egy olyan szilárd igazgatási egységet hozott létre a nyugat-európai kultúrkör peremén, amely igazgatási egység a következő évszázadokban a keletről benyomuló különböző népeket feltartotta. Feltartotta, és így az ütközések területe lett. (Ugyanilyen szerepet játszott majd a későbbiekben északon a lengyel, tőlünk keletre a román, délen a szerb, a horvát állam.) A kultúráknak ez a folyamatos ütközése a

magyarok történelmében sok hátrányt hozott. (Állandó háborúskodást és az ezzel együtt járó népi, anyagi pusztulásokat.) De ugyanakkor előnye is volt, mivel fontos kulturális értéket is teremtett: a különböző kultúrák ütközésének és együttélésének a technikáját alakította ki ebben a népben.

Az összehasonlítás szüksége

A magyarok és a magyar állam története csakis a közép-kelet-európai népek történelmének ismeretében értékelhető – könnyen belátható igazság a fentebb mondottak után. Mint ahogy a térség minden népének történelme csak ilyen regionális, térségi összehasonlításban érthető, értékelhető. (Itt most eltekintünk annak taglalásától, hogy mit mutatnak az észak-európai kis népek – a dán, a svéd, a norvég, sőt az angliai népek – korabeli történetével összehasonlításaink. Az európai kultúra központjának, a volt Frank Birodalomnak északi és keleti peremvidéke sok hasonlóságot mutat: a kereszténység és a nyugati (római) típusú (államszervezési, területigazgatási szervezési) gyakorlat terjedése északi-keleti irányban egy időben halad; nő, bővül a keresztény kultúra szervezési rádiusza. A peremvidéken élő (jobbára) pogány kis népek alkalmazkodása, ellenállása is hasonló jegyeket mutat. (De e kérdés megtárgyalása már egy következő vállalkozás témája lehet: az európai kis népek összehasonlító történetének első fejezete.) A következőkben néhány, a térség államalakulatainak korai történelmét meghatározó és máig kiható közös témáról szeretnék vitát indítani. Egy kezdődő eszmecsere bevezetőjeként. Amely eszmecsere a regionális történet-szemléletről, annak szakmai indokoltságáról és napi politikai hasznáról szólhat.

IV. Regionális azonosságok

Nagyhatalmak terjeszkedése

A nagyhatalmak dinamikus terjeszkedése minden közép-kelet-európai kis nép államháza szerveződésében és keresztény hitre térésében kiemelt szerepet játszik. A Kárpátoktól nyugatra és északra a német uralkodók (Keleti Frank Királyság) terjeszkednek keleti irányban, s amikor 962-ben megalapítják a Német-római Birodalmat, ebbe már beletartozik a mai cseh és az osztrák terület. A német terjeszkedés meghatározó a lengyel állam létrejöttében is. A Német-római Birodalom keleti terjeszkedése készíti az egymással harcoló lengyel törzseket az egyesülésre, az önálló területigazgatási és uralmi szervezet, a királyság létrehozására.

A Kárpát-medencétől keletre és délre a Bizánci Birodalom hódít a bolgár és szerb területek felé. Északkeleten ugyanakkor a normannok által szervezett Kijevi Rusz uralkodója, Szvjatoszláv (962–972) hódít: széttöri a steppei nagy birodalmat, a kazár kaganátust és délen, a Balkánon rövid időre Bulgáriát is. Fia, Nagy Vlagyimir (980–1015) felveszi és erőszakosan államvallássá teszi a bizánci kereszténységet (988).

Új hit, új közösségsszervezet

A közép-kelet-európai államok füzérének a kialakulása a 10–11. században része a keresztény kultúra terjedésének.

Ma már elfogadja a szakma a megfigyelést: mind a nyugati, mind a bizánci kereszténység terjedése nemcsak egy hitvilág, hanem életformák terjeszkedése is volt. Egy új életszemlélet és az új életszemlélethez társuló új munkakultúra, új érintkezés-kultúra és új társadalmi szokásrend hódított teret. A tízparancsolat és a zsidó–keresztény kultúrkör alapelemei: az Ószövetséghez kapcsolódó újszövetségi tanítások csak részben szóltak az ember és az Isten, az evilági és a transzcendentális viszonyáról. A tízparancsolat elsősorban az emberek mindennapi életének új alaptörvényeit rögzítette. Szentesítette a magántulajdont, kiterjesztve azt a napi használati eszközökről (szerszámok, fegyverek, lovak stb.) az emberi és tárgyi világ egészére. Szentesítik az egyneűsége, az öröklést, ami a férfi–nő, szülő–gyermek viszonyát határozza meg, alakítja át. A kötelező pihenőnap, a kötelező istentisztelet, annak előírásai, a közös éneklés, a pap és a hívő viszonya, új legitim kapcsolati fórumokat és témákat iktat egyén és egyén érintkezésébe. Részleteiben ma már nehezen rekonstruálható változások...

Új társadalomszervezet

A kereszténység párban jár a Római Birodalom görög–római közösségsszervezési elveinek hódításával. De ezen új elvek terjedése sem egyszerűen csak a már említett, Kr. e. 5. századi római XII táblás törvények tételeinek terjesztését jelenti, hanem az egyén és közösség napi életviszonyainak átgyúrását. Meghatározták a közösség előjáróinak kiválasztását, szigorú törvényekbe foglalták a napi életkezeteket: az egyén adózását (rögzítették a járadékokat), a „köz”-re hivatkozva arról rendelkeztek, hogy a köz érdekére külön professzionista tisztviselők ügyeljenek (védelmi, közbiztonsági, rendfelügyelői, természetvédelmi, termelés-szervezői funkciók). A közösség minden tagjának életét egységes, világosan áttekinthető, törvények által (és hittel-egyházzal) szabályozott rendbe foglalták. Kölcsönös kötelezettséget állapítottak meg a közösség tagjai között és a különböző kollektívumok között (lovagok, papok, gazdasági tisztviselők, parasztok, iparosok stb.). Az urak (lovagok) védelmi-katonai, területszervező tevékenysége éppúgy kötelezettség volt, mint a papok lelkipásztori, kulturális-politikai tevékenysége. Ahogy „kötelezettségei” voltak a lovagnak, a papnak, amelyeket ugyanúgy teljesíteniük kellett, mint a parasztnak a tized fizetését, illetve természetben vagy pénzben fizetni járadékait iparosoknak, halászoknak. Ebben a 9–10. századi életrendben, az új adminisztrációs rendben ötvöződtek a görög–római törvények alapelvei, a rájuk épült frank és germán területigazgatási és községi rend. Olvasni nem tud az igazgatott, de tudja, hogy az eddigi szokásjog helyett már a tisztviselőn is számon kérhető írott jog létezik. A szokásjog és az írott jog az érintkezés-kultúrában még évszázadokig él együtt. De az feltehetően kezdettől világos volt: az új rend az egyénnek biztonságot nyújtott, az egyéni

életstratégiákat kiszámíthatóvá tette, és ezzel az egyén teljesítőképességét fokozta. A zsidó–keresztény hitelvek és a görög–római eredetű közösségi, valamint frank–germán területigazgatási rend közösségmegtartó erő: feltehetően növelte a szaporodás, az öröklés biztonságát, ugyanakkor erősítette Európa északi–keleti peremterületének védettségét a steppei nomád betörésekkel szemben. És biztonsággal segítette az északi és keleti feltöretlen földek, az erdők, a vizek hasznosítását. Vagyis: ember és természet viszonyában meggyorsította az ember és technikájának fokozatos fölénybe kerülését, amely majd néhány század után az ipari-technikai forradalmak áldásaihoz és a természetpusztítás mai veszélyeihez vezet...

Az európai kultúrkör kialakulása

Az új rend felvértezte az e térségben élő társadalmakat a szétesés ellen és felkészítette őket a következő évezred kulturális-gazdasági fejlődésére. (A kereszténység és az új területszervezési elvek ugyanígy terjednek a Frank Birodalom északi határvidékén, a mai dán, skandináv területeken. Külön érdekes az összehasonlítás a mai brit szigetvilággal, ahol a 11. századi kontinentális kiterjeszkedés [1066] egy ősi angolszász jogra, törvényekre épülhetett, ugyanígy korábbi keresztény és viking elemekre, a mai angliai területeken.)

A keresztény hit és a ráépülő egyházszervezet, valamint a római–germán területszervezési elvek terjedésének eredményeként a közép-kelet-európai (ugyanúgy az észak- és nyugat-európai) régió kezdett összeforrni egy európai kultúrkörbe. Ez a kultúrkör a maga zsidó–keresztény hitvilágával, görög–római–frank–germán közösségszervező és területigazgatási alapelveivel az elmúlt ezer esztendőben hatékonyabbnak bizonyult a világ más területein kialakuló kultúráknál.

Kereszténység, pogányság: keverékkultúra

Regionális fejlődésbeli azonosságokról, hasonlóságokról beszélünk. Szólni kell a régi és az új életrendek találkozásáról is. Az európai történetírás – amennyiben lehet általánosítva erről beszélni – gyakran nem figyel fel arra, hogy a pogány–keresztény, nomád–letelepylt életformák sok évszázadon át együtt éltek a kereszténység felvétele és az új típusú állam megalapítása után. A térítések – mindenekelőtt az állami erővel bekövetkező térítések – következtében a keresztény kultúrelemek és a nyugat-európai közösségszervező elvek valóban általánossá váltak a peremterületeken is. De figyelni kell két körülményre: 1) a nyugati kereszténység az új keleti környezetben maga is átalakul; 2) sajátos kultúrkeveredés jön létre.

A kereszténység maga is változott azáltal, hogy felszívta magába a megtérített népek gondolkodási kultúráját is. Keresztény szimbolikában, latin-keresztény versformában szólal meg az államalapítás után kétszáz évvel az első magyar nyelven ránk maradt lírai költemény, az *Ómagyar Mária-siralom*. De a versben

nem nehéz a pusztai népek felszakadó balladisztikus gondolatritmusát felfedezni. Ahogy a magyar egyházi énekekben is csodálatosan benne él az ősi pentatónia. Írott emlékeink természetesen csak az új kultúrelemeket őrizték meg. Ugyanígy tárgyi emlékeink is az erőszakos keresztény térítés szakrális emlékei vagy az új igazgatási rend maradványai (templomok, várak stb.). De a szóbeliségben, napi szokásrendben tovább éltek az ősi életformák elemei.

A görög–római eredetű állam- és társadalomszerveződés is számtalan, az ősi nomád életformából származó életelemet, néha uralmi alapelvet is olvasztott magába. Ilyennek tartom én többek között a magyar államvezetés történelmében az etnikai, vallási türelemnek tartós érvényesülését. A nomád birodalomszervezések egyik alapelve: minél többféle nép tartozik birodalmadba, annál erősebb, gazdagabb vagy, tőlük csak a háborúban a részvételt és az adó fizetését kell elvárnod. De ne vedd el sem hitüket, se nyelvüket. Ezen elv továbbélését vélem felfedezni első királyunk, István „írott végrendeletében”, amikor az idegenek megbecsüléséről beszél. Sajátosan találkozok az ősi nomád elv a keresztény univerzalizmussal. Az alapelv érvényesítése magyarázza, hogy első királyunk miért nyitotta meg oly természetességgel udvarát a nyugati lovagok előtt. A csodálatos nomád tolerancia nagyon is haszonelvű uralmi alapelvnek bizonyult. Tudomásul kell venni: a peremvidékeken élő népek kultúrája nem egyszerűen kicserélődött, mint ahogy lecserélik a beteg vért az emberi testben. Átszíneződik még a nyugati életformákat idehozó lovagok és telepések kultúrája is. Még a szigorúan egyetemesen szabályozott, Rómából parancsolt egyházi vagy a szerzetesi élet kezei is változnak a helyi viszonyokhoz igazodva. A térség népeinek kultúrája egy csodálatos ötvözet. Különösen az a 19–20. századi ipari forradalmak koráig.

A közép-kelet-európai térségben a 9–10. században megkezdődött e kultúrák összeütközése, találkozása, s ez változó körülmények között tart maig, ezer esztendőn át.

Teljes értékű kultúrák

Kultúráinknak e keverék jellegét történetírásaink kevésbé mutatják meg. Hogy a magyarokról szóljak: a magyarság a steppéről hozta magával (de ugyanígy az általam ismert bolgárok is) az iráni kultúrának számos elemét, a lovas népek magatartásformáit. Mint ahogy igazán egyedi a magyarok és a bolgárok esetében a nyelvi és szokásrendi kultúrelemek egymásra csúszása. A magyarok esetében: a több ezer éves finnugor nyelvi alapanyag és a rátelepedett steppei (iráni, bolgár, török) népek szókinsz- és szokásformáinak együttélése. Ugyanez történik a bolgároknál, ahol az iráni–török szokáskultúra sokban tovább él, miközben átveszik a szláv nyelvet. „Érték” vagy „elmaradottság” kérdése él bennünk, amikor a keresztény–pogány, görög–római vagy félnomád törzsi igazgatási rendszerek viszonyáról beszélünk, írunk. (Pontosabban: erről a kérdésállításról, gyakran szégyenlősen, csak a konferenciákat követő borozásokon szólunk.) Szerintünk itt nem elsősorban „alsóbb-” vagy „felsőbbrendű” kultúrák összeütközéséről volt szó,

hanem két teljes értékű, nagyon különböző életforma találkozásáról. A steppei nomád, elsősorban állattartó és állandóan hadakozó életformának tökéletesen megfelelt a törzsi nemzetségi szervezet, a pogány hitvilág. A letelepült és földművelő, a szemes termények termelésére és a domesztikált állattartásra berendezkedő életformának, termelési kultúrának viszont az új szervezet – a keresztény alapelvekkel és a római igazgatási közösségi renddel – felelt meg jobban.

A történetírói értékítéletben egyetlen norma lehet: az ember életben maradásának és az egyszer megélhető élet javított újratermelésének igénye. Az életfeltételek újratermeléséhez, a természet jobb hasznosításához, a szaporodáshoz szükséges élelemtermelés biztosításához az Európa közepéről kiáramló közösségsszervező elvek bizonyultak immáron megfelelőnek.

Másként szerveződött régió

Miért is szükséges erre a figyelmet felhívni?

Egyrészt azért, mert a 19–20. század régészeti, néprajzi, antropológiai kutatási eredményei felhívják a figyelmet erre a kultúrkeveredésre. (Amely az egyházi és kormányzati eredetű írásos emléanyagból nem derül ki, s amely emlékanyaggal a történettudomány hagyományosan dolgozik.) Amikor az európai távlatok kihívásainak engedve új, szintetizáló szempontból közelítünk a térség történelméhez és használjuk a társtudományok (beleértve a természettudományokat is) résztanulmányait, akkor kezdenek igazán látszani a közép-kelet-európai térség különbözőségei a germán, frank szállásterülethez képest. És látszanak a térség egyes népeinek azonosságai is.

Másképp azért is szükséges figyelniünk regionális sajátosságokra, mert különben nem tudjuk megmagyarázni ma térségünk szemmel látható igény-különbségét a nyugat-európai régió normáihoz és igényeihez képest. A közép-kelet-európai régióban nem lehet ma sem mechanikusan élni a nyugat-európai politikai társadalomszervezési receptekkel. A térség sajátosságainak figyelembevétele nélkül nincs eredményes európai együttműködés. A tizennyolc *Európai Uniója* nem lehet azonos a huszonnyolc *Európai Uniójával* – mondjuk történészek, politikusok. Igényünk a különbözőségekre nem érthető meg a technikai-civilizatorikus fejlettség arrogáns mércéjével mérve: itt nemcsak „elmaradottság–fejlettség” ütközéséről van szó, hanem egy társadalmilag-kulturálisan is sokban másként szerveződött régió integrációjáról. És ez a másként szerveződés a történelemben gyökeredzik.

„Érték” vagy „elmaradottság” mutatója ez a másként szerveződés? Vitakozzanak erről a politikusok. Mi a történelem alapján úgy látjuk: Európa egészének említett sikertörténete nem bontakozhatott volna ki, ha a 10–11. században nem következik be a „germán–frank központ” kiterjeszkedése a peremvidékekre: nyugati (mai angliai), északi (skandináviai) és keleti, délkeleti (jórészt szláv) területekre. Ezek a peremterületek hol élelem- és nyersanyagraktárak voltak a központnak (14–20. század), hol termékefelesleget befogadó piacok

(11–20. század), hol munkaerő-utánpótlás forrásvidéke (20. század), hol a kontinens egésze innen kapta éppen a technikai (18. század angliai), kulturális ösztönzéseket (19–20. század). Az ezeréves kölcsönhatást, egymásra utaltságot jobbra elleplezi korunk gondolkodói elől a 20. század két nagy háborúja, majd Európa kettéosztása. (Előbb Németország – 1933–1945 –, majd a Szovjetunió – 1945–1990 – erősödése révén.)

Szinkron a történelemben, aszinkron a történetírásban

De tesz-e eleget az európai történetírás ezen regionális szemlélet kialakításáért? Azért, hogy világossá válják Európa különböző régióinak történelmi egymásrautaltsága? Azért, hogy világossá váljanak a különböző régiók másként-szerveződésai? Azért, hogy láthatóvá váljanak az egy-egy régió – így a közép-kelet-európai régió – belüli azonosságok, közös vonások?

Nem. Mi úgy látjuk, hogy ez az összehasonlító közép-kelet-európai történetsszemlélet máig késik. Pontosabban: megjelentek az első modern szemléletű összefoglaló munkák (erről később szólunk), de a térség történetírásai e szemlélettől alapjaiban távol állnak.

Szinkront látunk a megtörtént történelemben, aszinkront a történetírásban! Szinkron, szoros kapcsolódás mutatható ki például az államalapítások történelmében, de most kívánjuk még megteremteni a szinkront a történészek, a történetírások között. Többek között ezzel a konferenciával is.

V. Új, regionális történetsszemléletért

Célunk: a regionális történetsszemlélet kiteljesítése a térség szellemi életében. Célunk: járja át a regionális szemlélet a történetkutatót, a történelemtanítást és a történetírást egyaránt. Minden kisközösségi – ún. helytörténeti –, minden államtörténeti, de ugyanígy gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti kutatás kezdődjék már a kutatási célok állításánál, a bibliográfiai tájékozódásnál az államhatároktól független, regionális összehasonlítással. (Itt most nincs terünk annak kifejtésére, hogy a regionális szemlélet, felfogásunk szerint, jelenthet államon belüli vagy államhatárokat átlépő regionális tárgyalást.)

Mi segíti és mi hátráltatja ezt a törekvésünket? Segíti az, hogy a térség történeti gondolkodásában az államhatároktól független regionális szemlélet a 20. században mindig is benne rejtett. Hátráltatja e szemlélet általános elfogadottságát, hogy a 19–20. században – ma is – a történetírás és a történelemtanítás egész fogalomrendszere, témakijelölése nemzetállami keretekben történik. Sőt, még az ún. egyetemes történeti vagy világtörténeti stúdiumok is leginkább nemzetállami keretekbe szorított összehasonlítások.

A térség történetírásai – amióta modern történetírás létezik – a nemzetállami célok foglyai. Két okkal magyarázható mindez. Az egyik ok: a modern euró-

pai történetírás nemzetállami céljainak átvétele. A másik ok: a közép-kelet-európai politikai fejlődésben a nemzetállami szempontok máig erősek.

A történetírás nemzetállami céljai

Az első ok: az európai történetírás nemzetállami céljai. Ismeretes, hogy Európában a professzionista történetírás és a történelemtanítás a nemzetállamok születésével együtt fejlődik ki. A 19. századi állam, mint területigazgatási egység, a maga cizellált igazgatási rendjével, az új polgári politikai rendszerrel csakis egy közös nyelven, az ún. államnyelven működhetett. De ugyanígy szükség volt az államnyelv kiművelésére az ipari vállalatokban, a szakigazgatásban, közlekedésben. Az állam feladatának tartotta, hogy állami iskolarendszerrel művelje ki, emelje irodalmi szintre az államban a többségi nemzet nyelvét és alakítsa ki az állampolgári közösséghez való kötődés érzelmi-értelmi szálait, mindenekelőtt a közös hagyományanyagot. A nemzeti nyelv, a nemzeti történelem mellett azután fontos tárgy lesz az állami oktatásrendszerben a természetismeret, amely elsősorban az államterület földtani, állat- és növényviszonyainak ismeretét tartalmazza. És ezeket az állampolgári közösséget erősítő ismereteket csak kiegészíti az általános természettudományos ismeret (a későbbi fizika, kémia és a matematika). Nincs tehát semmi különös abban, hogy az európai történetírás a 19., sőt a 20. században nemzetállami célokat követett és követ ma is.

A történettudomány intézményrendszerei, tanszékei, folyóiratai, társulatai, a kutatók témái elsősorban nemzetállami keretekben mozogtak. És a történeti munkák végső céljai is a nemzeti és az állami megerősödést, legtöbbször a nemzeti közösség kiválóságának kiemelését szolgálták. Igaz, e nemzetállami szempontokon időről időre felülemelkedik az európai elitértelmiség és egyetemes emberi jelenségeket vizsgál történeti hagyományokban és jelenbéli társadalmi folyamatokban. Így fejlődik ki lényegében a modern gazdaságtörténet-írás, a modern társadalomtörténet- és a modern művelődéstörténet-írás. (Nem véletlenül az európai fejlődés ún. háborúmentes korszakaiban, 1880–1910 között.) De az egymást követő európai háborúk a 19–20. században és az államok napi politikai összeütközése újra és újra a hagyományos nemzetállami szempontokat (és a hozzá kapcsolódó politika- és hadtörténetírást) helyezi a központba.

Fordulat a nyugati történetírásban (1963)

Fordulatot hoz Nyugat-Európában a II. világháború tanulságainak levonása. A három európai háború (1870, 1914, 1939) kiobbantásában döntő szerepet kapott német és francia állam vezetői megegyeznek a „történetírások békéjében”. 1963-ban létrejön az állami szóval is szankcionált kiegyezés a német és francia történetírás között, amelyet követ azután 1970: a németek új Kelet-politikája, vagyis látványos szakítás a száz éve tartó európai hatalmi háborúk hagyományával. Ezt az új német Kelet-politikát a történetírásban is követi a szakma százéves

hagyományainak felülvizsgálata, mindenekelőtt a háborúk történelmének, az állam szerepének újraértékelése. És megkezdődik, ugyancsak az 1970-es években, az új kommunikációs forradalom részeként, az állami élettől független közösségi formák tanulmányozása: új lendületet kap a mikrotörténelem, a mindennapok világának története, a művelődés története és nem utolsósorban a gazdaságtörténelem. Immáron ez utóbbiból – és nem az államot vizsgáló diplomáciatörténetből – nőnek ki az új globális és regionális témájú történeti művek. Ezek már bevallottan az állami határoktól független világ gazdasági folyamatok történelmét, vagy kontinentstörténeteket tárgyalnak.

A nemzetállam Közép-Kelet-Európában

Közép-Kelet-Európában a történetiszemléletben (és általában a politikai gondolkodásban) a nemzetállami szempontok trónfosztása nem történik meg. A térség történetírásai 1945-ig követik a nyugat-európai történetírást, sőt azok nemzetállami szempontjait még felerősítik. És tovább erősödnek ezek a nemzetállami szempontok a század második felében is, jóllehet azok már Nyugat-Európában háttérbe szorulnak. Ennek oka: a II. világháború után is, egészen napjainkig, a nemzetállami szempontok napi aktuális töltést kaptak.

A térségben az önálló nemzeti államok csak későn alakulhattak meg, és akkor is csak részben tudták betölteni a térségben élő azonos nemzetiségű lakosság egybefogását. A magyarok 1867-ben jutottak ismét állami önállósághoz (akkor is csak mint a dualista Monarchia része), a románok 1859-ben (de a térség román lakosságának csak egy részét tömörítve), a lengyelek először 1918-ban, a csehek 1918-ban (de a szlovákokkal, kárpátukránokkal egy közös államban), a szlovákok csak 1939-ben, a szlovének, horvátok 1918-ban (de a szerbekkel, bosnyákokkal, albánokkal közös államban, majd ez utóbbiak 1941-ben önállóan). Sőt, az óhajtott nemzetállami beteljesülés csak most néhány esztendővel ezelőtt, 1992-ben következett be, amikor is mind a csehek, mind a szlovákok, tőlünk délre pedig a szlovének, horvátok önálló nemzetállamot alakíthattak. A nemzetállamok kialakulásának ezen megkésettisége hosszú időn át aktuálissá tette a történetírásban is a nemzetállami szempontok követését.

E történetírások joggal hangsúlyozták a nemzetállam fontosságát abban, hogy a nemzeti kultúrát kifejelessze. Kétségtelen, akár a cseh, akár a szlovák, a magyar, a román, a szlovén nemzeti kultúra csakis azáltal válhatott ún. teljes nemzeti kultúrává, hogy állami erővel egy adott területen a többségi nyelvet, az igazgatás, a gazdasági tevékenység és a teljes körű oktatás nyelvét tették. De arra már nem figyelt fel a térség történetírása – vagy tudatosan mellőzte a tény – , hogy a közép-kelet-európai régióban az államhatárok és a nemzeti szállásterületek soha nem fedték egymást. Éppen azért nem, mert a térség a keleti és nyugati kultúrák találkozási zónája, és a térségbe beszivárgó steppei népek, valamint az itt a 6. századtól megerősödő szlávok és a Nyugat-Európából betelepülő germán, frank és egyéb latin népek egy szoros munkaszervezetben éltek együtt.

Ami a térség etnikai, vallási sokszínűségét idézte elő. És amely sokszínűség akkor tette működőképpessé és versenyképessé a térség társadalmait, amikor a térség területigazgatási szervezete tolerálta ezt a sokszínűséget. Amikor a területigazgatási szervezet (az állam) konszenzusteremtő volt a szórtan élő etnikumok és vallások között. Amikor az állam nem törekedett a területén élő többségi kultúrának kizárólagosságot teremteni.

1900-ig, az ipari forradalom térségbeli kibontakozásáig úgy látszott, van esély arra, hogy a térség államszervezete megőrizze ezt a toleráns, konszenzusteremtő funkciót. Az államban (az Osztrák–Magyar Monarchiában) élő két többségi nemzet, a német és a magyar azonban kevésbé tudta biztosítani a különböző szláv és román kisebbségek nemzeti kultúrájának kifejlődését. Főként öngazgatási kereteik kiépítését korlátozta. Ami azután e kisebbségeket az államszervezet felbontására serkentette.

Ismeretes, hogy a világhatalmi erők azután nem a Monarchia demokratikus átalakítását, hanem a nyugati típusú nemzetállamok megteremtését tűzték ki célul. Ez valósult meg 1919–1920-ban. Ismeretes: tarthatatlannak bizonyult ez a nemzetállami rendszer, hiszen 1920 után sokkal több nemzet élt kisebbségi sorban, mint 1920 előtt. Ez újabb területrendezéshez vezetett (1938–1945), majd nemzetrészek kitelepítéséhez az ősi szállásterületről (1945–1947). A nemzetállami háborúskodások tovább folytatódtak.

Természetes, hogy a történetírás 19. századi, nemzetállami szempontjai tovább éltek, sőt fölerősödtek a kutatásban és a történelemtanításban egyaránt. A történelem idézése napi politikai kérdéssé vált: a történelem hivatott azt bizonyítani, hogy a saját nemzet (legyen szó magyarokról, románokról, szlovákokról, horvátokról stb.) ősei előbb voltak honosak, mint a szomszédok, azon a területen, ahol most éppen laknak. Vagyis történeti érvekkel igyekeztek bizonyítani „jogukat” a mai államterülethez. Bizonyítani kívánta a történetírás, hogy e kis nemzetek mindig a Nyugat védőbástyái voltak, így számítottak a nyugati nagyhatalmak „hálájára”, vagyis arra, hogy a közép-kelet-európai kis nemzetek egymás elleni harcában majd éppen az ő oldalukra fognak állni.

Rendszerváltás a szovjet zónában

És mi történt a II. világháború után?

Amikor a Szovjetunió kiterjesztette befolyását a közép-kelet-európai térségre, meghirdette a proletár internacionalizmus ideológiáját. Le akarta törni az eddigi nemzetállami ellenségeskedéseket, amelyek nagy szerepet játszottak a 20. századi két világháború kirobbantásában. Ugyanakkor a maga nagyorosz-szovjet szupremáciáját terjesztette ki nemcsak a térség katonai, de gazdasági és politikai-ideológiai rendszerében is.

Ez a nagyhatalmi előnyomulás a közép-európai kis nemzetekben a nacionalizmus egy újabb formáját, az ún. védhatalmi nacionalizmust hívta életre. Ebben a védhatalmi nacionalizmusban a nemzeti történelem és általában a nemzeti hagyományok, nem utolsósorban a nemzetállami önállóság állandó hangsúlyozása

érzelmi és politikai töltetet nyert. A szovjet rendszer belső ellenzékének kisebb csoportja emberjogi, nagyobb csoportja nemzeti érvekkel indult harcba a szovjet rendszer lebontásáért. A nemzeti történelem művelése és a történelem „nemzeti látószöge” ismét aktuális politikai szerepet kapott. És az sem véletlen, hogy a politikai rendszerváltás felgyorsulásának időszakában (1989–1990) a történészek a politikai rendszerváltásban oly nagy szerepet kaptak. Mint ahogy ennek a védhatalmi nacionalizmusnak volt köszönhető az, hogy 1990 után az eddigi szövetségi államok (Csehszlovákia, Jugoszlávia) apró nemzetállamokra töredezték, ami az önálló Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Horvátország (és a Baltikum kis államainak) létrejöttéhez vezetett.

Joggal féltek – és féltünk többen – attól, hogy a politikai rendszerváltás, majd a nyomában kialakuló kis nemzetállami képződmények a történetírásban magukkal hozzák a nacionalizmus újabb megerősödését. Nem így történt.

A közép-kelet-európai térség történetírásának kétszáz éves történelmében először a történetírás távolmaradt a kis nemzetek egymás ellen uszításától. Ezt az uszító államnacionalista propagandát – igaz, hogy történeti érvekkel – elsősorban a politikai elit tüzelte. A történésztársadalom vezető egyéniségei és intézményei jobbra távolmaradtak a történelemmel üzőtt ideológiai háborúskodásoktól. Ugy látszik, történetírásaink évszázados hidegháborúja lezárult. (Míg a politika szintjén ez a hidegháború tovább folytatódik.)

VI. A regionális szemlélet alapjai

A közép-kelet-európai rendszerváltás időszakában éppen egy olyan nemzedék vette át a kezdeményező szerepet a történetírásban, amelyik fiatal kora óta szakítani kívánt a történetírásban a nemzetállami szempontokkal.

A rendszerváltás nemzedéke

E generáció tagjainak meghatározó élménye volt az újat akarás a II. világháború után, de nem szovjet módon. Meghatározó élmény volt nemcsak a német–francia megbékélés (és nyomában a historiográfiai revízió), de meghatározó élmény volt az új német Kelet-politika. Amely egyrészt szakítani kívánt az imperializmus korának történet-, illetve politikai szemléletével és a közép-kelet-európai térség népeit egyenrangú nemzetekként kezelte. Másrészt az új keleti politika fellazította a szovjet rendszer szellemi elzárkózását, és lehetővé tette, hogy az akkor fiatal nemzedék nyugat-európai és amerikai ösztöndíjakra pályázhasson.

Az a generáció, amelyik a rendszerváltás következtében Közép-Kelet-Európában a történettudomány vezető pozícióiba került, az a nemzedék Németországban, Franciaországban, Angliában, az Egyesült Államokban iskolázódott. Átélté tehát a nemzetállami történeti szempontok revízióját és ugyanakkor bekerült az új szakmai-módszertani áramlatokba: a művelődés, a gazdaság, a társadalom állami élettől független tereumait vizsgálta. Politikailag pedig kiábrán-

dult a történészek által száz év óta követett hatalmi állam mítoszából. Nem hitte többé, hogy az állam külső és belső elnyomó funkciói a legfontosabbak, hanem az államban már sokkal inkább olyan eszközt látott, amely eszköz a társadalmi egyenlőtlenségek enyhítését, a születési és műveltségi esélyegyenlőséget, az egészségügyi, művelődési gondoskodást és az egyszer megélhető élet humánus voltát hivatott szolgálni. (Ezért tudta ez a generáció – függetlenül attól, hogy a nyugati vagy a szovjet zónában született – megkülönböztetni a szovjet megszállási övezetben a társadalmat a politikai hatalomtól, és őszintén érdeklődött a közép-kelet-európai térségben, sőt a Szovjetunióban élő társadalmi rétegek emberi problémái iránt.)

Az új történetírás gyökerei

Ez a generáció ugyanakkor kiábrándult az előző generáció mind jobboldali, mind baloldali őrsgévtáitól. Nem követte elődeinek receptjét, akik – akár politikai jobb-, akár politikai baloldalon – el akarták söpörni a korábbi korszakok szakmai eredményeit. E generáció fiatal korában érdeklődéssel fordult a régió és Európa történetírásának története felé. És a historiográfiai tájékozódásban feltárukoztak azok a korábbi történettudományos törekvések, amelyek a közép-kelet-európai térség történetét regionális szemlélettel kívánták tárgyalni. A magyarországi fiatal generáció újraolvasta az 1930-as évekből Hajnal István, Szekfű Gyula munkáit, akik ekkor már – kiábrándulva a nemzetállami megoldásokból – arról beszéltek, hogy az Európa peremén élő ún. kis nemzetek történelmében igen sok a hasonlóság, és a dán, holland, norvég, svéd, lengyel, magyar, cseh és szlovák, horvát stb. történetírások közös szakmai fórumait kívánták megteremteni. Ugyancsak ezek a fiatalok érdeklődéssel fordultak az 1941-ben létrehívott *Teleki Intézet* még közöttük élő munkatársaihoz, akik 1941–1947 között a Kárpát-medence népeinek összehasonlító történelmét kívánták tanulmányozni, és akik 1945 után a román–magyar, szlovák–magyar stb. megbékélést hirdették a közös történelmi hagyományok kiemelése útján. (Benda Kálmán, Györffy György, Makkai László, Kosáry Domokos.) De mind a magyar, mind a szomszédos országokbeli fiatalok újraértékelték az 1930-as években, igaz, rossz politikai céllal létrehívott müncheni *Südostforschung* tevékenységét, és örömmel lettek a megújuló új *Südosteuropa Institut* fiatal munkatársai, bedolgozói. (Az intézetet akkor M. Bernath vezette új célok felé, és vonta be a közép-kelet-európai térség fiatal kutató nemzedékét. Ugyanakkor a *Südosthistorische Gesellschaft*ban hasonló szellemben vonzotta a fiatalokat a regionális szemléletű fórumokat Adam Wandruschka professzor.) A munkák központjában, ugyanúgy, mint az 1930-as években, de most már pozitív célú érdeklődéssel, a térség összehasonlító történelme állott, amelynek eredménye az új délkelet-európai bibliográfia, életrajzi lexikon lett.

És ez a generáció örömmel tanult az USA-ban kialakuló Közép-Kelet-Európa-kutatásból. Itt az 1945 után Közép-Kelet-Európából emigrált történészek, politikusok hívták létre azokat a tanszékeket, intézeteket (New Yorkban Deák

István, Seattle-ban Peter Sugar, a *Rudgers Egyetemen* Held József és mások), amelyek regionális szemlélettel közelítettek Közép-Kelet-Európa történelméhez. (Ezeknek az USA-beli kutatásoknak lesz aztán eredménye P. P. Wandycz: *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*, 1992; Peter Sugar nagyívű kötetsorozata: *A History of East Central Europe*, valamint legutóbb, 1996-ban, L. Johnson monográfiája: *Central Europe*.)

Új historiográfiai központok a térségben

A rendszerváltásban pozícióba került fiatal generáció ragaszkodott tanítómesterei közül azokhoz, akik mindig is a regionális összehasonlítás vezető történész egyéniségei voltak a térségben. Az *Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet* (ÓOSI) új profiljának kialakítója Richard-Georg Plaschka, vezéregyénisége volt és sokunk tanítója ezekben az akciókban. De hasonló szerepet játszott az 1988-ban fiatalon elhunyt magyar Ránki György, a német V. Press, vagy a németek közül az 1990-es években is Plaschka mellett oly aktív mainzi von Aretin, vagy a bukaresti D. Berindei, illetve a kolozsvári C. Muresanu. (És e vonatkozásban is ki kell emelni a világhírű budapesti gazdaságtörténeti iskolát: Pach Zsigmond Pált, Berend T. Ivánt, Ránki Györgyöt, akik nemcsak támogatták a regionális szemlélet erősödését, mint az akadémiai történettudomány vezéregyéniségei, hanem megírták az első összefoglaló európai gazdaságtörténeti és regionális gazdaság- és társadalomtörténeti szintéziseket is.)

A marxista Kelet-Európa-kutatás

A történetírások 1989–1992 között nem lettek az újraéledő nacionalizmusok kiszolgálói. És ebben, paradox módon, szerepet játszik a szovjetek által erőltetett, internacionalista politikai szempontokat követő marxista Kelet-Európa-kutatás is. A Szovjetunió világpolitikai berendezkedéséhez híven történeti intézetet hívtak létre Moszkvában is, a közép- és délkelet-európai történet kutatásának intézetét. És ebben az intézetben minden egyes térségbeli nemzetnek ún. szakértő referensei voltak. A cél: a Szovjetunió politikai és ideológiai térségbeli akcióinak legyen ez a történeti háttérintézménye. Ugyanígy az egyes megszállt országokban is a „Szovjetunió és Kelet-Európa” történelmének tanulmányozása – így összekapcsolva – azt a célt szolgálta, hogy a Szovjetunió vezetésével politikailag, katonailag megalkotott közép-kelet-európai államszövetséget szolgálja: hangsúlyozva a térség történelmében a közös elemeket. Kétségtelenül jogos és korszerű szakmai célkitűzés keveredett a hatalmi politika rossz céljaival. Mindenesetre ezekben a kutatóintézetekben, tanszékeken – Moszkvában éppúgy, mint Varsóban, Krakkóban, Prágában, Budapesten stb. – olyan fiatalokat képeztek ki, akik életük későbbi szakaszán is elkötelezett hívei voltak a közép-kelet-európai összehasonlító regionális kutatásnak. 1961 után, amikor lazult a direkt szovjet politikai nyomás a szellemi élet egyes területein, ezek az intézmények mind keveseb-

bet foglalkoztak a Szovjetunió napi politikai céljaival és mind többet a közép-kelet-európai régió szakszerű összehasonlító történelmével. Kétségtelen, személyes szerencse is volt, hogy a moszkvai intézetben a reformpolitikához közel álló személyiségek dolgoztak, akik elsősorban azt tartották feladatuknak, hogy a szovjetek vezette szocialista tábor országainak történelmét orosz nyelven megismertessék. Így erősödött meg Magyarországon is egy máig aktív, Kelet-Európát kutató iskola, amelynek vezető egyéniségei először Arató Endre, Perényi József, majd a mai napig Niederhauser Emil lettek. A regionális szemlélet a magyar történetírásban elfogadott szemléletté vált, és az előző nemzedékből olyan kiváló erőket vonzott magához mint Ádám Magda, Ormos Mária, Katus László stb.

A Monarchia-kutatás megújítása

És végül külön kell szólni e generáció mesterei közül azokról, akik az 1960-as években – kiábrándulva a nemzetállami célok követéséből – újratárgyalni kívánták az Osztrák–Magyar Monarchia történelmét. Mint egy olyan igazgatási egység történelmét, amelyben az egyes nemzetek és társadalmi rétegek a kor szintjén egy relatív szabad emberi, kulturális és gazdasági érvényesülésre találtak. A fentebb már említett Richard-Georg Plaschka, a szintén osztrák Engel-Jánossy, azután a cseh Havranek, J. Kořalka, a lengyel Batowski, Felczak és mindenekelőtt a magyar Hanák Péter neve kívánczik ide. Az 1960-as években indított, az Osztrák–Magyar Monarchia történelmét tárgyaló kötetek már regionális, gazdasági, politikai, etnikai folyamatokat tárgyaltak. A közép-kelet-európai régió történetírásának története izgalmas témája lesz majd a rendszerváltások történelmének. Kétségtelen, hogy a rendszerváltás történelmében az egyik „sikertörténet”.

VII. A jövőről

A mai konferencia kezdet kíván lenni. Kezdetre egy olyan akciósorozatnak, amelynek során a közép-kelet-európai térség különböző korszakainak összehasonlító történelmét kezdjük el rendszeresen tárgyalni. Kezdjük most az államalapításokkal. De azután folytassuk akár a középkori agrárforradalommal, vagy a nagy művelődési áramlatok: a gótika, a reneszánsz, a barokk, a felvilágosodás, a romantika, a historizmus vagy akár az irodalmi újrealizmus térségbeli történetével. De ugyanúgy tárgyalásra kívánczik a regionális integráció politikája (gondoljunk csak az Anjoukra, a Luxemburgiakra, a Jagellókra, a Habsburgokra), vagy a térség elhelyezkedése az európai pénzgazdálkodás kibontakozásában (14–15. század), illetve a 16–17. századi világpiaci fejlődésben. És sorolhatja bárki a regionális összehasonlításra váró témák özönét az ipari-technikai forradalmak, a diktatórikus uralmi rendszerek vagy a szociális mozgalmak történetéről. Tegyük ezt azért, hogy a térség történelmében meglévő szinkront kövesse a történetírások szinkronba hozása is. De tegyük ezt azért is, mert most, a szovjet megszállás utáni újrakezdésben a regionális történelmi érdekek vagy érdekellen-

tétek össze és pontos feltárása mutathatja meg a jelenben is a közös vagy eltérő valós érdekeket. Hiszen a történelem tanulmányozása nemcsak érdekes, de hasznos is.

FERENC GLATZ

REGIONAL VIEW OF HISTORY IN EAST CENTRAL EUROPE HUNGARIANS AND THEIR NEIGHBOURS IN THE AGE OF STATE FOUNDATION

The states of the region of East Central Europe were founded in the same period. Two Christian churches, the Latin and the Greek churches played an important role in this process. The importance of the traditions of the great grassy plain (steppe) were not taken into account in earlier researches, because the Russian and Soviet historiographies, the historiographies of the two great empires in this region, concentrated too much on European traditions.

Hungarian state formation followed the general tendencies of the region of East Central Europe. Only comparative research, a comparison with Polish and Czech, but also with Scandinavian states can give us new results. The pressure of the great powers as an important factor of state formation was evident not only in East Central Europe, but in the Norwegian and Danish cases, too.

Only regional historiography and not historians closed in their national and nationalistic boundaries can understand the complex process of state formation. The French and German historiographies could overcome the national view of history only after the two states cooperated instead of fighting with each other. Similarly, only the new generation working after World War II was able to produce a new, more modern historiography concerning the formation of states and nations in East Central Europe. The paper gives a comprehensive overview about the historians of this generation and about the institutional background of this break through in historiography in East Central Europe.

Csehek és magyarok a 10–11. században

Fontos, de egyben kényes kérdés a törzsek integrációja, a törzsekből néppé fejlődés. Ez a folyamat ugyanis nem egyenes vonalban, töretlenül haladt előre, hanem különböző vezető (névadó) törzsekkel, csatlakozásokkal és kiválásokkal. Közbeeső, már külön névvel rendelkező nagyobb csoportok (a Nyugat szemében *gentes*) alkották a közép-európai térség későbbi etnikai tagozódásának kiindulópontját. A 10. század végi és a 11. század eleji nyugati történeti kútfők azonban már a népeket ismerik. Thietmar Szvatopluk uralmi területét Marierun néven adja meg. Regino prümi apát a morva fejedelemnek a morva szlávok királya címet adja (*rex Marahensium Sclavorum*). 903-ban bukkannak fel a *Boemanni*, egy 903–906. évi vámjegyzék a két résznépet örökíti meg, amikor a cseh szlávokról, illetve a morvák piacáról ír (*Sclavi de Boemannis; mercatus Marahorum*). Pedig akkor még léteztek a cseh törzsek. Hosszú ideig ezután az emlékezet mélyén lappangtak, de váratlan okból a felszínre törtek ezeknek a törzseknek a nevei, amikor leírásra került Adalbert főpapi területének kiterjedése, amit érvül rögzített 1086-ban Jaromír, II. Vratiszlav herceg testvére, papi nevén Gebhard, hogy a maga egyházmegyéjének határait az akkorinál sokkal tágasabban igazolhassa. Így kerülnek említésre a *Dedosize* az Odera folyó déli partján, a *Milčané* a cseh–szász határon, a *Pobarane* a Bober vidékén, a *Zlasane* Sziléziában, a *Trebouane* Legnica-Liegnitz körül. végül a Kárpátok északi szegélyén két horvát törzs (*Chrouati et alteri Chrovati*). Egy héber nyelven írt forrás, a 10. századi Yosippon (Yosifon) már törzscsoportosulásokat ismert: Morava, Karvati, Sorbin, Lučuanin, Lwwmn (= Ljachin?), Krakar, Bojmin. Ez igazolja a nyugati látásmódot a cseh és morva, az egyházi hagyományt az északi horvát, továbbá kiegészíti a szorb és a lengyel integrációk említésével. A krónikáiró Prágai Cosmas még több cseh törzset (*tribus*) sorol fel, ezeket a mitikus előidőkbe helyezi. A Mělnik körüli Pšovane még a Ludmila-legendában is szerepelnek. Hogy ezek a törzsek valóban léteztek, azt igazolja a történeti adat, miszerint 845-ben Regensburgban 14 cseh törzsfő keresztteltette meg magát. A *Düdlebi* törzsbeliak említésre kerülnek még, mint akik a Slavnik-dinasztia alattvalói 995-ig. A héber forráshoz képest további integrációt érzékeltet Ibrahim ibn Jakub, aki a 965 körüli szláv csoportosulásokat már négy szláv fejedelem alá helyezi, kiemelve közülük Briszlav (vagy Bujiszlav) személyét, aki Fraga, Bwima (vagy Bújina) és Krakw fejedelme. A többféleképpen

olvasható arab nevekből bizton kiderül, hogy ez Boleszláv cseh fejedelem, aki Prága és Krakkó felett uralkodott.

Az arab nyelvű földrajzi-történeti irodalomból jól ismert, hogy Prágának a 10. század közepén már kiemelkedő politikai és gazdasági szerepe volt. Már Maszúdi, a 957-ben Ó-Kairóban meghalt utazó és történész említi Prágát, ahová egy szláv királyt (ami esetleg országot jelent) lokalizál, akihez legközelebb a türkök országa fekszik. Ezekben természetesen a magyar szomszédot kell látnunk, mint első adatot a cseh–magyar kapcsolatra.

Jóval többet tudunk meg Ibrahim ibn Jakubtól, aki II. Al-Hakam követségével fordult meg e tájon, 965–966-ban, I. Ottó császárhoz utazva. Ez a mór-zsidó kereskedő és diplomata a cseh rezidenciavárost a „fehér, kőből való Prága” néven jelöli. (Forrásértékét növeli, hogy a Pireneusi-félszigeten és a beutazott nyugati területeken látott jelentős városokat.) Híradása szerint Csehország „a legjobb az Észak országai közt és élelmiszerekben a leggazdagabb”.

A tortosai Ibrahim ibn Jakub útjelentését értékesnek tarthatta Abú Obaid Al-Bakri és belefoglalta földrajzi kéziratába. Amit Ibrahim „Fraga”-ban látott, mélyen megragadta, emiatt adott részletes leírást: „Prága városa kőből és mészből épült, a szláv föld legnagyobb kereskedelmi helye. Oroszok és szlávok jönnek oda áruikkal Krakkó városából, és jönnek muzulmánok, zsidók és türkök (= magyarok!) árukkal és bizánci mitkálokkal (= pénzermék vagy ezüst kereskedelmi súlyok) a türk (= magyar!) területről és vesznek érte rabszolgákat, hódprémét (vagy ónt?) és más szőrmét. Egy ezüstpénzért eladnak nekik olyan sok búzát, hogy az egy ember számára egy hónapig elegendő, és eladnak náluk egy ezüstpénzért árpát annyit, ami 40 éjszakára takarmány egy hátasállatnak, és eladnak náluk 10 baromfit egy ezüstpénzért. Prága városában készítenek nyergeket, kantárokat és vastag pajzsokat, amilyeneket országukban használnak. Készítenek továbbá Csehországban vékony, lazán szőtt kendőcskéket, mint a háló, amelyek semmire sem használhatók. Ezek ára náluk értékálló: 10 kendő egy ezüstpénzért. Ők ezzel kereskednek és számolnak el egymás között. Ebből egész ládákat birtokolnak. Ez az ő vagyonuk, és a legdrágább dolgokat vásárolnak érte: búzát, rabszolgákat, lovakat, aranyat, ezüstöt és minden dolgot.” A kordovai kalifátusból való kereskedőnek ezek a kendőcskéek egzotikusnak tűntek. Fellelkesült sorait azonban régészeti ásatások igazolják: a prágai várhegy védősáncainak faépítménye és a város fahídjai 10. századi maradványok. Az utazó jól tudta, hogy ott egy bizonyos Bujszlav (Boleszláv) uralkodik és, hogy annak országa Prágától Krakkóig terjed és határos az etrak (= a magyarok!) országgal.

A következő évtizedből sokasodnak az egyház- és politikatörténeti adatok. Az uralkodó Boleszláv nővére, Mlada Rómába utazott, hogy elérje egy prágai püspökség alapítását. Kérésére XIII. János pápa engedélyt adott prágai főpapi székre. Csakhogy nem lehetett a regensburgi püspököt és a császárt sem megkezdni. A döntő elhatározás ugyan talán már a 973. évi nagy udvari gyűlésen megszületett Quedlinburgban, de püspököt csak 976-ban szenteltek fel. Közép-európai jelentőségre azonban csak a második prágai püspök, Adalbert emelkedett.

Az udvari gyűlésen találkozott a cseh herceg kísérete a magyar törzsek küldöttével. A magyarok itt hallhattak a német–cseh kapcsolatokról. Az bizonyos, hogy Nagy Ottó számára a quedlinburgi összejövetel nagy siker volt, ahová sok nép küldte el képviselőit. A Nagyobb Altaichi Évkönyvek megfogalmazása szerint 973. március 23-án a húsvéti ünnepekre jöttek el Ottó, a nagyobb császár és fia, a szintén császár Ottó a császárnékkal. Megjelentek a görögök és a beneventoiak követei ajándékokkal. A magyarokat 12, a bolgárokat 2 fő személy képviselte. Harold herceg is elküldte követeit, ami azt jelenti, hogy alávetette magát a császárnak, noha korábban ennek ellenkezőjét hitték. Figyelemre méltó, hogy az államokat követek, a törzseket főemberek képviselték. Az a krónikás, aki mindig a szász partikuláris érdekeket képviselte, Merseburgi Thietmar viszont azt írta, hogy Ottó császár Quedlinburgba vonult a húsvéti ünnepet Isten dicsőítésével és emberi örömmel eltölteni. Ide jöttek a császár rendelkezése alapján Miseco és Bolizlaw hercegek, és a görögök, beneventoiak, magyarok, bolgárok, dánok, szlávok követei, és az összes nagyok az egész királyságból. Minden ügyet békésen elsimítottak, gazdag adományokkal megajándékozva, derűs kedéllyel tértek haza. Csak Mieszko lengyel fejedelem és II. Boleszláv cseh herceg (972–999), aki utóbb Jámbor melléknevet kapott, vannak ebben a kútfőben név szerint megemlítve. A cseh herceg a prágai püspökség alapítását akarta elérni. A magyar és a bolgár követek a déli és az északi csoportok közt vannak említve.

A törzsszövetségből állammá fejlődés egyik jele a pénzverés, a népek közti érintkezés jele a pénzforgalom. A cseheknek már a 10. században volt hercegi pénzverése. Már I. Boleszláv képviselve van érmegyűjteményekben. Az 1125-ben meghalt Cosmas krónikaszerző olyan szavakat ad a haldokló II. Boleszláv szájába, amelyekkel ő nyomatékosan intette utódait, nehogy a pénz nemesfémtartalmát csökkentsék. Morvaországban 96 olyan sírt tártak fel, amelyekben a halottat érmével temették el 950 és 1200 közt, ebből 36% magyar királyi pénz, ennek háromnegyede 1035–1085 közötti. Nemcsak olyan pénzeket temettek el, amelyek már nem voltak forgalomban. A legrégebbiek Morvaország 6 temetkezési helyén Szent István király 12 dénára. Ezek a pénzek külkereskedelem útján kerülhettek oda, pl. rabszolgákért. Bretiszlav herceg lengyel hadifoglyait adta el Magyarországra. Szent István érméit lelték a közép-morvaországi Nēmčice földjében, ahol több mint ezer magyar dénár volt egy helyen. Ezek miatt sem hihetünk Prágai Cosmas és Neplacho dicsekvő információinak, akik szerint Bretiszlav 1030-ban győztesen hatolt Esztergomig. Már 1938-ban így látta Gombos F. Albin is. Lengyel (sziléziai) források írnak a korabeli Magyar- és Csehország jó viszonyáról. Az 1113-ig híreket adó Lengyelek Krónikái, utalva a cseh–lengyel ellenségeskedésekre, írja: Szent István „kormányozta Magyarországot, aki a csehekkel békét és barátságot tartott fenn”. A Lengyelország fejedeleinek Krónikájában olvasható, hogy Szent István király „békében élt a csehekkel”.

Fontos további területe a cseh–magyar érintkezéseknek a keresztény egyház kialakulása. Ezzel magyarázhatjuk cseh vértanúk – Vencel és Adalbert – tisztele-

tének kiterjedt magyarországi ápolását. Amikor a német király 929–930-ban uralmát ki akarta terjeszteni, Vencel Csehországa kénytelen volt magát I. Henriknek alávetni. Ezzel viszály kezdődött a cseh hercegi családon belül, amelynek során Boleszláv megölette testvérét, Vencelt 935. szeptember 28-án Stará Boleslav várában. Majd ugyanez a Boleszláv indított kampányt a vértanú kanonizációja érdekében, ezért rendelte el Vencel földi maradványainak ünnepélyes átvitelét Prágába. Ekkor már a császárság is érdekelt volt a szentté avatásban, így bízta meg II. Ottó császár Gumpold mantovai püspököt egy Vencel-legenda írásával.

Adalbert legendái mutatják, hogy élénk kapcsolatai voltak a magyar udvarral első püspökségének ideje alatt. A Slavnik-családból való Adalbert 989-ben elhagyta Csehországot s Rómában kolostorba húzódott vissza, amelynek csendjében a szemlélődésnek (*vita contemplativa*) adhatta át magát. 992-ben azonban visszatért Prágába, ám ezt a hivatali szakaszát lezárja a Premiszlidák és a Slavnikidák ellenségeskedése, amely 995-ben az utóbbiak lemészárlásába torkollott. Adalbertnek megadatott, hogy nem ekkor, hanem mint a pogányok közti térítő szenvedhetett vértanúhalált. III. Ottó császár zárandokútja Adalbert vértanú temetkezési helyére, Gnieznoba vezetett. Lengyelország és Magyarország királyi koronát és érsekséget kapott, Csehország viszont üres kézzel szorult a birodalmi határok mögé. A magyar egyházi névadásban különösen jelentős az Adalbert-kultusz. Az esztergomi várban álló székesegyház kezdettől a vértanú nevére volt szentelve (*pius patronus Ecclesiae Strigoniensis*). A győri székeskáptalan is Szent Adalbertet választotta védőszentnek. A Szelephényi-kódex evangelistariumában és a Hahóti kódex sacramentariumában Szent Adalbert tisztelete mellett annak a Szent Eleknek (Alexius) is helyet adtak, akinek nevét viselő római Aventinus-hegyi kolostorban Adalbert egy ideig tartózkodott. A Pray-kódexben kétszer szerepel Adalbert, egyszer az ő átvitele, egyszer Vencel herceg és vértanú ünnepe. Tiszteletük sokáig és messze volna követhető a középkori Magyarországon.

Pedig ezt a kultuszt megzavarhatta volna a pápa–császár küzdelem. IV. Henrik császár egy oklevele foglalja magába Gebhard (Jaromír) prágai püspök panaszát egyházmegyéje területi megnyirbálása miatt, holott egykor Benedek pápa és I. Ottó császár ezt egész Csehország és Morvaország számára alapította. Csehország fejedelmei következetesen császárbarát politikát folytattak és emiatt II. Vratiszlav herceg (1061–1092) hűségének viszonzásaként kapta személyére nézve a királyi címet. A trieri érsek koronázta meg 1086-ban Prágában. Szent László magyar király, III. Viktor pápa híve azonban Benno meissenai püspök közvetítésével elvonta a cseh uralkodót III. Kelemen ellenpápa táborából. Az Anjou-legendarium a Szent László-legenda 17. jelenetében ábrázolja a két uralkodó békecsókját. Magyar püspökök pedig fenntartottak kapcsolatot császárhűségük miatt kiközösített német és cseh püspökökkel. Ilyen politikai viszonyok közepette utazott Gebhard püspök Prágából Magyarországon át, ahol Esztergomban elhunyt. Szinte jelképes, hogy Adalbert nevét viselő egyházban ért véget élete.

GYÖRGY SZÉKELY

CZECHS AND HUNGARIANS IN THE TENTH
AND ELEVENTH CENTURIES

Tribal integration and the development of tribes into peoples did not proceed in a direct manner and without interruption. Instead there was a gradual emergence of leading (name-giving) tribes and the arrival and departure of groups. Larger intermediate groups with their own names – regarded in the West as *gentes* – constituted the outline of the later ethnic composition of central Europe. The Boemanni arrived on the scene in 903. The chronicler Comas of Prague lists several Czech tribes (*tribus*), but places them in the mystical depths of pre-history. Indicating a higher level of integration, Ibrahim-Ibn-Jakub places the Slav groups of around 965 under the rule of four Slav princes. He emphasises the importance of Bojeslav, Prince of Faraga, Boiema and Karako. Ibrahim-Ibn-Jakub describes Prague as being built from stone and lime and as the greatest place of commerce in the Slav lands. Russians and Slavs came to the town with their goods from the town of Cracow, and Muslims, Jews and Turks (Hungarians!) came there with goods and Byzantine mitcals from Turkish (Hungarian!) territory. There was an opportunity for political contact between Czechs and Hungarians when many peoples sent their envoys to Otto the Great's gathering at Quedlinburg. The emissaries of the Greeks and the Beneventos came with their presents. Twelve representatives were sent by the Hungarians and two representatives by the Bulgarians. A sign that an alliance of tribes was developing into a state was the minting of coins. Transactions in their own money represented a higher level of contact between peoples. The Czechs had their own royal mint as early as the tenth century. Boleslav I is represented in coin collections. The Hungarians were the next to mint coins. In Moravia, where the dead were still being buried with coins, 12 dinars of King Stephen of Hungary have been found at six burial sites. These coins must have been brought into Moravia in the course of foreign trade, for example as payment for slaves. A further important point of contact between Czechs and Hungarians was the relationship between the developing Christian churches. The intensity of the relationship may be explained by the popularity in Hungary of the cult of St. Wenceslas and St. Adalbert, the two great Czech martyrs. The cult was widely fostered in dedications and liturgical rites for several centuries. These relationships remained unbroken at the time of the war of the popes and the emperors, even though the rulers of the two countries belonged to different camps. An indication of this is the good relationship enjoyed by Vratislav II (titular king of the Czechs) and King László of Hungary. Senior Hungarian priests also maintained relations with Czech bishops. For instance, Bishop Gebhard travelled from Prague through Hungary, where he died in Esztergom.

KRISTÓ GYULA

A magyar államalapítás

A magyar államalapításról aligha lehetséges anélkül szólni, hogy ne határoznám meg azt, mit értek államon. Ez természetesen önálló előadás tárgya lehetne, és ráadásul nem is elsősorban történeti, hanem történetfilozófiai előadásé. E helyütt legyen elég annak megállapítása: az államon nagy embercsoportok felett kevés ember akarata szerint, kényszerítő erő alkalmazásával kiépített és gyakorolt hatalmi rendszert értek. E definíció kapcsán két megjegyzést szeretnék előrebecsátani. Először: az általam adott meghatározásból eleve adódik az a következtetés, hogy az állam nem létesül, hanem létesítik, nem alulról felfelé épül, hanem felülről lefelé haladva építik ki, azaz nem feltétlenül szerves fejlődés eredményeképpen áll elő, hanem felülről lefelé ható kényszer következtében hozzák létre. Ez azt jelenti, hogy a történésznek figyelmét nem elsősorban az állam hosszú időn át alakuló előzményeire vagy feltételeire kell fordítania (mert egyáltalán nem biztos, hogy ilyeneket talál), hanem sokkal inkább azokra a hatalmi központokra, ahol az erő összpontosul, és ahol állam létesítésére irányuló elszánás tettekben jelenik meg. Mert ahol kellő erő és szilárd elszánás van, ott megszületik az állam (még ha rövid ideig áll is fenn), ahol pedig ilyen nincs, a kísérlet – ha egyáltalán elindul – hamvába hull. Az állam fogalmával különféle további ismérveket szoktak kapcsolatba hozni. Ilyenként említik a területiség elvének érvényesítését vagy a vallási homogenizációt, azaz egyetlen vallás uralkodóvá tételét. Ezek azonban nem általában az államnak, hanem csak egy meghatározott államtípusnak az ismérvei. Másodszor: fontos tanulsága a történelemnek, hogy az egyes államok nem annyiféle formát öltenek, ahányféle konkrét, egyedi erő aktivizálódik állam létrehozása céljából. Az egyes államok megszületésében az utánzásnak, az átvételnek óriási szerepe van. A történelem különböző időszakaiban legyen elég keleten a Türk, nyugaton a Frank Birodalom, ez utóbbi utódállamai, majd az angol államiság, a 20. században egy szűk földrajzi és kronológiai keretben a szovjet államszervezet, napjainkban pedig globalizálódó jelleggel az Egyesült Államok berendezkedése modell értékű voltára utalni. Az imént tett két megállapítás között korrelatív kapcsolat van. Ha ugyanis az állam szerves fejlődés eredményeképpen alakulna ki, akkor igen sokféle államtípus jönne létre, amely nem adna teret az idegen példa másolásának. Ha viszont az idegen minták meghatározó jelentőségűek, nem állhat helyt a hosszas belső fejlődésről szóló elképzelés.

Mindezt a magyar államalapításról szóló előadás bevezetőjeként elmondani nem tűnik haszontalannak. A magyar államalapítás legfontosabb sajátosságát, európai kuriozitását ugyanis magam abban látom, hogy ez kétszer történt meg, kétféle minta másolása révén. Az egyik államalapítás időben a 850-es évekhez, térben pedig a dél-ukrán steppéhez kapcsolódik. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár leírása szerint a magyarok történetileg első fejedelmét „a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén” állították élre.¹ Ennek a tudósításnak a hitelét olyan, kétségtelen hitelű forrás igazolja, mint a Dzsajhánihagyomány 880 körüli alapszövege, amely szerint a magyarok ekkor valóban kazár mintájú uralmi szervezetben, szakrális kettős fejedelemségi rendszerben éltek,² amelyben még a főfejedeleme *künde* neve is a kazároktól került át a magyarokhoz.³ Az erő és az elszánás 850 táján tehát a kazároknak volt meg ahhoz, hogy a magyarokat nekik alávetett bábfejedelemségbe szervezzék. E fejedelemség belső feltételeivel a magyarok nem rendelkeztek, hiszen ezt megelőzően laza szálakkal egybefűzött törzsszövetségi rendszerben éltek, Konstantin szerint „sem saját, sem idegen fejedeleme felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük”,⁴ azaz törzsfők. A rangemeléssel, a Magyar Fejedelemség létesítésével a kazárok azt akarták elérni, hogy a mindinkább erőre kapó magyarok bent maradjanak a Kazár Birodalomban. S hogy tervük rövid távon bejött, az mutatja, hogy 860 táján magyar haderő kazár katonai kontingens részeként a Krím-félszigeten hadakozott.⁵ A Magyar Fejedelemség kazár megszervezése tehát kazár érdekeket szolgáló óvintézkedés volt. S hogy a kazárok nem véletlenül tartottak a magyarok kiválásától, az mutatja, hogy a 880 körüli Dzsajháni-féle szövegben már nyoma sincs a magyarok kazár függésének, jóllehet a messze keletről, a belső-ázsiai türköktől (vagy akár a még korábban élt zsuanszuanoaktól, sőt a szienpiktől) származó nomád uralmi rend a kazár fennhatóság letétele után is megmaradt a magyaroknál, feltételezésem szerint alapelemeiben egészen a 10. század végéig, bár zenitjén túljutva fokozatosan hanyatlott és erőtlenedett, a központi irányítást az egyes törzsek szerepének megnövekedése váltotta fel.

A másik magyar államalapítás egészen más alapvetésen történt. A magyarok ezen második, új államiságának előzményeit hasztalan keresnénk a 10. században, sehol nem lelnénk nyomára. Ez ugyanis – a kazár típusú nomádállam létesítéséhez hasonlóan – szintén nem rendelkezett számottevő előzményekkel. A 10. század nagyobbik részében a magyarok kalandozó hadjáratokat folytattak, ezek nyugat felé 955-ig, délkeleti irányban 970-ig tartottak. E körülmény önmagában mutatja, hogy különböző magyar törzsek, illetve törzsi csoportok önálló-

1 A honfoglalás korának írott forrásai. (= HKÍF) Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) 124–125.

2 HKÍF 29–48.

3 *Ligeti Lajos*: Régi török eredetű neveink. Magyar Nyelv 1979. 267–269.; *Uő*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 254.

4 HKÍF 122.

5 HKÍF 160. Ld. még: *Czeglédy Károly*: Árpád és Kurszán. (Az Árpád-ház megalapításához). In: *Uő*: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1985. (Budapest Oriental Reprints. Series A 2.) 119.

an, egymástól, illetve a központtól függetlenül alakították a maguk politikáját. A 895-ben a honfoglalással új földrajzi környezetbe került magyarság kiszakadt a végtelennek tetsző steppe világából, és olyan térség lakójává lett, a szűk, vizekkel sűrűn szabdalta Kárpát-medencéé, amelyben tartósan nomadizálni, a korábbi életformát fenntartani már nem volt lehetséges. Ugyanakkor ebben a térségben a kelet-európai steppétől gyökeresen eltérő hatalmi és civilizációs hagyományok érvényesültek. Meghatározó jelentőségű volt – bár korszakonként eltérő súllyal – a különböző neven szereplő nyugat-, illetve délkelet-európai nagyhatalmak befolyása. A Nyugat- és a Keletrómai Birodalom, ezt követően a frank, majd német és a bizánci államiság érdekszférája igen gyakran a Kárpát-medencében találkozott és ütközött. Az a körülmény, hogy a magyarság csak a 940–960-as években kezdett békés szándékkal tájékozódni előbb délkeleti, majd röviddel utóbb nyugati nagy szomszédjai felé, annak a steppei nomád kötődésnek az erejét mutatja, amely 895-öt követően évtizedeken át hatott a magyarságra. Még 942-es szóbeli információra visszamenő írott forrás is arról szól: a magyarok „nomádok, mint a beduinok. Városaik nincsenek sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken”.⁶ Mindenesetre a 940-es évek vége óta előbb több ízben is Bizánc, 962 táján a Római Pápaság, majd 972-ben a Német-római Császárság felé történő tájékozódás, illetve kapcsolatfelvétel annak felismerésére mutat, hogy az új környezetben új politikai irányvonalak kimunkálása vált a magyarság számára szükségessé.⁷ Ez egyszersmind annak is a jele, hogy a 10. század közepén már nem a fejedelmi központ a cselekvő tényező, hanem a különböző törzsi csoportosulások, ezek testesítették meg akkor azt az – éppen még elégséges – erőt, amelyen államaik felépülhetnek.

E több irányba történő tájékozódások, kapcsolatfelvételi próbálkozások jelentőségét nem szabad túlértékelni. A legnagyobb hozadéka ezeknek a kereszténység valamelyik – latin vagy bizánci rítusú – formájának felvétele volt, de ez is igen szerény eredményekkel járt csupán. Az egész térségben megfigyelhető gyakorlatnak megfelelően a keresztységben elsősorban a fejedelem és udvarának tagjai, valamint az előkelők részesültek, vagyis viszonylag szűk körre terjedt ki az. A Kárpát-medence keleti térségében, Gyula országában 950 táján befolyáshoz jutó bizánci egyház még 50 év múltán sem tudta a vidék népességét keresztény hitre téríteni. Elfogulatlan nyugat-európai forrás, a Hildesheimi Évkönyv az 1003. esztendő alatt azt jegyezte fel, hogy István magyar király „Gyula király [...] országát erőszakkal a keresztény hitre kényszerítette”.⁸ A Kelet-Magyarországon 950 tája óta működő görög térítő püspökség fél évszázad alatt, 1003-ig nem jutott el odáig, hogy a népesség nagyobbik részét kereszténnyé tegye. Pedig ehhez a bizánci egyház – ahol a cesaropápiszmus rendszere érvényesült – Bizánc ál-

6 HKÍF 65.

7 Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) 17–38.

8 Az államalapítás korának írott forrásai. (= ÁKÍF) Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) 214–215.

lami erejét is igénybe vehette volna. Egy görög eredetire visszamenő szláv kútfő meglepő őszinteséggel fedi fel a görög térítés sikertelenségének okát. E szerint, miután a kereszttségben István nevet kapott Gyula „igaz keresztény hitben” elhunyt, „keletről, északról és délről számos nép tört elő, attól kezdve már sok lázongás és pusztítás zúdult a görögök birodalmára, úgyhogy ezt a peon [magyar] népet nem tudták hamarjában megerősíteni a keresztény hitben [...] Látván a görögöknek számukra kedvező elerőtlenedését, a latinok a peonokat, [...] Rómából felkerekedvén, [...] istentelen hitükre kényszerítették”.⁹ Vagyis Bizánc nem tudott kellő állami erőt biztosítani a kritikus évtizedekben, a 10. század második felében a kárpát-medencei görög térítés nyomatékosságára. A történelmi körülmények ezt a híradást mindenben alátámasztják, hiszen a korszak bizánci császárai jobbra délen és keleten (Kis-Ázsiában, Szíriában, Palesztinában, Arméniában és Abháziában) hadakoztak, északon pedig minden erejüket az évtizedeken át tartó bolgár háború kötötte le.¹⁰

Nem ért el ennél több sikert a 970-es években az a nyugati (latin rítusú) térítő akció sem, amely a Kárpát-medence nyugati részét, az Árpádok törzsi államát érte. E nagy lendülettel, I. Ottó császár személyes utasítására 972-ben indult vállalkozás néhány év alatt kifulladásra. Itt is odáig jutottak a fejlemények, hogy a fejedelemnek, Gézának térítő püspöke lett, aki őt, udvara tagjait és a főembereket megkeresztelte, de a nép körében nem ért el eredményeket. Géza első felbuzdulásában, politikai számításból, a kereszténység lelkes hívévé vált, de amikor úgy látta, hogy a viszonyok nem indokolják buzgalmát, az alábbhagyott. Még mellette állt püspöke, amikor már visszafordult a pogány hit felé. Egy kortárs forrás, merseburgi Thietmar jegyezte fel, hogy Géza „a mindenható Istennek, de [más] istenségek hiú képzeleteinek is áldozott, s midőn főpapjától szemrehányást kapott ezért, magáról azt állította: elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy ezt megtehesse”.¹¹ A mozgásterét veszített térítő püspök eltávozott Géza udvarából, így nem csodálható, hogy 985-ben már az Árpádok törzsi területéről – évtizedek után először – magyar becsapás érte a Német Birodalmat, nevezetesen annak a passauai püspökségnek a területét, ahonnan szintén érkeztek 972 táján térítők a Kárpát-medencébe.¹² Hogy a 972-vel kezdődött nyugati térítés milyen csekély eredményeket ért el, két körülmény igazolja. Egyrészt 974 és 996 között, tehát csaknem negyedszázad alatt egyetlen adatunk nincs arra, hogy latin térítés folyt volna a Kárpát-medence nyugati részében. Ugyanakkor mintegy koronatanúként rendelkezésünkre áll a Magyarországon 1003–1008 között éveket eltöltött Querfurti Brúnó híradása, aki szerint Nyugat-Magyarországon Sarolt, Géza felesége, Gyula leánya „vezetése alatt kezdődött el a keresztény hit, de pogánysággal vegyült össze a beszennyezett vallás, és rosszabb kezdett lenni a barbárságnál

⁹ HKÍF 178–179.

¹⁰ *Olajos Teréz*: Bizánc. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged, 2000. 238–239.

¹¹ ÁKÍF 112–113.

¹² Erre és Géza fejedelem értékelésére ld. *Kristó Gyula*: Géza fejedelem és István király. Actas 2000. 3. sz. 25–27., 32.

ez a tétlen és bágyadt kereszténység”.¹³ Vagyis a 11. század elején Querfurti Brúnó környezetében senki nem volt, aki emlékezett volna a 972-ben megkezdődött, ám rövidesen elakadt nyugati térítésre. Nem is kell ezen csodálkozni, hiszen egyetlen egyházi intézmény sem jött létre ekkor, sem székhelyhez kötött püspökség, sem bencés apátság, a térítő püspökség pedig a püspök távoztával megszűnt. Sarolt, Géza felesége, egyszersmind a Konstantinápolyban ortodox hitre tért Gyula leánya a 980-as években a keleti rítusú hitet kezdte terjeszteni Nyugat-Magyarországon, s ennek emléke már csak azért sem enyészett el Querfurti Brúnó 11. század eleji térítéséig, mivel legalább egy egyházi intézmény, a veszprémi görög apácakolostor őrizte Sarolt akciójának emlékét.¹⁴ Persze, a Kelet-Magyarországon is eléggé erőtlenné keleti kereszténység számottevő sikereket Nyugat-Magyarországon sem mondhatott magáénak, hiszen Sarolt maga is inkább nomád fejedelemszöveg volt még, semmint keresztény elvek szerint élő hívő. Thietmar szerint Sarolt mértéktelenül ivott, katona módjára lovagolt, és embert is ölt.¹⁵

Úgyszintén nem szabad túlértékelni azokat az állami kapcsolatokat, amelyek a Német-római Császárság és az Árpádok törzsi állama, vagyis Géza között voltak vagy inkább lettek volna. Tény, hogy 973 húsvétján 12 magyar főember jelen volt I. Ottó quedlinburgi udvarában más közép- és kelet-európai uralkodók és megbízottaik társaságában.¹⁶ Hogy miről tárgyaltak, és hogy miben egyeztek meg, nem tudjuk. Az is csak feltételezés, hogy e tucatnyi magyar előkelő Gézát képviselte. De ez a kapcsolatok kezdete és vége is egyszersmind I. Ottó néhány héttel a quedlinburgi birodalmi gyűlés után meghalt, fia (II. Ottó) egész életében, unokája (III. Ottó) pedig 996-ig nem tanúsított semmiféle érdeklődést a Kárpát-medence iránt. Hasonló elzárkózás figyelhető meg a magyarok részéről is a birodalom felé. Jellemző, hogy a III. Ottó kiskorúsága idején az anyja, Theophanu által rendszeresen megtartott quedlinburgi húsvéti gyűléseken egyetlenegyszer sem találkozunk magyarokkal, noha külföldiek megjelentek ott.¹⁷

A szembeötlő változás jelei 996-tal kezdődnek. A magába zárkózás és a mozdulatlanság évtizedei után ettől kezdve pezsgeni kezdtek az események a Kárpát-medencében, és ezek vezettek el a második magyar államalapításhoz. A kezdeményezés Szent Adalbert prágai püspöké, aki – mint követőjétől, Querfurti Brúnótól tudjuk – „olykor követeket küldte, olykor pedig saját maga ment a közelben elhelyezkedő magyarokhoz, s miután kissé eltávolította őket a bűntől, a kereszténység árnyékát nyomta rájuk”.¹⁸ Vagyis Adalbert volt a latin

13 ÁKÍF 83.

14 Csorba Csaba: Gondolatok a keresztény magyar állam és egyház szervezéséről. Honismeret 2000. 3. sz. 5–8.

15 ÁKÍF 113.

16 ÁKÍF 109., 214., 237–238.

17 Koszta László: Németország. In: Európa és Magyarország Szent István korában i. m. 71.; Ferdinandy Mihály: III. Ottó, a szent császár. Bp. 2000. 197., 205.

18 ÁKÍF 81.

keresztény világban szinte az egyetlen, aki már 996-ot megelőzően foglalkozni kezdett a magyarokkal, amihez Prágának Esztergomhoz földrajzi értelemben közeli volta is hozzájárult. Querfurti Brúnó őszintén bevallja, hogy térítőként Adalbert kevés sikert ért el Nyugat-Magyarországon, de más forrásból tudjuk, nevéhez fűződik Géza fiának, Vajknak (a későbbi Szent Istvánnak) a megkeresztelése,¹⁹ és Adalbert esztergomi tartózkodásai során, mint István alkalmi nevelője, komoly befolyást gyakorolt Istvánra. Bár nincs rá forrás, de erős a feltételezés, hogy Adalbert volt a kezdeményezője és kivitelezője István és a bajor hercegleány, Gizella 996-ban létrejött házasságának.²⁰ Gizellával népes kíséret érkezett Bajorországból, papok és lovagok egyaránt.²¹ A papok hozzákezdtek a lényegében pogány országrésznek, az Árpádok törzsi állama népességének keresztény hitre térítéséhez, a lovagokra pedig rövidesen nagy szüksége lett Istvánnak. Gizella kezdeményezésére vetették meg az első, székhelyhez kötött kárpát-medencei latin egyházmegye, a veszprémi püspökség alapjait.²² Adalbert lehetett az, aki felhívta III. Ottó figyelmét a magyarokra, egyáltalán ráirányította a 996-ban császárrá emelt uralkodó figyelmét a közép-európai térségre. E tájt jöttek Csehországból Magyarországra számosan Adalbert munkatársai és tanítványai közül, ők alapították meg ugyancsak 996-ban a pannonhalmi bencés monostort, az első latin rítusú szerzetesi közösséget Magyarországon. Amikor Géza fejedelem 997-ben meghalt, és kijelölt utóda, István ellen a pogány érzelmű Koppány fellázadt, Istvánnak immár nem csupán Gizella kísérete nehézfegyverzetű lovagjai álltak rendelkezésére, hanem mutatnak nyomok arra, hogy III. Ottó reguláris német csapatokat bocsátott István segítségére.²³ Míg a Bizánci Birodalom nem részesítette hathatós támogatásban Gyulát, majd annak fiát, a szintén Gyula nevet viselő erdélyi fejedelmet, addig a Német Birodalom és a nyugati latin világ 996 után ezernyi módon juttatta kifejezésre segítő készségét István iránt.

Ennek szimbolikus jelentőségű kifejezése az István számára III. Ottó császár kegyéből és biztatására II. Szilveszter pápa által küldött korona volt. Ennek időpontját a magyar hagyomány már a középkorban 1000–1001 fordulójára, vagyis mai fogalmaink szerint az ezredforduló napjára tette, de a források tükrében inkább annak van nagyobb valószínűsége, hogy erre 1001 tavaszán került sor. A korona elnyerésével István hatalmához új, keresztény legitimitációt nyert;

19 ÁKÍF 275.

20 *Szántó Konrád*: Szent Adalbert közreműködése Szent István és Boldog Gizella házasságának létrejöttében. In: *Strigonium antiquum*. IV. Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt. Szerk. Hegedűs András–Bárdos István. Esztergom, 2000. 39–42.

21 *Kristó Gyula*: Gizella királyné kísérete Magyarországon. In: *Gizella királyné (985 k.–1060)*. Szerk. Koszta László–Homonnai Sarolta. Veszprém, 2000. (Vár ucca tizenhét 8/1.) 61–64.

22 *Kristó Gyula*: Szent István püspökségei. In: *Új: Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged, 2000. 122–123.

23 *Kristó Gy.*: Géza fejedelem és István király i. m. 31–32.; *Veszprémi László*: A hadszervezet Szent István korában. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Szerk. Kristó Gyula. Bp. 2000. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27.) 37.

ezzel az aktussal megszületett a keresztény Magyar Királyság. Annak megvalósítása, amit államon értünk, jószerével a koronázás, vagyis 1001 után került csak napirendre. Ettől kezdve jutott István olyan helyzetbe, hogy felesége, a szorosan mellette álló idegenek, túlnyomórészt németek, valamint kisszámú hazai híve támogatásával hozzákezdhesen akaratauk szerinti hatalmi rendszer kiépítéséhez nagy embercsoportok felett, kényszerítő erő alkalmazásával. Ezt két síkon végezte el. Egyrészt az apjától örökölt nyugat-magyarországi területen rögvest hozzákezdett az új rend kiépítéséhez. Létrehozta itt 1001-ben az esztergomi érsekséget, valamint a győri püspökséget. A nyugati rítusú kereszténység szolgált az eszmei homogenizáció eszközeként. Nekilátott a közigazgatás megszervezéséhez. Ezzel a vérségi kötelék helyett a területi elvet tette társadalomszervező elvévé. 1009-ben már legalább öt vármegye állt a Dunántúlon. Törvényeket alkotott, amelyeket írásba foglaltatott, nem rejtve véka alá, hogy ebben régi és új császárokat utánozott, s mint a szöveg vizsgálata kimutatta, valóban frank törvénykezési emlékek és nyugati zsinati határozatok hagytak nyomot benne. Törvényében kimondta a magántulajdon szentségét, amelyen mint alapelvek új berendezkedése nyugodott. Hozzákezdett a szabadok lesüllyesztéséhez, alattvalóit adóztatni kezdte. Pénzt veretett, amelyben erőteljes német hatás érvényesült. 1002-ben kiadta első, a pannonthalmi bencés monostor javára szóló oklevelét, amelyet egy német császári írnok készített el. Másrészt ezzel párhuzamosan elkezdte „hosszú menetelését” annak érdekében, hogy tényleges fennhatóságát a hajdani Magyar Fejedelemséget alkotó valamennyi törzsre kiterjessze. Ezek a törzsek, törzsi államok a 10–11. század fordulójára gyakorlatilag teljesen függetlenné váltak a királytól. Paradox helyzet, hogy István akkor lett király, amikor a Kárpát-medence kis területén tudta csak valóságos uralmát érvényesíteni. Királysága szolgált annak eszközeként, hogy fegyverrel vagy békés alku révén kiterjessze hatalmát a Kárpát-medence egészére. 1003-ban az erdélyi Gyula „király”, ezt követően a dél-erdélyi Keán, 1008-ban a délkelet-dunántúli fekete magyarok, 1028 táján pedig a Maros-vidéki Ajtony ellen vívott fegyveres belháborút (nyilván hatékony német közreműködéssel), a medence középső területein országló Aba Sámuellel és Vatával pedig kiegyezett. Amit István nyugat-magyarországi uralmi területén kikísérletezett, kialakított, azt importálta a levett vagy megnyert törzsi vezetők területére. Így került át oda a püspökségi szervezet, a közigazgatás keretét szolgáló vármegye, így jutottak el oda István törvényeinek rendelkezései, különböző veretekben készített pénzei.²⁴ A magyar államalapítás írott forrásokból kihámozható folyamatát a régészeti emlékek éppen nem ott tudják igazolni, ahol eddig gondolták (pl. a kétélű kardok tévesen Géza korára tett elterjedése révén²⁵), viszont mindazzal be lehet mutatni, ami az új berendezkedés mai napig el nem enyészett tárgyi hagyatékát képezte, tehát a vármegyék központjaiul szolgáló,

24 Szent István életére, valamint az itt röviden összefoglalt eseményekre legújabban ld. *Kristó Gyula*: Szent István király. Bp. 2001.

25 Vö. *Kovács László*: Szablya–kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltetéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 1990. 39–47.

túlnyomórészt föld-fa várak,²⁶ valamint kőből épült egyházi intézmények (templomok, kolostorok) feltárással,²⁷ István pénzeivel²⁸ stb.

A magyarság az egyetlen uráli (finnugor) nyelvet beszélő nép nyelvrokonai közül, amelyik lovas nomáddá lett, ugyanakkor a magyar a világ egyetlen népe, amely a steppe nomádjai közül nyelve megőrzésével európai típusú (feudális) államot alapított. A megfogalmazás azonban így pontatlan, mert – gazdag történelmi tapasztalat birtokában állítható – a nomád csak nomádállamot tud létesíteni és nem európai típusú államot. Az ellentmondást úgy lehet feloldani, ha kimondjuk: István államát nem a nomád honfoglalók nomád vagy a nomádságot éppen feladó dédunokái alapították.²⁹ A magyarok képviselte világtörténelmi kuriózum csakis úgy jöhetett létre, hogy a nomád magyar vezető rétegnek, illetve egyes sarjainak találkozniuk kellett az európai típusú feudalizmus és az ezzel karba öltve járó latin rítusú kereszténység képviselőivel. E kettő nászának – képletesen szólva: István és Gizella frigyének – gyümölcse az európai típusú magyar állam. Ebben roppant erősek voltak a német hatások, hasonlóan ahhoz, miként egykor a Magyar Fejedelemség létesítésében a kazár impulzusok. Ennek a középkori magyar hagyomány is tudatában volt, hiszen a magyar krónika egy helye szerint németek „tanácsára és segítségével állítottak királyt a magyarok fölé, sok magyar nemeset taszítottak rút szolgaságra, akik Koppány vezérhez csatlakoztak, és a keresztséget meg a hitet elutasították”.³⁰ Ugyanakkor a magyar állam sajátosan magyar jellegét, egészen rövid időszakoktól eltekintve függetlenségét meg tudta őrizni. A fenti áttekintés bizonyíthatja, hogy a magyar állam nem a társadalom méhéből hosszas kihordási idő után bújik elő, hanem felülről elindított – német ihletésre, németek és magyarok által vezényelt – intézkedések hozták létre. Ez a magyarázata annak, hogy az európai típusú (feudális) magyar államnak nincsenek 10. századi előzményei, merthogy nem a korábbi viszonyok eredményezték államot, hanem az állam teremtette meg a maga által szükségesnek tartott gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai viszonyokat. Ez a körülmény a későbbi magyar történelmi fejlődésen is rajta hagyta lenyomatát, hiszen az államot megtestesítő királyi hatalom az egész 11–12. században még közép-kelet-európai viszonyok között is hallatlanul erős és túlsúlyos volt, ami miatt a feudális széttagozódás (a feudális fejlődés oly sajátos velejárója) Magyarországon sokáig nem tudott igazán lábra kapni, és ami miatt a társadalom csak viszonylag későn kezdett hozzá önmaga megszervezéséhez.

26 Bóna István: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998.² passim.

27 Marosi Ernő: A „művészet” Szent István korában. In: Államalapítás, társadalom, művelődés i. m. 75–83.

28 Kovács László: Szent István pénzverése. In: Államalapítás, társadalom, művelődés i. m. 93–100.

29 Bálint Csanád: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: A honfoglalásról sok szemmel. I. Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Bp. 1994. 46.

30 ÁKÍF 365.

GYULA KRISTÓ

THE FOUNDATION OF THE HUNGARIAN STATE

Peculiarly and uniquely, the foundation of the Hungarian state took place twice –and through the adoption of two different models. Firstly, in the 850s, without any domestic antecedents, a nomad-type of state modelled on the Khazar state emerged among the Magyars. This apparatus essentially fell apart in the second half of the tenth state and was replaced by the autonomous structures of the various tribes (tribal states). When the Magyars arrived in the Carpathian basin, they found themselves in a new cultural-civilisational environment, in which it was impossible for them to continue their nomadic livestock farming methods indefinitely. From the middle of the tenth century, the various tribes attempted to establish independent church and state relations with the great neighbours to the west and the southeast, i.e. the Holy Roman Empire and Byzantium. Such attempts, however, were rather fruitless. Indeed, in the late tenth century, even the modest achievements were declining. It was King Stephen who began building the second Magyar state based on the German model. Once again there were no domestic antecedents. The new construction demonstrated a strong German influence, beginning with the marriage of Stephen to Princess Gizella of Bavaria in 996. This was followed by the development of public administration in Hungary, the establishment of the Christian church, the introduction of official Latin language documents, the legislature, minting, taxation, and restrictions on freedoms. Stephen experimented with the German models in the western part of the Carpathian basin and then pushed them forward to the entire basin through peaceful negotiation with the tribal leaders or by imposing his will upon them. Hungarians are the only nation in the world to have successfully made the transition from a life on the steppes to the formation of a European-type (feudal) state while preserving their ancient language. This success was due to the fact that Stephen – whose forefathers had been nomad and pagan and whose father had wavered in his faith and had sought to rule in the old manner – turned to the West out of his own mental conviction rather than for tactical reasons. Thus, while accepting impulses from the West, Stephen was always careful to preserve the sovereignty of his state. Rather than Magyar nomads, it was in fact a Hungarian elite that had renounced its former nomadic way of life and had formed an alliance with the West that established the new state.

A magyarok és a frank–bajor Ostmark

I. Terminológia

A 9. századi frank–bajor Ostmark már pusztán hatalmas kiterjedése miatt is különbözött a 10. és a későbbi századok bajor dunai grófságától, vagyis Ausztriától. A frank–bajor határgrófok prefektúrája, amely elvileg egyúttal Morvaország és Szlovákia felügyeletét is ellátta,¹ a Traun folyónak ma Felső-Ausztriában található torkolatától a Dráva mai magyar–szerb határt elválasztó torkolatáig, a Szávának a Sziszecktől keletre elhelyezkedő szakaszától egészen a szlovén–olasz határig, valamint a Drávától felfelé Kelet-Tirolig, egészen a salzburgi Lungauig, illetve a felső- és alsó-ausztriai–stájer Meszes Alpokig terjedt ki. Ennek az óriási területnek a szétesése 900 körül következett be, azaz a magyarok pannóniai letelepedésének idején. A szász császárok uralkodása alatt csak a nyugati területeken, a Karintiai Hercegségben és a Babenbergi Grófságban sikerült újfent helyreállítani.²

Habár több nyelvben már szilárdan rögzült az a kifejezés, hogy a „magyarok honfoglalása Pannóniában”, ez azonban hamis asszociációkat kelthet. A „honfoglalás” joggal jelentheti a norvégok, illetve más skandináv népcsoportok letelepedésének folyamatát: ezek a népek ugyanis valóban teljesen lakatlan területet vettek birtokba, szemben a többivel, ahol honfoglalás helyett inkább hon-elfoglalásról beszélhetnénk, mint ahogy azt Feszty Árpád felkavaróan szép körképe is ábrázolja.³ Célszerűbb lenne tehát a magyarok pannóniai letelepedéséről beszélni. Ez a fogalom azt a tényt is jobban érzékeltetné, hogy az országot eredetileg magyarok és nem „a” magyarok népesítették be. A letelepedés maga pedig nem

1 *Herwig Wolfram*: Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit. Wien, 1995. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Erg. Bd. 31.) 49. skk., 175. skk. és különösen: 298. skk.; *Uő*: Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907. Wien, 1995. 212. skk.

2 *Karl Brunner*: Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert. Österreichische Geschichte 907–1156. Wien, 1994. 48. skk.

3 *Herwig Wolfram*: Landnahme, Stammesbildung und Verfassung. Überlegungen zu „Vorträge und Forschungen 41, 1 und 2”. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 1996. 161–169., különösen: 162.

a terület meghódításának az eredménye volt, hanem az Európába érkező új jövevények többségéhez hasonlóan őket is először mint segédcsapatokat vetették be és telepítették le. Nem téves az állításunk tehát, miszerint a magyarok először Magyarországon váltak magyarrá.

Mit is jelentett tehát Pannónia abban az időben, amikor a magyar nép kialakult? A kora középkori geográfusok többféle, egymásnak sokszor ellentmondó hagyományt dolgoztak fel, amelyek különböző időszakokból származtak és más-más valóságot tükröztek vissza. A gót–langobárd–mediterrán származású földrajztudósok számára Pannónia nem volt több, mint a Dráva és a Száva között elterülő ország. A 9. századi frankok és különösen a bajorok ezzel szemben a Dráva és a Duna között főképp a régi római provinciá(ka)t jelzik, miközben a Budapesttől északra található Dunakanyarról megfélemedeznek, a Dráva folyásának irányát délről északra feltételezik és így a Dunát csak mint az általuk elképzelt Pannónia északi részét ismerik.⁴ Ez a rendszer néhol a *tota Pannonia* képét is megőrizte, ahol a Dráva csak a tengelyt és nem az északi vagy a déli határt alkotta.⁵

II. Az események áttekintése

Más esetekhez hasonlóan a magyarok esetében is tájékozottabbnak tűnik a reimsi Hinkmar érsek mint a keleti frank források. Míg utóbbiak említést sem tesznek a magyarokról, addig Hinkmar már 862 körül arról tájékoztat az *Annales Bertinianibus*, hogy ebben az évben „a [keleti frank] népek számára eddig ismeretlen ellenség, akit magyarnak neveznek, [Német Lajos] birodalmát megtámadta”. Az egy évvel későbbi alemann évkönyvek szerint „a hunok egy népe megtámadta a kereszténységet”.

A legtöbb népéhez hasonlóan a magyarok származását és kilétét sem tudjuk egy mondatban kellően megvilágítani. Témánk esetében elegendő, ha Bíborban-született Konstantin bizánci császár *Lebedia*ját vesszük számba elsőként. A mű szerint a magyarok alkalmazkodtak nomád környezetükhöz, ám a besenyők elűdözték őket. A menekülőket az Etelközben fogadták be, azaz a Dnyeper, a Kárpátok és a Duna torkolata között. Itt a kazárok fennhatósága alá kerültek, akik-től átvették azok uralmi formáját és életmódját. Nem sokkal 900 utánig létezett egy magyar szakrális fejedelem, akit kendének neveztek, és ezzel ez volt a harmadik legnagyobb kazár címet viselő személy. Ezzel egyezik az a hír, miszerint Árpádot a kazárok tették meg a magyarok uralkodójának. A Krímről a kazárok felé vezető útja során Konstantin-Cirillt, a későbbi szláv apostolt egy csapat „farkasok módjára üvöltő” *ugri* támadta meg. A hódítások, az alá- és fölérendelések olyan etnogenetikus folyamatok, amelyeknek mindig valamilyen reakció az eredménye: felkelésekre és szétválásra kerül általában sor. A kazárok egy része,

4 H. Wolfram: Salzburg i. m. 68–71.

5 H. Wolfram: Grenzen und Räume i. m. 326. (261. sz. jegyz.)

a kabarok, elszakadván a kazár kagántól, csatlakoztak a magyarokhoz. Ekkor azonban újra megjelentek a besenyők, és mindkét csoportot nyugatra üldözték. A magyarok és a kabarok összetartozása már 881-ben is megmutatkozott, amikor a bajoroknak Bécs térségében a magyarokkal, majd utána Pöchlarnál a kabarokkal kellett felvenniük a harcot. A Salzburgi Évkönyvek e híradása nemcsak Bécsről tesz említést első ízben, hanem itt olvashatóak az első bajor feljegyzések is a magyarokról, jöllehet a mű maga csak 950 körül keletkezett. Bécs és a magyarok tehát együtt kerültek bele a Nyugat történetébe, amely kapcsolat, a viharos kezdet ellenére, mind a mai napig fennmaradt.

A nyugati és a keleti hatalmak stratégiai terveiben hamar szerepet kapott az „avarok szkíta–hun” népe, amelyet „magyarnak hívnak”, amelyről – legalábbis úgy gondolták –, hogy ellenőrzésük alatt tartva bevethetik a váratlan vendéggel szemben. 892-ben Arnulf király hadat viselt Szvatoplukkal, a morva fejedelemmel. A nagy harcban 892 nyarán először vettek részt magyar lovasok. Céljuk minden bizonnyal a morvák által megszállt Pannónia volt a Duna déli partján. A háborúzás során igencsak megnőhetett az étvágyuk, mivel 894-re már „egész Pannóniát” legyőzték, és ezzel a 892. évi szövetségeseik területeit is megtámadták. 896-ban a sziszeki fejedelem, Braszlav nem a morváktól, hanem a magyaroktól való fenyegetettség miatt kapta meg Zalavárt (*Mosapurch*).⁶

A magyarok támadásait és győzelmeit hamar Arnulf királyék szemére vetették, hiszen nem sok okuk akadt a bajoroknak a szomszédban tapasztalható pusztítás felett örvendezni. Amikor 899-ben és 900-ban a magyarok Itáliába is betörttek, és a Pó-síkságot módszeresen kifosztották, Pannónián keresztül vezetett az útjuk visszafelé, először délre, majd utána a Drávától északra. Innen még 900-ban az Enns felé irányítottak támadásokat, és „ötven mérföld távolságra” csapást mértek Traun környékére. 900. november 20-án Luitpold megsemmisített egy magyar csapatot Linz környékén, s ennek következményeként emelték az ennsi várat. 901-ben a magyarok vereséget szenvedtek egy karintiai portyázás során. Legkorábban 902-ben, vagy két évvel később, a bajorok vendégségbe hívták a Fischához a magyarok legfőbb vezetőjét, Kurszán (Kussal) kendét. Amikor asztalhoz ültek, a vendégeket orvul megölték. A magyarokkal szemben ugyanis minden eszköz engedélyezett és szükséges volt. Még a morva–bajor ellentétre is fátylat borítottak, és 902-ben a régi ellenségek együtt küzdöttek a vad pogányok ellen, akikre a Hérodotoszra visszanyúló szkíta-toposz szellemében tekintettek.

Vérszomjas, borzasztó szkíták voltak tehát ezek a magyarok, akik nyers húst ettek, vért ittak és „foglyaik darabokra vágott szívét” mint orvosságot vették magukhoz. Minden férfit és idős nőt lemészároltak, a fiatal nőket pedig, mint a barbakokat, összetertették és magukkal hurcolták. Kitűnő íjászoknak bizonyultak és művészien bántak a fegyverrel. Kopaszra nyírt fejjel, egyfolytában lovaikon ültek; s asszonyaik éppoly vadak voltak, mint ők maguk. Aki közülük akart tartozni, annak át kellett vennie hajviseletüket, amit állítólag a morvák meg is tettek.

6 Annales Fuldenses aa. 892., 894. és 896. Ld. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. (= MGH SS) Edd. Friedrich Kurze–Heinrich Haefele. Hannover, 1891.

A magyarok úgy üvöltöttek, mint a farkasok, és a farkast vagy a kutyát totemként tisztelték, illetve esküt tettek felettük. A nyugatiak így vélekedtek a magyarokról, hiszen az újra feltámadt avarokat vagy hunokat látták bennük. Ha azonban a magyarok hunok voltak, akkor ismerték eredetüket. Corvey-i Widukind olvasta Jordanesnél, hogy a hunok ősanái gót boszorkányok voltak, ősatyái azonban a steppe szellemei. Az idegennek tudniillik neve volt, szkíta vagy hun, amelyen keresztül egyben besorolásra került az etnográfiai-földrajzi tipológiában.

Már 900-ben leírta egy bajor megfigyelő, hogy a magyarok „zsákmánnyal megrakodva visszatértek Pannóniába”, valószínűleg a Drávától délre, ahonnan eredetileg elindultak. A letelepedés Pannóniában – amelyet az európai hagyománnyal ellentétben, de teljesen logikusan a Tiszántúlhoz képest Dunántúlnak neveznek a magyarok – ezck szerint Kurszán kende halála után kezdődhetett. A kende meggyilkolása révén a bajorok lélegzetvételnyi szünethez jutottak. Kurszán kikapcsolása kikövezte az utat Árpád és utódai számára, akik a 10. század nagy győztes csatáiban megszilárdították királyságukat – és a 955-ös vereség ellenére – fényesen megvédték azt.⁷

III. A források új értelmezése

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a Karoling évkönyveket az *Epistola Theotmarival* együtt értelmezzük, ami annyit jelent, hogy olyan forrásokat elemzünk, amelyek a magyarok fellépésével egy időben keletkeztek.⁸ Már az első évszám nehézségeket okoz. Az *Annales Bertiniani*, a nyugati frank birodalmi évkönyvek gyűjteménye az európai források közül elsőként említi a magyarokat 862-ben, mégpedig mint Német Lajos birodalmának megtámadóit.⁹ Csak 30 évvel később ejt szót az *Annales Fuldenses* a magyarokról, de még ebben az esetben is csak avarokként, akiket manapság magyaroknak neveznek.¹⁰ Mit jelenthet ez a diszkrepancia az érintettek és a tőlük távol állók között? A nehézségeket fokozta, hogy a 10. század közepén írt Salzburgi Évkönyvek már 881-ben említik a magyarokat és a velük szövetségben álló kabarokat Bécsnél és Pöchlarnnál.¹¹

Amikor a történész nehézségekbe botlik az értelmezés során, azt hajlamos a forrásra fogni és a múlt szerzőit felelőssé tenni. Ez történt az *Annales Bertiniani* esetében is; látszólag elszigetelt jellemzését a magyarokról a bolgárokkal történt összetévesztésnek tartották. Hogy egy ilyen megoldás milyen zsákutcákhoz vezethet, könnyen kiviláglik: az *Annales Bertiniani* a magyarokat mint a Keleti

⁷ H. Wolfram: Grenzen und Räume i. m. 325–327.

⁸ Herwig Wolfram: Wortbruch I. Nachträge zu “Salzburg, Bayern, Österreich”. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1997. 467. skk.

⁹ Annales Bertiniani a. 862. Ld. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. 6. Ed. Reinhold Rau. Darmstadt, 1969.

¹⁰ Annales Fuldenses i. m. a. 892.

¹¹ Annales Iuvavenses maximi a. 881. Ld. MGH SS 30, 2. Ed. Harry Bresslau. Leipzig, 1934.

Frank Birodalom új ellenségeit említi, és újak a bolgárok majd négy évtizeddel a Karoling frankokkal történt első ellenségeskedések után igazán nem lehettek. Ezen túlmenően a bolgárok 862-ben Német Lajos szövetségesei voltak fia, Karlmann, illetve annak morva segítői ellen. Továbbá a 862. évi tudósítás korántsem egyedülálló, hiszen az *Annales Alemannici* egy évvel később arról tudósít, hogy a „hunok népe megtámadta a kereszténységet”. Harmadszor az *Annales Bertiniani* híradásának tartalma nem meglepő, azt nem kisebb személy, mint a reimsi Hinkmar írta, aki pedig kitűnően informált ember volt. Még a Karoling-korból tudta, hogy az ör- és a határgrófok kötelesek voltak évente megjelenni a központban, hogy ott jelentést adjanak és döntéseiket jóváhagyassák.¹² Az *Annales Alemannici* segít megérteni azt is, miért vették a bajorok a magyarokat mint új etnikumot oly későn észre: mert nem jelentettek újat, mert nem volt különös, ha egy hun nép, amint az avarokat nevezték, feltűnt Kelet-Bajorországban vagy Pannóniában.¹³ Ezért a bajoroknak egy teljes emberöltőre volt ahhoz szükségük, hogy az „új” avarokat külön regisztrálják. Még 870-ben is azt az üzenetet küldték a királynak Salzburgból Regensburgba, hogy avar adófizetők élnek Pannóniában.¹⁴ Talán ez a magyarázata annak is, hogy a *Annales Fuldenses* egy szóval sem emlékezik meg a 862/863. évi hunokról vagy avarokról. Ha pedig ezek a források a keleti bajor részről tudósítanak, s tudjuk, hogy a magyar előretörés 899-ig a Karoling-birodalomnak ezt a részét érintette, akkor is szinte kizárólag csak a rákövetkező utódlási civakodásokkal foglalkoznak, és nem az ezekkel együtt járó bajor–morva összeütközésekkel.

Jól ismert Arnulf király 892. évi nyári morva hadjáratának az a mozzanata, hogy magyar lovasokat vetett be, amely egyben az első, a magyarokat avarokként említő fuldai tudósítás dátuma is. A salzburgi érsek, Theotmar említi a magyarokkal kötött szövetséget a pápához írt levelében, a 900. évi *Epistola Theotmaribus*. Ezt a levelet a kutatók eddig nemigen használták fel, mert a forrással szemben újra és újra felmerült a hamisítás gyanúja. Valójában ez a gyanú alaptalan.¹⁵ Theotmar nem csupán hibának tartja Arnulfnak a magyarokkal kötött szövetségét, hanem a morvákat is támadja, akik nézete szerint már „évekkel előtte” szolgálták a magyarokat, sőt, „egy nem kis csoportjukat maguk közé fogadták, azok szokása szerint hamis keresztényekként kopaszra nyírták fejüket és a [magyarokat] rászabadították a keresztényekre”.¹⁶ Ha ezeket az állításokat komolyan vesszük – és nincsen rá okunk, hogy ne így tegyünk –, akkor a 862. évi, illetve a 881. évi magyar támadásokat Bajorföld és a Keleti Frank Birodalom ellen igazolva látjuk. Ezután nagyobb biztonsággal vehetünk fel egy gondolatot,

12 H. Wolfram: Wortbruch i. m. 467. (2. sz. jegyz.)

13 Annales Alemannici a. 863. Ld. MGH SS 1. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hannover, 1826.

14 Conversio Bagoariorum et Carantanorum c. 3. Ld. MGH Studien und Texte 15. Ed. Fritz Lošek. Hannover, 1997.

15 Fritz Lošek, aki a Theotmar-levelet hozzácsatolta a Conversio általa kiadott szövegéhez (ld. az előző jegyzetet), mentette meg az értékes forrást.

16 Theotmar, Epistola – Conversio i. m. 148. skk.

amely egyes részeiben Vajay Szabolcson át egészen Ernst Dümmlerig vezethető vissza.¹⁷

Karlmann azzal próbálkozott 861 és 865 között, tehát 862/863-ban is, hogy morva (és magyar) szövetségeseivel Kelet-Bajorországot és az Inn folyótól keletre fekvő részeket megszerezze apjától, Német Lajostól, és ezeken önálló királyságot rendezzen be.¹⁸ Másfelől 881 volt a nagy 882–884-es háború előjátéka, amikor I. Svatopluk majd teljes Pannóniát elszakította a keleti frank birodalomtól, miközben az országot teljesen feldúlta. Jellemző módon az *Annales Fuldenses* tanúsága szerint a harcok felderítők vagy nyilasok nyitják meg, akiket Svatopluk a Dunán túl küldött a Karoling Pannóniába. Ezek a *speculatores* (egyszer említik őket a morvákkal kapcsolatban, később ez lett a magyar határvédő erők speciális elnevezése) egyértelműen a magyarok és a kabarok a salzburgi évkönyvekben.¹⁹

892 júliusában Arnulf a bevált recept szerint feldúlta Morvaországot három hadsereggel, amelyekhez magyar lovasok is csatlakoztak. A magyarok felé Braszlav közvetített, aki 884-ben III. Károly vazallusa lett, és a frankoktól függő Száva és Dráva közötti fejedelemséget uralta. A négy hétig tartó 892. évi hadjáratot Arnulf király és a sziszeki fejedelem Hengstfelden – a mai stájer Wildon-ban – előbb részletesen megtervezte. Braszlav élettörténete bizonyítja egy magyar csoport előretörését a Száva és a Dráva közötti pannon területen. Ez a csoport azonban nem volt azonos a morvákkal szövetséges magyarokkal.²⁰ Nem lehetetlen, hogy ezek a Szlavóniából származó magyarok – az Árpád-féle csoport (?) –, a morvákkal együtt harcoló magyarok ellen küzdöttek. 892 szeptemberében mindenesetre a Száva-út, szemben a dunaival, nyitva állt. Arnulf király akkortájt állított össze egy követséget a bolgárokhöz, abból a célból, hogy a békét megújítsák, és hogy közös sóembargót hirdessenek meg a morvákkal szemben. „Svatopluk ellenállása miatt” a követség nem tudott „Pannónián keresztül” (a Drávától északra, illetve a Duna mentén) haladni, s ezért ezt a területet Szlavónián keresztül, a Drávától délre kikerülte.²¹

Két évvel később a magyarok ismét áttörtek a Dunán, és 894-ben „egész Pannóniát” legyőzték. I. Svatopluk meghalt; az ő uralkodása alatt élt magyarok lehettek tehát az elsők, akik a frank Pannóniába betörtek. Az *Annales Fuldenses* a Duna másik oldalán élő, nomád életmódot folytató (*peragrantes*) magyarokat említi támadóként.²² Ez a hír egyezne a Theotmar-levél állításával is. Vajon azokhoz a morvákkal szövetséges magyarokhoz sorolhatjuk-e Kurszán (*Cussal*)

17 *Szabolcs de Vajay*: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). Mainz, 1968. (Studia Hungarica 4.) 11. és 13.

18 H. Wolfram: Grenzen und Räume i. m. 162.

19 H. Wolfram: Wortbruch i. m. 468.; *Annales Fuldenses* i. m. aa. 882–884.

20 *Annales Fuldenses* i. m. aa. 884. és 892.; H. Wolfram: Salzburg i. m. 91.

21 *Annales Fuldenses* i. m. a. 892.

22 Az *Annales Fuldenses* i. m. a. 894. először Svatopluk halálát írja le, s csak ezután következik a magyarok átkelése a Dunán. Ezen a ponton félrevezető R. Rau fordítása (ld. *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*. 7. Ed. Reinhold Rau. Darmstadt, 1992.).

kendét, akik első ízben 881-ben jelentek meg a mai ausztriai Duna mentén a kabarokkal? A magyarok és a bolgárok között folyó súlyos és a magyaroknak igen sok veszteséget okozó csaták miatt a bajorok fellélegezhetnek egy kis időre. Ezekre a véres bolgár–magyar harcokra a legnagyobb valószínűséggel a bolgár Kelet-Szlavóniában kerülhetett sor. Arnulf intézkedése, amellyel 896-ban Braszlavra bízta Zalavárt, azzal indokolható, hogy „ebben a térségben megszáporodtak az összetűzések”. Az *Annales Fuldenses* ezen mondata közvetlenül a 896. évi magyar–bolgár konfliktus hosszan tartó bemutatása után következik. A harcok eredményeként, mégha nagy veszteség árán is, sikerült a bolgároknak továbbra is megőrizniük a terület feletti fennhatóságukat. Az összetűzést egy görög–magyar szerződés váltotta ki, amely a bolgárok ellen irányult. Erre a bolgárok Konstantinápoly megtámadásával válaszoltak, azonban hátbatámadás veszélyével kellett szembenézniük, mivel a görög hajók magyar lovasokat tettek a Duna másik partjára. Ezek az események feltételezhetően a Vaskapu²³ és a Száva torkolata között játszódtak le, de a délkeleti frank–bajor határt is nyugtalansággal töltötték el. A magyarok Bizáncnak is segítettek, s a bizánci császár volt az egyetlen, aki a Duna menti letelepedésükre a hagyományos jognak megfelelő formában is áldást osztott.

A bolgárok visszaszorulásával, illetve a Drávától délre eső területeken a frank–bajor jelenlét feladásával nyitva állt a magyarok előtt a szlavón alföld. Csak ezt követően vált szabaddá az út Itália felé. 899–900 folyamán a magyarok tehát először Itáliában törtek előre, majd 900-ban a visszaúton győzték le Pannóniát. Egy későbbi magyar forrás szerint ekkor esett el Braszlav, Pozsony (Bratislava) feltételezett alapítója. A pannóniai csaták mellett a magyarok még ugyanebben az évben Bajorországba – az Ennstől nyugatra eső területekre – is behatoltak, majd ezután tértek „haza” (*ad sua*), Pannóniába. A támadásokkal sújtott Pannónia és az a Pannónia, ahova a magyarok visszatértek, azonban valószínűleg nem ugyanaz a terület volt. Braszlav Pannóniája alatt bizonyára a Drávától északra, a legkorábbi „magyar Pannónia” alatt pedig a folyótól délre eső területeket kell érteni. A 901. évi hiábavaló karintiai támadás a Száva–Dráva közötti területről indult, mivel a támadás célját mint a bajor birodalomnak a legdélibb és nem mint a legkeletibb részét említik, vagyis a magyarok nem keletről, hanem délről támadtak.²⁴

Az ezután következő éveket a magyarok sorozatos veresége jellemezte, keleten és nyugaton egyaránt, úgyhogy már-már arra kell gondolnunk: minden törzs saját szakállára cselekedett. Kurszán kende halála után mégis valamiféle egyezségekre kerülhetett sor. Csak ezután sikerült a magyaroknak Pannóniát a Drávától északra is elfoglalni, ami aztán lehetővé tette a 905–906. évi döntő csapást a morva birodalom ellen. Itt persze a korábban a morvákkal szövetséges

23 *Constantinus Porphyrogenitus*: De administrando imperio c. 40, 28.: Magyarország a Vaskapunál kezdődik – Corpus fontium historiae Byzantinae. I–II. Edd. Gyula Moravcsik–R. J. H. Jenkins. Dumbarton Oaks, 1962, 1967.

24 H. Wolfram: Grenzen und Räume i. m. 326.; *Uő*: Salzburg i. m. 316.

magyarok tölthették be az előőrs szerepét. A két magyar néprész 907. évi pozsonyi győzelme a bajorok felett biztosította végül egész Pannónia birtokbavételét, vagy legalábbis a Morva Birodalom keleti részének (a mai Szlovákia, illetve Észak-Magyarország területének) elfoglalását az Ennstől keletre elterülő kora középkori Pannóniával és a Fischbacher Alpokkal egyetemben.²⁵

IV. Végkövetkeztetések

Igaz, ami igaz, a kedves Olvasónak meg kellett emésztienie egy s más: honfoglalás helyett a magyarok Kárpát-medencei etnogenezisét – az angolszászok, az alemannok és a bajorok mintájára –, s mindennek a tetejébe harcok a magyar törzsszövetségen belül először a morvák, majd a frankok szövetségeseiként. De van egy jó hírünk is: a pannóniai magyar letelepedés kezdeteinek tárgyalásakor számba vett évszámok közül 896 tűnik a leghitelesebbnek. Ha belegondolunk: a történelem iróniája, hogy az első magyar millenniumot csak azért ünnepelték 1896-ban, mert nem végeztek az előkészületekkel 1895-re. 896-ra azonban Bratislava már bizonyosan visszahúzódott Nyugat-Szlavóniából, s átadta, mert át kellett adnia, országát szövetségeseinek, Árpádnak (?) 892-ben. A Kárpát-medencében lezajlott magyar etnogenezis ezért egyrészt már a kazár (?) kende alatt elkezdődött, aki morva szolgálatban állt a Duna bal partján és a Tisza felső vidékén (Szlovákia, Észak-Magyarország), másrészt Árpád vezetése alatt, aki viszont frank szolgálatban hódította meg a Száva és Dráva közötti Szlavóniát, vagyis a későantik-gót hagyományú Pannóniát.

Ehhez társul még egy megfigyelés, amelyet anélkül iktatunk ide, hogy a jogosan gúnyolt „vegyes érvelés”-nek engednénk: a régészek azt vélik felfedezni, hogy már kevéssel 850 után magyarok telepedtek le az Északi-Kárpátok övezetében, vagyis a morva birodalomban. Mechthild Schulze-Dörlamm az ide vonatkozó anyagot úgy értelmezi, hogy már a 9. század közepén találni a Felső-Volga és a Káma vidékéről származó etnikai csoportokat a Kárpátok északi vonulatánál, ahonnan azok 862 körül megtámadták a keleti frank birodalmat.²⁶

Mit mondjunk azonban 895-ről, arról az évről, amelyhez a tankönyvek a magyar történelem Kárpát-medencei kezdetét kötik? Ennek a datálásnak az alapja oly gyenge, hogy szinte nincs is. Bíborbanszületett Konstantin *A birodalom kormányzásáról* szóló kézikönyvében lehet arról olvasni, hogy a besenyők 50 vagy még inkább 55 évvel azelőtt Árpádot nyugatra űzték.²⁷ Ehhez tudni kell, hogy a *De administrando imperio* 950 körül íródott, amiért is ebből az évszámból

25 H. Wolfram: *Grenzen und Räume* i. m. 272. és 327.; *Uő*: *Wortbruch* i. m. 470.

26 Ld. Mechthild Schulze-Dörlamm: *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 1988. 373–478., különösen: 441–446. – Köszönet illeti Andreas Schwarcz-ot, aki felhívta erre a munkára a figyelmemet.

27 *Constantinus Porphyrogenitus*: i. m. 37, 5. (50 év); c. 37, 13. (55 év); vö. c. 38, 55., c. 40, 44.

egyszerűen levontak 55 évet s így a 895-ös évhez jutottak.²⁸ Manapság azonban a bizánci császár művét már nem 950-re, hanem inkább 948 és 952 közé datálják,²⁹ ami a középkori számítás szerint (tehát a kiinduló évet is beleszámítva) a „honfoglalás”-t a 894–898-as évek közé teszi. De ez már csak így van a millenniumokkal, mindnek van szépséghibája, és ez rendben is van így. Egyrészt emlékeztetnek arra, hogy múlik az idő és hogy az év minden napja hiábavaló erőfeszítés arra, hogy az idő múlása ellen küzdjünk, ahogyan Szilveszter éjjelén sem maradnak állva az órák. Másfelől viszont a millenniumok, éppen szépséghibáik miatt, mindig érdekesekek, ők szolgáltatnak *panem et circenses*: a történésznek ők adnak kenyeret, a publikumot pedig szórakoztatják.

De nem ezzel a mondattal szeretnénk zárni fejtegetéseinket. Konferenciánk a „második” magyar millennium alkalmából zajlik, és ebben igazán nem lehet szépséghibát találni. 985 és – halálának éve – 995 között Civakodó Henrik bajor herceg ismét harcokba bonyolódott a magyarokkal, amely küzdelmek előzményei már a 970-es években folytak. 991-ben a herceg „diadalmaskodott a magyarok felett”. A magyar uralkodóház, az Árpádok, ezért ismét kénytelenek voltak közeledni nyugati szomszédaikhoz. Még atyja életében vette nőül a 994/995-ben megkeresztelkedett Vajk Civakodó Henrik leányát, Gizella hercegnőt, Henrik éppen akkor herceggé vált azonos nevű fiának nővérét. Tekintettel arra, hogy ez a lépés az Ottók egyetértésével történt, továbbá arra, hogy István így a későbbi II. Henrik császár sógora lett, Magyarország jó kapcsolatai a birodalommal szilárd alapokra épültek. A bajor Gizellával nem csak keresztény misszionáriusok érkeztek nagy számban, hanem jelentékeny udvari kíséret is. Ezeknek a „vendégek”-nek a befolyása a katonai kérdésektől – István bajor segítséggel védte meg hatalmát atyja halála után és minden bizonnyal még 1030-ban is, amikor II. Konrád császárt legyőzte – az oklevélkiadásig és a törvényhozásig. Géza fia, Vajk a keresztségben a passauai védőszent, István nevét nyerte el, bár valószínű, hogy a nevet nem a passauai közvetítés miatt, hanem azért vette fel, mert István napján keresztelték meg.³⁰ Mindenesetre a nagy remények, amelyeket Passauban a püspökség joghatóságának Magyarország fölé való kiterjesztéséhez, illetve ezzel összefüggésben a passauai püspökség rangemelkedéséhez fűztek, nem teljesedtek be. A pápa, a császár és a bajor herceg egyetértésével Magyarországot elismerték mint keresztény királyságot és ezzel egyidejűleg jóváhagyták a magyar egyháztartomány létrehozását is Esztergom központtal, azt követően, hogy I. Istvánt ezer évvel ezelőtt az első keresztény magyar királlyá koronázták és kenték

28 H. Wolfram: Landnahme i. m. 166.

29 Constantinus Porphyrogenitus: i. m. 1, S. 11.; Herbert Hunger: Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. I–II. München, 1978. (Handbuch der Altertumswissenschaft 12, 5.) I. 362.

30 János M. Bak: Stephan (István) I. d. Hl. In: Lexikon des Mittelalters. 8. München, 1996. col. 112.; Stefan Weinfurter: Heinrich II. Herrscher am Ende der Zeiten. Regensburg, 1999. 90. és 95. (megjegyzéssel István megkeresztelésének napjához ld. Ademar von Chabannes, Historiae [Chronicon] III 31. Ld. MGH SS 4. Ed. Georg Waitz. Hannover, 1841.).

fel.³¹ A kritikus szemléletű történésznek sem esik nehezére ezt a „második” millenniumot megünnepelnie. István politikai, katonai és nem utolsósorban vallási zseninek tekinthető, olyan alapító királynak, akit az utókor jogosan tisztel szentként a régi mondás szellemében: *sanctus utilis esse debeat*.

HERWIG WOLFRAM

THE HUNGARIANS AND THE FRANKISH-BAVARIAN OSTMARK

The study surveys the earliest sources describing the settlement of the Magyars in the Carpathian basin. The argument is put forward that a letter written in 900 by Archbishop Theotmar of Salzburg to the Pope, the so-called *Epistola Theotmari*, may in fact contain authentic information. Until now many researchers have ignored the document because it was considered a forgery. In the author's view the settlement of the Magyars in the Carpathian basin was not the result of a conquest of the territory. Instead – similarly to most of the newcomers in Europe – they were brought into and settled in the region as auxiliary forces. Thus, in the 860s and 890s, various groups of Magyars fought as allies of the Moravians and the Franks, sometimes even in opposition to each other. The two groups of Magyars became united at the beginning of the tenth century. Subsequently, they were able to occupy Pannonia to the north of the River Drava, which in turn made possible their decisive strike against the Moravian Empire in 905-906. The victory of the two groups of Magyars over the Bavarians in 907 allowed them to take into Hungarian possession the whole of Pannonia and to occupy at least the eastern part of the Moravian Empire (modern Slovakia and northern Hungary) together with an area to the east of the River Enns including early medieval Pannonia and the Fischbacher Alps. Although most of the data indicate that the Magyar settlement of the Carpathian basin began in 896, the author nevertheless believes that it was only after this settlement that the ethnogenesis of the Hungarian people took place.

31 *Herwig Wolfram*: Konrad II. (990–1039). Kaiser dreier Reiche. München, 2000. 245. és 249.; *Uő*: Die ungarische Politik Konrads II. In: ... The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ... Festschrift in Honor of János M. Bak. Ed. by Balázs Nagy–Marcell Sebők. Bp. 1999. 460. skk.

A csehek és a magyarok a 10. században

Amikor 906-ban úgy tűnt, hogy a magyarok egyetlen csapással szétzúzták a morva birodalmat, az akkor még új prágai várban esküvőt ültek. Az itt uralkodó fejedelem Vratislav fivére, aki abból a családból származott, amelyik az istenként tisztelt elődöt, Přemyslt sajátította ki magának, elvette Drahomírát, a szláv hevellek egy hercegnőjét.

Amikor a következő évben a magyarok a pozsonyi csatában a bajor nemeség nagy részét megsemmisítették, Drahomíra megszülte első fiát. Szülei Václavnak, Vencelnek nevezték el, ami annyit jelent „több dicsőség”. „Több dicsőségnek” – Boleszlónak (Boleslav) – nevezték el második fiukat is, aki néhány évvel később született. Olyan fivérek lettek, akik egyértelműen az archaikus isteni minta alapján egyazon nevet viselték. Egy ilyen kis család számára, amely a Cseh-medence kellős közepén fekvő kis fejedelemségben az új bajor herceg és – a Csehországban szintúgy új – keresztény Isten támogatásával uralkodott, talán kissé becsvágyónak tűnhetett ilyen fényes jövő előrevetítése. A történelem azonban igazat adott neki, furcsamód ebbe a szülők által elképzelt irányba alakította ugyanis sorsukat. Nem pusztán azért, mert az idősebb fiú, mintegy megerősítve isteni rendeltetését az első szláv szentté vált, de a fivérek egyben megteremtették a talán még fontosabb mítoszt is, amikor Boleszló testvérgyilkosságot követett el, és – akárcsak Romulus vagy Káin – új államot alapított. Hogy ez az archaikus hasonlat nem üres feltételezés, azt bizonyítja a tény, hogy még a 11. században is kénytelen-kelletlen azt kellett magyarázgatnia a prágai püspöknek papjai előtt, miként tanítsák meg a hívőknek, hogy nem azért lett Vencelből szent, mert fivére meggyilkolta, hanem azért, mert példamutató keresztény életet élt.

A 935. évi Stará Boleslav-i gyilkosság eredményeképpen olyan állam született meg, amelyben minden nyilvános hatalom közvetlenül és kizárólagosan a Prágában uralkodó Přemysl-fejedelmek kezében volt, a nemesség bárminemű közvetítő szerepét nélkülözve. Boleszló nagy tettvágygal és nem kevesebb szerencsével semmisítette meg az állandó fenyegetést jelentő régi fejedelmeket (*knjazi*) és rombolta szét büszke váraikat, a romok mellett saját várait építve fel, amelyekbe szabad alattvalókat telepített, akik szabadságukért adóval fizettek, de ugyanígy megváltották piacaikat, és lerótták a vasárnapi misén is kötelezettségeiket. Az intézményes állam e modellje nem mutatott hasonlóságot az Ottók bi-

rodalmával, inkább a Karolingok régi birodalmára emlékeztetett. A *missing link*-et, a hiányzó láncszemet tehát máshol, valószínűleg a 9. századi Morvaországban kell keresni.

A *gens Bohemannorum* a 9. század folyamán meglepően sikeresen tudta kivédeni Nagy Károly és utódai állandó nyomását, ezzel kapcsolatban meg kell azonban jegyezni, hogy – különösen 871 után – Szvatopluk morva birodalma a cseheket segítette. Szvatopluk azonban úgy 882 körül megvonta támogatását, amikor Bohemiát közvetlenül uralma alá sikerült hajtania. A csehek fejedelmét érintetlenül hagyta, csupán kiválasztott egyet közülük, Přemysl Bořivojt, mint kizárólagos képviselőjét Csehországban. Megkereszteltette és nyilvánvalóan ő lett keresztapja, ami által – a bizánci császárokhoz vagy Nagy Károlyhoz hasonlóan – mintegy szellemi rokonává vált. Szvatoplukkal a háta mögött Bořivoj nyugodtan megerősödhetett, kisfejedelemből autokratikus uralkodóvá vált, jóllehet uralma csak kicsiny közép-csehországi fejedelemségére terjedt ki. Fia és utódai szervezték azután meg a Přemysl-területeket, morva minta szerint, kis állammá. Ekkoriban alapították Prágát kimondottan azzal a szándékkal, hogy az új állam központja legyen Csehország közepén.

A morva uralom ennek ellenére elviselhetetlenné vált a csehek számára, és amikor Szvatopluk 894-ben meghalt, ők voltak az elsők, akik leszakadtak a morva birodalomról. Amikor a cseh fejedelmek 895-ben Arnulf királyhoz fordultak, követségük élére egy bizonyos Vitislav mellé Bořivojt állították. Ezzel a Přemyslek hatalma oly mértékben megerősödött, hogy azt már nem lehetett megkérdőjelezni. Ezért sem véletlen, hogy a források 911-ben említik az együtt fellépő és cselekvő cseh fejedelmeket utoljára. Ezután már csak a Přemyslek azok, akik a csehek nevében lépnek fel, mialatt a többi fejedelem saját „birodalmá”-ban uralkodik. A bajorokkal kötött szerződést a csehek az egész 10. század folyamán betartották, különösen miután az új veszélyes ellenség, a szászok felbukkantak, akik röviddel azelőtt, 906-ban, verték szét a szorbokat, akikről Ludmila, Spytihněv és Vratislav anyja származott. A szászok ekkor a hevelleket fenyegették, amire a csehek szövetséget kötöttek azokkal, amit Drahomíra és Vratislav 906. évi esküvőjével pecsételtek meg.

Megint ehhez az évhez értünk, ami bizonyára nem a véletlen műve: ez az év valóban jelentős volt. Az esküvői vendégek számára bizonyosan jó hír lehetett, hogy a prágai várban kitudódott: a cseh fejedelmek szabad átvonulást engedélyeztek a dalemincok számára, akik a szászok ellen a magyarokat hívták segítségül. A magyarok két alkalommal, 906-ban és 907-ben fel is használták ezt a lehetőséget. Ezekkel az évekkel kezdődik Szent Vencel életének története is. A róla írt legendák – mintegy szent mivoltának jeleként – azt a tényt emelik ki, hogy hétéves kisgyermekként egy püspök nyírta le haját. Ezt a homályos részletet legalábbis úgy lehet értelmezni, hogy vagy egy „Nother” nevű püspök, vagy egy püspök a jegyzőjével (= *Notar*) szerepelt a szláv nyelvű szövegben (*jeter*). A szlavisták hosszú ideje tartó vitája lezárult, amikor valóban rátaláltak a szóban forgó püspökre. II. Nother veronai püspökről van szó, aki 915-től 928-ig volt hivatal-

ban. Hogyan kerülhetett egy veronai püspök a teljesen jelentéktelen, a keresztény világ szélén fekvő Prágába?

A válasznak figyelembe kell vennie, hogy Verona 896 óta Berengár király *regnum Italiae*-jének fővárosa volt. Arnulf császár egy alkalommal, 898-ban, a magyarokat is felhasználta ellene, Berengár azonban kibékült velük, és hű szövetségesüknek bizonyult. Egy másik szövetségesre Bajorországban talált rá. Amikor 905-ben vereséget szenvedett Provance-i Lajos császártól, Bajorországba menekült, majd onnan kiszáratva Liutpold bajor herceg haderejével az oldalán tért vissza, meghódította Veronát, majd az egész birodalmát visszaszerezte. Ekkoriban adhatta Liutpold fiának feleségül a leányát, ami megnyitotta Arnulf számára az – egyelőre csak távoli – lehetőséget az itáliai hatalom megszerzésére. Arnulf 907-ben herceg lett, de majdnem a királyéval azonos hatalommal, és amikor Gyermeke Lajos halálával a keleti frank királyság formálisan is megszűnt létezni, nem állt érdekében részt vállalni a keleti frank hercegségek ügyeiben. Frank Konrád 911. évi királlyá választását gyakorlatilag teljesen figyelmen kívül hagyta, 914-ben pedig nyílt harcra került sor közöttük. Arnulf vereséget szenvedett, és feleségével együtt menekülnie kellett. A források szerint a magyaroknál talált menedékre, de bizonyára Berengárral, felesége apjával is kapcsolatban maradt, aki szintén osztozott a száműzetés sorsában vele. A következő évben Karintiából kiindulva kísérletet tett arra, hogy visszafoglalja Regensburgot, de kudarcot vallott. Csak 917-ben járt sikerrel: a bajorok lelkesen fogadták, mint a *regnum Baiuvariorum* – és nem *Theutonicorum* – uralkodóját.

Mindezen események közepette, 915-ben, a prágai Mária-templom oltárának lépcsőin vágta le ünnepélyesen Nother püspök a kis Vencel haját. Ugyanebben az évben a csehek – Brémai Ádám tudósítása szerint – részt vettek a magyarok Szászország elleni hadjáratában. Ezt a hírt nemigen akarták elhinni, mert nehezen tudták elképzelni, miként lehetett éppen a cseheket egy ilyen kalandos vállalkozásra rávenni. Ha azonban Arnulf és cseh szövetségeseinek bonyolult helyzetét figyelembe vesszük, komolyan kell vennünk Ádám közlését, s Nother személyében Berengár és Arnulf követét kell látnunk, aki talán egy magyar követiséget kísérhetett Prágába. Világos, hogy mit akartak a magyarok elérni: a csehek támogatását a szászok elleni hadjáratához, akik a cseh Vratislav és a hevell Drahomíra legveszélyesebb ellenségei voltak. Mi volt Nother feladata ezen az úton, nem tudjuk bizonyosan, de bizonyos, hogy Arnulf ügyéről volt szó, aki ellen éppen az összes bajor püspök fenekedett. Ez lehetett az oka annak is, hogy az illetékes püspök, Regensburgi Tuto nem akart Prágába jönni, ezért vették igénybe egy idegen püspök szolgálatait Vencel ünnepélyes hajnyírásához. Néhány későbbi magyar forrás szerint azonban Vratislav nem barátja, hanem éppenséggel ellensége volt a magyaroknak. Kézai Simon és a 14. századi magyar krónikakompozíció – mindkettő a 11. század végi, elveszett *Gesta Hungarorum*ra vezethető vissza – arról tudósítanak, hogy a magyarok a pannóniai honfoglalást követő hetedik évben megtámadták Cseh- és Morvaországot, és azok *duxát*, Vratislavot csatában ölték meg (Kézai Simon szerint), avagy pedig békét kötöttek vele (így a krónikakompozíció). Ehhez járul a nevezetes Anonymus közlése,

aki a honfoglaló magyarok és a csehek közötti határkijelölésről beszél a Morva folyónál, ahol Árpád fia, Zolta lett volna jelen, és egyben a csehek uralmáról beszél „Nyitra dukátus”-ban, ahol helytartóként Zobor (*Zubur*) már a magyar honfoglalás előtt uralkodott. Néhány történész újra és újra megkísérelte, hogy ezekből a képzelet világából származó adatokból valami felhasználhatót gyúrjon össze, természetesen minden különösebb siker nélkül. Elegendő ennek a tudósításnak az összefüggéseit például Kézainál (cap. 34.) megnézni. Összefoglalja a magyarok honfoglalást követő tetteit, méghozzá oly módon, hogy először Vratislavot győzték le, majd Karintiában a meráni herceggel harcoltak volna (amilyen méltóság ebben az időben még nem is létezett), majd Konrád császár magyarok ellen vezetett hadjáratáról tudósít. Ez utóbbi adat kétségtől II. Konrád császárra vonatkozik (1024–1039) és nem I. Konrádra (911–918). A két Konrádot itt éppúgy ok nélkül keveri össze, mint a cseh Vratislavokat, az elsőt (915–921) a másodikkal (1061–1092). Ha hinnénk ezeknek az adatoknak, az azt jelentené, hogy Spytihněv, illetve még inkább Vratislav az irányítást nélkülöző Morvaországot a Nyitra-vidékkel együtt elfoglalta volna. Ez szóba sem jöhetett, hiszen egy ilyen vállalkozásra a kicsi közép-csehországi fejedelem képtelen lett volna, és a többi cseh fejedelemmel legfeljebb egy-két zsákmányszerző portyára tudott volna megegyezni, semmiképpen nem kiterjedt területek tartós elfoglalását megszervezni.

A csehek és a magyarok kétségtől I. Boleszló alatt lettek először szomszédok. 950 körül írta Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár, hogy Boleszló tartományai hosszában határosak a magyarokéval. Ez annak a nagy expanciónak volt eredménye, amelyet Boleszló 935 után indított meg. Iránya megegyezett az arab Spanyolországtól Kazárföldig húzódó nagy, Európát átszelő kereskedelmi útéval, amelynek ez a szakasza Prágából kiindulva Észak-Morvaországon át – Olomouc köztes állomással – Krakkó és Kijev felé tartott. Boleszló Szilézia elfoglalásával egyúttal megnyitotta az utat a balti kereskedelem számára, az Odera mentén Wolynig, az Odera-torkolat nagy kikötővárosaig. Hatalmas anyagi javak felett rendelkezett Morvaországban, amelynek segítségével ütőképes hadsereget tudott szervezni, amelyet aztán az állandó háborúk hozta nyereségből tartott fenn. A felügyelete alatt tartott kereskedelemről (amelyben Boleszló maga is tevékenyen részt vett) származó jövedelemmel kombinálva ez addig soha nem látott hatalomhoz segítette. 935-ben a cseh fejedelemségek likvidálásával kezdődött ez a folyamat, amely után kiépült a területi igazgatás rendszere, aztán sor került Morvaországra is. Boleszló azonban nyilvánvalóan kerülte a magyarokkal való konfrontációt, ezért meg sem próbálta Morvaország déli részét elfoglalni, amely akkoriban valószínűleg senkiföldje, vagy legalábbis érzékeny határzóna volt. A tulajdonképpeni Észak-Morvaországgal igényt emelt a jablonkai és az olsavai hágókkal határos *provincia Wag* területére, de az ettől délre fekvő vidékekre nem, pedig azok is az egykori Moimirida Morvaország örökségéhez tartoztak. Ez azt jelenti, hogy a Vág középső és felső folyásánál fekvő terület nem volt akkoriban vita tárgya a magyarokkal, hiszen azt a magyarok nem foglalták el.

Kis-Lengyelországban és Galíciában, a Krakkótól és Przemyśltől keletre fekvő területen minduntalan Bíborbanszületett Konstantin fehér horvátjait próbálták lokalizálni. Ezt ma már meghaladottnak tekinthetjük. Ezek a fehér horvátok eredetileg a horvátok törzsével voltak azonosak, amely a 9. század utolsó negyedében tűnt fel a forrásokban, hogy onnan 950 körül újra eltűnjön. A törzs szálláshelyeit nehéz meghatározni, bizonyos csak annyi, hogy nem jöhetnek szóba a kis-lengyel területek. Valószínű, hogy valahol Sziléziában vagy még inkább attól északra, Szilézia és Nagy-Lengyelország között kell keresni. Ezek a horvátok nyilvánvalóan I. Boleszló terjeszkedésének áldozataivá váltak. Bíborbanszületett Konstantinnál a Boleszló uralma alá tartozó területekkel együtt tűnnek fel. Ez érthető, hiszen a területnek nem volt neve, „cseh” biztosan nem volt. A legtalálhatóbban Ibrahim ibn Jakub fogalmazott, aki Boleszlót Prága, Csehország és Krakkó „városok” királyának titulálta. Ilyesféle „segédképződmény” lehetett mint *pars pro toto* „Fehér Horvátország” is.

Konstantin azt írja, hogy ezek a „fehér horvátok” különösen jó kapcsolatokkal bírtak a „törökök”-kel, vagyis a magyarokkal, mégpedig olyannyira, hogy kölcsönösen házasodtak is egymással. Ez hihetőnek tűnik, hiszen éppen Csehországban található feltűnően sok ómagyar emlék a 10. századból, amelyeket – néhány bizonytalan esettől eltekintve – semmi esetre sem értelmezhetünk katonai akció nyomaiként. A legvalószínűbb, hogy a cseh elitréteg és a magyarok békés kapcsolatairól van szó, beleértve ebbe a házasságokat is. Ez megfelel a magyarokkal szembeni feltűnő tartózkodásnak is, amely Boleszló politikájában világosan megfigyelhető. Jóllehet jelentékenyen részt vett a 955. évi Lech-mezei csatában, de hogy ennek lényege pontosan miben állt, az a forrásokból nem derül ki egyértelműen.

Mindenesetre annyi bizonyos, hogy Morvaországról volt szó, és arról a feltevésről, amely szerint Boleszló a magyarok Lech-mezei vereségét arra használta ki, hogy Morvaországot elhódítsa a magyaroktól. Ennek semmi értelme nem lett volna, hiszen a magyarok minden valószínűség szerint soha nem foglalták el a mai Morvaországot. Mindaz, amit erre vonatkozólag a legkülönbözőbb szerzőknél olvasni lehet, ma már tarthatatlan. Többnyire egyszerű értelmezési hibákkal találkozunk, mint például a dél-morva vár, Breclav-Lundenburg esetében, amelyet a források *Laventenburg*ként említenek, s amelyben Árpád fejedelem fiának, Leventének nevét vélik felfedezni, jóllehet ez esetben egy kifogástalan szláv névről (*Lovata*) van szó, méghozzá olyan formában (az első szótagban szereplő „a” hang a későbbi „o” helyett), amely csak a 9. század közepe előtt lehetséges. A név a nagymorva Pohansko várra vonatkozik, amely Nagy-Morvaországgal együtt megsemmisült, és nem a mai Břeclav városra, illetőleg annak várára, amelyet Břetislav fejedelem alapított valamikor 1020 után. Ugyanez érvényes Brno (Brünn) város nevére, amelyben egyesek a magyar Barany törzsnév visszhangját látták. Itt is kifogástalan szláv névvel van dolgunk, amelynek egyszerűen „mocsaras hely” a jelentése. Ami a régészetet illeti, meg kell állapítani, hogy bár az ómagyar nyomok nem hiányoznak Morvaországban, mindazonáltal nem olyan sok van belőlük, mint Csehországban. Morvaországban nem találni a döntő bi-

zonyítékokat, például ómagyar sírokat. Minden arra utal, hogy Dél-Morvaország senkiföldje volt, amelyben néhány helyi fejedelem tudta tartani magát, hogy aztán Vitéz Boleszló oldalán katonailag lépjenek fel a csehek ellen. Valószínűsíthető azonban, hogy a magyarok érdekszférájukba tartozónak tekintették ezt a területet, és hogy Boleszló ezt tiszteletben is tartotta, mind 955 előtt, mind utána is, amikor megszűnt a magyar veszély.

Amikor az arab–zsídó kereskedő, Ibrahim ibn Jakub 961–962-ben vagy 965–966-ban (mindkét évszám lehetséges) meglátogatta Prágát, az ottani óriási piac összes kereskedelmi kapcsolatát gondosan feljegyezte. Sajnos csak hiányosan ismerjük a kordovai kalifának készített jelentését, s ezek a később keletkezett töredékek nem mindig megbízhatóak. Az egyik ilyen közismert és a kutatásban általánosan használt kivonat a „magyar kapcsolat”-ról azt mondja, hogy Magyarországról moszlimok, zsidók és magyarok járnak Prágába. Ez azt jelentené, hogy a Hvárezmből való zsidók, akikről Magyarországon a 11. század óta tudunk, már ekkoriban itt telepedtek le. A jelentés egy másik, a hatvanas években felfedezett változata nyilvánvalóan pontosabban ír arról, hogy Prágába „a törökök országaiból és az iszlám országaiból törökök és zsidók” érkeztek, tehát a török-magyarok Magyarországból és a zsidók az iszlám országokból. A magyarok, akik a prágai piacot rendszeresen látogatták nem hivatásos kereskedők lehettek, hanem inkább a rabszolgák beszállítói, hiszen a prágai elősorban rabszolgapiac volt. Ez a kapcsolat fordított irányban is működött: legalábbis a 11. században Magyarország Csehország számára par excellence rabszolgafelvevő-piac volt, a „Magyarországba történő eladás” a súlyos büntettek általános büntetésének számított. Egy rabbinikus tekercs tárgyalja két zsidó ifjú esetét, akiket 1018 körül, valahol Przemyśl mellett Vitéz Boleszló emberei foglyul ejtettek. Egyiküket egy prágai zsidó eladta Bizáncba, és később állítólag valóban látták az ifjút Konstantinápolyban. Jellemző Prága kiterjedt kapcsolataira az ún. kazár levelezésben ránk maradt történet is. Egy alkalommal – I. Boleszlónak a kalifa udvarát rendszeresen felkereső követségeinek egyikével – Kordovába érkezett két zsidó, akik nyilvánvalóan prágaiak voltak, Mar Saul és Mar Joseph. Fogadta őket Chazdai ben Schaprut, a kalifa zsidó titkára. Miután bevégezték küldetésüket, Chazdai szeretett volna tőlük információkat szerezni a kazárok zsidó királyságáról, ami már évek óta nagyon érdekelte őt. A prágai zsidók közölték vele, hogy sajnos nincsen közvetlen kapcsolatuk Kazárföld felé, csak emlékeznek arra, hogy egyszer egy öreg vak rabbi érkezett Prágába Kazárföldről. Azt javasolták ellenben Chazdainak, utazzon maga Kazárföldre és a király – tehát nem a közösség, hanem Boleszló maga – el fogja küldeni levelét a zsidóknak Magyarországra, ahonnan azt tovább közvetítik majd Bolgárföldre, a Volga középső folyásának vidékére. Onnan biztosan eljut majd a kazárokhoz, a Volga alsó folyásához. Egy másik (kicsit gyanús) forrásból az derül ki, hogy Boleszló végül más utat választott. Megbízta Jakob ben Elizer rabbit „Nemetz földről” – Bajorországból, kétségtelenül Regensburgból –, és az rögvest Kazárföldre utazott.

A héber levelezés Boleszlót „a Gebalimok királyaként” említi. *Gebal* itt a bibliai Byblos kereskedőváros héber nevét jelenti. A zsidók ezt a nevet jó okkal

használták Prága elnevezéseként. „A Gebalimok királya” tehát annyit tesz, mint „a prágaiak királya”. Más héber forrásokból tudjuk azonban, hogy Csehország szokásos elnevezése *Kanan* volt – „mert az ország lakói fiaikat és lányait minden nemzetnek eladták”. A Gebalimok tehát nem azonosak a Kánaánitákkal, Boleszló birodalma „prágai” és nem „cseh” birodalom – ugyanaz a „segédképződmény” ez, mint amilyet a fehér horvátok esetében is láthattunk.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy a Přemysl „birodalom” maga is csak afféle „segédképződmény” lett volna. Legjobban I. Mieszko fogalmazta ezt meg, amikor a hatalma alá tartozó területet mint *civitas Schinesghe* [Gnieznó] *cum pertinentiis* írta le. Boleszlónak ennek alapján *civitas Praga cum pertinentiis*-t kellett volna mondania, Prágai Államot „tartozékokkal”. Ezek a „tartozékok” óriási területek voltak, amelyek csak lazán kapcsolódtak a centrumhoz. Boleszló és utána Mieszko is azon fáradozott, hogy ezeknek a „tartozékoknak” szilárd körvonalakat adjon. Nem szigorúbb, hatékonyabb igazgatási rendről volt szó, ez utópia lett volna, sokkal inkább egyfajta identitásról. Vitéz Boleszló Lengyelországa nevet kapott a császártól – habár ez sokak számára meglepőnek és valószínűtlennek hangzik – a „Gnieznói akták” nevében az 1000. évben. Az identitás további elemeit alkották a királyság és az érsekség, amelyek az újonnan „elnevezett” képződményeknek szilárd önálló helyet adtak az egyetemes császárságon és az egyetemes egyházon belül.

Magától értendően alkalmazzák a modern történetírók a „Csehország”, „Lengyelország” vagy „Magyarország” neveket nemzetekre vagy államokra, amelyek azonban akkor a valóságban nem léteztek, s használatuk jórészt csak – mint a „német birodalom” elnevezése is – a 19. századi nemzeti állam előrevetítése a 10. századba. Ezzel a gyakorlattal azonban eltakarjuk azt, ami az egész történetben valójában lebilincselő. Tudniillik – általánosságban megfogalmazva – a „civilizált” világ szélén élő, újonnan érkezettek küzdelmét azért, hogy kihasítsák saját részüket, hogy beilleszkedjenek, de anélkül, hogy elbukjanak. Tény, hogy a két birodalom, a keleti Bizánc és a nyugati frank is csupán egy alternatívát kínált, tudniillik a leigázással történő beolvasztást. Ez a kereszténységre is érvényes volt. A birodalom szemszögéből ugyanis csak egyfajta krisztianizáció létezett, az, amelyik leigázással járt együtt. Amikor a történészek a birodalom missziójáról beszélnek – némileg képmutató módon – többnyire éppen ezt a tényt hallgatják el. A kereszténység tudniillik egyrészt a jövevények hatalmi képződményeinek elengedhetetlen feltétele, másrészt azoban halálos fenyegetés is volt. Az egyetlen kiutat a megkeresztelkedés és egy saját egyház megszervezése jelentette. A jövevények uralkodói harcosaik segítségével viszonylag egyszerűen tiszta helyzetet teremthettek, de elismertetésüket, új államaik legitimitását már nem voltak képesek ilyen egyszerűen megteremteni. Ez utóbbi – mint az identitás jó része is – mint tudjuk, kívülről jön, s az eszmék és érdekek „nemzetközi” játékterében manifesztálódik. Amikor tehát az új államok az antik–keresztény világ ajtaján kopogtattak és a frank birodalom elutasította őket, más ajtót kellett keresniük. Mivel a keleti birodalom ajtaja, Bizánc éppúgy reménytelenül zárva volt, csak az egyházi autoritás, a pápa ajtaja maradt. Erre az útra lépett már

861-ben Rosztiszláv, amikor Rómában az érsekségért folyamodott. A sikert aztán 880 körül Szvatopluk ünnepelhette, aki országát Szent Péternek ajánlotta és ezért érsekséget kapott. Elsősorban ezért jutott az ő „nagy Morvaországa” megtámadhatatlan legitimitáshoz. A 10. században, hozzávetőleg 955 után, az összes közép-európai jövevény – a magyarokat is beleértve, akiknek esetében talán a 973. év a korszakhatár – ezzel a problémával találta szemben magát. A cseh I. Boleszlóról a történészek mindig azt írják, hogy püspökséget akart szerezni Prága számára. Ez nem igaz, hiszen két püspökséget akart, egyet Prágában és egyet Morvaországban – amely utóbbinak csak egy része volt ténylegesen a birtokában. Ennek oka kézenfekvő (bizonyítani e helyütt hely hiányában nem tudom). Morvaországnak volt püspöksége, még ha püspöke nem is, rendelkezett néhány templommal, ha romosakkal is, de csak elvéve hívekkel. Metód régi morva püspöksége volt ez tulajdonképpen. Boleszló számára ez fontos érv volt; hogy nem használták fel a római tárgyalásokon, ez megbocsáthatatlan hiba volt. Ehhez a régi püspökséghez azonban kiterjedt területek is tartoztak, amelyeket a 10. században a magyarok birtokoltak. Ezzel egy csapásra a magyar érdekeknél vagyunk, hiszen ebben az esetben a lukratív és magas presztízsű missziós jogok is szóba kerültek Magyarországon. Ezek persze kevésbé érdekelték Boleszlót: ő igazából a régi püspökséget akarta egyelőre új életre kelteni új püspök odarendelésével. Annál inkább érdeklődött a passauai püspök, Pilgrim. Érvelése az állítólagos lorchi érsekségre hivatkozva nem volt önálló, inkább a Boleszló próbálkozásaira történt reakcióként fogható fel. Pilgrim lorchi érseksége a morva érsekség hű kópiája volt (passauai függelékkal), jöllehet Pilgrim aligha számíthatott valójában arra, hogy sikerül Passau jogait Morvaországra kiterjeszteni. Már inkább reálisnak tűntek igényei Magyarországgal szemben, de végül ezeket sem sikerült érvényesítenie.

A morva püspökséget, amelynek központja kétségkívül Olomoucban volt, valamilyen okból – hozzávetőleg az első püspök halála után – nem töltötték be, és valamikor 983 után a második prágai püspök, Szent Adalbert igazgatása alá került. Adalbert ezáltal óriási területi egység ura lett, amely azonban alig hozott nyereséget, s gyakorlatilag a missziós tevékenységre szorítkozott. A legendák hallgatnak ez irányú hivatali tevékenységéről, de betekintést adnak élénk kapcsolataiba, amelyeket a magyar udvarral ápolt. Közelebbit erről alig tudunk, biztosan csak annyit, hogy nem emelt igényt a magyar területek egyházi irányítására, amelyet pedig jogosabban megtehetett volna, mint Pilgrim. Két püspökségének határleírása, amelyet a híres 1086. évi oklevél tartalmaz, tiszteltben tartja a magyar határokat. Az írás mögött talán Adalbertnek az érsekségre vonatkozó tervei álltak. Ha ez valóban így van, akkor viszont semmi esetre sem Metód érsekségének újjáélesztéséről, hanem egy teljesen új képződményről lenne szó, amely a cseh Boleszlók „birodalmá”-nak alapjaira épült volna fel.

Ez a birodalom azonban 989 után, amikor Mieszko felmondta a barátságot az első két Boleszlóval és egyúttal meghódította Sziléziát, valamint a krakkói területet, felbomlott. A minden állami expanzióra beállított hatalmi képződmény struktúrájába beprogramozott válság elemi erővel tört ki. Adalbert már a krízis

kitörésekor Rómába menekült, bizonyára nem morális megfontolásokból, amint azt a legendák elbeszélik, hanem politikai okokból. Hogy melyek voltak ezek, kiderült akkor, amikor Rómában kánoni hozzájárulását kellett adnia Mieszko kéréséhez, aki érsekséget kért a csehektől elhódított új területek számára. Feltűnő, hogy Mieszko Szvatopluk régi húzását ismételte meg, amikor ezeket a területeket – *civitas Schinezghie cum pertinentiis* – Szent Péternek ajánlotta fel. Hogy valóban e példát követte, azt az a tény is mutatja, hogy egyik fiának a Szvatopluk nevet adta. Ezért valószínű, hogy ezen gondolatok forrása Adalbert maga volt. Nem a történészek által önkényesen konstruált, a valóságban 995 előtt nem is létező rivalizálásról volt szó – amely a Slavnikidák és a Přemyslek között dúlt volna –, hanem egy nagyszerű, határokon átívelő, az egész közép-európai térségre kialakítandó új egyházi-politikai rend elképzeléséről – nem egy, hanem több egyenértékű identitásról. Látható, hogy már ekkor is arról volt szó, amit azután III. Ottó Adalbert sírjánál Gnieznóban Vitéz Boleszlóval, majd utóbb a magyar Istvánnal megvalósított. Csehország Adalbert számára csupán egy kockája volt ennek a határokon átnyúló elképzelésnek, ő ugyanis – neveltetése és addigi életútja miatt, amelyet „európai” környezetben tett meg – nem saját országa mértékében gondolkodott, hanem az egész kereszténység léptékében. Ezt részleteiben végigkövetni itt nem áll módunkban, annyit azonban talán megjegyezhetünk, hogy fennáll annak a lehetősége, hogy kapcsolatai Géza udvarához már 989 előtt is jelentékenyek lehettek ebben a vonatkozásban. Nem ő keresztelte meg ugyan Istvánt, de minden bizonnyal munkatársai voltak azok, akik István magyar egyházának úgyszólván keresztszülői lettek.

A csehek és magyarok, szerencséjükre, nem voltak hosszú ideig szomszédok a 10. század folyamán. Kapcsolataik ezért békések, sőt, akár barátiak is lehettek. Ha csehek be is avatkoztak magyar ügyekbe, azok Adalbert gondolatainak képviselői voltak. A csehek az 1000. év veszteseinek voltak. A magyarok és a lengyelek megkapták királyságaikat és érsekségeiket, a csehek viszont üres kézzel álltak. Közép-Európa rendje ezzel kialakult a következő évszázadokra, mondhatni a mai napig. A Přemyslek, az Árpádok és a Piastok névtelen hatalmi képződményeiből államok, majd „politikai” nemzetek alakultak ki, s Európa közepének kialakult az arculata.

DUŠAN TŘESTÍK

BOHEMIANS AND HUNGARIANS IN THE 10TH CENTURY

Having briefly outlined the early history of the Bohemian principality, the study examines the first contacts between the Bohemians and the conquering Hungarians. As early as 915 the Bohemians are said to have joined a Hungarian campaign against Saxonia. The author refutes the information of later Hungarian chroniclers, according to which duke Vratislav would have been the enemy of the Hungarians. It was during the reign of Boleslav I that the Bohemians and the Hungarians became neighbours; the southern fringes of Moravia constituted a kind of “buffer” between the two spheres of influence. Accordingly, the hypothesis of some earlier historians, who maintained that

prince Boleslav profited from the defeat of the Hungarians at the Lechfeld to occupy Moravia, should be rejected. The great number of ancient Hungarian objects in Bohemia even hint at possible marriages between the elites of the two peoples. The Jewish–Arab merchant, Ibrahim ibn Jakub wrote in the 960s that Muslims, Jews and Hungarians frequented the fair of Prag from Hungary. The Hungarians in question seem in fact to have traded with slaves, and not only sell but also purchased in Prag.

After 955 both peoples faced the same problem: with the adoption of Christianity and a regular Christian hierarchy to avoid the subjection to either of the two great empires. Boleslav wanted to establish two bishoprics: one at Prag, and the other for Moravia as a successor to the old Moravian diocese of Methodius. After 983, however, the Moravian bishopric was subjected to Adalbert, bishop of Prag, the territory of whose diocese respected the Hungarian frontiers. Yet Adalbert was thinking in much more universal terms than those represented by the Bohemian principality, and this explains his outstanding role in the birth of the new Christian states of Poland and Hungary. In this respect the Bohemians were the “losers” of the day: unlike the Poles and the Hungarians, they were left without an independent Christian church.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Word valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzetapparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőket ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímet is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kéziratához mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

CSUKOVITS ENIKŐ	PhD, tudományos munkatárs (MTA TTI)
GLATZ FERENC	az MTA rendes tagja, igazgató (MTA TTI)
KÖRMENDI TAMÁS	történész (ELTE BTK)
KRISTÓ GYULA	az MTA levelező tagja, egyetemi tanár, kutatócsoport-vezető (Szegedi Tudományegyetem)
KUBINYI ANDRÁS	az MTA levelező tagja, egyetemi tanár (ELTE BTK)
NÓGRÁDY ÁRPÁD	PhD, egyetemi adjunktus (Debreceni Egyetem)
PÁLOSFALVI TAMÁS	tudományos munkatárs (MTA TTI)
SZÉKELY GYÖRGY	az MTA rendes tagja, egyetemi tanár (ELTE BTK)
TEKE ZSUZSA	a tört. tud. kandidátusa, tudományos főmunkatárs (MTA TTI)
TŘESTÍK, DUŠAN	tudományos főmunkatárs (Cseh Történettudomá- nyi Intézet, Prága)
WOLFRAM, HERWIG	akadémikus (Oszták Történettudományi Intézet, Bécs)
ZSOLDOS ATTILA	a tört. tud. kandidátusa, osztályvezető (MTA TTI)

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita
Nyomtatás: Krónikás Bt., Bátorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 500 Ft

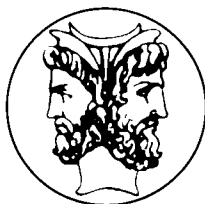
TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 355-8539),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1139 Budapest, Hajdú u. 42-44., telefon: 349-4152)
és a Batthyány Kultúra-Press Kft.
(1014 Budapest, Szentháromság tér 6., telefon/fax: 201-8891)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2001 | 3-4

R-111

SZEMLE

TÖRTÉNELMI

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- *BEREND T. IVÁN*
PACH ZSIGMOND PÁL (1919–2001)
- *DEMÉNY LAJOS*
BÁTHORI ISTVÁN ÉS A SZÉKELY
GYALOGPUSKÁS REND FELÁLLÍTÁSA
- *TOMKA BÉLA*
JÓLÉTI RENDSZEREK
A 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON
- *NOVÁK VERONIKA*
A KIKIÁLTÁS A KÖZÉPKOR VÉGI
PÁRIZSBAN
- *VERMES GÁBOR*
TISZA ISTVÁN VILÁGNÉZETE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLIII. ÉVFOLYAM, 2001. 3–4. SZÁM

Szerkesztők

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (felelős szerkesztő),
GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

ENGEL PÁL, GECSÉNYI LAJOS, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS, KRISTÓ GYULA,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

Berend T. Iván: Pach Zsigmond Pál (1919–2001). Egy nagyszabású tudományos életmű	145
---	-----

TANULMÁNYOK

Demény Lajos: Báthori István és a székely gyalogpuskás rend felállítása. Két kiadatlan udvarhelyszéki darabonti kiváltságlevél 1575-ből és 1576-ból	159
Jászay Magda: A pápaság és a törökellenes felszabadító háború. Buonvisi bíboros küldetése	187
Tomka Béla: Jóléti rendszerek a 20. századi Magyarországon: nemzetközi összehasonlítás	209

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Novák Veronika: Hatalom a kereszteződéseken: a kikiáltás a középkor végi Párizsban	237
Konrád Miklós: Zsidó jótékonyosság és asszimiláció a századfordulón	257
Vermes Gábor: Tisza István világnézete	287
Janek István: Az elfelejtett háború. A szlovák–magyar kis háború története 1939 márciusában	299

DOKUMENTUM

Valerij Muszatov: Új dokumentum Rákosi Mátyásról	315
--	-----

BEREND T. IVÁN

Pach Zsigmond Pál (1919–2001) Egy nagyszabású tudományos életmű

Pach Zsigmond Pál a 20. század második felének egyik legjelentősebb magyar történetkutatója volt. Hátrahagyott történetész életműve hatalmas és megkerülhetetlen. S azonnal hozzá kell tenni: marxista történetész életmű, mert e nélkül teljesítményéről aligha lehetne beszélni. Ezen az elméleti alapon kereste ugyanis a nagy nemzetközi folyamatokban az *általános* tendenciákat, hogy azok alapján értelmezze a *sajátos* közép- és kelet-európai, s az *egyedi* magyar jelenségeket. Végül is ez a szemlélet vezette el az összehasonlító történetíráshoz. A történelem nagy fordulatai ellenére élete végéig hűséges maradt elveihez és történelemszemléletéhez. A marxista történetírás végül is a 20. század egyik sikeresen hódító irányzata volt, amely hatalmas kutatási teljesítményekkel gazdagította az egyetemes történetírást, új tudományterületeket hódított meg, s világszerte elismert, becsült, kiemelkedő történetkutatók egész sorát állította a nemzetközi élvonalba, közöttük az angol középkorász Christopher Hillt, az újkorász Eric Hobsbawmot vagy a nagy forradalom francia kutatóját, Albert Soboult. Pach Zsigmond Pál ehhez a nemzetközi kutatói körhöz, a történettudomány kiemelkedő marxista művelőjéhez sorakozik fel. Hatalmas filológiai tudása és elméleti felkészültsége, a német tudományosság legjobb hagyományait követő módszeressége egyedülálló volt. (A 16–17. századi magyar agrárfejlődés sajátosságait vizsgáló tanulmányának nem egészen 90 oldalas szövegét 447 alapos, a téma nemzetközi irodalmát átfogó, s különlegesen gazdag forrásanyagát bemutató lábjegyzet kísérte közel 70 oldal terjedelemben.¹) Azon kevesek közé tartozott, akik egyszerre voltak képesek átfogni a legapróbb részletek és a legnagyobb összefüggések gazdagságát. Ez tette őt végül is az összehasonlító gazdaságtörténetírás egyik nemzetközi úttörőjévé, amihez természetesen nagyban hozzájárult különleges nyelvi felkészültsége, kiemelkedő latintudása és őt élő nyelv kiváló ismerete.

1 Zs. P. Pach: Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang. Bp. 1964. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 54.)

Munkásságának mérete önmagában is impozáns: publikációinak bibliográfiái több mint 400 tételt tartalmaznak.² Ezek között hatalmas, sokszerzős, általa szerkesztett sorozatok, mindenekelőtt és -felett, az úgynevezett „tízkötetes” *Magyarország története* sorakoznak. E sorozat megjelent hét – mivel minden kötet valójában két kötetből áll –, valójában tizennégy kötete egyedülálló vállalkozás a magyar történetírás történetében. A sorozat főszerkesztése, az egész monumentális munkát megtervezése és irányítása, az elkészült kéziratok vitáinak vezetése mind Pach Zsigmond Pál nevéhez fűződik. Az 1970–1980-as években úgyszólván az egész hazai történésztársadalom részt vett e hatalmas munkában, amely nemcsak összegezte a magyar történetírás addigi minden fontos eredményét, hanem új kutatásokkal töltötte be számos jócskán tátongó hézagot, hiányt is. Felmérhetetlen értékű forrásanyagot dolgozott fel és tett egyben hozzáférhetővé. A végeredmény – a színvonal elkerülhetetlen egyenlenségei, esetenkénti ideológiai előítéletességek és gyengeségek ellenére – maradandó összegezés, amely egészében jóval felülmúlja a két világháború között megjelent nyolckötetes Hóman–Szekfű-vállalkozást, s megítélésem szerint hosszú ideig megkerülhetetlen és egyben valóságos érték lesz minden magyar történelemmel foglalkozó számára.

Pach Zsigmond Pál életműve, mint ez a példa is jól jelzi, nemcsak publikációkban mérhető, hanem tudományszervezésben is. Teljesítménye ott van a *Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete* létrehozásában és felemelkedésében csakúgy, mint a *Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének* alapításában és nemzetközi rangú intézménnyé emelésében. Fáradhatatlan és koncepciózus munkája húzta fel ezen intézmények falait és töltötte meg őket védett munkalehetőséget nyert munkatársakkal, nem utolsósorban tanítványokkal. Egyedülálló teljesítményként értékelhető, hogy végül is mindkét intézmény nemzetközi hírű és rangú műhellyé vált. Az 1970–1980-as években egy, az ő nevével fémjelzett magyar gazdaságtörténeti iskolát tartott számon a nemzetközi szakmai közvélemény. A hidegháború éles kelet–nyugati konfrontációjának hosszú évtizedeiben Kelet-Európából tulajdonképpen csak a lengyel és magyar történetírást ismerte el egyenrangú partnerként a nemzetközi szakma. Egyetemesen elismert és tisztelt kutatói munkássága mellett ez is kifejezésre jutott abban, hogy a hidegháború 1970-es évek végi különleges kiéleződése idején és közepette – s a társadalomtudományok területén alig-alig volt ehhez hasonló eset és példa – a *Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság* Edinburghban rendezett kongresszusa őt választotta meg a Társaság elnökévé, s ennek nyomán Budapest vált az 1982. évi világkongresszus színterévé.

2 Ld. Pach Zsigmond Pál műveinek bibliográfiája (1943–1989). A Bibliography of the works of Zsigmond Pál Pach (1943–1989). Összeáll. Varga István. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. Economy, society, historiography. Dedicated to Zsigmond Pál Pach on his 70th birthday. Szerk./Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1989. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) 351–374.; Pach Zsigmond Pál munkásságának bibliográfiája 1989–1999. *Történelmi Szemle* 42(2000) 165–169.

Nyilvánvaló, hogy a sok évtizedes, szerteágazó életmű átfogására és értékelésére egyetlen írás nem vállalkozhat. Pach Zsigmond Pál tudomány- és műhelyszervezői munkásságát csak említeni tudtam, s ugyanígy éppen csak megemlíthetem azt a mintegy fél évszázados tanári tevékenységét, amely generációk történetiszemléletét formálta, és tanítványok sorát adta a közgazdasági és gazdaságtörténeti tudományterületeknek.

Ebben az írásban csupán történetkutatói munkásságában megtestesülő életművét kísérem meg bemutatni. Méghozzá azt sem teljességében. Egyrészt azért, mivel egy ekkora és ennyire szerteágazó munkásságot aligha tudnék megfelelően átfogni. Másrészt pedig, mint mindenki esetében, egy hosszú tudományos pályának nem minden állomása, nem minden teljesítménye válik igazán maradandóvá. Ez alól az ő életpályája sem kivétel. Számos tanulmánya csupán 'kiruccanás' volt valódi szakmai érdeklődési területéről, hozzászólás akkor éppen nagy érdeklődést keltő vitákhoz, ünnepi alkalmakkor elhangzó előadás, vagy éppen politikai érdeklődésétől sarkallt vállalkozás. Csupán példaként említem Szekfű Gyula történetírói munkásságát értékelő időtálló tanulmányát³ vagy a nemzeti kérdés körül kirobbant heves és értékes történeti vitához való kiváló hozzászólását.⁴ Akadtak olyan tollgyakorlatai is, amelyek nem állták ki az idő próbáját. Ezek sorában említhetem első könyvét az 1950-es évek elejéről, amely az eredeti tőkefelhalmozás magyarországi történetének vizsgálatára vállalkozott, s amely Marx *A tőkéjének* híres 24. fejezetéből indult ki, azt vette alapul egy angol–magyar összehasonlító elemzéshez.⁵ S, hogy az életpálya vége felől is említsek példát, megítélésem szerint ide tartozik az a politikailag motivált erőfeszítése is az 1980-as évek végéről, hogy Lenin munkáinak nagy filológiai igényességű elemzésével kísérelje meg kimutatni, hogy a szocializmusnak volt, lehetett volna más, nem sztálini torzultságú, piaci és demokratikus politikai berendezkedésű programja és útja is.⁶

Az alábbiakban tehát végül is csak a hazai és nemzetközi történettudományt legnagyobb jelentőségű teljesítményeivel gazdagító, két témakörbe foglalt munkásságának rövid összegzésére vállalkozom.

*

Az első, nagy nemzetközi visszhangot kiváltó téma, amelyre kutatói figyelme és munkássága irányult, *a magyar és közép- és kelet-európai agrárfejlődés kora újkori sajátossága, a nyugati fejlődési úttól eltérő jellegzetessége volt.*

3 Pach Zsigmond Pál: Az ellenforradalmi történetiszemlélet kialakulása Szekfű Gyula „Három nemzedék”-ében. (1962). In: *Uő*: Történetiszemlélet és történettudomány. (Cikkek, tanulmányok). Bp. 1977. 463–519.

4 Pach Zsigmond Pál: A haza fogalma az osztálytársadalmakban. (1962). In: *Uő*: Történetiszemlélet i. m. 164–174.

5 Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp. 1952.

6 Ld. pl. Pach Zsigmond Pál: Lenin az államapparátus működéséről. 1919. november–1921. március. Világosság 30(1989) 170–173.; *Uő*: A NEP bevezetésének előzményei Lenin írásaiban. Magyar Tudomány 34(1989) 558–571.

Pach Zsigmond Pál kutatói munkássága során korán szembefordult a meggyökeresedett és a hazai történetírásban széles körben elfogadott nézetekkel, amelyek szerint a magyar történeti fejlődést kizárólag külső, tragikus hatások, a török háborúk és hódítás vetette ki „normál” menetéből. Nem kisebb történész, mint Szekfű Gyula, s nem kisebb hatású munkában, mint a nemzedékek történelemszemléletét meghatározó, Hóman Bálinttal írott *Magyar történet* III. kötetében vonta ugyanis le a következtetést: „Ez a török uralom a magyar történet legnagyobb, sőt talán egyetlen katasztrófája, melyből következett később minden egyéb keserűség. [...] Újból hangsúlyozzuk: történetünk minden későbbi szerencsétlenségének kútfeje a török hódítás és nem egyéb volt. [...] a török [...] tette tönkre háromszáz éves háborúival a magyar állam és nemzet egyenes fejlődési vonalát”.⁷ Hozzá kell tenni, nemcsak a hagyományos magyar, hanem a közép- és kelet-európai történetírás általában is előszeretettel fordult e katasztrófaelméletekhez a térség történelmi gyengesége, lemaradása, gazdasági-társadalmi betegségei magyarázataként. Érdemes megemlíteni, hogy a balkáni történetírás „domináns diskurzusa” is hasonló érveket használt, amint Maria Todorova tudósít róla, az *Imagining the Balkans* című 1997. évi könyvében: „Az ottomán hódítás előtt, a középkori balkáni társadalom a fejlettség magas fokát érte el, ami egy szintre, ha nem a fejlettség magasabb fokára emelte mint a Nyugatot. Az ottomán hódítás azonban páratlanul súlyos következményekkel járt, megszakította a természetes fejlődés menetét [...] elszigetelte a félszigetet [...] és súlyos kulturális visszaesésre, sőt, barbarizálódásra vezetett”.⁸

A közép- és kelet-európai történetírást úgyszólván általánosan jellemző nézetekkel szemben Pach Zsigmond Pál, nem fogadva el a kívülről jött katasztrófa tézisé, a történelmi folyamatok mélyebb és belső rétegeihez ástott le a fejlődés „megtörése, normál útjából való kikökenése” okait kutatva. Érdeklődése elsősorban a belső gazdasági és társadalmi folyamatok felé irányult. Számos tanulmányban tárta fel e folyamatokat, egybevetve a magyar és kelet-európai, orosz és német, valamint az angol, francia, s általában a nyugat európai agrárfejlődés 15–18. századi útjait. Kutatásait nem kis mértékben ösztönözte a marxizmus néhány idevágó tézise, elsősorban Friedrich Engels utalása a „zweite Leibeigenschaft”, a második jobbágyság intézményére, valamint Vlagyimir I. Lenin fejtegetése az „amerikai utas” és „porosz utas” agrárfejlődés összehasonlításáról. Pach Zsigmond Pálnak az 1950-es évek második felében megindított vizsgálatait átfogták a magyar gazdaság és társadalom történetét, de kiterjedtek mentalitás-történeti összefüggésekre is.⁹ Teljesítménye, ami szerencsésen összetalálkozott

7 Szekfű Gyula: Magyar történet. III. Bp. 1943. 498–499., 584.

8 Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. New York–Oxford, 1997. 182.

9 A teljesség igénye nélkül említem Pach Zsigmond Pál néhány idevágó fontos tanulmányát: A magyarországi és oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében. *Közgazdasági Szemle* 5(1958) 56–78.; Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. Bp. 1960. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 46.); Über einige Probleme der

lengyel, balti és cseh kutatók munkásságával, gyökeresen megváltoztatta a Magyarországról és Közép- és Kelet-Európáról kialakított addigi történelmi képet.

Munkája középpontjában az állt, hogy mennyiben és miért – ahogy ő fogalmazta meg – „kanyarodott el” a magyar és kelet-európai agrárfejlődés útja a 15. század végétől a nyugati fejlődés-modelltől. Elemzése szerint ugyanis a Nyugathoz képest több évszázados megkésettiséggel induló magyar agrárfejlődés a 15. századra a nyugati vívmányok átültetése segítségével, „tömörített fejlődéssel” és „minőségi értelemben”, vagyis a *legfőbb* alapvonásokat, és a fejlődési tendenciákat tekintve, közelített a nyugati agrárfejlődés útjához. Az 1440-es évek Magyarországnál a falvak 40%-át birtokoló hatvan legnagyobb báró nagybirtokának adatai alapján kitűnt, hogy a saját kezelésű birtoktestek aránya már kicsiny volt. A földesúri földek zömét jobbágytelkekre darabolva paraszti használatban művelték, s a jobbágyokat csak igen kicsiny mértékben, a sárvári–kapuvári nagybirtokon a falvak mindössze 18%-ában, míg Lékán egyáltalán nem kényszerítették robotra, vagyis munkajáradékra. Mi több, már a természetbeni járadék, az 1351-ben bevezetett jobbágyi kilenced fizetése sem volt általános gyakorlat. A pénzjáradék legalábbis egyenrangúvá vált, de sok helyen, különösen új telepések, vagy új földek feltörése esetében a különböző formájú pénzjáradékok domináltak. A fejlődési tendenciák ebből a szempontból tehát alapvető hasonlóságot mutattak az angol, illetve a flandriai esetekkel, ahol a pénzjáradék uralkodott már, vagy a francia és a német gyakorlattal, ahol a terményjáradék játszott nagy szerepet. A járadékformák nyugati irányú átalakulása egyben nyilvánvalóan utal a jobbágy-paraszti árutermelés kibontakozására is. A termelékenységek növekedése nyomán a paraszti gazdaság egyre inkább rendelkezett piacra vihető terméktöbblettel, amit helyi és városi piacokon értékesített, vagyis az árutermelés paraszti árutermelés formájában bontakozott ki Magyarországon.

A 15. század végétől azonban, mint Közép- és Kelet-Európa más országaiban is, hatalmas fordulatra, „történelmi korszakváltásra” került sor. Igaz, a változás lassan, fokozatosan bontakozott ki, mintegy három lépcsőben, másfél év-

Gutswirtschaft in Ungarn in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts. In: Deuxieme Conférence Internationale d'Histoire Économique, Aix-en-Provence, 1962. II. Paris–La Haye, 1965. 223–235.; Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963.; Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert i. m.; The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century. The Economic History Review 19(1966) 1–14.; Der Bauernaufstand vom Jahre 1514 und die „zweite Leibeigenschaft”. In: Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert. Hrsg. Gusztáv Heckenast. Bp. 1977. 275–301.; Sixteenth-century Hungary: Commercial Activity and Market Production by the Nobles. In: Economy and Society in Early Modern Europe: Essays from Annales. Ed. Peter Burke. New York–San Francisco–Evanston, 1972. 113–133.; Corvées et travail salarié dans les exploitations seigneuriales de la Hongrie des XVIe et XVIIe siècles. In: Paysannerie française, paysannerie hongroise XVIe–XXe siècles. Vol. publ. sous la dir. de Béla Köpeczi–Éva H. Balázs. Bp. 1973. 75–97.; Business mentality and Hungarian national character. In: Études Historiques Hongroises 1985 publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois. Bp. 1985. 131–160.

század alatt játszódott le, amikor is a 16. század során még nem dőlt el, hogy milyen útra kanyarodik a kelet-európai agrárfejlődés. Ellentétes tendenciák egymás mellettisége és birkózása jellemezte a viszonyokat, s a kapitalizálódó, s ennek során egyre inkább árutermelő „újnemesi” birtokok mellett az árutermelő jobbágy-paraszti gazdaság még jelentős tényező maradt. A 15. század végétől azonban kétséget kizáróan megindultak a változások. Ezek első lépcsőfokát a nemesi árukereskedelem kibontakozása jellemezte. Nemesi privilégiumait kihasználva, a birtokos elit rátért a bor árusítására, ami az 1570-es évekre már úgyszólván általánossá vált. A földesurak kereskedése a paraszti termelésre és az azt terhelő feudális természetbeni járadéokra épült. Az így beadott bort azután nemesi kocsmáltatási jog alapján a paraszti kényszerpiacon adták el. A kereskedő nemesség fokozatosan kiterjeszkedett a marhakereskedelemre is, amely részben ugyancsak a belső piacra épült, de már összekapcsolódott a később oly nagy jelentőségre emelkedett marhaexporttal. Augsburgba, Nürnbergbe, a cseh területekre, Ausztriába és Észak-Itáliába terelték a nagy csordákat, amelyeket a kereskedő nemesek jórészt a paraszti állattartás alapján, felvásárlás útján szereztek be. Végül a nemesi kereskedelem később a gabonára is kiterjedt, amelyre eleinte a birtokosok feudális terményjáradék szedése útján tettek szert, majd egyre inkább, különösen az ország nyugati, a Habsburgok uralta területein, saját allodiális gazdaságukban termelték meg. A század állandó háborúskodása biztosította a szolid belső piacot.

A 16. századra oly jellemző nemesi kereskedelem első pillantásra sok hasonlóságot mutatott az angliai „újnemesség” jellegzetes átalakulásával, polgárosodásával. A felszíni hasonlóságok ellenére azonban a különbségek is szembetűnőek voltak, hiszen a kelet-európai nemesség 16. századi kereskedése alapján feudális vonásokat mutatott: a nagybirtokos és dzsentri kereskedőként a terményszolgáltatásra épített, termelőként a munkaszolgáltatást vette igénybe.

A 15. század végétől kiterjedő földesúri kereskedelem és árutermelés mintegy „ellentendenciaként” egyre jobban kiszorította azután a paraszti árutermelést. Az állami centralizáció összeomlása Mátyás halála után a 15. század végén kedvező politikai feltételeket teremtett e fordulathoz, mivel nagyobb lehetőséget adott a jobbágy-parasztok földesúri adóztatásának. Ha a földesúri kereskedelem eleinte a természetbeni járadék fizettetésére való visszatérést ösztönözte a korábban elterjedt pénzjáradék rovására, fokozatosan maga után vonta a korai feudális gazdaságra jellemző munkajáradék visszatérését is. Míg korábban a földesúri föld túlnyomó részét jobbágytelkekre szabdalták és jobbágyok művelték, a földesúri kereskedelem kibontakozásával párhuzamosan fokozatosan megindult a saját kezelésben tartott földesúri allódiumok terjeszkedése is. Eleinte ez a folyamat az ugarföldek és addig nem hasznosított földterületek rovására történt, erdőirtások és legelők feltörése útján terjeszkedett. Már ebben a stádiumban is hátrányos volt a parasztság számára, hiszen korlátozta az úgynevezett közös földek paraszti használatát. A folyamat azonban még kedvezőtlenebbé vált a parasztság számára, amikor üresen maradt jobbágytelkeket is bekebeleztek az urasági allódiumba, s különösen, amikor megindult a jobbágytelkek megnyirbálása,

részleges kisajátítása, amely Magyarországon leginkább jellemezte a paraszti földek csökkentését. A saját kezelésben tartott földesúri földek kiterjedése természetesen vonta maga után a munkajáradék visszaállítási folyamatát is. Igaz, eleinte – még a 16. század végéig is – vegyes formák voltak jellemzőek: a feudális munkajáradék növelése mellett a fizetett bérmunka is megfigyelhető volt. Az 1510–1520-as években még leginkább heti egynapi robotról szólnak a források. Az 1548. évi törvény heti két nap robotot írt elő.

A robot mértékének fokozatos növekedése a már korábban kiterjesztett természetbeni járadékkal egyetemben súlyos csapást mért a paraszti árutermelésre, s fokozatosan annak visszaszorulására vezetett. A földesúri árutermelés pedig megkövetelte a munkaerő biztosítását, helyhez kötését. E folyamatban saját szerepet játszott az 1514. évi parasztfelkelés véres leverése és megtorlása is. Az 1514. évi törvények ugyanis megszüntették a paraszti szabadköltözködést és büntetésként, a korai feudális viszonyokra emlékeztető módon visszaállították a jobbágyok röghöz kötését. A tények feltárása ugyan világossá tette, hogy e jogi intézmény hosszabb ideig sem vált általános gyakorlattá, mégis szolid és szilárd alapot teremtett a „második jobbágyság” későbbi kiterjedésének.

A 16. század átmeneti állapota után a 17. század első felében a változás folyamatai kikristályosodnak. Az „elkanyarodás” a polgárosodás, a kapitalista agrárfejlődés útjára lépő, s azon egyre jobban előrehaladó Nyugattól a 17. század második felében, majd a 18. század folyamán teljessé vált. A magyar és kelet-európai történeti fejlődés útja elkanyarodott a nyugati tendenciáktól, s – mint Pach Zsigmond Pál kutatásai meggyőzően bizonyítják – alapjában nem külső támadások, hanem ez a belső folyamat vált a gazdasági-társadalmi lemaradás igazi forrásává. A szakadék Nyugat és Kelet között ez időtől valóban egyre jobban szélesedett, hiszen a kibontakozó modern atlanti világkereskedelem, a sikeres németalföldi és angol reformáció, majd a polgári forradalmak hozta társadalmi változások, a jelentősen előrehaladó urbanizáció együttes hatása Nyugat-Európát a modern kapitalizmus útjára vezette. Magyarország, valamint a közép- és kelet-európai térség más országai viszont visszazuhannak a „második jobbágyság” állapotába. Pach Zsigmond Pál a „második jobbágyságot” komplex gazdasági-társadalmi kategóriaként mutatja be, s a bekövetkezett változások nyomán a kora újkor századaira vonatkozóan egy „késő feudális korszak” beköszöntéséről, vagyis a modern tőkés gazdaságra való áttérés elodázódásáról beszél. E lemaradásban nagy szerepet játszott a városfejlődés gyengesége Közép- és Kelet-Európában. Ez a tényező már a 15. században is megfigyelhető volt, de a további századokban kirívóvá vált a középkorias kisvárosok konzerválódása Magyarországon és a térségben általában. A magyar törvényhozást már a 17. század első felében (1608, 1638, 1647) paraszt- és polgárellelenségek jogalkotások jellemzik. A királyi hatókört is korlátozzák. A „második jobbágyság” tehát nemcsak az alldiallis, saját kezelésű földesúri gazdálkodásra, a munkajáradékokra és földhöz kötésre való visszatérést jelenti, hanem klasszikus formájában, ami leginkább Lengyelországban bontakozott ki (a „liberum veto” által fémjelvezve), a központi hatalom szétesését, a feudális anarchia visszatérését is.

Az agrárfejlődés sajátosságai a gazdaság és társadalom minden szféráját befolyásolták. Évtizedekkel az agrárfolyamatok vizsgálata után, élete utolsó évtizedében fordult Pach Zsigmond Pál figyelme e korai századok egyik jellegzetes, korábban nem vizsgált területe felé, s tekintette át módszeres, régióról régióra haladó kutatással az ország sajátos, gyenge minőségű szűr-, vagy szürkeposztógyártásának történetét. A két fejezet híján elkészült, még kórházi ágyán is munkált, publikálás alatt álló, hézagpótló ipartörténeti munka mintegy kiegészíti a korszak gazdaságtörténetét feltáró életművet.

A „második jobbágyság” komplex gazdasági-társadalmi és politikai rendszerében az értékek és társadalmi magatartási formák is átalakulnak. A *Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság* 1982. évi budapesti kongresszusán *Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem* címen tartott elnöki nyitó előadásában¹⁰ Pach Zsigmond Pál ragyogóan elemezte azt a magatartási fordulatot, amely az átalakulást kísérte. Bemutatta, hogy a Max Weber-i protestáns etika vagy a Werner Sombart-i judaizmus ideája, vagyis a kapitalizmus szelleme helyett hogyan ver gyökeret Magyarországon egy antikapitalista mentalitás, s hogyan válik ez mintegy büszkén vallott nemzeti jellemvonássá. Amint a kereskedelem respektábilis társadalmi tevékenységgé válik a Nyugaton, úgy következik be Magyarországon a nemesség elfordulása a kereskedelemtől. A 16. században még módszeresen kereskedő nemes a 17. és 18. század folyamán fokozatosan hagy fel a kereskedéssel, s bízza azt a nemesi társadalom „hézagait” egyre inkább betöltő bevándorló idegenekre: németekre, görögökre, zsidókra. „Abszentista” földesúrrá válva, a magyar birtokos arisztokrácia vidéki és bécsi kastélyaiba vonul, vadászik és társadalmi időtöltésekre herdálja életét, hatalmas, intézők által igazgatott allodiális gazdaságainak jövedelmeiből folytatja luxus életmódját. A kisközségi dzsentri az ingyen jobbági munka, a nemesi adómentesség és a megyei hatalom védőbástyái között hasonló mentalitást fejlesztett ki. A kereskedelemtől való elfordulás egyben a kereskedelem megvetésének ideológiáit is kitermelte. A kereskedelem és üzlet lenézett, nem úriemberhez méltó foglalkozásnak minősült. Orczy Lőrinc báró 1780. évi verse, Horváth Mihály 19. század közepi történelmi elemzése, s megannyi forrás nyomán rajzolódik ki végül is az a magatartásforma, amelyet azután Szekfű Gyula már magyar „antikapitalista”, kereskedelemellenes „faji talentumként” jellemzett. Szekfű egyébként joggal hangsúlyozta, amint azt Veres Péter megállapítása is illusztrálja, hogy ez a kereskedelem- és kapitalizmusellenes mentalitás végül is egyaránt jellemezte a magyar nemességet és parasztságot, vagyis nemzeti jellemvonássá merevedett.

Pach Zsigmond Pálnak a magyar agrárfejlődés sajátosságait komplexen elemző munkássága döntő elemként épült be a kelet-európai folyamatok nemzetközi vizsgálatának munkálataiba. A lengyel, balti, cseh és más kutatások eredményeit folytonosan nyomon követte, s a térség fejlődési útját egybevetette

10 Ld. *Pach Zsigmond Pál: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. Történelmi Szemle* 25(1982) 373–403. – Ld. még a 9. jegyzetet!

Nyugat-Európa folyamataival. A magyar agrárfejlődést szembesítette az oroszországiával. Éppen ez a széles nemzetközi kitekintés és egybevetés tette munkásságát a magyar mellett az egyetemes történetkutatás maradandó és fontos részévé. Történetkutatói erényei az agrárfejlődés komplex vizsgálata során elvezették őt az okok feltárásához is. Életművének másik legfőbb vonulataként így fordult figyelme a középkori kereskedelmet felváltó modern, atlanti kereskedelemhez és e történelmi fordulat hatásához Közép- és Kelet-Európában.

*

Pach Zsigmond Pált kutatói érdeklődése igen hamar elvezette a *középkori és kora újkori nemzetközi kereskedelem* témájához. Munkásságának jelentős része kapcsolódott e témakörhöz.¹¹ A tradicionális, úgynevezett levantei kereskedelem útvonalai körül hosszú nemzetközi vita bontakozott ki, sok generáció részvételével a 19. és a 20. században. Mint Pach meggyőzően kimutatta, korabeli politikai indíttatásoktól nem mentes nézetek konfrontálódtak e vitában. A vita végére az ő kutatásai látszanak kitenni a pontot. Ellentétben azokkal, akik tagadták, hogy a levantei útvonal Magyarországon vezetett volna át, Pach alapos elemzése kétséget kizáróan bebizonyította a Fekete-tengertől Erdélybe és Magyarországra vezető kereskedelmi útvonal létét és jelentőségét (párhuzamban a Fekete-tenger–Lengyelország útvonallal), s szembesítette a dalmáciai és a velencei (Bécs–Pozsony további állomásokkal) útvonalak szerepével. Rávilágított a román kereskedők szerepére a brassói szászok mellett. A vámregiszterek adatai alapján alapos vizsgálat alá vonta az áruösszetételt, bemutatta a fűszerek és luxuscikkek vezető szerepét a középkori kereskedelemben. Figyelmét azonban nem kerülte el, hogy, például az osztrák–magyar kereskedelemben a 15. század közepe és a 16. század közepe között, a magyar behozatal 69–79%-a textíliákból állt. A nyugati textilárúk Németalföldről, Németországon át a Duna útvonalán érkeztek az országba, valamint Morvaországból és Sziléziából. Ez ellentmondani látszik a

11 Ismét csak a néhány legfontosabb Pach Zsigmond Pál-munkát említve: „A harmincadvám eredete”. Bp. 1990. (Értekezések – emlékezések); Levantine Trade and Hungary in the Middle Ages. (Theses, Controversies, Arguments.) Bp. 1975. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 97.); The Transylvanian route of Levantine trade at the turn of the 15th and 16th centuries. Bp. 1980. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 138.); Zur Geschichte der Handelsbeziehungen zwischen Österreich und Ungarn im 15. und 16. Jahrhundert. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 25(1972) 244–256.; The Shifting of International Trade Routes in the 15th–17th Centuries. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 14 (1968) 287–321.; The role of East-Central Europe in international trade (16th and 17th centuries). In: Études Historiques 1970 publiées à l’occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Bp. 1970. 217–264.; The East-Central European Aspect of the Overseas Discoveries and Colonialization. In: The European Discovery of the World and its Economic Effects on Pre-industrial Society 1500–1800. Papers of the Tenth International Economic History Congress. Ed. by Hans Pohl. Stuttgart, 1990. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft 89.) 178–194.; Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 16(1970) 289–306.

hagyományos, középkori kereskedelem áruösszetételéről korábban vallott nézeteknek, amelyek szerint a textilία abban nem volt számottevő. A tények feltárása nyomán Pach Zsigmond Pál kimutatta, hogy a textíliák nagy aránya a behozatalban mégsem mond ellent a kereskedelem középkorias jellegének, hiszen csak különleges, magas minőségű flandriai és észak-itáliai textíliák kelet-európai importját jelentette, vagyis nem ment lényegesen túl a luxusárú kereskedelmének körén.

E témakörhöz tartozik jelentős felfedezése a harmincadvám eredetéről, amellyel nemzedékek kutatási eredményeit gazdagította, nem utolsósorban kiteljesítve mesterének, tanárának, Domanovszky Sándornak alapvetését. Sikertől továbbvinnie Domanovszky, majd Hóman Bálint ez irányú munkásságát a harmincadvám (*tricesima*) 13–15. századi történetét illetően: hogyan vált jellegzetes belső vámból, végérvényesen csak Ulászló 1498. évi dekrétuma révén külkereskedelmi vámmá, s honnan nyerte nevét. Különböző feltételezésekkel szemben ugyanis kimutatta, hogy a „harmincadvám” név onnan ered, hogy a korai századok uralkodó vámelvét, az 1/240-et a századok során többször növelték, míg nem nyolcszorosára, 8/240-dé, vagyis 1/30-dá emelkedett. E bravúros történetírói „detektív munka” legfőbb hozadéka azonban a vámfelbontás történetének érdemi kiegészítése volt, a fix vámtól az értékvámokra való áttérés, s az értékvámok úgyszólván állandó növelésének bemutatása, beleértve, hogy a harmincadvám Mátyás király idején már csak nevében volt harmincad, a valóságban huszad (5%) nagyságrendre emelkedett.

Pach Zsigmond Pál világosan felismerte azonban, hogy a kontinentális középkori kereskedelem Afrika körülhajózása és a portugál sikerek nyomán válságba került, s ez Közép- és Kelet-Európa helyét gyökeresen megváltoztatta a virágzásnak induló világkereskedelemben. Éppen e témakörhöz kapcsolódik talán legjelentősebb történetkutatói teljesítménye. Vitába szállt ugyanis azzal az általánosan elfogadott nézettel, hogy a Nyugat-Európa felemelkedését megalapozó modern atlanti kereskedelem Nyugat-Európa és a gyarmatok kapcsolatára épült volna. Alapvető felismerése szerint ugyanis mintegy másfél évszázadon át – a 15. század végétől a 17. század közepéig – a gyarmatok nem igazán játszottak még szerepet a modern világkereskedelemben kibontakozásában. Kutatásai alapján kristálytisztán megkülönböztetésre jutott a középkori és modern kereskedelem útvonalait és áruösszetételét illetően. Míg az előbbi főként Keletről Nyugatra irányuló szárazföldi szállítást jelentett, a modern világkerkedelem a tengerekre, főként az Atlanti-óceánra vezette a kereskedelem útjait, s a korábbi áruösszetétel, a fűszerek és luxusárú helyett az olcsó tömegárú, élelmiszerek és textíliák tömeges kereskedelmét jelentette. A gyarmatokról származó import azonban még a hagyományos áruszerkezet további uralmát tükrözte: a portugál fűszer- és a spanyol nemesfém-import egyértelműen utalnak erre. Pach Zsigmond Pál nagy felismerése a Nyugat-Európa és Közép-Kelet-Európa közötti új típusú kereskedelmi kapcsolatok kimutatása volt. Bár már a 13. században is létezett az iparcikkek és a mezőgazdasági termékek balti- és északi-tengeri kereskedelme, ami akkor elsősorban a Hanza-városok vezető szerepére épült, e

kereskedelem jelentősége a 16. századra hatalmasat emelkedett. Éppen Közép-Európa, a cseh, lengyel és magyar mezőgazdasági tömegtermelés és export szerepe válik döntővé. Mint kimutatta, a világkereskedelem útvonalainak eltolódása nem a felfedezésekkel és az atlanti kereskedelemmel kezdődött. Az Európán belüli kereskedelem jelentősége volt a meghatározó, s ez a kereskedelem mutatta fel először a modern világkereskedelemre jellemző áruszerkezet vonásait, vagyis az olcsó tömegfogyasztási cikkek központi szerepét. Az átalakulás a Hanza-városok szerepének lehanyaglásával játszódott le. Ugyanez mondható el a mediterrán és a tradicionális levantei kereskedelemről is. Mi több, a 17. század elején már a fűszereket sem Keletről szállítják Nyugatra, hanem éppen fordítva, Bécsből viszik Konstantinápolyba. A hollandok váltak a tömegszállítás specialistáivá, s a tengeri kereskedelem uraivá. A korábban vezető szerepet játszó Bruges lehanyatlík, s Amszterdam válik a világkereskedelem központjává. A modern munkamegosztás ebben az időszakban Nyugat-Európa, valamint Közép- és Kelet-Európa között alakult ki. A lengyel és magyar mezőgazdasági tömegárúk, elsősorban a gabona és a marha szállításait a nyugati olcsó textíliák importja ellensúlyozta. A „new drapery” és más ipari tömegárúk a 16. század első háromnegyedében Antwerpen kikötőjéből indultak útnak úgyszólván egész Európába. Az atlanti tengerpart lesz a legfőbb kereskedelmi központ.

A portugál és spanyol hódítás technikailag és gazdaságilag nem volt megalapozott, kereskedelmük változatlanul a középkorias kereskedelem jellegét tükrözte, s a legdöntőbb jelentőségre emelkedett atlanti-parti kereskedelemben alárendelt szerepet játszhattak csupán. A világkereskedelem útvonalainak és áruösszetételének átalakulásával a gyarmatok ebben az első, 16. és 17. századi történelmi korszakban még nem váltak meghatározó jelentőségűvé, sőt, inkább a hagyományos kereskedelem áruösszetételének konzerválódását tükrözték. A kelet–nyugati munkamegosztás és kereskedelem játszott döntő szerepet a Nyugat felemelkedésének kezdetén. Pach Zsigmond Pál tanulmányok sorában mutatta be, hogy a 16. század közepe és a 17. század közepe között a lengyel és a magyar külkereskedelemben fontos változások játszódtak le. Miközben a Nyugatról származó behozatal lényegében változatlan szerkezeti vonásokat tükrözött, a kivitel nagy változásokat mutatott: mindenekelőtt a kivitt marha és gabona mennyisége megsokszorozódott, s a külkereskedelem mérlege pozitívvá vált. A közép-európai országok külkereskedelmi tevékenységét nagyban segítette a „hosszú 16. század” árforradalma, ami nemcsak a mezőgazdasági árak jelentős emelkedését vonta maga után, de a cserearányokat is pozitívan befolyásolta. A magyar kivitelben az említett évszázad leforgása során a bor aránya 5–10%-ról 2% alá esett vissza, a rézexport a kivitel 20–25%-áról 1% alá zuhant.

A modern világkereskedelem újabb fordulatára azután a 17. század közepén került sor. Ez időtől valóban a transzatlanti kereskedelem és az amerikai gyarmatok válnak döntővé a modern világkereskedelemben és Nyugat-Európa további emelkedésében. A virginiai „dohány-gyarmatok”, a karib-tengeri „cukor-gyarmatok”, az észak-amerikai „gabona-gyarmatok”, ontották a tömegárut Európába, míg az angol export egyre inkább a védett amerikai piacokra irányult.

A kereskedelmi kapitalizmus felemelkedése alapozta azután meg a kereskedelemben felhalmozott tőkék benyomulását az iparba, amit a hollandok csak részlegesen tudtak megvalósítani, s ami főként Anglia szerepe révén vezet el a modern világ gazdaság nagy fordulatainak beköszöntéhez. Ez a változás azonban már Közép- és Kelet-Európa szerepének lehanyaglásával megy végbe a 17. század második felétől kezdve. A marhaexport visszaesett, a magyar paraszti marhakereskedők elszegényedtek, a nagybirtokosok pedig elfordultak a kereskedelemről. A rézkitermelő Fuggerek is visszavonultak Magyarországról, s a svéd réz az európai piacok nagy részét elhódította. A kelet-európai gazdasági-társadalmi fordulat, amely a „második jobbágyság” kialakulásával párhuzamosan játszódott le, miközben az átalakuló világ gazdasághoz való feudális alkalmazkodást segítette, alá is ásta a további pozitív kibontakozás folyamatait. Stagnációra vezetett a mezőgazdaságban, s gátat állított az ártermelés további fejlődése elé. Mindközben az európai árforradalom is véget ért, kedvezőtlenül befolyásolva az ár-és cserearány-viszonyokat Közép- és Kelet-Európa számára.

Pach Zsigmond Pálnak az 1960–1970-es évek fordulója körül publikált tanulmányai a modern világkereskedelemről és ebben Közép- és Kelet-Európa szerepéről alapvetően változtatták meg a téma és korszak értelmezését a nemzetközi tudományosságban. Ha tanulmányai nem magyarul, illetve az *Acta Historica*, *Studia Historica*, az *Études Historiques Hongroises* és más Magyarországon kiadott és külföldön csak szűk körben ismert publikációkban jelentek volna meg, e felismerések világszerte az ő nevével kapcsolódtak volna össze. Munkái azonban így is a legteljesebb mértékben formálták a nemzetközi történeti szemléletet. Nagy szerepet játszottak például a később Immanuel Wallerstein nevével összekapcsolódott „centrum-periféria”-tézis megalapozásában. Wallerstein 1974-ben publikált, nagy visszhangot kiváltó munkája, a *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*,¹² amely bőségesen hivatkozik Pach munkásságára, vezeti azután be a „centrum” és „periféria” összekapcsolódó ellentétpárjának fogalomrendszerét, és helyezi el az újrafeudalizálódó, „második jobbágyságba” hanyatló Közép- és Kelet-Európát, mint a nyugat-európai centrum egyik perifériáját, a kibontakozó kapitalista gazdasági világrendszerbe.

Pach Zsigmond Pál impozáns tudományos életműve a magyar történetírás legnagyobb teljesítményei közé tartozik, az összehasonlító történetkutatás úttörő vállalkozása, s ezért egyben a korszak egyetemes történetkutatásának kiemelkedő eredménye.

12 Immanuel Wallerstein: *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York–San Francisco–London, 1974. (Studies in Social Discontinuity)

IVÁN T. BEREND

ZSIGMOND PÁL PACH (1919–2001). AN IMPRESSIVE SCHOLARLY OEUVRE

Zsigmond Pál Pach was one of the most important Hungarian historians in the second half of the 20th century. He, one of the pioneers of comparative economic history, belonged to the best representatives of Marxist historiography together with Christopher Hill, Eric Hobsbawm, and Albert Soboul. His philological and language knowledge (of Latin and five modern languages), his impressive methodological preparedness were extraordinary. The bibliography of his works contains more than 400 items. Among others, a 14 volume series of History of Hungary, he has organized and edited. He was the founder of the internationally respected Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, and the Department of Economic History at the Budapest University of Economics. The International Economic History Association elected him President of the Association in its Edinburgh Congress.

His main scholarly achievements illuminated the peculiarities of the early modern agrarian development of Central and Eastern Europe. That area followed a rather different path than of the West between the 16th and 18th centuries. He explained the increasing relative backwardness of the region by analyzing the internal development and refusing earlier explanations based on external factors, most of all foreign attacks and occupation. His historical analysis presented a complex view on the special development trends including agricultural, industrial, institutional, legal, social changes, and also transformation of attitudes.

Another main field of his research concentrated on medieval and early modern international trade. His new scholarly results changed old and biased concepts and closed century-long historical debates on Hungary's medieval trade connections.

Around the end of the 1960s and the beginning of the 1970s, in a series of studies, probably his most important works, Pach analyzed the role of Central and Eastern Europe in the rising modern world trade. His discoveries, together with Polish, Baltic, Czech and other historians of the region, established a historical interpretation of the peculiar characteristics of modern Central and Eastern European development, and also created a solid base of the core-periphery concept.

This study briefly describes the main content of Pach's historical results in these main fields of research and presents a basic bibliography on his most important works.

DEMÉNY LAJOS

Báthori István és a székely gyalogpuskás rend felállítása

Két kiadatlan udvarhelyszéki darabonti kiváltságlevél
1575-ből és 1576-ból

Az 1562. évi székely felkelés és a leverése utáni segesvári országgyűlés 1562. július 20-án fogantatosított határozatai csaknem egy egész századra meghatározták a székely társadalom fejlődését, s vele párhuzamosan a fejedelmi székelypolitika alakulását. Az udvarhelyszéki bíráskodási jegyzőkönyvek kiadása mindennél világosabban fedte fel a közsékek (a korabeli szóhasználatban a *székely község*) tudatában e változás azonosítását a szabadság elvesztésével. Tudatukban a történelem két élesen elválasztott korszakra tagolódott: az 1562 előtti „régí szabadság idejére” és a segesvári döntések utáni szabadságvesztésre. A renitens székelyek megfélemezésére Székelyudvarhelyen felállított Székelytámadt és a háromszéki Várhegyen Székelybánja jelképezte a közsékekre kedvezőtlen változás beköszöntét.¹

II. János választott király az egész székely községet fejedelmi jobbággyá nyilvánította, sőt 1566 derekától elkezdte a fejedelmi jobbággyok magánföldesúri eladományozását. Az eladományozott fejedelmi jobbággyok magánföldesúri jobbággyok lettek. Pár év leforgása alatt utóbbiak száma ugrásszerűen megnőtt, de vele együtt nőtt és szilárdult a székely előkelők száma és szerepe a székely társadalom szerkezetében. Mi több, sok lófő család nyert fejedelmi adománylevelet és birtokokat, jobbággyokat. Ezek is mind a székely nemesek rendjébe léptek, ugyanis az 1562. évi segesvári országgyűlés – mint ismeretes – nemesekké nyilvánította a lófőket is, amikor kimondta: „Az fő népek, az ő főiségekben, és az lófőjek az ő lófőiségekben minden széken szabadon éljenek, úgy mind a nemesség az ő nemességekben, az ő földin lakókat, kiket jó igazsággal bírnak, úgy mint a nemesség bírják az ő jobbággyokat, ők is jobbággyúl bírják, kik a rovásnak idején több községgel együtt megrótassanak.”²

Ha a jobbággyokkal nem rendelkező lófők helyzete még sok ellentmondásra adott okot, az adományokkal felruházott jobbággytartó lófők igazi nemesek lettek.

1 A Székely Oklevéltár új sorozatában nyomdafestéket látott periratokban, de kiváltképpen a tanúvallomásokban a régi székely szabadság és annak elvesztése megannyi vetületében került terítékre, éppen úgy mint a fejedelemhez vagy az országgyűléshez benyújtott székely panaszlevelekben 1562 után. Nem térünk ki itt rájuk, mert külön tanulmányban szándékozunk a szabadság kérdését elemezni, úgy miként az a székely tudatban élt a 16. század második felében.

2 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. II. (1556. szept.–1576. jan.) Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1876. 203.

Igazi nemesek, természetesen a székelyföldi adottságok korlátai között, ahol a 16. század második felében a leggazdagabb székely nemesek megadóztatott székelyföldi jobbágyportáinak száma nem haladta meg a hetvennégyet, amint azt az 1566. június 11. utáni adóösszeírás mutatja.³ Udvarhelyszéken ekkor a 81 jobbágytartó nemes és lófő családnak összesen 368 adózó jobbágyportája volt. Ezzel szemben a megadóztatott fejedelmi jobbágyporták száma csaknem 2000, tehát a magánföldesúri jobbágyporták számának majdnem a hatszorosa volt.⁴ Természetesen, mint más esetben is, az adózó porta nem volt azonos a családfővel, utóbbiak száma rendszeresen nagyobb volt, ugyanis nemegyszer az adózás alá esők állatállományától függően két vagy néha több jobbágycsaládot foglaltak magukban. Mindent egybevetve és más kiadott vagy kiadatlan udvarhelyszéki katonai és adóösszeírást is figyelembe véve az udvarhelyszéki társadalom szerkezete a 16. század hatvanas éveinek második felében a következő szóródást mutatja: 15–18 nemesi, mintegy 300 lófő, csaknem 2000 fejedelmi jobbágy és 416 ősjobbágy családfő.⁵ Nem ismerjük a zsellér és szolga családfők számát, de bizonyára nem állunk messze a valóságtól állításunkkal, miszerint az udvarhelyszéki társadalom szerkezetében a fejedelmi jobbágyok a széki összlakosság 75 százalékát tették ki. Kénytelenek vagyunk a hozzávetőleges számokhoz folyamodni, mert ebből a korszakból nincsenek megfelelő adataink az egyre gyarapodó darabontok számáról.

Nem merjük az udvarhelyszéki állapotokat az egész Székelyföldre vonatkozóan általánosítani. Számoltunk ugyanis azzal, hogy Keresztúr fiúszék és Udvarhely anyaszék volt az 1562. évi felkelés kiindulópontja, és Marosszékkal együtt innen került ki a lázadók zöme. Következésképpen a megtorlás is itt volt a legkeményebb, az itteni közszekelyek talán mindannyian osztották a segesvári országyűlés utáni fejedelmi jobbágyok sorsát. Az is bizonyos, hogy a lófők aránya Csík-, Gyergyó- és Kászonszéken, talán Háromszéken is nagyobb volt mint Udvarhely- és Marosszéken. Aranyosszék helyzete egészen másként alakult, az itteniek ugyanis távol maradtak a felkeléstől, s így a segesvári határozatokat itt nem alkalmazták.

Minden helyi eltéréssel és sajátossággal is számolva tagadhatatlan, hogy az egész székely társadalom döntő többségét alkotó közszekelység az adófizető fejedelmi jobbágyok sorsára jutott, legalábbis zömében. Márpedig a közszekelyek alkották a székely gyalogságot, az egész erdélyi had mintegy kétharmadát. Azzal, hogy a közszekelyek adófizető fejedelmi jobbágyok lettek, és 1566 második felétől fejedelmi adomány révén sokan közülük magánföldesúri jobbágyokká váltak, a székely had száma és aránya az egész erdélyi hadban lényegesen csökkent. Ez mindenképpen érzékenyen érintette az ország hadviselő képességét, még akkor

3 Magyar Országos Levéltár (= MOL) F. Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Cista Comitatum. Ugocsa. Fasc. I. N° 23.

4 *Demény Lajos*: XVI. századi kiadatlan székely összeírások. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András–Kovács Kiss Gyöngy–Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. 151–158.

5 I. m. 149–157.

is, ha a székely had és annak gyalogsága mind kevésbé volt ütőképes, sőt igazában a válság korszakát élte, amikor a tűzfegyverek elterjedtek tájainkon és befolyásolták a hadviselést. A török és osztrák terjeszkedés torkában Erdélynek viszont égetően szüksége volt a védekezést biztosító hadra, hogy a főleg székely lőfőkből álló könnyűlovasságot kiegészítse, kellően felszerelt hatékony zsoldos gyalogpuskásokkal velük harcoljon. A végvárak és őrségük fenntartása mellett egy többezres gyalogpuskásokból álló had fizetése viszont meghaladta az akkori Erdély pénzügyi erőforrásait. A vármegyei nemesi had és velük együtt az úgynevezett mezei hadak mind fegyverzetben, mind felkészültségben messze elmaradtak a követelményektől. A székely gyalogság kérdése országos kérdéssé lett.

A segesvári országgyűlés határozatainak értelmében II. János választott király lemondott a közszékelyekből álló gyalogságról. A 16. század hatvanas éveinek második felében készült, nemrég előkerült újabb székely katonai és adóösszeírások arra utalnak, hogy a fejedelem a székelyföldi fejedelmi és magánföldesúri jobbágyság megadóztatásával a zsoldos gyalogság fizetésére szánt pénzügyi forrásokat szándékozott gyarapítani. Ezzel egyidejűleg kezdte meg Székelyföldön is a darabontok (gyalogpuskások) megszervezését.

Párhuzamosan haladt ez a főnépek, de kiváltképpen a lőfők számbeli és anyagi gyarapodásával. Történetírásunk már korábban is jelezte, hogy a folyamatot elsősorban a fejedelmi adományok lendítették fel, ez lévén a 16. század második és a 17. század első felében a társadalmi felemelkedés kizárólagos útja a Székelyföldön.⁶ Már II. János választott király gyalogpuskás adómentességeket adományozott. De igazából az említett adományozások Báthori István székelypolitikájának lettek elválaszthatatlan elemei. Az egyéni szabadságlevelek mellett Báthori egész katonai egységeket részesített adómentességben, főleg a fejedelmi jobbágyságokból álló százasokat. Ezek sorába tartozik az a két kiadatlan kollektív adománylevél, amelyek korabeli fogalmazványokban maradtak ránk.⁷ Az elsőt maga Báthori István állíttatta ki 1575. augusztus 6-án Kolozsvárott, míg a másodikat Báthori Kristóf 1576. július 25-én Gyulafehérvárott.

Báthori István az agilis ócfalvi Alárd Máté kapitánysága alatti 129 udvarhelyszéki harcosból álló százas/század minden egyes tagját külön-külön egyéni adómentességben részesítette, a paraszti, plebejus állapothból kivette, az igazi gyalogpuskásai vagy darabontjai közé emelte, házaikat és örökségeiket felmentette mindenféle pénzbeli fizetség, hűbéri kötelezettség, rendes és rendkívüli adó, tized és bármiféle szolgálat alól, kivéve a katonáskodást. Tette ezt azért, mert ócfalvi Alárd Máté százada vitézségével kitűnt hadaiban a Bekes Gáspár

6 Itt csupán az alábbi tanulmányokra utalunk: *Jakó Zsigmond*: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk. Benkő Samu–Demény Lajos–Vekov Károly. Bukarest, 1979. 27–29.; *Egyed Ákos*: A székely hadkötelezettség és hadszervezet, különös tekintettel a XVI. századra. In: Székely felkelés i. m. 55.; *Trócsányi Zsolt*: Rákóczi Zsigmond. (Egy dinasztia születése). In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1978. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, 1979. (A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LIX.) 96.

7 MOL P 1870. Rhédei család levéltára. 2. cs. 10. tétel. 1–2.

ellen vívott kerelőszentpáli ütközetben 1575. július 9-én. Kikötötte kiváltságlevelében, hogy a név szerint is felsorolt székelyek kötelesek a gyalogpuskások felszerelésével megjelenni hadában, részt venni hadjárataiban, amikor erre felszólítja őket. Meghagyta egyben az udvarhelyszéki királybíráknak és kapitányoknak, székülőknek és esküdteknek, tizedszedőknek, valamint Siger János udvarhelyi várkapitánynak, hogy a kiváltságban részesített személyeket, örököseiket és fiúleszármazottjaikat a nevezett adómentességben bárki ellen mind személyükben, mind javaikban megvédjék és oltalmazzák.

Tartalmában hasonló Báthori Kristóf már említett adománylevele is, azzal az eltéréssel, hogy benne 74 udvarhelyszéki családfőt emelt ki a parasztok és pórok állapotából, és sorolta őket, örököseiket és fiúleszármazottjaikat az igazi gyalogpuskások rendjébe. A kiváltságlevél szerint ezt azzal érdemelték ki, hogy a fejedelmi hadban hűségesen szolgáltak. Ugyanazt az adómentességet biztosította számukra, mint Báthori István, de előírta, hogy mind az általános, mind a részleges hadjáratokban az ország védelmét szolgálják, kardjuk és puskájuk legyen. A két adománylevélben 203 udvarhelyszéki székely nyert darabonti adómentességet.

A Báthori István kiváltságlevelében szereplő udvarhelyszékiek a települések sorrendjében:

<i>Almás (Homoród-):</i>	<i>Bözöd:</i>	<i>Énlaka:</i>
Ágoston Gergely	Csekefalvi János	Demeter István tizedes
Birthalan Szaniszló	Marossi Benedek	Vas Bálint
Felházi Jakab	<i>Csehétfalva:</i>	<i>Etéd:</i>
Márton István tizedes	Kerestély Miklós	László Péter
Orbán István	Kovách Péter tizedes	<i>Farcád:</i>
Péter Mátyás	Máthé Mihály	Jakab Miklós tizedes
<i>Bágy:</i>	<i>Csekefalva:</i>	Kovách Miklós
Gellért Antal	Vadász Péter tizedes	<i>Farkaslaka:</i>
Ghellérth György	<i>Csőb:</i>	Széchy Péter
Nagy Mihály	Csebi Antal	László János
<i>Bardócfa:</i>	<i>Dálya (Székely-):</i>	Máthé Gáspár
Szabó Péter	Gáspár Fábán	Máthé István
<i>Boldogasszonyfalva</i>	Kalos/Kallós Péter	Török Imre
<i>(Alsó-):</i>	Zoltán Tamás	<i>Füle (Erdő-):</i>
Bicsak András	<i>Derzs (Székely-):</i>	Csóg Mihály
<i>Bordos:</i>	Csukor János	<i>Jánosfalva:</i>
Csebi János	Emreh Lőrinc	Bartalius Bálint
<i>Bögöz:</i>	Lénárt Máté	<i>Karácsonfalva:</i>
Barla András	<i>Ege:</i>	Daniel György
Bencsér Bálint	Csiszér Imre	Kelemen Antal
Cséra András		

Kede:

Péterfi Lukács
Tamás Miklós

Keresztúr (Székely-):

Gaál Ferenc
Kovách György

Kisgalambfalva:

László Gergely tizedes
Szabó György
Szabó János

Kissolymos:

Nagy András
Nagy Tamás

Kőrispatak:

Lőrincz András

Küsmöd:

Bíró Miklós
László Balázs
Mihály Ambrus
Szabó Balázs

Lövete:

Gergely Gáspár
Silei János

Magyarzsákod:

Kedei István

Malomfalva:

Piross Pál
Sófalvi Ferenc tizedes
Sófalvi Máté

Máréfalva:

Albert Péter

Martonos:

Bölder Miklós

Nagygalambfalva:

Kadics Ferenc
Pethő Mihály

Nagysolymos:

Filep Miklós

Némalfalva

valójában Tima-:

Györffi Péter

Ócfalva:

Alárd Máté kapitány

Okland

Gaál András

Oláhfalva:

Benedek Péter
Both János
Demeter György

Elekes Máté

Egri Lőrinc

Imre Miklós

Jakab Gergely

Lőrincz Benedek

Máthé Péter

Miklós Gergely

Szentmihályi Balázs

Olasztelek:

Kolombán István

Oroszhegy:

Pál Bálint
Szász Márton

Pálfalva:

Küs Lőrinc
Szócs Péter

Rava:

Kozma Gergely

Siklód:

Márton Bálint
Tamás Gergely

Siménfalva:

Molnár Benedek
Szász András

Szócs Balázs

Vas János

Sükő:

Bartalius László

Száldobos:

Demeter Máté

Pál Tamás

Valáli Kelemen

Szentábrahám:

Farkas Máté tizedes

Szentdemeter:

Veress Pál

Szentkirály:

Bodó György

István Pál

Vékás Péter

Szentlélek:

Ambrus Pál

Szász János

Szentmárton:

Balog János

Fábián János

Ferencz Máté

Mag Gergely

Sós Jakab

Szentmihály (Székely-):

Barlabás György

Szentmiklós (Székely-):

Gyergyai Máté

Nagy Lőrinc

Vitéz Pál

Tarcsafalva:

Antal György

Tordátfalva:

Dienes Benedek

Kovách Pál

Udvarhely (Székely-):

Faggyas János tizedes

Újfalú (Bözöd-):

Kovách András

Újfalú (Homoród-):

Bene Bálint

Bene Lőrinc

Séra Péter

Újszékely:

Kornis Tamás

Kozma György

Váralja:

Gáspár Jakab

Vargyas:

Balás György

Sós György tizedes

Vécke:

Török Birtalan

Zetelaka:

Szabó Mihály

A Báthori István-féle kiváltságlevélben szerepel tehát 129 személy neve 62 településből. Egy kivétellel az összes többi települések közismerten udvarhelyszékiek. Az oklevélben viszont ugyancsak közöttük említik Némalfalvát, noha ilyen falut a széken nem ismerünk. Itt csakis az íródeák tévedéséről lehet szó, aki a Székelykeresztúr melletti Timafalvát, ahol tényleg voltak Győrffiek, tévesen írta Némalfalvának.

**A Báthori Kristóf 1576. évi adománylevelében szereplő
udvarhelyszékiek falvankénti jegyzéke:**

<i>Agyagfalva:</i>	<i>Farcád:</i>	Kadics Bálint
Bakonya Lőrinc	Csomaini György	<i>Ócfalva:</i>
Miklóssi Tamás	Sándor János	Ozdi Ferenc
Salati Tamás	<i>Farkaslaka:</i>	Sigmond János
Sándor Márton tizedes	Szőchi Balázs	<i>Okland:</i>
<i>Bikafalva:</i>	<i>Füle (Erdő-):</i>	Pós Imre tizedes
Dávid Tamás	Boda János tizedes	<i>Oláhfalu</i>
László Péter tizedes	Jakab András	András Balázs
Mihály Gergely	<i>Hodgya:</i>	<i>Olasztelek:</i>
<i>Boldogasszonyfalva</i>	Felszegi György	Gál Gergely
<i>(Felső-):</i>	Menyhárt András	<i>Patakfalva:</i>
Simon Márton	<i>Kányád:</i>	Kerestély Gergely
<i>Bögöz:</i>	Elek Mihály	<i>Sándorfalva:</i>
Bencsér Péter	<i>Lengyelfalva:</i>	Mester Ferenc
Csankó János	Ördög Péter	<i>Sükő:</i>
Fosztó Boldizsár tizedes	<i>Máréfalva:</i>	Péter Gergely
Fosztó Gáspár	Boldisár Demeter	<i>Szentábrahám:</i>
Imreh Demeter	János Lukács	Kupás Tamás
Ifj. Csifő Antal	Kadics Lőrinc tizedes	<i>Szentkirály (Székely-):</i>
Petre Máté	Kelemen Simon	Bodó János
Tóásó János	Máthé Pál	Fábián Mihály
<i>Dálya (Székely-):</i>	Simon István	Lőrinc Gergely
Zoltán Lőrinc	Tamás Imre	<i>Szentlászló:</i>
<i>Dobófalva:</i>	<i>Martonos:</i>	Balásffi Dávid
Csehérd István tizedes	Bölder András	Vas Péter
Kováchi Benedek	Nagy Vitalius	<i>Szombatfalva:</i>
Pál Antal	Sebe Márton	Szölös Lukács tizedes
<i>Ege:</i>	Vas Pál	<i>Telekfalva:</i>
Vida János	<i>Mogyorós:</i>	Karácson György
<i>Fancsal:</i>	Miklóssi István	Pataki Balázs
Lőrincz Benedek	<i>Galambfalva (Nagy-):</i>	<i>Tordátfalva:</i>
	Barrabás János	Kováchi György

Ülke:

István Gáspár

László István

Vágás:

Balog György

Szász György

Vargyas:

Csató János

Márton Pál

Zetelaka:

Birtalan Pál

Boros Dénes

Mátyás Mihály

Sükesd Lőrinc

Tornai Antal

A Báthori Kristóf-féle 1576. évi darabonti kiváltságlevélben (a táblázatban: BK) tehát 35 Udvarhelyszéki faluból 74 székely neve szerepel. A Báthori István-féle kiváltságlevéllel (a táblázatban: BI) szemben újabb, közöttük Agyagfalva, Bikafalva, Felsőboldogasszonyfalva, Dobófalva, Fancsal, Hodgya, Homoródszentlászló, Kányád, Lengyelfalva, Mogyorós, Patakfalva, Sándorfalva, Szombatfalva, Telekfalva, Ülke és Vágás falvak nevét leljük.

A két kiváltságlevélben szereplő családfők településenkénti száma:

	BI	BK	Összes
Agyagfalva	-	4	4
Almás	6	-	6
Alsóboldogasszonyfalva	1	-	1
Bágy	3	-	3
Bardócfalva	1	-	1
Bikafalva	-	3	3
Bordos	1	-	1
Bögöz	3	8	11
Bözöd	2	-	2
Csehétfalva	3	-	3
Csekefalva	1	-	1
Csőb	1	-	1
Dálya (Székely-)	3	1	4
Derzs (Székely-)	3	-	3
Dobófalva	-	3	3
Ege	1	1	2
Énlaka	2	-	2
Etéd	1	-	1
Fancsal	-	1	1

	BI	BK	Összes
Farcád	2	2	4
Farkaslaka	5	1	6
Felsőboldogasszonyfalva	-	1	1
Füle (Erdő-)	1	2	3
Hodgya	-	2	2
Jánosfalva	1	-	1
Kányád	-	1	1
Karácsonfalva	2	-	2
Kede	2	-	2
Keresztúr (Székely-)	2	-	2
Kisgalambfalva	3	-	3
Kissolymos	2	-	2
Kőrispatak	1	-	1
Küsmöd	4	-	4
Lengyelfalva	-	1	1
Lövete	2	-	2
Magyarzsákod	1	-	1
Malomfalva	3	-	3
Máréfalva	1	7	8
Martonos	1	4	5
Mogyorós	-	1	1
Nagygalambfalva	2	2	4
Nagysolymos	1	-	1
Némalfalva (Timafalva)	1	-	1
Ócfalva	1	2	3
Okland	1	1	2
Oláhfalu	11	1	12
Olasztelek	1	1	2
Oroszhegy	2	-	2
Pálfalva	2	-	2
Patakfalva	-	1	1
Rava	1	-	1
Sándorfalva	-	1	1
Siklód	2	-	2
Siménfalva	4	-	4

	BI	BK	Összes
Sükő	1	1	2
Száldobos	3	-	3
Szentábrahám	1	1	2
Szentdemeter	1	-	1
Szentkirály	3	3	6
Szentlászló	-	2	2
Szentlélek	2	-	2
Szentmárton	5	-	5
Szentmihály	1	-	1
Szentmiklós	3	-	3
Szombatfalva	-	1	1
Tarcsafalva	1	-	1
Telekfalva	-	2	2
Tordátfalva	2	1	3
Udvarhely	1	-	1
Újfalva (Bözöd-)	1	-	1
Újfalva (Homoród-)	3	-	3
Újszékely	2	-	2
Ülke	-	2	2
Vágás	-	2	2
Váralja	1	-	1
Vargyas	2	2	4
Vécke	1	-	1
Zetelaka	1	5	6

Összesen tehát a megnevezett 78 településből a két darabont kiváltságlevél 203 gyalogpuskás nevét sorolja fel. Tetemesen megnőtt az udvarhelyszéki gyalogpuskások száma, ami a társadalom szerkezetében is előrevetítette a változást. Döntő szerepe ebben a fejedelmi székelypolitikának volt. Alig egy évtized alatt az 1562. évi segesvári országgyűlés határozatai után bizonyossá vált, hogy legalább két oknál fogva II. János választott király döntése nem váltotta/válthatta be a hozzá fűzött reményeket. A fejedelmi hatalom nem nélkülözhetette a fejedelmi jobbággyá lett közszékelyek hadi szolgálatát. Erdély nem rendelkezett a megfelelő eszközökkel ahhoz, hogy a székely gyalogok hadát zsoldosok fizetésével pótolja. Nem vált be János Zsigmond számítása, hogy a fejedelmi jobbággyok megadóztatásából szerezze be az összeget erre. Az 1560-as évek második felében készült udvarhelyszéki összeírások tanúskodnak erről. Maradt tehát a fejedelmi jobbággyok visszaszerzése a hadi szolgálatra. A két kiváltságlevél bizonyít-

ja, hogy Báthori István idejében a fejedelmi székelypolitika az új megoldás útjára lépett, ugyanis csak e két darabonti levéllel 203 udvarhelyszéki családfőt szabadítottak fel a fejedelmi jobbágyság állapotából. A mintegy kétezernyi udvarhelyszéki fejedelmi jobbágyból valamivel több mint 10 százalék nyerte vissza ezzel szabad székely állapotát. A folyamatot a közsékelyek szabadságvágya is érthetővé teszi. Az 1562-ben fejedelmi jobbággyá nyilvánított közsékelyek nem tudtak, de nem is akartak belenyugodni a szabadság elvesztésébe. A székely társadalom számára a szokatlan vármegyei feudális rendszer bevezetése áthágatlatlan akadályokba ütközött. A fejedelmi székelypolitika kénytelen volt új utakat keresni, hogy a székelyek katonai erőforrását érdekeinek megfelelően aknázhassa ki. Báthori István találta meg tehát a kiutat. Az egyéni és közösségi darabonti levelek adományozása volt az az út, amely annyi vajúdas után és társadalmi feszültség árán biztosítani tudta legalábbis egy emberöltőnyi távon mind a központi hatalom katonai és hadászati, mind a közsékelyek érdekei között a viszonylagos egyensúlyt.

A mellékelt térkép tanulságos abból a szempontból is, hogy az adómentességben részesített székelyek területi szóródása – a kisebb-nagyobb eltérések ellenére – aránylag egyenlő és kiterjedt Udvarhelyszék egész területére, az északkeleti és délnyugati Siklódtól, Bordostól és Szentdemetertől el egészen az északi Oroszhegyig és Zetelakáig, valamint a délkeleti Olasztelekig. A legnagyobb számú családfők Oláhfaluból (12), Bögözből (11), Máréfalváról (8), Zetelakáról, Szentkirályról, Farkaslakáról és Homoródalmásról (egyenként 6-6) kerültek ki, de 25 településről egyenként mindössze egy-egy gyalogpuskás, más 20 faluból is egyenként csupán kettő-kettő gyarapította a gyalogpuskások rendjét.

A két kiváltságlevél névjegyzéke bizonyítja azt is, hogy szervezett katonai egységek, százasok kapták az adómentességi kiváltságot. A Báthori István-féle kiváltságlevél megnevezi a százas hadnagyát/kapitányát ócfalvi Alárd Máté személyében, de mindkét okmányban név szerint is megemlíttették a tizedeseket. Későbbi forrásokból tudjuk, hogy a kiváltságban részesített székelyek között volt az agyagfalvi Salati Tamás vicehadnagy is és több fejedelmi darabont tizedes.

Családtörténeti és származástani búvárkodásokra való tekintettel összeállítottuk a családfők alfabetikus névjegyzékét. A jegyzékben a családnevek mai formáját adjuk, de a lehetséges eltérő értelmezés kedvéért zárójelben feltüntettük a kiváltságlevelekben szereplő betűhű átírást, valamint azt is, hogy az illető családnév az 1575., illetve az 1576. évi adománylevélben fordul-e elő és melyik településen.

Az 1575-ben és 1576-ban darabonti szabadságot nyert székelyek névjegyzéke:

Ágoston Gergely (Joannes Agoston) 1575, Homoródalmás
 Alárd Máté kapitány (Matthaeus Allar) 1575, Ócfalva
 Albert Péter (Petrus Albert) 1575, Máréfalva
 Ambrus Pál (Paulus Ambrus) 1575, Szentlélek

- András Balázs (Blasius Andras) 1576, Oláhfalva
Antal György (Georgius Anthal) 1575, Tarcsafalva
Bakonya Lőrinc (Laurentius Bakonia) 1576, Agyagfalva
Balás György (Georgius Balas) 1575, Vargyas
Balásffy Dávid (Davidus Blasffy) 1576, Szentlászló
Balog György (Georgius Balog) 1576, Vágás
Balog János (Joannes Balog) 1575, Homoródszentmárton
Barla András (Andreas Barla) 1575, Bögöz
Barlabás György (Georgius Barlabas) 1575, Székelyszentmihály
Barrabás János (Joannes Barrabas) 1576, Galambfalva
Bartalius Bálint (Valentinus Barthalius) 1575, Jánosfalva
Bartalius László (Ladislaus Barthalius) 1575, Sükő
Bencsér Bálint (Valentinus Bencher) 1575, Bögöz
Bencsér Péter (Petrus Bencher) 1576, Bögöz
Bene Bálint (Valentinus Bene) 1575, Újfalva
Bene Lőrinc (Laurentius Bene) 1575, Újfalva
Benedek Péter (Petrus Benedek) 1575, Oláhfalva
Bicsak András (Andreas Biczog) 1575, Alsóboldogasszonyfalva
Bíró Miklós (Nicolaus Biro) 1575, Küsmöd
Birtalan Pál (Paulus Birtalan) 1576, Zetelaka
Birthalan Szaniszló (Stanislaus Birthalan) 1575, Homoródalmás
Boda János tizedes (Joannes Boda) 1576, Erdőfüle
Bodó György (Georgius Bodo) 1575, Szentkirály
Bodó János (Joannes Bodo) 1576, Szentkirály
Boldisár Demeter (Demetrius Boldisar) 1576, Máréfalva
Boros Dénes (Dionisius Boros) 1576, Zetelaka
Both János (Joannes Both) 1575, Oláhfalva
Bölder András (Andres Beolder) 1576, Martonos
Bölder Miklós (Nicolaus Beolder) 1575, Martonos
Csankó János (Joannes Chyanko) 1576, Bögöz
Csató János (Joannes Chiato) 1576, Vargyas
Csebi Antal (Anthonius Chebi) 1575, Csőb
Csebi János (Joannes Chebi) 1575, Bordos
Ifj. Csefő Antal (Antonius Kys Chyfeo) 1576, Bögöz
Csehérd István (Stephanus Chyherd) 1576, Dobófalva
Csekefalvi János (Joannes Chekefakwy) 1575, Bözöd
Cséra András (Andreas Czera) 1575, Bögöz
Csiszér Imre (Emericus Chyszer) 1575, Ege
Csóg Mihály (Michael Chiog) 1575, Erdőfüle
Csomai György (Georgius Chyomay) 1576, Farcád
Csukor János (Joannes Chiukor) 1575, Székelyderzs
Daniel György (Georgius Daniel) 1575, Karácsonfalva
Dávid Tamás (Thomas David) 1576, Bikafalva
Demeter György (Georgius Demeter) 1575, Oláhfalva

- Demeter István tizedes (Stephanus Demeter) 1575, Énlaka
 Demeter Máté (Mattheus Demeter) 1575, Száldobos
 Dienes Benedek (Benedictus Dienes) 1575, Tordátfalva
 Egri Lőrinc (Laurentius Egri) 1575, Oláhfalu
 Elek Mihály (Michael Elech) 1576, Kányád
 Elekes Máté (Mattheus Elekes) 1575, Oláhfalu
 Emreh Lőrinc (Laurentius Emeren?) 1575, Székelyderzs
 Fábíán János (Joannes Fabian) 1575, Homoródszentmárton
 Fábíán Mihály (Michael Fabian) 1576, Szentkirály
 Faggyas János tizedes (Joannes Faggias) 1575, Székelyudvarhely
 Farkas Máté tizedes (Mattheus Farkas) 1575, Szentábrahám
 Felházi Jakab (Jacobus Felhazy) 1575, Homoródmás
 Felszegi György (Georgius Felzegy) 1576, Hodgya
 Ferencz Máté (Mattheus Ferencz) 1575, Homoródszentmárton
 Filep Miklós (Nicolaus Philep) 1575, Nagysolymos
 Fosztó Boldizsár tizedes (Balthazar Fozto) 1576, Bögöz
 Fosztó Gáspár (Gasparus Fozto) 1576, Bögöz
 Gaál András (Andreas Gaal) 1575, Okland
 Gaál Ferenc (Franciscus Gaal) 1575, Székelykeresztúr
 Gál Gergely (Gregorius Gal) 1576, Olasztelek
 Gáspár Fábíán (Fabianus Caspar) 1575, Székelydália
 Gáspár Jakab (Jacobus Caspar) 1575, Váralja
 Gellért Antal (Anthonius Gellert) 1575, Bágy
 Gellérth György (Georgius Gellerth) 1575, Bágy
 Gergely Gáspár (Casparus Gherghely) 1575, Lövéte
 Gyergyai Máté (Mattheus Georgyey) 1575, Szentmiklós
 Györffi Péter (Petrus Georffi) 1575, Némalfalva,
 (de helyesen bizonyára Timafalva)
 István Gáspár (Casparus Jstuan) 1576, Ülke
 István Pál (Paulus Jstwan) 1575, Szentkirály
 Imreh Demeter (Demetrius Jmreh) 1576, Bögöz
 Imre Miklós tizedes (Nicolaus Jmre) 1575, Oláhfalu
 Jakab András (Andreas Jakab) 1576, Füle
 Jakab Gergely (Gregorius Jacob) 1575, Oláhfalu
 Jakab Miklós tizedes (Nicolaus Jacob) 1575, Farcád
 János Lukács (Lucas Janos) 1576, Máréfalva
 Kadics Bálint (Valentinus Kadich) 1576, Galambfalva
 Kadics Ferenc (Franciscus Kadich) 1575, Galambfalva
 Kadics Lőrinc tizedes (Laurentius Kadich) 1576, Máréfalva
 Kalos/Kallós Péter (Petrus Kalos) 1575, Székelydália
 Karácson György (Georgius Katachion) 1576, Telekfalva
 Kedei István (Stephanus Kedei) 1575, Magyarzsákod
 Kelemen Antal (Anthonius Kelemen) 1575, Karácsonfalva
 Kelemen Simon (Simonus Kellemen) 1576, Máréfalva

- Kerestély Gergely (Gregorius Krestely) 1576, Patakfalva
Kerestély Miklós (Nicolaus Kerestely) 1575, Csehétfalva
Kornis Tamás (Thomas Kornis) 1575, Újszékely
Kolombán István (Stephanus Colomban) 1575, Olasztelek
Kovách András (Andreas Kowach) 1575, Újfalva
Kovách György (Georgius Kowach) 1575, Székelykeresztúr
Kovách Miklós (Nicolaus Kowach) 1575, Farcád
Kovách Pál (Paulus Kowach) 1575, Tordátfalva
Kovách Péter tizedes (Petrus Kowach) 1575, Csehétfalva
Kováchi Benedek (Benedictus Kouachy) 1576, Dobófalva
Kováchi György (Georgius Kouachy) 1576, Tordátfalva
Kozma Gergely (Gregorius Kozma) 1575, Rava
Kozma György (Georgius Kozma) 1575, Újszékely
Kupás Tamás (Thomas Kupas) 1576, Szentábrahám
Küs Lőrinc (Laurentius Kews) 1575, Pálfalva
László Balázs (Blasius Laszlo) 1575, Küsmöd
László Gergely tizedes (Gregorius Laszlo) 1575, Kisgalambfalva
László István (Stephanus Lazlo) 1576, Ülke
László János (Joannes Laszlo) 1575, Farkaslaka
László Péter tizedes (Petrus Lazlo) 1576, Bikafalva
László Péter (Petrus Laszlo) 1575, Etéd
Lénárt Máté (Mattheus Lenart) 1575, Székelyderzs
Lőrincz András (Andreas Leorincz) 1575, Kőrispatak
Lőrincz Benedek (Benedictus Leorinch) 1576, Fancsal
Lőrincz Benedek (Benedictus Leorincz) 1575, Oláhfalva
Lőrincz Gergely (Gregorius Leorinch) 1576, Szentkirály
Mag Gergely (Gregorius Mag) 1575, Homoródszentmárton
Marossi Benedek (Benedictus Marossy) 1575, Böződ
Márton Bálint (Valentinus Marton) 1575, Siklód
Márton István tizedes (Stephanus Marton) 1575, Homoródalmás
Márton Pál (Paulus Marton) 1576, Vargyas
Máté Gáspár (Casparus Matthae) 1575, Farkaslaka
Máté István (Stephanus Matthae) 1575, Farkaslaka
Máté Mihály (Michael Matthae) 1575, Csehétfalva
Máté Pál (Paulus Matthe) 1576, Máréfalva
Máté Péter (Petrus Matthe) 1575, Oláhfalva
Mátyás Mihály (Michael Matthias) 1576, Zetelaka
Menyhárt András (Andreas Menyhar) 1576, Hodgya
Mester Ferenc (Franciscus Mester) 1576, Sándorfalva
Mihály Ambrus (Ambrosius Mihaly) 1575, Küsmöd
Mihály Gergely (Gregorius Mihaly) 1576, Bikafalva
Miklós Gergely (Gregorius Miclos) 1575, Oláhfalva
Miklóssi István (Stephanus Miklossy) 1576, Mogyorós
Miklóssi Tamás (Thomas Miklossy) 1576, Agyagfalva

- Molnár Benedek (Benedictus Molnar) 1575, Siménfalva
Nagy András (Andreas Nagy) 1575, Kissolymos
Nagy Lőrinc (Laurentius Nagy) 1575, Szentmiklós
Nagy Mihály (Michael Nagy) 1575, Bágy
Nagy Tamás (Tomas Nagy) 1575, Kissolymos
Nagy Vitálius (Vitalius Nagy) 1576, Martonos
Orbán István (Stephanus Orban) 1575, Homoródalmás
Ozdi Ferenc (Franciscus Ozdy) 1576, Ócfalva
Ördög Péter (Petrus Eordeog) 1576, Lengyelfalva
Pál Antal (Antonius Pal) 1576, Dobófalva
Pál Bálint (Valentinus Pal) 1575, Oroszhegy
Pál Tamás (Thomas Pal) 1575, Száldobos
Pataki Balázs (Blasius Pataký) 1576, Telekfalva
Péter Gergely (Gregorius Peter) 1576, Sükő
Péter Mátyás (Mathias Peter) 1575, Homoródalmás
Péterfi Lukács (Lucas Peterffi) 1575, Kede
Pethő Mihály (Michael Petheo) 1575, Nagyalambfalva
Petre Máté (Mattheus Petre) 1576, Bögöz
Piross Pál (Paulus Piross) 1575, Malomfalva
Pós Imre tizedes (Emericus Pos) 1576, Okland
Salati Tamás (Thomas Salathy) 1576, Agyagfalva
Sándor János (Joannes Sandor) 1576, Farcád
Sándor Márton tizedes (Martinus Sandor) 1576, Agyagfalva
Sebe Márton (Martinus Sebe) 1576, Martonos
Séra Péter (Petrus Sera) 1575, Újfalva
Sigmond János (Joannes Sigmond) 1576, Ócfalva
Silei János (Joannes Silei) 1575, Lövéte
Simon István (Stephanus Simon) 1576, Máréfalva
Simon Márton (Martinus Simon) 1576, Felsőboldogasszonyfalva
Sófalvi Ferenc tizedes (Franciscus Sofalwy) 1575, Malomfalva
Sófalvi Máté (Mattheus Sofalwy) 1575, Malomfalva
Sós György tizedes (Georgius Sos) 1575, Vargyas
Sós Jakab (Jacobus Sos) 1575, Homoródszentmárton
Sükesd Lőrinc (Laurentius Swkesd) 1576, Zetelaka
Szabó Balázs (Blasius Szabo) 1575, Küsmöd
Szabó György (Georgius Szabo) 1575, Kisgalambfalva
Szabó János (Joannes Szabo) 1575, Kisgalambfalva
Szabó Mihály (Michael Szabo) 1575, Zetelaka
Szabó Péter (Petrus Szabo) 1575, Bardócfalva
Szász András (Andreas Szasz) 1575, Siménfalva
Szász György (Georgius Zaz) 1576, Vágás
Szász János (Joannes Szasz) 1575, Szentlélek
Szász Márton (Martinus Szasz) 1575, Oroszhegy
Széchy Péter (Petrus Szechy) 1575, Farkaslaka

Szentmihályi Balázs (Blasius S. Mihaly) 1575, Oláhfalu
Szőcs Balázs (Blasius Zeoch) 1575, Siménfalva
Szőcs Péter (Petrus Zewch) 1575, Pálfalva
Szőchi Balázs (Blasius Zeochy) 1576, Farkaslaka
Szőlös Lukács tizedes (Lucas Zeoleos) 1576, Szombatfalva
Tamás Gergely (Gregorius Thamas) 1575, Siklód
Tamás Imre (Emericus Tamas) 1576, Máréfalva
Tamás Miklós (Nicolaus Thamas) 1575, Kede
Tóásó János (Joannes Toaso) 1576, Bögöz
Tornai Antal (Anthonius Thornay) 1576, Zetelaka
Török Birtalan (Bartholomeus Theoreok) 1575, Vécke
Török Imre (Emericus Theoreok) 1575, Farkaslaka
Vadász Péter tizedes (Petrus Vadasz) 1575, Csekefalva
Valáli Kelemen (Clemens Walali) 1575, Száldobos
Vas Bálint (Valentinus Vas) 1575, Énlaka
Vas János (Joannes Was) 1575, Siménfalva
Vas Pál (Paulus Vas) 1576, Martonos
Vas Péter (Petrus Vas) 1576, Szentlászló
Vékás Péter (Petrus Vekas) 1575, Szentkirály
Veress Pál (Paulus Weress) 1575, Szentdemeter
Vida János (Joannes Vida) 1576, Ege
Vitéz Pál (Paulus Vitez) 1575, Szentmiklós
Zoltán Lőrinc (Laurentius Zoltan) 1576, Székelydália
Zoltán Tamás (Thomas Zolthan) 1575, Székelydália

Messze vezetne, ha a két kiváltságlevélben előforduló székelyek későbbi sorsának alakulását nyomon követnők a 16. század utolsó negyedére vonatkozó forrásokban. Gondolok itt a *Székely Oklevéltár* régi sorozatában nyomdafestéket látott oklevelekre és összeírásokra, de kiváltképpen az új sorozat első három kötetére, ahol közöltük az udvarhelyszéki bíráskodási jegyzőkönyveket. Itt csak azon székelyek neveit soroljuk fel, akiről a jegyzőkönyvek külön is jelezték, hogy a darabontok, vagyis a gyalogpuskások rendjébe tartoztak. A fenti hosszú jegyzék és a protokollumok összevetéséből felette sok személy azonosságát feltetelezhetjük, különösen ha az illető neve a jegyzőkönyvekben azonos a két kiváltságlevélben fellelhetővel, sőt egy és ugyanaz a település is, amelyben előfordul, de a protokollumok tételesen nem jelzik, hogy a darabontok rendjébe tartozik. Különben is a periratokban csak akkor jelölték meg a rendi hovatartozást, ha tanúról esett szó, ritkábban a peres felek megnevezésénél. A tanúk esetében viszont az eskü letételekor rendszeresen megadták a tanú nevét, családi és társadalmi állapotát, helységi származását és nemegyszer életkorát is. Minden kétséget kizáróan állapíthattuk meg az azonosságot. Ám így is jelentős azon darabontok száma, akikkel mind a két kiváltságlevélben, mind a protokollumokban találkozunk.

Nem akarjuk ezzel kizárni a bűvárkodást a jegyzőkönyvek egyébként igen gazdag személynév-anyagában. Bizonyára a két kiváltságlevélben szereplő 203 székely gyalogpuskásból sokat (talán többségüket) megemlítenek a jegyzőkönyvek. De ez külön kutatás tárgyát képezné, ami meghaladja jelen szerény írásunk amúgy is hosszúra sikeredett terjedelmét. Ha mégis részben kitértünk a kérdésre, tettük csupán azért, hogy a két kiváltságlevéllel kapcsolatos esetleges kételyeket eloszlassuk. A kételyek abból adódhatnak, hogy a két becses oklevél csak korabeli fogalmazványban maradt ránk, és nem Báthori István, illetve Báthori Kristóf pecsétjével ellátott és a fejedelmi kancellárián kibocsátott alakjukban. Biztosra vehetjük, hogy ez is megtörtént, csak nekünk nem sikerült eddig nyomukra akadni, ha egyáltalán az idők folyamán nem semmisültek meg.

A kitérőnek ennél fogva csupán az a kizárólagos oka, hogy vele is a két kiváltságlevél szavahihetőségét és autentikus jellegét támasszuk alá. Lássuk ezek után azon darabontoknak jegyzékét, akik a két kiváltságlevélén kívül a pereskedési jegyzőkönyvekben is mint gyalogpuskások fordulnak elő.

Köztük is elsősorban ócfalvi Alárd Máté nevét említjük, akit a Báthori István-féle kiváltságlevél mint a kerelőszentpáli ütközetben a fejedelem oldalán harcoló udvarhelyszéki gyalog század kapitányaként tart számon. A protokollumokban nevével az 1589. június 21-én összeállított prókátorvalló jegyzékben találkozunk, amikor az olaszteleki Gál András és Nagy Tamás másokkal együtt ügyvédjükké fogadták.⁸ Még ugyanazon esztendőben Alárd Máté mint felperes lépett fel Kovács Jánossal szemben,⁹ de 1590. február 16-án az olaszteleki Gál Gergely, március 21-én az abásfalvi Márton Gergelyné Katalin asszony,¹⁰ május 30-án a martonosi Sükösd Lukács, majd 1590 júniusában a szentkirályi Mátyás Kovácsi, a galambfalvi Szabó János és a máréfalvi Ferenczi Máté, valamint Ferenczi Péter vallották prókátoruknak.¹¹ Még ugyanazon év júliusában Alárd Máté neve a tanúk közt szerepel egy perben,¹² de már június 11-én a felperesek ügyvédjeként lép fel az alperes székelyudvarhelyi Istvánffi Kelemennel szemben.¹³ Közben még február 23-án a várbeli Pribék Gergely darabonttal, az ábránfalvi Ábránfalvi Boldizsárral és a szentmártoni Bíró Andrással együtt tanúként volt jelen, amikor Molnár, másként Szitás Péter elszegődte magát Perneszi István kapitány jobbágyává. Ekkor viszont azt is feljegyezték róla, hogy „veres darabant hadnagy Udvarhelyszéken”.¹⁴ Szerepel még neve a szék által kiküldött végrehajtók, prókátorok és kezesek jegyzékében.¹⁵ 1591 októberében Alárd Máté békéltető bíróként lépett fel Bögözön, hogy Csutor Benedeket és társait

8 Székely Oklevéltár. Új sorozat. (= SzOkl. Ús.) I–III. Közzéteszi: Demény Lajos–Pataki József–Tüdős Simon Kinga. Bukarest–Bp. 1983–1994., I. 49–50.

9 I. m. 55–57.

10 I. m. 97.

11 I. m. 98–99.

12 I. m. 130.

13 I. m. 182.

14 I. m. 193.

15 I. m. 205., 209., 222., 225., 228., 280., 285., 307. és 312.

Csomortán Jánossal kibékítse.¹⁶ 1591. július 6-án ócfalvi Alárd Mátét mint olyat említik, aki „Urunk önagsága veres darabontjainak hadnagya”.¹⁷ Neki ekkor Ócfalván öröksége és zálogos földje is volt.¹⁸ A prókátorságot a későbbi években is folytatta, amikor neve megint a végrehajtók között szerepel.¹⁹ 1592. április 15-én feljegyezték róla: „Löttenek kezesek az [...] darabontokért az vitézlő ózdfalvi Alárd Máté udvarhelyszéki veres darabontok hadnagya úgymint száz forintig”.²⁰ 1594. január 22-én Alárd Máté vallotta a széken: „mondá kapitány uram nekem: Máté uram, mond meg annak a darabontnak [azaz csiki Nagy Györgynek – D. L.], hadgion békét a fejedelem jobbágya örökségéhez, látod-e vér [= rokon – D. L.] vagyon hozzá”.²¹ 1594. június 22-én Alárd Máté felperesként szerepel az ülkei származású, de Fancsalban lakó Veres Mártonnal szemben, aki szerinte jogtalanul foglalta el a magtalanul elhalálozott Demeter Péter örökségét, mert „Demeter Péter privilégiumos drabant vala”, öröksége a fejedelemre szállott.²² Mindszenti Benedek, az udvarhelyi vár kapitánya Alárd Máténak adott igazat és döntése szerint: „Ez drabanti örökség, minthogy Demeter Péteré volt, ki megholt magtalanul, fejedelemre szállott öröksége, őfelsége számára foglalom”.²³

Fontos mozzanatot rögzítettek ekkor a bíraskodási jegyzőkönyvbe, azt ugyanis, hogy a felperesnek a fejedelmi kiváltságlevelet be kell mutatni a bíróságon. Ez meg is történt, mert – amint említik – „az privilégiumot praesentálá az hadnagy [Alárd Máté – D. L.] in facie Sedis”. Nem lehetett ez más, mint Báthori István 1575. évi kiváltságlevele, amelyet ócfalvi Alárd Máté hadnagy a széken bemutatott. Ezek után a szék döntése így hangzott: „Ahogy az privilégiumnak sensusa [= értelme – D. L.] az hogy darabantoknak, magvak szakattul meg holtaknak öröksége Urunk ő felségére szálljon, az Demeter Péter pedig drabant lévén, magtalanul holt meg, ergo az ő magok privilégiumok continentiája [= tartalma – D. L.] szerént jószága, öröksége Urunkra ő felségére száll”.²⁴ Az alperes Veres Márton azt hozta fel a széken, hogy a kiváltságlevélben Demeter Péter neve nem szerepel a privilégiumos darabantok között. Állítását igazolja, hogy valójában Demeter Péter nevét nem találjuk Báthori kiváltságlevelében.

Alárd Máté – bizonyára hosszú – pályafutásában sokra vitte. A fejedelmi jobbágyok sorából kiemelkedve, eljutott a várkapitány közeli munkatársáig. Köszönhette ezt nem csupán a fegyverforgatásban való jártasságának, hanem írástudásának is. Ő jól ismerte mind Werbőczy *Hármaskönyvét*, mind pedig a székelly szokásjogot, ügyvédként hivatkozott is ezekre ügyfeleinek védelmében, vagy

16 I. m. 233–234.

17 I. m. 303.

18 I. m. 55–56.

19 SzOkl. Ús. II. 8., 16–17., 60., 125. és 297.

20 I. m. 18.

21 I. m. 168.

22 I. m. 281.

23 I. m. 282.

24 I. m. 282–283.

akkor, amikor maga felperesként lépett fel. Nem csoda, hogy többen az udvarhelyszékiek közül ügyvédüké szegődtek. 1592-ben a várkapitány Bornemisza Jánossal együtt reája bízta a nyílföldosztás felülvizsgálását Bögözőn. A kapitány képét képviselte, ő volt a kapitány által kirendelt, felhatalmazott bíró.²⁵ Megtisztelő feladatnak számított ez akkor, ugyanis a nyílföldosztás a várkapitány hatáskörébe tartozott, aki egyben a széki bíraskodásban is a legnagyobb tisztséget töltötte be. A derékszéken ő elnökölt. A kapitány megbízásából tehát Alárd Máté bírói feladatokat látott el. Társadalmi pozíciója is megszilárdult. Élete alonyán, 1598-ban ócfalvi szabad székely örökségén kívül három jobbágya volt a szomszéd Miklósfalván.²⁶ 1598-ban halt meg. Ekkor és ezután többször említik özvegyét és fiát Alárd Istvánt.²⁷

Viszonylag hosszan időztünk el Alárd Máté életútja felett. Kivételes pályafutása legalábbis részben rekonstruálható a pereskedési jegyzőkönyvek alapján. Ne feledjük, hogy a székely társadalomban az Alárd Máté-féle életút még kivételessége révén is jellemző. Az Alárd Mátéra vonatkozó felsorolt adatok tagadhatatlanul bizonyítják a Báthori István által kibocsátott közösségi adómentesítő levél hitelességét. Különböző ezt bizonyítják az oklevelek hátlapján olvasható feljegyzések is. Az udvarhelyszéki bíraskodási jegyzőkönyvek a 16. század utolsó negyedéből számos példával bizonyítják, hogy a Báthori István korabeli darabonti kiváltságlevelek már arányaikban is a gyalogpuskás rend gyarapodását/gyarapítását jelzik. Mi több, ez lett a 16. század végén és a 17. század elején a fejedelmi székelypolitika egyik fontos összetevője. A protokollumokban sok olyan udvarhelyszéki darabont nevével találkozunk, akik e két adómentesítő levéllel nyerték el a gyalogpuskások kiváltságos állapotát.²⁸ Nem feleedtük közben, hogy a protokollumok nem a darabontok számbavételét követték, s ezért előfordulásuk csak véletlenszerű.

25 I. m. 55–56.

26 I. m. 205–206., 309.

27 I. m. 309.; SzOkl. Ús. III. 43., 247., 252. és 275.

28 Ide másoltuk alfabetikus sorrendben azoknak nevét, akik szerepelnek mind a két kiváltságlevélben, mind pedig a bíraskodási jegyzőkönyvekben. A nevek utáni zárójelbe tett utalások a Székely Oklevéltár új sorozata megfelelő kötetét és oldalszámát jelölik minden egyes esetben. Az alábbi jegyzékben csak azok neve szerepel, akikről a protokollumok a darabonti rendbe való tartozást tételesen is rögzítették: 1. Ambrus Pál szentléleki (I. 237.); 2. Barla András bögözi (II. 11.); 3. Barrabás János nagygalambfalvi (II. 211.); 4. Bencsér Péter bögözi (I. 233.); 5. Birtalan Pál zetelaki (II. 75.); 6. Bodó György szentkirályi (I. 69. és II. 68., 84.); 7. Bodó János szentkirályi (I. 69., 141. és II. 86., 349.); 8. kis, ill. ifj. Csefő Antal bögözi (I. 155.); 9. Demeter György oláhfalui (I. 216.); 10. Fábián János szentmártoni (II. 171.); 11. Faggyas János székelyudvarhelyi (I. 102., 226.); 12. Gál Ferenc székelykeresztúri (II. 313.) 13. István Gáspár ülkei (II. 94.); 14. Jakab Miklós farcádi, aki 1600-ban már lófő (III. 275.); 15. Kerestély Gergely patakfalvi (I. 86.); 16. Kupás Tamás kissolymosi (I. 247.); 17. László János farkaslaki „sclopetarius” (I. 24.; II. 77. és III. 111.); 18. Lőrincz Benedek fancsali (II. 70.); 19. Máté István farkaslaki (I. 80.); 20. Miklós Gergely oláhfalui (III. 80.); 21. Miklós/Miklóssy István mogorósi (I. 300.); 22. Miklós/Miklóssy Tamás agyagfalvi (I. 207.); 23. Nagy Tamás kissolymosi „urunk tizedes drabantja” (I. 241., 253.); 24. Salati Tamás agyagfalvi, a veres darabontok vicehadnagya (I. 206.); 25. Simon Márton felsőboldogasszonyfalvi (I. 269.); 26. Sós Jakab szentmártoni (II. 171.); 27. Szabó György

A Báthori István korabeli királyi könyvek nem maradtak ránk, minélfogva lehetetlen az általa vagy a Báthori Kristóftól az ő idejében kibocsátott székely adománylevelek teljes képét rekonstruálni. Ám ennek ellenére oklevelek és más források tanúskodnak róla, hogy mind Báthori István, mind Báthori Kristóf főleg fejedelmi jobbágyságot emelt darabontok, lófők és nemesek sorába vagy adományozott nekik címeresleveleket. Tette ezt kiváltképpen azokkal szemben, akik lengyelországi hadjárataiban kitűntek. Így 1576. június 15-én Varsóban keltezett levelében utasította Siger János várhegyi székely kapitányt, hogy a darabont özvegy háromszéki sárfalvi Kondrát Miklósnét „a törvénytelen háborgatóktól” oltalmazza.²⁹ 1579. október 13-án felkérte Báthori Kristófot, hogy a tusnádi Boldisár Mihályt, aki „régől fogva minket szolgált [...] írassa az veres drabantok közé”.³⁰ Október 15-én Székely Antalt és Székely Balázst maga avatta veres darabontjai közé és emelte ki a póri állapotból.³¹ 1579. november 2-án a Grodnó bevételekor elesett Dósa Mihály özvegyének és árváinak visszaadatta a korábban elvett jószágot.³² 1578-ban Báthori István a dálnoki Somodi György, Somodi Ferenc, Péter Simon, Szabó László, Medve Péter fia Medve György, Mihály Gergely, Gergely Mihály, Györke András, Bechy János, Bechy György, Péter Mihály, Veres Miklós, György Pál, Jakó Mátyás, Makó István, Dienes András, Demeter János, Szőke Gáspár, Dezső Benedek és Jakab István darabontoknak erdőt adományozott a lengyelországi hadjárataiban teljesített hűséges szolgálatukért.³³ 1580-ban sepsiszéki jobbágyságot emelt a darabontok sorába. Volt rá eset, amikor nemesítő levelet adományozott székely jobbágyságoknak.³⁴

Már uralkodása kezdetén, 1571. június 10-én Cseffei János és Kornis Mihály biztosokat a Székelyföldre rendelte azzal, hogy az adókvetés céljából általános összeírást készítsenek. A többi között utasította őket: „Az drabantok neve is, valakiknek rovás bírható marhájok vagyon, a regestromba beírássanak, és meg legyen specifikálva, hogy drabantok. De addig semmit ne exigáljanak rajtok, míg más tanúságok nem leszen. Azoknak is, akiknek marhájok annyi nin-

kisgalambfalvi (I. 132.); 28. Szabó János kisgalambfalvi „urunk tizedes drabantja” (I. 241., 253.); 29. Szölös Lukács szombatfalvi (II. 329.); 30. Tornai Antal zetelaki (II. 14., 243. és 293.); 31. Török Imre farkaslaki (II. 240., 267. és III. 114.); 32. Vas János siménfalvi (II. 169.); 33. Vékás Péter szentkirályi (I. 124.); 34. Zoltán Tamás dályai (I. 228.). Ez a távolról sem teljes jegyzék.

29 Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. II. 1576–1586. Gyűjt. és közrebo csátja: Veress Endre. Kolozsvár, 1944. 55.

30 I. m. 134.

31 I. m. 134–135.

32 I. m. 136. Csak mellesleg jegyezzük meg, hogy Báthori István lengyelországi zsoldoskönyveiben szép számmal szerepelnek a királyi hadban szolgálatot teljesítő székelyek. Ld. Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai (1576–1586). Kiad. Veress Endre. Bp. 1918. (Fontes Rerum Hungaricarum III.)

33 Székely Oklevéltár. (= SzOkl.) III–V. Szerk. Szabó Károly–Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1890–1896., V. 110–111.

34 I. m. 81–83. és 132–134. 1580-ban az esztelneki Székely Andrásnak magának és fiú- meg leány- testvéreinek adományozott darabonti adómentességet. I. m. 19–132.

csen, hogy forintra róttassanak, mindazonáltal nevek az regestromba írva legyenek”.³⁵

A kerelőszentpáli ütközetből Báthori István is levonhatta/levonta a következtetéseket: a fejedelmi hatalom nem nélkülözheti a székelyek katonai szolgálatát. Ám ennek ára a székely szabadság tiszteletben tartása lehetett csak, mert különben ezek tömegesen csatlakozhattak az ellenfélhez, amint azt tették is nagyon sokan közülük, amikor Bekes Gáspár pártjára álltak. Csak a megtorlás eszékei nem képezhették az egyetlen járható utat. Székelypolitikája sarkalatos elemévé tette a darabonti rend felkarolását.

Mellékletek

I. Kolozsvár, 1575. augusztus 6.

Báthori István az ócfalvi Alárd Máté százasában szolgáló 129 udvarhelyszéki székelyt kiemel a paraszti állapotból, a darabontok rendjébe sorolja őket és a katonáskodást kivéve minden adózás és szolgálat alól felmenti

Nos Stephanus Bathori de Somlyo, Vaiwoda Regni Transylvaniae et Siculorum comes ect. Memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit vniuersis, quod nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliariorum nostrorum humilimam supplicationem, nobis propterea factam cum vero attentis et consyderatis, fidelitatem et fidelibus seruitys fidelium nostrorum centum et viginti nonem peditum nostrorum pixidariorum in sede nostra Siculicali Vdwarhely degentium, Agilium scilicet Matthaej Allar in Ozffalwa, capitanej eorum, Item Michaelis Nagy, Georgy Ghellerth, Anthony Gellert in Bagy, Michaelis Szabo in Zethelaka, Petri Albert in Mareffalwa, Valentini Bencher, Andreae Barla, Andreae Czera in Beogheoz, Pauli Jstwan in S[zent] Kiraly, Nicolai Jacob decurionis, Nicolai Kowach in Farczad, Ladislai Barthalius in Sewke, Nicolai Thamas in Kede, Francisci Kadich in Galamffalwa [!], Laurenti Emeren, Matthaiei Lenart, Joannis Chiukor in Ders, Valentini Barthalius in Janosffalwa, Emerici Chyszer in Eege, Joannis Faggias decurionis in oppido Vdwarhely, Valentini Pal, Martini Szasz in Oroszhegy, Georgy Bodo in S[zent] Kiraly, Andreae Leorincz in Keoreospathak, Joannis Chekeffalwy, Benedicti Marossy in Beozeod, Nicolai Biro in Kismeod, Gregory Thamas, Valentini Marton in Syklod, Nicolai Jmre decurionis, Joannis Both, Matthaey Elekes, Gregory Jacob, Petri Benedek, Petri Matthaey, Gregory Miclos, Blasy S[zent] Mihaly, Benedicti Leorincz, Laurenti Egri in Olaffalu, Francisci Soffalwy decurionis, Matthaiei Soffalwy, Pauli Piross in Malomffalwa, Joannis Szasz, Pauli Ambrus in S[zent] Ielek, Joannis Iaszlo, Stephani Matthaey, Casparis Matthaey in Farkaslak [!], Georgy Barlabas in S[zent] Mihaly, Nicolai Kerestely in Cheherdffalwa, Stephani Demeter decurionis, Valentini Vas in Jenlaka, Blasy Szabo in Kismeod, Laurenti Kews, Petri Zewch in Palffalwa, Nicolai Beolder in Martonos, Jacobi Caspar in Varallia, Pauli Kowach, Benedicti Dienes in Tordathffalwa, Ambrosy Mihaly in

Kewsmeod, Gregory laszlo decurionis, Joannis Szabo in Kews Ghalamffalwa, Michaelis Petheo in Nagyghalamffalwa, Petri Georffi in Nema falwa [!], Francisci Gaal, Georgy Kowach in Keresztur, Andreae Biczog in Bodogazzonffalwa, Andreae Nagy in Kews Solymos, Georgy Szabo in Kewsgalamffalwa, Petri Szechy in Farkaslak [!], Petri Wadasz decurionis in Chekaffalwa [!] Thomae Nagy in Kews Solymos, Nicolai Philep in Nagy Solymos, Thomae Kornis, Georgy Kozma in Vyszekely, Anthony Chebi in Cheb, Joannis Chebi in Bordos, Gregory Kozma in Rawa, Pauli Weress in S[zent] Demeter, Barptholomaej [!] Theoreok in Weczk [!], Matthaej Farkas decurionis in S[zent] Abran, Lucae Peterffi in Kede, Matthaej Georgvey, Pauli Witez, Laurenti Nagy in S[zent] Miclos, Blasy Zeoch, Andeae Szasz, Joannis Vas, Benedicti Molnar in Semienffalwa, Petri laszlo in Ethed, Stephani Marton decurionis, Jacobi Felhazy, Stanislai Birthalan, Matthiae Peter, Stephani Orban, Gregory Agoston in Almas, Casparis Gherghely, Joannis Sylej in Leowethe, Georgy Daniel, Anthony Kelemen in Karachionffalwa, Mattaej Ferencz, Joannis Balog, Joannis Fabian, Jacobi Sos, Gregory Mag in S[zent] Marton, Valentini Bene in Vyffalu, Andreae Gaal in Okland, Gregory Demeter in Olaffalu, Stephani Kedei in Magiar Saakod, Petri Wekas in S[zent] Kiraly, Georgy Sos decurionis in Vargias, Georgy Balas in Wargias, Clementis Walali, Matthaej Demeter, Thomae Pal in Szaldobos, Michaelis Chiog in Fewle, Petri Szabo in Bardoczffalwa, Stephani Colomban in Olasztelek, Petri Sera, Laurenti Bene in Vyffalu, Petri Kowach decurionis in Cheherdffalwa, Andreae Kowach in Vyffalu, Michaelis Matthae in Cheherdffalwa, Georgy Anthal in Tarchaffalwa, Emerici Theoreok in Farkaslaka, Blasy laszlo in Kewsmeod, Fabiani Caspar, Thomae Zolthan, Petri Kalos in Dalia possessionibus nostris prescriptis commorantibus nobis pro locorum et temporum varietatem exhibitis et impensis imprimis autem in expeditione nostra contra Casparem Bekes hostem nostrum et publicum, quippe qui ambitione solum vanaque dominandi libidine agitatus coacta magna manu hostili subdole in hoc regnum irrumpens publica regni tranquillitate et quiete turbata. Cum nos et vniuersos fideles nostros clandestina sua irruptione, armis obruere ac funesta clade affiere atque adeo regnum ipsum cum suis complicitibus nefarys, regni proditoribus euertere conatus fuisset ipse prenominati pedites nostri memores fide et fidelitatis suae qua nobis obstricti sunt vocati in defensionem nostram atque huius regni ad nos et contra nostra impigre et oportune se contulerunt, ac in profligandis hostibus nostris fidelem et sedulam operam nauarunt. Volentes itaque ob id eos posterosque suos, nostra clementia et liberalitate prosequi, eosdem haeredesque et posteritates suas virilis sexus vniuersas, ratione domuum suarum in quibus ad presens habitant in dictis possessionibus habitarum ab omni censuum, taxarum et contributionumstrarum tam ordinariarum quam extraordinarum, lucreque camaerae nostrae solutione preterea ab omni seruitiorum instar aliorum colonorum nostrorum exhibitione. In perpetuum gratiose eximimus et supportare duximus, quemadmodum eximimus et supportare presentium per vigorem Ita tamen vt ydem pedites nostri haeredesque et posteritates suae virilis sexus vniuersae in parentum loco succedentes gladio et pixide more aliorum peditum nostorum pixidariarum instructi dum et quando necessitas ingruet ad mandata nostra et successorum nostrorum in defensionem nostram et regni ascurrere. Ibiue virilum etiam cum vitae periculo quad pus fuerit nanare operam debeant et teneantur. Quarta vobis egregys agilibus iudicibus Regys, Capitaneis et dicatoribus dictae Sedis nostrae Siculicalis Vdwarhely, item Joanni Siger presento arcis nostra Vdwarhely, necnon prudentibus et circumspcctis ac agilibus, iudicibus, juratisque iuribus praenominatarum possessionumstrarum, tam modernis quam futuris presentium notitiam habituris, harum serie mandamus firmiter quatenus a modo

in posterum praefatos pedites nostros, haeredesque et posteritates suas virilis sexus vniuersas ratione dictarum domuum suarum ad nulla prorsus census, taxarum et contributionum nostrarum ordinarium scilicet et extraordinarium, lucreque camaerae nostrae solutionem preterea seruitiorum quorumlibet exhibitionem cogi et compellere debeatis neque ipsos propterea in personis rebusque et bonis suis contra formam premissae nostrae exemptionis turbare et damnificare persumatis. Nec secus facturi presentibus perfectis exhibenti restituti. Datum in ciuitate nostra Coloswar Sexta die Mensis Augusti Anno Domini Millesimo Quingentesimo Septuagesimo Quinto.

[A hátlapon:] az elseobe ki emeltt drabantok zaz huzonkilencz priuilegiumos iussa, mind ez sereg priuilegiumbeli drabant. [Alatta más kéztől:] Batori Istvan Levele 129 Udvarhelyi Szeki Gyalog Darabontok exemptiójárul. Revisae A. 1688 dje 2 Febr. Sz. Pauliensae.

II. Gyulafehérvár, 1576. július 25.

Báthori Kristóf vajda a póri és paraszti állapotból kiemel és a gyalogpuskások rendjébe sorol 74 székelyt Udvarhelyszékről

Nos Christophorus Bathori de Somlyo Waiuoda Transyluanus et Siculorum Comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit uniuersis quod nos cum ad nonnullorum Dominorum Consiliariorum Nostrorum intercessionem nobis propterea factam tum uero³⁶ considerantes, Regnum istud Transylvaniae undique hostibus expositum pro necessaria sui defensione assidua militia et potissimum pedestrium copiarum semper paratarum ampliore numero plurimum indigere prouides igitur et Agiles Georgium Chyomay de farczad, Benedictum Kouachy et Antonium Pal in Dobofalua, Georgium Balog et Georgium Zaz in Vagas, Petrum Eordeog in Lengiel Falua, Demetrium Imreh in Beogez, Stephanum Chyherd in Dobofalua decurionem, Petrum Bencher in Beogez, Joannem Barrabas et Valentinum Kadich in Galombfalua, Georgium Karachion et Blasium Pataky in Telekfalua, Gregorium Mihaly in Bykafalua, Benedictum Leorinch in Fanchial, Blasium Zeochoy in Farkaslak, Georgium Felzegy in Hoggia, Baltasar Fozto in Begez decurionem, Joanem Sigmond in Ozdfalua, Gregorium Krestely in Patak falua, Franciscum Mester in Sandorfalua, Petrum Vas et Dauydem Blasffy in Zent Lazlo, Laurentium Bakonia, Thomam Salathy et Thomam Miklossy in Aggyaghfalua, Joannem Chyanko in Beogez, Lucam Zeoleos in Zombatfalua decurionem, Thomam David in Bykafalua, Michaellem Elech in Kaniad, Andream Beolder, Martinum Sebe et Paulum Vas in Martonos, Georgium Kouachy in Thordatfalua, Antonium Thornay in Zetelaka, Martinum Simon in Bodog azon falua, Vitalium Nagy in Martonos, Petrum Lazlo in Bikafalua decurionem, Simonem Kellen, Stephanum Simon, Demetrium Boldisar, Paulum Matthe, Emericum Tamas et Lucam Janos in Marefalua, Paulum Birtalan et Michaellem Matthias in Zetelaka, Michaellem Fabian in Zent Kyraly, Laurentium Kadich in Marefalua decurionem, Paulum Marton in Vargias, Joannem Vida in Ege, Stephanum Miklossy in Magia[ros],³⁷ Emericum Pos in Okland decurionem, Andream Jakab in File, Thomam Kupas in Zent

36 Következik a kihúzott: factam.

37 Kiszakadva 1 cm, a kiegészítés tőlünk – D. L.

Abram, Gregorium Ga[l]³⁸ in Olaztelek Joannem Boda in File decurionem, Gregorium Leorinch et Joannem Bodo in Zent Kyraly, Casparum Jsthuan et Stephanum Lazlo in Jke,³⁹ Franciscum Ozdy in Ozdfalua, Joannem Toasso et Gasparum Fozto in Beogez, Dionisium Boros et Laurentium Swkesd in Zeteloka, Antonium kys Chypeo et Mattheum Petre in Beogez, Blasium Andras in Olahfalua, Andream Menyhar in Hoggya, Laurentium Zoltan in Dalia, Gregorium Peter in Seke, Martinum Sandor in Aggyagfalua decurionem, Joannem Chyato in Wargias, Joannem Sandor in Farchyad, possessionibus omnino in Sede Siculicali Wduarhely existentem commorantem numero aliorum plebeorum et rusticorum eximentes in certum et numerum aliorum peditum nostrorum pixidariorum in eadem sede existentes referendos, numerandos et aggregandos duximus, prout referimus numeramus et aggregamus presentium per uigorem. Eisdem et eorundem cunctas domos et hereditates qualibet ab omni censuum, taxarum et contributionem nostrarum tam ordinariarum quam extraordinariarum et decimarum⁴⁰ solutione, seruiturumque quorumlibet rusticorum et plebeorum exhibitione, quandiu in seruitus nostris militaribus quibus destinati sunt et in fide erga nos permanere fuerint uersati et occupati fuerint gratiose eximendos duximus et supportandos, prout eximimus et supportamus presentium per uigorem, neque solum ad ipsos sed ad heredes etiam et posteritates eorum hanc exemptionem immunitatemque et liberalitatem nostram extendere. Volentes concedimus eisdem ut post mortem eorundem etiam libery et heredes masculi in hac libertate, immunitate et exemptione semper permaneant ita tamen ut idem pedites nostri nouiter adscripti cum gladys et pixidibus optime instructi in omnibus expeditionibus tam generalibus quam partialibus tempore necessitatis nobis et successoribus nostris Waiuodis Transilvaniae, cum omnium facultatum et uitae etiam periculo fideliter et fortiter in seruire debeant, liberis tamen et heredibus eorum siqui forte post mortem paternam in tenera aetate remanserint tali conditione et lege hanc libertatem et immunitatem seruare volumus si propinqui uel tutores eorum interim donet adolescent alium loco ipsorum idoneum ad militiam conductitium pro se statuatur nequis ex huiusmodi re defectus in ordine peditum nostrorum accadat et postquam adoleuerint ipsim et propriys impersonys militaris debeant imo annuimus et concedimus presentium per uigorem assecurantes praeterea uniuersis et singulis eorum nos a modo in posterum ad nullius instantiam ipsos pedites cuiquam Dominorum aut Nobilium eos donaturo aut collaturos esse, sed conditione sub premissa in hoc statu quod nunc eos ordinauimus semper a modo inposterum tempus infra premissum recenturos esse. Quocirca nobis Egregys Agilibus, Iudicibus Nostris Regys Sedis Item Capitaneis Arcis Nostre Wduarhely, nec non dicatoribus et quarumlibet Contributionum nostrarum tam ordinariarum quam extra ordinariarum et seruiturum quorumlibet exactoribus et quibuscunque officialibus nostris modernis et futuris presentium notitiam habituris harum serie comittimus et mandamus nobis firmiter ut acceptis presentibus a modo in posterum annotatos pedites nostros pixidarios in praefata Sede Wduarhely commorantes ratione dictarum domorum et hereditatum suarum propriarum conditione sub premissa ad nullam censuum taxarum et contributionum decimarumque solutionem seruiturumque exhibitionem cogere et compellere debeatis nec sitis ausi modo aliquali. Secus non facturi, presentibus perlectis exhibere restitutis. Datum Albae Juliae Die Vigesima

38 Kiszakadva 0,5 cm, a kiegészítés tőlünk - D. L.

39 Jke helyett.

40 Előtte a kihúzott: denarium.

Quinta mensis Juli Anno Domini Millesimo Quingentesimo Septuagesimo Sexto.
Christophorus Bathori de Somlio.

[A hátlapon:] Exemptio peditum pixidariorum Novitiorum in Sede Wduarhely
septuaginta quatuor Tempore Christophori Bathori.

Az 1575-ben és 1576-ban darabonti kiváltságot nyert udvarhelyszékiek
száma a térképen feltüntetett települések alfabetikus sorrendjében:

1. Agyagfalva	30. Kisgalambfalva
2. Almás (Homoród-)	31. Kissolymos
3. Alsóboldogasszonyfalva	32. Kőrispatak
4. Bágy	33. Küsmöd
5. Bardócfalva	34. Lengyelfalva
6. Bikafalva	35. Lövéte
7. Bordos	36. Magyarzsákod
8. Bögöz	37. Malomfalva
9. Bözöd	38. Máréfalva
10. Csehétfalva	39. Martonos
11. Csekefalva	40. Mogyorós
12. Csöb	41. Nagygalambfalva
13. Dálya (Székely-)	42. Nagysolyos
14. Derzs (Székely-)	43. Némafalva = Timafalva
15. Dobófalva	44. Ócfalva
16. Ege	45. Okland
17. Énlaka	46. Oláhfalu
18. Etéd	47. Olasztelek
19. Fancsal	48. Oroszhegy
20. Farcád	49. Pálfalva
21. Farkaslaka	50. Patakfalva
22. Felsőboldogasszonyfalva	51. Rava
23. Füle (Erdő-)	52. Sándorfalva
24. Hodgya	53. Siklód
25. Jánosfalva	54. Siménfalva
26. Kányád	55. Sükő
27. Karácsonfalva (Homoród-)	56. Száldobos
28. Kede	57. Szentábrahám
29. Keresztúr (Székely-)	58. Szentdemeter

59. Szentkirály (Székely-)	69. Udvarhely (Székely-)
60. Szentlászló (Homoród-)	70. Újfalu (Bözöd-)
61. Szentlélek	71. Újfalu (Homoród-)
62. Szentmárton (Homoród-)	72. Újszékely
63. Szentmihály (Székely-)	73. Ülke
64. Szentmiklós (Székely-)	74. Vágás
65. Szombatfalva	75. Váralja
66. Tarcsafalva	76. Vargyas
67. Telekfalva	77. Vécke
68. Tordátfalva	78. Zetelaka

LAJOS DEMÉNY

ISTVÁN BÁTHORI AND THE FORMATION OF THE SZEKLER
DARABONT CLASS. TWO UNPUBLISHED DARABONT CHARTERS FOR
UDVARHELYSZÉK, ISSUED IN 1575 AND 1576

The internal consolidation of the Principality of Transylvania took place under the reign of István Báthori, prince of Transylvania and king of Poland (1571–1586). In the international arena, however, Transylvania was forced to secure its relative independence in a grim struggle with two neighbouring major powers, the Turkish Porte and the Habsburgs. As well as exercising political and diplomatic means, Transylvania was thus required to maintain a proper army. The spread of firearms and the rapid development of artillery were leading, throughout Europe, to the establishment of permanent mercenary armies. However, Transylvania's modest economic means were insufficient for this.

At the time the most important component of the Transylvanian armed force (comprising between a half and two-thirds of its volume) was the Szekler cavalry and infantry. Most of the men making up this force were Szekler Hungarians from the eastern and southeastern border regions. In return for their freedom, they served under regular terms and without remuneration. Equality based on freedom and tribal custom had disappeared from among the Szeklers some time previously. Social inequality was corroding ancient Szekler freedoms and jeopardising in particular infantry service by common-soldier Szeklers. Discontent had given rise to a whole spate of rebellions and uprisings. In 1562 such tensions broke to the surface. The elector-king János II – also known as János Zsigmond (1556–1571) – managed to put down the uprising, but, in the Segesvár diet's resolutions of 20 June, he himself was forced to admit that a policy of retribution could only ensure a temporary respite. In the decisions of Segesvár, which were aimed at settling the Szekler question, the cavalry *primipili* class was given the same status as that of the county nobility, while the infantry common-soldier Szeklers were declared royal (tax-paying) serfs. János Zsigmond renounced the military service of the common-soldier Szeklers and in mid-1566 he even began donating them to private landowners. Nevertheless, the Segesvár resolutions failed to live up to expectations. Social stability was not restored and the Transylvanian army was greatly dented through the irreplaceable loss of the Szekler infantry. With a view to resolving this loss, János Zsigmond began the formation of a Szekler darabont class, and István Báthori then completed the process. A method of proceeding was to issue individual and common charters. In such charters, the Prince exempted royal serfs who agreed to serve in the military from all taxation and other forms of service. Although previous historians have already noted this phenomenon, the recent discovery of István Báthori's charter of 1575 and Voivode Kristóf Báthori's charter of 1576 has proved beyond doubt the establishment of this new policy towards the Szeklers.

In Udvarhelyszék – a district with 25,000 inhabitants comprising two market towns and 129 villages – 203 heads of families as well as their descendants of both genders received tax exemptions. This was more than two percent of total inhabitants. Thus more than ten percent of two thousand royal-serf heads of families obtained their freedom and became, under the terms of the charters, fighting men. The numerical distribution of the 203 heads of families subject to the charters varies considerably from settlement to settlement. Amongst the seventy-eight villages listed in the two charters, we find certain villages where eleven or twelve heads of families became darabont men, but in twenty-five other villages they numbered just one per village. The original Latin texts of the two charters are included in the appendix.

A pápaság és a törökellenes felszabadító háború

Buonvisi bíboros küldetése

A pápaság történetének második évezredén végighúzódik az a törekvés, hogy a keresztény világot megvédje a muszlim hódítás előretörésétől. A II. Orbán pápa kezdeményezésére indított 1099-es első keresztes hadjárat sikere óta ennek folytatásai a kudarcok sorozatát hozták. Nagy uralkodók, mint Barbarossa Frigyes császár, vagy IX. Szent Lajos francia király hiába áldozták életüket a további vállalkozásokban, és ez lett a sorsa I. Ulászló lengyel és magyar királynak is a IV. Jenő pápa ösztönzésére vezetett gyászos végű 1444-es hadjáratban. Az immár Európát támadó török hódítás elé hiába próbált gátat emelni a tudós humanista II. Pius kétségbeesett igyekezete a keresztény összefogás mozgósítására, és a 16. századi egyházfők korlátozott méretű katonai és pénzsegélyei a Habsburg-uralkodók magyarországi háborúiban ugyancsak eredménytelenek maradtak. Még a pápai hajóhad részvételével kivívott 1571-es lepantói tengeri győzelem sem tudta az oszmán hatalom állásait tartósan megrendíteni, és úgy tűnt, hogy a tizenöt éves háború lezárásával a Habsburg-politika passzív, a stabilitás fenntartására szorítkozó irányvonala kilátástalanná tesz minden erőfeszítést a magyarországi török hódítás felszámolására. Világos bizonyítékul szolgált erre az 1664-es elsöprő szentgotthárdi győzelmet követő vasvári béke, amely csak a status quo fenntartását rögzítette, és az elkecseregelt csalódás sugallta magyar főúri összeesküvésre, majd az elégedetlenek fegyveres mozgalmára vezetett.

Ebben a válságos helyzetben, amikor XIV. Lajos európai hegemoniára irányuló politikája alkalmas fegyvert talált a rivális Habsburg-hatalom ellen a magyarországi zavargásokban és az állandóan fenyegető török támadó szándékban, lépett fel újra a pápaság, hogy hagyományaihoz visszatérve, kivezető utat keresen a veszély végleges kiküszöbölésére. A bonyolult, feszültségektől terhes nemzetközi légkörben a Szentszék erőfeszítései arra irányultak, hogy mint már korábbi alkalmakkor, közvetíteni próbáljon az ellenséges nagyhatalmak: Franciaország, Spanyolország és a Habsburg Birodalom között a békés megegyezés érdekében. De ahhoz, hogy a pápai politikában a török kérdés a holtpontról újra a gyökeresen megoldandó feladatok előterébe kerüljön, olyan rendkívüli egyéniség céltudatos, akaraterős szerepvállalása kellett, mint az 1676. szeptember 21-én trónralépő XI. Ince. A comói Odescalchi-bankárcsalád sarja a katonai pályáról lépett át az egyházi rendbe, és olyan pénzügyi képességeket hozott magá-

val, amelyek révén az egyházi állam zilált anyagi helyzetét sikerült egyensúlyba hoznia és az üres kincstárt újra feltöltenie, megteremtve a nagy horderejű hadi vállalkozás támogatásának lehetőségét.

De a nagy pápa – akit 1956-ban boldoggá avattak – egyéni adottságai mellett annak is köszönhetette nagyralátó célkitűzése eredményeit, hogy pótolhatatlan segítőtársra talált bécsi nunciusa, Francesco Buonvisi bíboros személyében. Méltán vetődik fel a kérdés, vajon ennek, az ügynek szívvel-lélekkel elkötelezett főpap-diplomatának tevékenysége nélkül nem jutott-e volna kátyúba, mint már annyiszor, a keresztény Európa védelmének jelszavával meghirdetett, kivihetetlennek tűnő vállalkozás? Ince pápának már a hosszú háború első sikerei – Bécs felmentése, Buda visszafoglalása – után bőven kijutott a magasztaló dicséretekből, de árnyékban maradt akaratának végrehajtója, irányvonalának hű képviselője a történelmi események irányító központjában. Pedig a korra vonatkozó forrásokból világosan kiderül, hogy Buonvisi több is volt ennél: ő volt az, aki finom diplomáciával érvényesítette befolyását és személyes kapcsolatait Lengyelország és Velence bevonására a törökellenes szövetségbe; aki fáradhatatlanul ösztönözte a habozó és bizonytalan Lipót császárt a háború vállalására, és a népszerűtlenséget is kockáztatva igyekezett megszüntetni a környezetében tapasztalt ellenállásokat és visszaéléseket; az ő állandó sürgetései nyertek a kimerülően levő pápai kincstártól újabb és újabb segélyeket, sőt saját kezdeményezéseivel maga növelte ezeket más pénzforrások felfedezésével és kiaknázásával; végül ő volt az, aki latba vetve rábeszélőképességét, nem szűnt meg közbenjárni, hogy az uralkodót magyar alattvalói iránt méltányosabb magatartásra bírja, a Wesselényi-összeesküvés utáni megtorló intézkedések visszavonásával, az elnyomó rendszer megszüntetésével és a nemzet alkotmányos igényeinek figyelembevételével.

Bécsi küldetése előtt Buonvisinek már alkalma volt tapasztalatokat szerezni a Szentszék szolgálatában. 1644-ben, tizennyolc évesen, Rómába követte nagybátyját, Girolamo Buonvisit, aki 1657-ben bíborosi rangra emelkedett. Szülővárosában, Luccában viselt hivatala után ő is a római udvarban, Flavio Chigi bíboros, a pápa unokaöccse mellett nyert alkalmazást és 1664-ben elkísérte küldetésében XIV. Lajoshoz. Ezután maga is az egyházi rendbe lépett, a lateráni bazilika kanonoka lett, majd 1670-ben elnyerte a Thesszaloniké érseke címet. Ekkor kapta X. Kelemen pápától első külföldi megbízatását: mint kölni nuncius, szövetség létrehozásán munkálkodott a német államok, valamint a spanyol és az osztrák Habsburg-uralkodók között a francia király terjeszkedő politikájának ellensúlyozására. Ő vezette a madridi és párizsi pápai képviselők közvetítő tárgyalásait a két ellenséges nagyhatalom között, de ezek eredménytelenek maradtak XIV. Lajos Hollandiáért vívott háborúja miatt.¹

De a nunciust hamarosan máshova rendelték a nyugtalanító lengyelországi események hatására. Az ország törökökkel vívott háborújában Korybut Mihály király 1672. szeptember 18-án kedvezőtlen békekötésre kényszerült, átengedve

1 G. De Caro: Buonvisi, Francesco. In: Dizionario biografico degli Italiani. XV. Roma, 1972. 319.

Podóliát a szultánnak, évi adófizetés terhe mellett. Az országban emiatt lázongás támadt, a diéta elutasította a békekötést, és az elégedetlen rendek, élükön Jan Sobieskivel, a király letételét tervezték. A pápa küldötte 1673 februárjában azzal a nehéz feladattal érkezett Varsóba, hogy kiegyezést hozzon létre a király és a rendek között, és a pápa anyagi támogatásával a háború újrakezdését elérje. A király 1673. november 10-én bekövetkezett halála azonban újabb bonyodalmakat támasztott. A trónvillongásokból Sobieski került ki győztesen, és sikeresen vette fel újra a harcot a török ellenféllel. 1674. május 21-én, novemberi nagy háborús győzelme után, királlyá választása a nuncius fáradozásainak és a pápaság szándékainak érvényesülését jelentette: megakadályozni a török hatalom kiterjesztését Lengyelországra. Róma célja az volt, hogy törökellenes összefogást hozzon létre Lengyelország és a Habsburg Birodalom között a közös ellenség visszaszorítására, de varsói képviselőjének kezdettől fogva súlyos akadályokkal kellett szembenéznie. A francia király sietett lépéseket tenni, hogy saját vonzókörébe vonja bele Sobieskit, és megakadályozza közeledését a vele hadiállapotban lévő nagyhatalomhoz. Ezt szolgálta az 1675. júniusban kötött megegyezésük: XIV. Lajos a poroszok által elfoglalt területek visszaszerzésével, sőt fia számára a magyar koronával kecsegtette az új lengyel királyt, hogy elnyerje közreműködését a magyar bujdosók támogatásában, egyúttal pedig elvonja a török elleni háborútól.² A magyarországi elégedetlenek mozgalma, amely a török beavatkozás lehetőségét vetette fel, alkalmas fegyverül szolgált a franciák uralkodójának, hogy megakadályozza a Habsburg-hatalom megszilárdulását Magyarországon. Varsói követe és a párizsi lengyel követ közös akciója a magyar felkelők fegyveres és anyagi megsegítését célozta a szomszédos Lengyelországon keresztül. Több lengyel főúr, így Lubomirski marsall fivére is mellettük állt.³ A király hivatalosan nem vállalt részt az akcióban, de török háborúja folytatását Lipót császár segítségéhez kötötte.

Az elengedhetetlen feltétel kiharcolására a pápai udvar Buonvisit jelölte ki: 1675 októberében Bécsbe helyezte át, hogy személyes befolyásával és varsói utódával, Martelli érsekkel válllvette segítsék elő a két uralkodó közeledését. Lipót fenntartásait nem volt könnyű legyőzni. A császárt, aki eredetileg a jezsuita rendbe készült lépni, és csak bátyja halála után került trónra, a nuncius igen művelt, vallásos, jó szándékú emberként jellemzi, de hiányolja benne az erélyt és az önálló elhatározás képességét, és ezt a jezsuiták iskolájának tulajdonítja, amely arra nevelte, hogy mások tanácsaira hagyatkozzon; ennél fogva túlságosan enged környezete befolyásának.⁴ A nunciusnak ezért a császár meggyőzése mellett szá-

2 *Fraknói Vilmos*: Bevezetés. XI. Ince pápa és Magyarország fölszabadítása a török járom alól. In: Buonvisi bíbornok bécsi nuncius jelentései. Budavár fölszabadításának kétszázados emlékkönyve alkalmából közrebocsátva. Bp. 1886. (Vatikáni magyar okirattár II/2.) CVII–CXXII.

3 *F. De Bojani*: Innocent XI. Sa correspondance avec ses nonces 21 septembre 1676–31 décembre 1679. I. Affaires politiques. Rome, 1910. 443.

4 „És mivel belenevelték azt – írta 1685. nov. 10-i jelentésében Aleramo Cybo pápai titkárnak, vatikáni levelezőtársának –, hogy nagyon féljen attól, hogy tévedhet, és gyóntatni azt az elvet ültették bele, hogy a lelkiismeret számára biztosabb a tanácsot követni egy jól ismert igazsággal

molnia kellett legtekintélyesebb főemberei ellenkezésének leküzdésével is, hogy küldője szándékait érvényre juttassa.

XI. Ince azzal az eltökélt célkitűzéssel kezdte meg pápaságát, hogy egyszer s mindenkorra véget vet a keresztény Európára nehezedő török fenyegetésnek. Tisztán látta azonban, hogy ehhez sokrétű és bonyolult feladatok megoldása vár a Szentszékre: keresztény országok szövetségének létrehozása, az ellenséges viszony megszüntetése a Habsburgok és XIV. Lajos között, legfőképpen pedig a legdöntőbb tényező: a Habsburg Birodalom hadbalépésének biztosítása. Bécsi nunciusa kezdetől fogva meggyőző rábeszélése teljes súlyát latba vetette, hogy a habozó és vonakodó Lipót hozzájárulását elnyerje. A császár ellenérvként felhozta háborúját Franciaországgal, amely leköti haderejét, kincstára kimerülését, bizalmatlanságát Lengyelország irányában, ahol francia befolyásra a magyar lázadást támogatják. Ugyancsak vonakodott a Buonvisi szorgalmazta szövetségtől az általa megbízhatatlannak tartott moszkvai III. Fjodor cárral, aki 1677 márciusa óta háborúban állt a törökkel. Lipót tartózkodása a lengyel háború támogatásától arra bírta Sobieskit, hogy 1676 októberében kedvezőtlen békét kössön a Portával, átengedve neki Podólia egy részét.⁵ A nuncius meg volt győződve arról, hogy a lengyel háború befejezése után a török hadigépezet a Habsburg Birodalom ellen fordul, és ellenfelei, ha nem fognak össze, nem lesznek képesek ellenállni. „A három uralkodó egyikére zúdul majd a vihar – írta varsói kollégájának 1679. május 25-én – és ha mindegyikük azzal biztatja is magát, hogy nem őt támadják meg először, ebből nem származna más előny, mint az, hogy utoljára pusztul el.”⁶

Súlyos aggodalommal szemlélte a monarchia belső gyengeségét, elsősorban a magyarországi bujdosók zavargását, amely 1678-ban Thököly átütő erejű fegyveres felkelésébe torkollott. Előre látta, hogy a felkelés jó alkalmat nyújt majd a töröknek, hogy a vaskvári békét megszegve újabb támadást indítson a Habsburg Birodalom ellen, kiterjesztve hódítását. Igyekezett rávenni a császárt, előzze meg a Porta hadbalépését, kihasználva a preventív háború előnyeit. A szentgottvárdi győzőre, Montecuccolira hivatkozott, aki kifejtette előtte, hogy ő egy hónap alatt megszerezhetné Esztergomot és Budát, Érsekújvár pedig ezután magától elesne.⁷ De tisztában volt vele, milyen kockázatot jelentene háborút viselni olyan hadszíntéren, ahol a lakosság ellenségesen áll szemben az uralkodó seregével, és támogatása helyett gyengíti erejét. Elsőrendű fontosságúnak tartotta tehát a megbékélést Lipót császár és király és magyar alattvalói között, ezért bécsi küldetése kezdetétől fogva azon fáradozott, hogy Lipótot meggyőzze: a biro-

szemben, mint önállóan határozni, bár én rettenetes dolgokat mondtam neki ebben a tárgyban, soha nem tudtam kiverni fejéből ezt a hamis nézetet.” *Károlyi Árpád–Wellmann Imre*: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936. 36.

⁵ *Fraknoi V.*: i. m. XL.

⁶ *Anna Maria Trivellini*: Il cardinale Francesco Buonvisi nunzio a Vienna (1675–1689). Firenze, 1958. 35.

⁷ *Dr. Arthur Levinson*: Nuntiaturberichte vom Kaiserhofe Leopolds I. II. (1670. Mai–1679. August.) Archiv für österreichische Geschichte 106(1915–1918.) 718. (1679. febr. 19-i jelentés.)

dalom létérdeke, hogy egyetértés jöjjön létre a magyar nemzettel a sérelmek orvoslásával, engedmények útján a pusztító belháború megszüntetésével. Így elkerülhetné, hogy országát „fegyverekkel pusztítsa el, amelyek bár igazságosak, de mindig ártalmasak, amikor saját testüket tépik és az alattvalók vérént ontják, legyenek ezek bár konok lázadók”.⁸ 1677. szeptember 10-i kihallgatásán a meg egyezés lehetőségét fejtegette a császárnak: rámutatott, hogy a németek és magyarok között mindig is nagy bizalmatlanság uralkodott, de az uralkodónak pártatlannak kell lennie és magának kell eldöntenie, hogyan tudja a békét és alattvalói szeretetét biztosítani. A csehek példájára hivatkozott: ezek lázadása a múltban még nagyobb méreteket öltött, de Lipót elődei kegyesen visszafogadták őket, visszaadták előjogaikat, megnyitották előttük a hivatalokat, „ezért úgy látom, ugyanezt lehetne gyakorolni a magyarokkal is; ők, ahogy főembereik mondták nekem, megelégednének azzal, hogy úgy bánjanak velük, mint a csehekkel és az örökös tartományok többi népével”. Leegyszerűsítve a nehézségeket azt fejtegette, hogy a rájuk kirótt adóterheket azért találják nyomasztónak, mert elvesztett szabadságuk jelének tekintik, de ha országgyűlést tarthatnának, mint a csehek, a szabadság látszata és néhány kézzelfogható engedmény hatására önként még nagyobb adót is megszavaznának, és elülnének a zavargások. Lipót – ahogy Rómának jelentette – kedvezően fogadta javaslatait, és a nuncius ezután azon fáradozott, hogy „meglágyítsa néhány túlságosan kemény tanácsos szívet, és megszilárdítsa a magyarok állhatatlanságát”.⁹

A pápa jóváhagyta nunciusa közvetítő lépéseit a magyarországi válság megszüntetése érdekében, működése folytatására buzdította, és Buonvisi „tolakodó” erőfeszítései sikerének könyvelhette el, hogy a következő évben a császár rendeletet készült kiadni és ebben teljes bűnbocsánatot hirdetett a hűségére visszatérők számára és az 1670-es összeesküvés megtorlásaként elkobzott javak visszaadását; ugyanakkor megindultak a tárgyalások a felkelőkkel való kiegyezés létrehozására. A nunciusnak azonban kételyei voltak a diploma eredményességét illetően: „Bizonytalan, milyen hatása lesz majd a lázadónál – írta levelezőtársának, Aleramo Cybo bíboros pápai államtitkárnak 1678. június 9-én –, mert nem adtak lehetőséget a tárgyalásokra, de az valószínű, hogy a nemesek elfogadják az amnesztiát, hogy újra javaik birtokába jussanak; a közkatonáknál azonban más biztatásokra lesz szükség: ezért a napokban rávettem Ófelségét, hogy ajánlja fel mindannyiuknak, hogy szolgálatába fogadja őket megfelelő fizetéssel, mert az biztos, hogy nem akarják otthagyni a puskát, hogy visszatérjenek a kapához, és Ófelsége megígérte, hogy ezt teszi a kincstár szűkössége ellenére.” Újra leszögezte, milyen sok függ a megbékéléstől: „Ha a dolgok teljesen rendbejönnek, nagy ösztönzéstől fosztják meg a törököket, hogy megtámadják Magyarországot, mert a lázadók izgatják őket erre a vállalkozásra, könnyebbnek állítva be, amint-

⁸ Tommaso Trenta: *Memorie per servire alla storia politica del cardiale Francesco Buonvisi patrizio lucchese*. I. Lucca, 1818. 367.

⁹ F. De Bojani: i. m. 45–46.

hogy az is lenne, ha ahelyett, hogy a népességnél ellenállásra találnának, ezek pártolnák őket.”¹⁰

A felkelők mellett, akik francia és erdélyi támogatásra számítva elutasították a tárgyalást, komoly ellenállást kellett tapasztalnia Buonvisinek a császár környezetében is. Befolyásos tanácsosai, így Lobkowitz herceg, Hocher kancellár, Zinzendorf kamaraelnök, Königsberg és mások erősen magyarellenes beállítottsága mellett ennek okát anyagi érdekeknek tulajdonította. Azzal vádolta őket – és erre többször visszatért jelentéseiben –, hogy „a zavarosban akarnak halászni”, és szőrszálhasogató kifogásokkal akadályozzák az amnesztiarendelet kiadását, nehogy az elkobzott javak visszaadásával elveszítsék a hasznot, amit kezelésükből húznak és annak reményét, hogy végül birtokba vehetik ezeket.¹¹ Pedig a birtokok visszaadásából a befolyásos nemesség legalább egy részének megnyerését remélte, és ez kihathatott a felkelők magatartására is, ha ezek támogatását elvesztették. De a császár jó szándékának és Szelepcsényi György esztergomi érsek közreműködésének ellenére a bécsi kormányférfiak támasztotta nehézségek miatt a diploma közzététele halasztást szenvedett, és nem tudta elejét venni Thököly szervezett fegyveres felkelése fellángolásának. Buonvisi ennek a késésnek és a lengyel határon át érkező segítségnek tulajdonította a felkelés térhódítását, és kárhoztatta a lengyel királyt, hogy XIV. Lajosra tekintettel nem lép fel ellene országában, és ezzel saját érdekét károsítva lehetetlenné teszi az összefogást a császársággal. Okos politika-e – fejtegette varsói nunciustársának – „közreműködni Magyarország elpusztításában, a falvak felgyújtásával, az állatlalomány zsákmányul ejtésével, és még sokkal inkább ösztönözni és támogatni az alattvalókat a lázadásban; hiszen ha az ország elpusztult, mi módon lehet ott ellátni a seregeket, hogy ellenálljanak a törököknek, vagy megtámadják őket? Talán azt hiszik odaát, hogy a lázadóké marad, amit elfoglaltak, és feltéve, hogy a lázadás általánossá válik, ez fenntarthatja magát anélkül, hogy alávesse magát a törököknek?” Ezzel pedig növekedne a nyomás Lengyelországra is.¹²

A birodalom válságos helyzetének nemzetközi kihatásait kiküszöbölendő Ince pápa diplomáciája latba vetette befolyását, hogy közvetítsen Franciaország és a császárság békekötése érdekében. Bécsi képviselőjének nem csekély erőfeszítésébe került Lipót beleegyezését elnyerni, mert XIV. Lajos feltételeit túlságosan kedvezőtleneknek tartotta. A rokon spanyol király és egyes német fejedelmek is elleneztek a békét, de a pápa mégis szorgalmazta, mert így a Habsburg Birodalom fegyveres erőit a török ellen lehetett összpontosítani. Ezt hangsúlyozta bécsi képviselője is, kifejtve a császárnak, hogy az ellenségeskedés megszűnése a franciákkal elősegítheti magyarországi hatalma megszilárdulását, és megaluvásra készítheti a felkelőket. Ottani királysága visszahódításával pedig növekedne tekintélye a német választófejedelmek előtt is – jegyezte meg, finom

10 A. M. Trivellini: i. m. 15–16.

11 Dr. A. Levinson: i. m. 711.

12 F. De Bojani: i. m. 484.

diplomáciával felhasználva Lipót dinasztikus érdekeit is – és ez elősegítené fia, József római királyi címének elnyerését.¹³

Az 1679. február 4-én megkötött nymwegeni béke után nagyobb lehetőség nyílt a pápai diplomácia által szorgalmazott „szent háború” előkészítésére, ami annál is inkább sürgetőnek mutatkozott, mert Konstantinápolyból nyugtalanító hírek érkeztek a Porta háborús szándékáról, a felkelőket pártoló Apafi Mihály erdélyi fejedelem küldötteinek odaérkezéséről, miközben a vasmárai béke meghosszabbításáról folytatott tárgyalások nem vezettek eredményre. II. Mehmet szultán nem volt háborúpárti, de Kara Musztafa nagyvezír a Habsburg Birodalom elleni elsőprő győzelemmel készült saját hatalmi pozícióját biztosítani. Buonvisi fokozott elszántsággal igyekezett a császárt döntő elhatározásra bírni. A franciákkal kötött békével az egyik fontos akadály elhárult: a 40 000 főnyi katonaságot a nyugati frontról a magyarországi hadszíntérre lehetett vezényelni, kiegészítve az itt állomásozó 16 000-es létszámú birodalmi helyőrséggel és a magyarokból kiállított fegyveres erőkkel. Ehhez azonban elengedhetetlennek tartotta a belső válság megoldását, a kiegyezést az elégedetlennel, hogy felsorakozzanak uralkodójuk mellé a döntő összecsapásban. Már magának Lipótnak megnyerése is – akit elkeseredett pillanatában a nuncius „pipogyának és tunyának” bélyegzett¹⁴ – próbára tette rábeszélőképességét, de meg kellett küzdenie udvari emberei ellenállásával is, akiknek magatartását: hivatalbeli hanyagságát, kapzsiságát és visszaéléseit többször is elítélően bélyegzi meg. Azzal vádolja őket, hogy ellenzik a magyarországi helyzet rendezését, mert hasznot húznak a kivetett adóterhekből.¹⁵ Lipótot is óvta miniszterei tanácsaitól, „kik szent szándékait megghiúsítják”. Az udvarnál a spanyol követ vezette párt is a török háború megakadályozásán dolgozott, hogy a császári haderő újabb konfliktus esetén felhasználható legyen Franciaország ellen.

A kérdésről 1679. május 20-án nagy tanácskozást tartottak Bécsben; a királyhű magyar főurak a török háború mellett emeltek szót, míg az ellenpárt kifogásul a pénzhiányra hivatkozott: eszerint az államkincstár nem tudta volna egy hadjárat fegyverkezési és ellátási költségeit fedezni. Buonvisi maga is tisztában volt a pénzügyek rendezetlenségével és anyagi támogatásért a pápához folyamodott.¹⁶ Hogy Ince kezdeti nehézségekkel küzdő pénztárát túlságosan meg ne terhelje, maga is igyekezett pénzforrást találni: kérte engedélyét, hogy a cseh sókamaratól befolyt és egy új püspökség létesítésére félretett 100 000 forintot felajánlhassa a háború céljaira. A pápa egyetértett; erre a kezdeti ösztönzésre szánták még a máltai lovagrend priorától származó összeget is.¹⁷ A továbbiakban a háború megindulásakor a nuncius fáradhatatlan találékonysággal és energiával

13 A. M. Trivellini: i. m. 34.

14 „Végül vesztét okozza majd a henyeség és a szórakozás a vadászatokkal és a színjátékokkal, amik elveszik legértékesebb idejét” – jósolta 1689. májusi jelentésében. F. De Bojani: i. m. 538., 541.

15 I. m. 539.; Dr. A. Levinson: i. m. 711.

16 Fraknói V.: i. m. CVII.

17 A. M. Trivellini: i. m. 35.; F. De Bojani: i. m. 539.

fedezett fel újabb és újabb forrásokat a nagy összegeket felemésztő hadigépezet mozgásában tartására.

Ugyanakkor folytatta tárgyalásait a magyar főpapság és főnemesség befolyásos képviselőivel is, hazájuk egyre aggasztóbbá váló helyzete rendezésének érdekében. Az egyetlen járható útnak diéta összehívását ítélték, abban a reményben, hogy a Felvidéken győzelmesen tért hódító Thökölyt sikerül a rendek többségének döntésével megegyező kompromisszumra bírni. Ezek elsősorban a kényszerű adóterhek megszüntetését, a császári megszálló katonaság eltávolítását, általános amnesztiát és az 1671 után eltörölt régi államberendezés, benne a nádori méltóság visszaállítását kívánták elérni. A nuncius megbízója szándékának megfelelően az igények teljesítése mellett emelte fel szavát, és sikerült a császárnál elérnie a diéta összehívását. Előre látta azonban, hogy a legnagyobb nehézséget a vallási ellentét jelenti majd. Az elmúlt időszak ellenreformációs irányának kiéleződése, az 1606-os bécsi béke királyi pátensének mellőzésével életbeléptetett kemény intézkedések a protestánsok ellen, a véres erőszakba torkolló felekezeti viszályok egyik okozóját jelentették a fegyveres felkelés kitörésének. Buonvisi súlyos aggodalommal észlelte a szenvedélyek összecsapását és a katolikus főpapság meg nem alkuvó magatartását. „Isten adja – írta egyik Rómába küldött jelentésében –, hogy papságunk ne járjon elől a viszályok szításában, és hogy vallásos szellemből ne üldözzék az eretnekeket, akik kétségbeesésükben a forradalom oldalára állnának.”¹⁸ Ő maga azt a nézetet képviselte, hogy a vallási kérdésben nem szabad túlságos merevséget tanúsítani, mert ez az országgyűlés feloszlását és a megbékélési törekvések megszakítását vonhatná maga után.

A Sopronban 1681. május 21-én megnyílt országgyűlés azonban nem hozta meg a kívánt megbékélést. A király személyesen nyitotta meg a munkálatokat, és a nuncius jelenlétével igyekezett a nézetek egyeztetését előmozdítani. Bár Thökölyvel sikerült előzetesen fegyverszünetet létrehozni, a diétán nem jelent meg, és követeléseit eleve elfogadhatatlannak találták. A nuncius félelme beigazolódlott: a legnagyobb vihart a vallási érdekek összeütközése kavarta. Katolikusok és protestánsok egymást vádolták jogsértéssel, igazságtalansággal, kíméletlen erőszakkal és embertelen kegyetlenséggel.¹⁹ Thököly a szultán támogatását maga mögött tudva felmondta a fegyverszünetet és folytatta hadjáratát a Felvidéken, kiterjesztve foglalásait. A nádorrá választott gróf Esterházy Pál megbízatása, hogy tárgyaljon a felkelőkkel, nem járt sikerrel. Buonvisi, akit fáradozásai elismeréseként a pápa 1681. szeptember 1-jén bíborossá nevezett ki – címét, talán nem minden célzatosság nélkül, az 1454-ben a magyar pálos rend gondozásába adott S. Pietro in Vincoli templomhoz kötötte – csüggedten jelentette Cybonak az év decemberében: „A magyarországi ügyek rendezése érdekében minden lehetséges fáradozást bevettem, és be kell vallanom, hogy soha nem

18 F. De Bojani: i. m. 586.

19 Zsilinszky Mihály: Az 1681-ki soproni országgyűlés történetéhez. Bp. 1883. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XI/2.) 36–37.

voltak még nehezebb megbeszéléseim, mert a vallás pontja olyan kényes volt, hogy hangoskodás nélkül kellett tárgyalni fontos kérdésekben anélkül, hogy a diéta megszakitását idézzük elő, ami az egész kereszténység vesztét okozná. A magyarok makacssága mellett mindig ott volt a német tanácsosok ellenvéleménye, akik lerontották azt, amit más javasolt.”²⁰

Hosszú huzavona után a király végül a kiújult felkelés nyomására vallásügyi rendelet kiadására kényszerült, amely kimondta a vallásgyakorlás szabadságát, de meghagyva a földesurak joggyakorlását birtokaik lakossága fölött, és eltiltotta a további templomfoglalásokat azzal a kikötéssel, hogy az 1670 előtt elfoglalt templomok jelenlegi birtokosaik tulajdonában maradjanak.²¹ A kompromisszumos határozat sem az alapítói jogaikhoz ragaszkodó katolikusokat, sem a protestánsokat nem elégítette ki, és éles bírálatot váltott ki a nunciusból, aki újabb bizonyítékát látta benne Lipót gyengeségének.²² Erélyes, uralkodóhoz illő fellépésre buzdította, és igyekezett meggyőzni, hogy a békés megegyezés megghiúsulása után az egyetlen mentő megoldás erős hadsereg sürgős felállítása. „Egy lefegyverzett fejedelem – idézte egy bizalmas levelében a spanyol közmondást – halott oroszlán, amelyet még a nyulak is sértegetnek; így tesznek velünk a magyarok, és mégis van, aki arra ösztönzi Őfelségét, hogy túrjon el mindent a diétától, a lázadóktól, az erdélyiektől, a törököktől és a franciáktól”.²³

A törökkel való összeütközés azonban immár elkerülhetetlennek és küszöbönállónak látszott. A szultán védelmébe vette Thökölyt, Magyarország fejedelmévé nyilvánította és segítésére szólította fel a moldvai és havasalföldi vajdát, az erdélyi fejedelmet, a váradi és temesvári pasát. Caprara internuncius konstantinápolyi küldetése 1682-ben, az utolsó kísérlet a háború megakadályozására, eredménytelenül végződött; az év őszén a nagyvezír hadereje, szokásos óriási hadigépezetével, mintegy 350 000 főnyi hadsereggel, felkészült az elsöprő offenzívára, célpontjául a császári fővárost tűzve ki. A pápaság végső erőfeszítésekkel próbálta a veszélyt elhárítani. Buonvisi lengyel nunciustársával, Opizio Pallavicini bíborossal, Martelli utódával válllvetve, lengyel összeköttetéseit felhasználva igyekezett Sobieskit rábírni a régóta sürgetett szövetségre Lipót császárral; Ince pápa 1683 elején brévékben szólította fel XIV. Lajost, Lipótot és a spanyol királyt egyetértésre és összefogásra a kereszténységet fenyegető közös ellenség ellen; februárban pedig első hadisegélyként 200 000 koronát utalt ki bécsi nunciusa kezeihez, rábízva a pénz felhasználását, hogy így biztosítsa a császári főtisztviselők hűtlen kezelésének kockázata ellen. Rávette Krisztina svéd királynőt is,

20 *T. Trenta*: i. m. 328.

21 *Zsilinszky M.*: i. m. 69.

22 „Egyszer azt mondtam valakinek – írta az év novemberében egy cseh főúrnak –, aki azt panaszolta, hogy a francia király mindent elér alattvalóinál, a császár meg semmit: 'amaz parancsol, ez pedig kér; innen a különbség'. Ugyanez ítélte kudarcra a diétát, ahova a magyarok úgy jöttek, mint könyörgő bárányok, és fenyegető oroszlánokká váltak, mert ennek és amannak szenvedélye bátorította fel őket, és még sokkal inkább fegyvereink gyengesége, amelyek nem képesek annyifelé ellenállni, ha nem növelik őket.” *T. Trenta*: i. m. 327.

23 *I.* m. 329.

aki végleg Rómába költözött, hogy mondjon le 12 000 tallér évjáradékáról a „szent háború” javára.²⁴

Kara Musztafa előnyomulását azonban már nem lehetett megállítani. Július elején Esterházy nádor kétségbeesett levélben tárta fel Lipótnak hazája tragikus helyzetét. A török offenzíva következtében a Duna jobb partján már csak Sopron, Magyaróvár és Kismarton egy része maradt az uralkodó kezében, míg a bal parton Pozsony, Nyitra és Trencsén megyéken kívül a Felvidék többi részét Thököly foglalta el. A nádor úgy értesült, hogy a császári hadvezetés, lemondva a magyar területek védelméről, Bécs és Morvaország felé vonta vissza a csapokat.²⁵

Ezentúl azonban már az osztrák főváros helyzete is válságosra fordult. Július 12-én a nagyvezír serege felvonult Bécs alá, és megkezdődött a város ostroma. A császár és udvara a diplomáciai testülettel együtt nagy sietve Linzbe menekült. Bécs megmenekülését az ostrom kemény megpróbáltatásai után a lengyel király beavatkozásának köszönhetette, akivel április 1-jén végre sikerült a szövetséget létrehozni. Sobieski serege még időben érkezett ahhoz, hogy Lotharingiai Károly herceg, a királyi haderő parancsnoka 30 000 főnyi hadtestével karöltve szeptember 12-én döntő vereséget mérjen Kara Musztafa hadaira és rendetlen visszavonulásra kényszerítse. De a kedvező fordulat sem változtatta meg Lipót császár háborúellenes beállítottságát. Titokban békeajánlattal fordult a megvert nagyvezírhez, amit ez a visszavágás és tekintélye helyreállításának reményében visszautasított.

Ince pápa élesen helytelenítette a császár lépését, éppen amikor a régóta várt háború első szakasza kedvező fordulatot hozott. Mindamellettt tisztában volt a hadviseléssel járó, súlyos anyagi áldozatokkal és a császári kincstár korlátozott lehetőségeivel, ezért az ösztönzés leghatékonyabb eszközehez, a pénzbeli támogatáshoz folyamodott. Már a bécsi harcok idején 500 000 forintot utalt át nunciának,²⁶ és tetemes összegeket folyósított a lengyel királynak, és továbbiakban is újabb és újabb segélyekkel járult hozzá a hosszúra nyúló háború kiadásaihoz, a két szövetséges uralkodón kívül pénzzel támogatva a háborúba később bekapcsolódó brandenburgi, bajor és szász fejedelmet is. Buonvisi számadáskönyve szerint 1683-tól 1689-ig, bécsi nunciatúrája végéig kétféle forintot tettek ki a pápai kincstárból kezéhez juttatott átutalások;²⁷ ezek azonban csak egy részét képezték az Egyház anyagi hozzájárulásának. A többi, jelentős mértékben, a nuncius saját kezdeményezésének, fáradhatatlan utánjárásának és találékonyságának volt köszönhető. Amellett, hogy a Szentszék kimerülőben lévő pénztárából az ő sürgető felterjesztései – ahogy maga kifejezte, „tolakodása” – révén érkeztek a későbbi támogatások, ő volt az, aki javasolta, hogy az örökös

24 *Onno Klopp*: Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg bis zum Frieden von Karlowitz 1699. Graz, 1882. 148.

25 I. m. 195.

26 *A. M. Trivellini*: i. m. 67.

27 I. h.

tartományok szerzetesrendjei és világi papsága a legutóbbi hatvan évben szerzett birtokainak egyharmad részét a háború céljaira fordítsák; ebből összesen 1 600 000 forint bevételt sikerült összegyűjteni.²⁸ Kieszközlte továbbá, hogy az elhunyt Szelepcsényi György érsek és Sinelli bécsi püspök hagyatékának értékesítéséből befolyt összeget – későbbi visszafizetés mellett – szintén a hadi kiadásokra fordítsák. Személyesen fordult különböző egyházi méltóságokhoz felajánlásokért a pápától szorgalmazott keresztény háború céljaira: így szerzett 12 000 forintot a bázeli püspöktől, hatezret a Sankt Gallen-i apáttól, 2200-at pedig a bencés és cisztercita apátságok ajánlottak fel.²⁹

A háború további folyamán gondoskodása odáig ment, hogy a pápától kieszközlte az engedélyt, hogy a templomok kincseit – a legszükségesebb felszerelések kivételével – értékesítse a hadviselés kielégíthetetlen Molochjának táplálására. Federico Cornaro velencei követ 1690. évi jelentése szerint Lipót császár addig egyházi pénzekből összesen több mint hárommillió forinthez jutott, és „ezek lettek a háború vitelének leghatásosabb eszközei, nehogy a pénz hiánya és szűkössége miatt a hadműveletek elégtelenné és lanyhává váljanak”. Megjegyzi azonban, hogy a pénz jórészt nem közvetlenül a pápai kincstárból származott.³⁰

Bécs után a keresztény sereg nyergesújfalui győzelmével immár magyar területen folytatódott a háború, de a visszavonuló nagyvezír mellett szembe kellett nézni Thököly erőivel is, aki Sobieski közvetítésével próbálta célkitűzéseit érvényre juttatni. Buonvisi, aki továbbra is éberén figyelte a magyarországi helyzet alakulását, míg egyrészt újra szót emelt a császárnál annak érdekében, hogy a hűségére térő felkelőknek általános amnesztiát hirdessen, elvetette a kiegyezés lehetőségét vezérükkel, akit, mint a háború előidézőjét, élesen elítélt. Latba vetette befolyását a lengyel királynál, hogy Thököly támogatásától eltérítse. „Nem illik egyetlen fejedelemhez sem, hogy megengedje az ilyen szörnyek létezését – írta neki az év október 5-én –, mivel Thököly fel akarta áldozni saját nagyravágásának az egész kereszténységet. Nem azt mondom, hogy el kell venni az ország kiváltságait, sem pedig, hogy erőszakot alkalmazzanak vallási téren, de azt sem szabad eltérni, hogy Thököly azzal dicsekedhessen, hogy előnyöket kovácsolt annyi gonoszágából.” Kérte Sobieski segítségét ellene, azzal érvelve, hogy ez a pápánál is érdemül szolgálna. Arra biztatta, támadja meg két lengyel hadtesttel Szepes és Trencsén felől, így „az álnok lázadót” sarokba szorítanák és sokan elpártolnának tőle, megértve, milyen szégyenletes a „török rabszolgájától függni”.³¹ A katolikus főpap elmarasztaló ítélete mintegy felsőbb megerősítése annak az uralkodó nemzetközi visszhangnak, amely a kuruc ellenállás vezérét egyenesen a Sátán küldöttének tüntette fel.

28 *Bubics Zsigmond*: Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről. Bp. 1891. 350.

29 *Fraknoi V.*: i. m. CXXXIV.

30 *Joseph Fiedler*: Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Österreich im siebzehnten Jahrhundert. II. Wien, 1867. (Fontes Rerum Austriacarum II/XXVII.) 292.

31 *A. M. Trivellini*: i. m. 76., 113–114.

A bécsi bíboros diplomáciai téren hamarosan újabb sikert könyvelhetett el: új szövetséges megnyerését a „szent háborúhoz”. Már 1678-tól kezdve azon igyekezett, hogy jó kapcsolatokat teremtsen annak az államnak képviselőjével, amely a közelmúltban fejezte be több mint húszéves háborúját a török birodalommal Kréta birtokáért. A velencei köztársaságnak éppúgy érdekében állt, mint Lipót császárnak elvesztett birtokai visszaszerzése; nem ígérkezett azonban könnyű feladatnak rávenni az óvatos velencei államvezetést újabb kockázatos aldozatvállalásra. A nuncius kitartó diplomáciával éveken át arra törekedett, hogy Velence csatlakozásához bécsi képviselőjén keresztül utat találjon. „Állandóan azon igyekszem – írta Rómába 1678. január 4-én –, hogy egyre inkább megnyerjem a velencei követet; ő igen hálás volt, hogy csütörtökön meghívtam ebédre, ahol ott voltak a legfontosabb miniszterek, hogy meghódíthassa őket.”³² Kialakult jó viszonyukat már a következő évben arra használta fel, hogy a velenceit bevonja messzeágazó háborús terveibe. Kifejtette, hogy a köztársaság rábeszélhetné a császárt a szövetségre Varsóval és Moszkvával; ez magával hozhatná a törökkel ellenséges Perzsia bekapcsolódását, „és a köztársaság – tért rá mondanivalója lényegére –, ha majd a tűz jól lángra lobbant, beszállhatna a játszmába és visszaszerezhetné, amit elvesztett, mert a törökök nem tudnának ellenállni mindezeknek a támadásoknak”. Domenico Contarini követ biztosította, hogy továbbítja javaslatát kormányának.³³

Egyetértésük fenntartása érdekében a két diplomata nagyvonalúan túltette magát azon a feszültségen, ami a spanyol követ aknamunkája eredményeképpen az olasz bíboros és a külképviseletek tagjai között kialakult. A szigorú udvari etikett betartása körül támadt nézeteltérés – a nuncius előírással viselte hivatalos látogatók fogadásakor – Buonvisi elszigetelődésére vezetett a diplomáciai testületben, amelynek tagjai küldőjük tekintélyének védelmében mindenkor nagy fontosságot tulajdonítottak a rangsorolás szertartásos külsőségeinek, és elzártak minden engedménytől. A spanyol követ ezt fegyverül használta a nuncius ellen, akinek törökellenes politikája sértette királya érdekeit, mert elvonta a rokon Lipótot a közös fellépéstől a rivális francia király ellen. Amikor azonban 1683 végén sor került az első hivatalos közeledésre Bécs és Velence szövetsége kérdésében, Contarini, tekintet nélkül követársai álláspontjára, sietett személyesen közölni kormánya beleegyezését a bíborossal, „meglepve őt lakásán – ahogy jelentésében írta – és újra felvéve a kapcsolatot ezzel a nagy hitelnek örvendő miniszterrel, mivel tekintetbe vettem, mekkora súlyt kölcsönözhetne a szövetségnek a pápa jó hajlandósága irányában. A bíboros végtelenül nagyra értékelte figyelmességemet – fűzte hozzá – és annyira lekötözöttnek vallotta magát lépésemtől, hogy a szertartások előírását átlépve azóta lekísér a kocsimhoz”. Ezt pedig – hangsúlyozta – eddig egyetlen bíboros sem tette meg egy követtel.³⁴

32 *F. De Bojani*: i. m. 452.

33 Buonvisi 1679. júl. 16-i jelentése Cybonak. *F. De Bojani*: i. m. 551.

34 *J. Fiedler*: i. m. 264.

Buonvisi döntő szerepét Velence csatlakozásában a bécsi udvarnál is elismerték: az érdemi tárgyalások az ő házában és elnökletével zajlottak le 1684. március 1-jével kezdődőleg, és a Habsburg Birodalom, Lengyelország és a velencei köztársaság hármasszövetségének, a *Szent Ligának* megalakulásához vezettek a pápa legfőbb védnöksége alatt. A Liga létrejötte nem volt zökkenőmentes. A velencei szenátusban élénk vita előzte meg a békét megőrizni kívánó kisebbség és a közös háború kínálta lehetőségekre építő párt között. Ez utóbbi többségi határozata szerint Marcantonio Giustiniani dózse 1684. április 5-én ratifikálta a szerződést. Eszerint a szövetségesek mindegyike saját arcvonalán a töröktől elfoglalt területei visszaszerzéséért folytatja a hadműveleteket, de csak közös megegyezéssel köthet békét. A császár kezdetben vonakodott ezt a feltételt elfogadni, és csak a nuncius rábeszélése bírta rá a beleegyezésre.³⁵ Vita tárgyát képezte a Dalmáciában visszahódítandó területek fölötti felségjog kérdése is. A középkorban évszázadokon át folyó versengés a dalmát tengerpart birtokáért újra éreztette hatását: Kinsky kancellár a magyar korona régi jogaira hivatkozva szembehelyezkedett Velence igényével, amit a köztársaság előre kikötött magának. Követe a nuncius közvetítéséhez folyamodott a békés megegyezés érdekében, és Buonvisinek sikerült a tárgyalások megszakítását megakadályozni: kimutatta, hogy a vitás területek már régóta a tengeri köztársaság birtokában voltak, a magyar uralkodók tehát lemondtak követelésükről. Ugyanakkor azonban azt is leszögezték, hogy a török hódítás előtt magyar fennhatóság alatt álló balkáni területek Magyarországot illetik.³⁶ Mindkét fél felismerte a szövetség előnyeit, mert bár külön hadszíntéren, de közös ellenség ellen szálltak harcba, megosztva ennek erőit.

Contarini követ hálás elismeréssel emelte ki jelentésében Buonvisi közreműködését a *Szent Liga* létrejöttében és hatékony tevékenységét a kereszténység érdekében. „Buonvisi bíboros apostoli nuncius – írta Bécsből hazatérve 1685 novemberében –, ez a ritka tehetségű ember, aki lángoló buzgósággal viseltetik a kereszténység javáért, szakadatlanul fenntartotta az egyetértést, hozzáértésével és ügyességével avatva be a császárt és a minisztereket a folyó ügyekbe; nagy hittel és tekintéllyel bír az uralkodónál és ezzel tájékoztat, szorgalmaz és figyelmeztet minden olyan kérdésben, amely a kereszténység javát illeti. A hármasszövetség tárgyalásaiban igen gyümölcsözően használtam fel hatékony beavatkozását”.³⁷ Lelkes jóslata, hogy a bíboros páratlan hírnevet biztosított magának az eljövendő századokban az „oszmán gőg letörésével”³⁸ ugyan túl derűlátónak bizonyult, de bécsi utóda, Federico Cornaro sem szűkölködött a nuncius dicsérő méltatásában: „Az ő távozásából – írta 1685. október 14-én, röviddel álmohácsi érkezése után – az egész kereszténységre nagy hátrányok származ-

35 *Szemző László*: XI. Ince pápa és a török hatalom megtörése Magyarországon. Bp. 1913. 18.

36 *Fraknoi V.*: i. m. 84.

37 *J. Fiedler*: i. m. 259–260.

38 *O. Klopp*: i. m. 389.

nának, mert helyes felfogásával és éles elméjével, dús tapasztalataival és nemes szándékaival sokat használhat.”³⁹

A *Szent Liga* létrehozásának sikere nem szüntette meg a háború folytatásának útjában álló akadályokat, és a nunciusnak valóban „lángoló buzgósággal” kellett fáradoznia ezek elhárításán. Eredménynek könyvelhette el, hogy Lipót császár kihirdette az általa régóta szorgalmazott bűnbocsánatot Thököly azon hívei részére, akik elhagyva szolgálatát, az uralkodó hűségére tértek. A hadi-helyzet alakulása Bécs felmentése után erősen megingatta a felkelés vezérének pozícióit, olyannyira, hogy vereségei miatt a temesvári pasa 1685 őszén egy időre fogságba vetette, és ez sok követőjét arra indította, hogy felhagyjon ügye támogatásával. Buonvisi különös rokonszenvvel kísérte figyelemmel ezek sorsát; Rómába küldött jelentéseiben nem mulasztotta el kiemelni hűséges helytállásukat az ütközetekben a császári hadsereg oldalán, főleg a Petneházy Dávid parancsnoksága alatt álló, Mercy és Heissler tábornokok hadtestébe beosztott huszárok haditetteit.⁴⁰ Bécsben azt az álláspontot képviselte, hogy külön ezredekbe tömörítsék a magyar fegyvereseket, de a hadvezetés bizalmatlansága meghiúsította ezt. A bíboros mindazonáltal igyekezett helyzetükön könnyíteni; a pápával egyetértésben elsőrendű fontosságúnak tartotta a hadszíntérré vált Magyarországon az elégedetlenség és az ellenállás megszüntetését, és ennek érdekében a méltányos eljárást az uralkodó szolgálatába állt volt felkelőkkel szemben. Aggodalommal észlelte a rosszul ellátott katonaság sanyarú körülményeit a téli szállások alatt, ezen belül is a magyarokét, akik hónapokon keresztül zsold nélkül maradtak: „ha lett volna vagy lenne 50 000 forint készpénzem – írta Rómába 1686 februárjában –, rögtön elküldeném, hogy kiadjam pár hónapi bérüket, amely a szokáshoz híven alacsonyabb, mint a németeké, azzal a meggondolással, hogy ezzel megtartanám hűségüket, és ezenfelül nagy jót tennék a vallásnak is, megmutatva annak a derék katonaságnak, hogy bár eretnek, a pápai adakozás támogatja és táplálja”.⁴¹ Ennek hiányában módot talált mégis arra, hogy kimutassa elismerését legalább a magyar lovasság parancsnokának, Petneházy Dávidnak, aki 1679-től kezdve Thököly oldalán harcolt, lovasságának vezére lett, és nagy része volt a Felvidék elfoglalásában, míg végül a török szövetségből kiábrándulva 1685 őszén más kuruc vezérekkel együtt Lipót mellé állt és utoljára Buda visszavétele után életét áldozta. A nuncius dicsérő levél kíséretében értékes aranylánccal ajándékozta meg – amit 552 forintért a svájci bencések adományából vásárolt –, hogy megerősítse hűségében, de azzal a mellékgondolattal is, hogy enyhítse a protestánsok ellenséges érzületét, „megmutatva ennek a vezetőnek (aki különben nagyon derék ember), hogy óhajtuk áttérésüket, de nem elpusztításukat. És mindenki azt gondolja, hogy ez az elhatározásom nagy jót eredményez majd Felsőmagyarországon”. A pápa és a császár helyeslésétől felbátorítva ugyanígy szándékozott kitüntetni a magyar gyalogság parancsnokát, Barkóczy Ferencet is,

39 *Fraknoi V.*: i. m. CXXVIII. jegyz.

40 Buonvisi bíbornok i. m. 5., 49., 87., 141., 154.

41 I. m. 40.

„mert célszerű mindent megtenni, hogy hálára kötelezzük azokat a szegény embereket, akik olyan jól viselkedtek, miután újra az engedelmesség útjára tértek, és minden támogatást nélkülöznek”.⁴²

Ismeretes magyarbarát magatartása arra indította Esterházy Pál nádort, hogy már a háború második évében, Buda első sikertelen ostroma után feltárja előtte hazája lakosságának nyomorúságos helyzetét: az előző évben a törökök, tatárok, lázadók mellett a németek, lengyelek, litvánok dúlásai, majd a beszállások tették tönkre: a rájuk kirótt hadiadó becslése szerint elérhette az ötmilliót. Arra kérte a nunciust, vegye pártfogásába „nyomorult, minden könnyebbéget nélkülöző” nemzetét és „járjon közbe Ő Szent Felségénél, hogy ha lehet, törölje el a beszállásolást, vagy ha a háború szükségletei miatt ezt nem lehet, legalább csökkentse jelentősen, hogy ne taszítsa a szerencsétlen népet a végső kétségbeesésbe”.⁴³

A nuncius nagyon is tisztában volt a hadszíntérré vált Magyarország sanyarú helyzetével – egy hadbiztos 1685-ös jelentése szerint abban az évben 3000 ember éhen halt, és a katonák döglött állatok húsát ették;⁴⁴ újabb segélyeket sürgető folyamodványaiban a pápai udvarhoz feltárta a szárazság, a járványok, az éhínség és a pusztítások okozta károkat és a katonaság nélkülözéseit a téli szállásokon, hangsúlyozva, hogy a pápai támogatás nélkül nincs remény a háború folytatására. Küldetése ezáltal várható kudarcát drámai példaként Cesarini bíborosnak a várnai csatavesztésre vezető szerepéhez hasonlította. A császárral és környezetével folytatott rábeszélő érvelései a hadműveletek további folytatása mellett állandóan abba az ellenvetésbe ütköztek, hogy az államkincstár anyagi fedezet hiányában nem képes többé a háborús költségek terheit viselni, és a bíboros maga is átlátta ezt. De elsősorban a bécsi kormány rossz pénzgazdálkodását, a visszaéléseket, a hanyagságot és lelkiismeretlenséget okolta érte, és elítélő véleményét szókimondóan ki is nyilvánította. Rosenberg gróf kamaraelnöknek, mikor újabb segélyt próbált kieszközölni, kertelés nélkül szemére hányta, hogy „sohasem gondolt a fölösleges kiadások megszüntetésére, új jövedelmi források megnyitására. Nem tud egyebet, mint uradalmakat elárusítani, közjövedelmeket zálogba vetni és kölcsönöket felvenni. Ily módon Őfelségét végső szegénységre juttatja, és csakugyan béke megkötésére kényszeríti.”⁴⁵ Megpróbálta rávenni a császárt, hogy helyébe Kollonich bécsújhelyi püspököt nevezze ki, aki Bécs ostromakor jelentős anyagi segítséget nyújtott, de nem ért céljt. Elérte viszont az alkalmatlan Siegfried Breuner főhadbiztos leváltását és helyébe Rudolf Rabatta kinevezését, aki ezután elismerést érdemelt ki a hadsereg gondos ellátásáért Buda ostromakor. Sőt odáig ment, hogy magának a császárnak is kifejezze nemtetszését túlzott költségei: gazdag ajándékozások, fényes ünnepek, fejedelmi rokonok

42 I. m. 23., 53., 80. (1686. febr. 3., márc. 17., ápr. 28.)

43 Magyar Országos Levéltár, Archivum Palatinale Principis Pauli Esterházy, Ladula 47., prot. 1. 218. Ld. *Bubics Zs.*: i. m. XXII.

44 *Bubics Zs.*: i. m. XXI.

45 *Fraknói V.*: i. m. CXXV–CXXVIII. (1685. aug. 26-i jelentés.)

pazar vendéglátása és egyéb felesleges kiadásai miatt. Határozott fellépése és éles bírálatai ellenszenvet keltettek iránta Lipót környezetében, és elidegenítették magát az uralkodót is, különösen, amikor a hibákat feltáró jelentései Rómába elkedvetlenítették a pápát és ez leállította a további segélyeket. 1685 decemberében a nuncius javaslatára még bullát tett közzé, búcsút hirdetve bűnbocsánattal mindazok részére, akik fegyverrel vagy pénzzel segítik elő az új „keresztes háború” ügyét.⁴⁶ De 1686 elején, éppen abban az évben, amikor ez az ügy látványos eredményt ígért, Buonvisi segélykérő levele visszautasításra talált: tudtára adták, hogy a pápai kincstár kimerült, nem képes további juttatásokat folyósítani. A nuncius küldetésének legsúlyosabb válságát élte át: Bécsben őt okolták a pápa elhidegüléséért, ellenséges hangulatot keltettek és ármányokat szöttek ellene, és a császárt is sikerült ellene hangolni. Elkecseregve panaszkolt Cybonak, hogy már el sem megy a haditanács üléseire, mert javaslatait nem veszik figyelembe, sőt ezek ellenhatást váltanak ki. Felelősnek érezte magát, mert amikor az év januárjában a budai pasa a szultán békeajánlatát közvetítette, ő a velencei követtel együtt további egyházi pénzforrások – a spanyol egyházi tizedek felhasználása – reményében szembehelyezkedett elfogadásával. Most a pénzsegély befagyasztása miatt kénytelen hallgatni, „hogy ne gyűlöltesse meg magát teljesen”: tudtára adták ugyanis, hogy a császárnak nem tetszik őszinte véleménynyilvánítása. Úgy látta, hogy Lipót teljesen átengedte a kormányzást minisztereinek, és ezek legkisebb gondja a hadsereg. Kiábrándulva állapította meg Cybonak erőfeszítései reménytelenségét, és visszahívását kérte, kinyilvánítva, hogy annyira eliszonyodott az országtól, hogy ha nem rendelik haza, rövidesen belehal.⁴⁷

A Szentszéknak azonban nem volt szándékában lemondani bécsi képviselője nélkülözhetetlen tevékenységéről, amellyel már addig is küldői osztatlan elismerését érdemelte ki. Arra utasította, hogy a gáncsoskodásokkal nem törődve továbbra is vesse latba befolyását a háború sikeres folytatásának elősegítésére. És a nuncius sérelmeit félretéve, Kollonich püspökkel vállvetve hozzálátott, hogy maradék – főleg a papság vagyონrésze eladásából származó – pénzalapja felhasználásával a küszöbönálló hadjárat szükségleteiről gondoskodjon. A hadsereg létszámának emelésére elősegítették újoncok toborzását, és pénzösszegeket juttattak német fejedelmeknek, hogy fegyveres közreműködésüket biztosítsák. Ezen túl pedig, küldője utasításához híven, Buonvisi, feladva tartózkodását, igyekezett, mint korábban is, érvényre juttatni saját elképzelését az 1686. évi hadjárat tervezésében. Az előző évben ő volt az, aki ellenezte Buda újabb ostromának tervét, hosszú emlékiratban fejtve ki a császárnak, hogy az esős évszak küszöbén, a hadsereg kellő ellátottsága híján a hadművelet sikertelenségét okozhatnák, súlyos következményekkel a háború további menetére.⁴⁸

46 Károlyi Á.–Wellmann I.: i. m. 77.

47 Buonvisi bíbornok i. m. 90. (máj. 19-i jelentés).

48 Károlyi Á.–Wellmann I.: i. m. 11.

A bécsi hadvezetés ezúttal is a döntő fontosságú célkitűzést: Buda visszafoglalását fontolgatta, újra napirendre tűzve a majd 150 éves török megszállás alatt – legutóbb alig két évvel korábban – kudarcba fulladt vállalkozásokat. Az előkészítő tárgyalásokon ellentétes nézetek és érdekek ütköztek, elsősorban a hadjárat főparancsnokságának kérdésében. A bíboros határozottan ellenezte azt a tervet, hogy a hadsereget kettősszák, egyik részének vezérletét Lotharingiai Károly hercegre, Lipót sógorára bízva, aki már az előző évi hadjáratokban bebizonyította képességeit, a másik részt Miksa Emánuel bajor választó, a császár fiatal veje alá rendelve. A választó mellé a Haditanács elnöke, Bádeni Hermann őrgróf saját unokaöccsét, Bádeni Lajost szándékozott beosztani, hogy érvényesülését elősegítse, a lotharingiai herceg hátrányára. Ez utóbbi egyenesen Buda ostromával akarta kezdeni a hadjáratot, míg a két herceg előbb Székesfehérvár elfoglalását tervezte. Buonvisi, aki gyanakvó ellenszenvvel viseltetett a hadügyek nagy befolyású irányítója iránt, megpróbálta lebeszélni a császárt arról, hogy egy egész hadsereget két tapasztalatlan ifjúra bízson, és különválassza a fegyveres erőket, ezzel meggyengítve az egyesült török támadással szemben, de nem talált meghallgatásra. Sikertelen maradt az a törekvése is, hogy elérje Bádeni Hermann leváltását, aki ellen pedig a megvesztegethetőség komoly gyanúja merült fel.⁴⁹ Lipót a bádeni befolyásos összeköttetéseire tekintettel nem szánta rá magát, hogy fellépjen ellene. Csak Ince pápa közbelépése, aki 1687-ben újabb segélyt a Haditanács elnökének elmozdításához kötötte, bírta rá a császárt, hogy engedjen kívánságának.⁵⁰

A nuncius Lotharingiai Károly nézetét pártolta: úgy ítélte, hogy az egész háború sorsa a kulcsfontosságú volt magyar főváros, a magyarországi török hódoltság székhelyének bevételeitől függ, és kárhoztatta a bécsi vezetés halogatását, amely a hadjárat tervezett megindítását egy hónappal késleltette. De május végén elégtétellel jelenthette Rómába, hogy sikerült meggyőznie a bajor választót, hogy egyenesen Buda ellen induljanak. A küszöbönálló nagy vállalkozás fontosságát nyomós érvként használta fel, hogy a pápai kormányt további támogatásra bírja. A spanyol papi tized felhasználása ugyan nehézségekbe ütközött, de Buonvisinek sikerült ugyanezt a műveletet megvalósítania az örökös tartományokban, bevallása szerint 500 000 forinttal növelve az egyházi hozzájárulást a hadi kiadásokhoz.⁵¹ A pápa is átlátta a nagyszabású hadművelet döntő jelentőségét: kincstára újból megnyílt, és augusztusban 100 000 forintot utalt ki hozzájárulásként az egyre növekvő hadi kiadásokhoz. Nunciusa hetenként pontosan tájékoztatta az eseményekről: a haderő felvonulásáról, majd az ostromművele- tekéről, alkalmanként mellékelve Marsili hadmérnök hozzá eljuttatott rajzait; a hadsereg felkészültségéről és szükségleteiről, így a szárazság okozta nagy takarmányhiányról, miközben azon fáradozott, hogy a lyukakat pénzértára maradékaival betömje.

49 Buonvisi bíbornok i. m. 129.

50 *Fraknoi V.*: i. m. CL.

51 Buonvisi bíbornok i. m. 112–113.

Különös gondot fordított a katonaság egészségügyi ellátására, a sebesültek és betegek helyzetének javítására. Buda hosszúra nyúlt ostroma rengeteg áldozatot követelt: a rosszul végrehajtott aknarobbanások és az ágyútűz pusztításait növelték a török várórség fegyveres kirohanásai és a táborban fellépő járványok, főleg a vérhas, „a hadseregek legveszélyesebb bántalma” a nuncius szerint. Már Bécs ostroma után is törődött az ottani kórházak szükségleteivel, de a Budáról érkező riasztó tudósítások hatására még buzgóbban karolta fel a szenvedő katonaság sorsát. Maga Ince pápa is szorgalmazta ezt: pénzbeli támogatást és gyógyszereket küldött, míg nunciusa gyűjtést indított kórházak felállítására. Az így nyert 45 000 forintból tábori kórház létesült a Margitszigeten; vezetésével Buonvisi Ruggero atyát, oratoriánus szerzetest bízta meg, aki áldozatos munkájával, a Velencéből eljuttatott gyógybalzsam és a Rómától kapott vérhas elleni por segítségével hatezer ott ápolt katona életét mentette meg. De Budán kívül mozgó kórházakat állítottak fel más Duna menti városokban is. Buonvisi és segítőtársa, Kollonich, immár bécsi püspök érdemei ezen a téren közismertek voltak, ahogy a Bécsből szétküldött számtalan tudósítások egyikéből is kiderül. Marco d’Aviano atya, a szentként tisztelt tábori lelkész – írja a Milánóban kiadott jelentés ismeretlen szerzője – Budáról visszatérve „felkereste Bonvisio és Collonitz [sic!] bíborosokat, köszönetet mondva nekik a Pozsonyban, Győrött, Komáromban, Esztergomban és a budai táborban létesült öt tábori kórházban gondozott valamennyi beteg és sebesült nevében, és biztosította őket, hogy az egész hadjáratban nemcsak több mint hatezer katona életét mentették meg, hanem sokak lelke is megmenekült, ahogy egyetlen kórház adatai mutatják, ahol egy hónap alatt több mint 184 kálvinista és lutheránus tért át a katolikus hitre” – örvendeztette meg a két főpapot a lelkes kapucinus, Lipót lelkiatyja. A jelentés arról is beszámol, hogy a császár a két bíboros és az esztergomi érsek kérésére rendelkezésükre bocsátotta az elhunyt Wesselényi Miklós nádor egykori pozsonyi palotáját, hogy ott állandó katonai kórházat rendezzenek be; az érsek és a lotharingiai herceg további gazdag adományokat juttatott e célra.⁵²

Buda bevétele, a hosszú, tizenhat éves háború legjelentősebb eseménye páratlan visszhangot keltett Európa-szerte. A régi, egységes magyar királyság fővárosának visszaszerzését úgy értékelték, mint a legyőzhetetlennek látszó oszmán birodalom visszaszorításának első látványos jelét, és alkalmi irodalmi termékek áradatával, fényes látványosságokkal ünnepelték. Ince pápa, akinek általában a nagy háborús siker fő érdemét tulajdonították,⁵³ kézzelfogható módon adta jelét megelégedésének és együttérzésének: újabb 100 000 forintot utalt át Bécsbe az-

52 Nuovo Ragguaglio... Milano, é. n. (Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 2270.)

53 Lotharingiai Károly is sietett ezt kifejezésre juttatni a pápához írt szept. 14-i levelében: „Ennek az ostromnak szerencsés kimenetelét különösen annak az atyai szeretetnek tulajdonítom, amivel Szentséged ezt a hadjáratot buzdította”. *Szabó Mihály*: XI. Ince pápa üdvözlése Buda visszafoglalása alkalmából és a győzelem olasz irodalmi visszhangja. Bp. 1937. 5. Lucca, Buonvisi szülővárosa sem mulasztotta el örömet nyilvánítani a Szent Liga védnökének „Buda annyira óhajtott bevétele” fölött. I. m. 6.

zal az utasítással, hogy ezt a rommá vált város helyreállítására fordítsák, amelynek katasztrofális állapotáról nunciusától szemléletes beszámolót kapott. A „közhalmazzá változott” Buda elszenesedett házaival nem képes a szükséges várőrséget sem elszállásolni – jelentette a pápának –, sürgős helyreállítási munkákra van szükség, még a tél beállta előtt. Feltárta pénzalapja kimerülését is, és a hadjárat folytatásának szükségleteit a tönkrement országban, amely nem képes ezeket biztosítani. A pápai pénzadományt azonban nem rendeltetésének megfelelően használták fel: Rosenberg kamaraelnök, akinek kezéhez érkezett, másra fordította és a négyezer főnyi helyőrség a romos városban sátrakban kényszerült a telet tölteni; sokan közülük nem éltek túl a megpróbáltatást. A nuncius, aki már korábban is élesen bírálta a kamaraelnök pénzgazdálkodását, de nem tudta a császárnál keresztülvinni eltávolítását, közbenjárásával elérte, hogy a következő év tavaszán a Rómából érkező átutalásokból 80 000 forintot a budai munkálatokra fordítsanak; de gondoskodott róla, hogy ezt az összeget Kollonich kezelje, akit a pápa éppen Buda bevételének napján avatott bíborossá.⁵⁴

Ez a pénz csak egy része volt annak a 350 000 forintnak, amit XI. Ince 1687 tavaszán a *Szent Liga* támogatására fordított. A budai győzelem után a háború új, sikeres szakaszába lépett, és a nuncius állandó sürgető rábeszélései további áldozatokra, a helyzeti előny kihasználására hatékonyaknak bizonyultak. A pápai pénzforrások újabb megnyílása és Buda ostroma alatt kifejtett buzgó segítő tevékenysége Buonvisi befolyását is megnövelte a császári udvarnál. Küldője jóváhagyásától megerősítve, aki Cybo útján dicséretét küldte a császár felé kifejtett „bölcse tanácsaiért és bőséges gondoskodásáért”, és ezek korlátlan folytatására utasította,⁵⁵ a bíboros, akit Lipót a Haditanács tagjává nevezett ki, nem mulasztotta el, hogy állandóan hallassa szavát a háború katonai és politikai vonatkozású kérdéseiben. A nagyvezír 1686 őszén tett békeajánlatával kapcsolatban kifejtette, hogy a Portától Magyarország teljes kiürítését kell követelni, mert a vasvári megegyezés megszegésével az addigi békeszerződések érvényüket veszítették, és Lipótnak jogában áll egész királysága területét visszakövetelni. A teljes elutasítást óvatosan nem merte javasolni: újra ott kísértett régi elődje, Cesarini bíboros intő példája végzetes következményeivel. Végül kitérő választ fogalmazott, miszerint a császár nem tárgyalhat a békéről szövetségesei beleegyezése és igényeik egyeztetése nélkül.⁵⁶ A követendő haditervet illetően is határozott javaslatok voltak. Levelezésben állt a hadsereg nem egy vezető tábornokával és pontos értesülései voltak a hadihelyzet alakulásáról éppúgy, mint a csapattestek ellátásának gondjairól. Buda után a déli offenzíva első feladatának Pécs és az eszéki híd elfoglalását tartotta; ezzel a Szerémség és Szlavónia lakossága felszabadult volna a török uralom alól, és lehetőség nyílt volna a sereg élelmezésére lisztet beszállítani Stájerországból a Dráván és a Dunán át. Elgondolása szerint a hadsereg egyik része a Dunán átkelve Szegedet vehette volna birtokba, ezután

54 *Bubics* Zs.: i. m. LXXVIII.; *Fraknói* V.: i. m. CXLVIII.

55 Cybo Buonvisihez, 1686. nov. 16. Buonvisi bíbornok i. m. 250.

56 I. m. 262–263., 289. (1686. nov. 24., dec. 15.)

pedig Apafi erdélyi fejedelemmel megegyezésre jutva bevonulhatott volna Lippára és Dévára is. Az erdélyi követekkel folytatott hosszas tárgyalásokból is kivette részét. Bécsben arra törekedtek, hogy Apafit elvonják a török szövetségtől és stratégiai fontos helyőrségekhez jussanak területén. A nuncius ennek érdekében is előterjesztette javaslatait. De a kulcsfontosságú célkitűzésnek Belgrád bevételét tartotta: a török hódoltság legerősebb bázisának eleste nézete szerint az oszmán birodalom egész magyarországi területének további sorsát meghatározta volna. Úgy ítélte, hogy utána a háború az ellenállás megtörése helyett egyszerű terjeszkedéssé változik majd, mert várható volt, hogy a többi vár magától elesik.⁵⁷ Elgondolásait ismertetve a pápai széket arról biztosította, hogy megvalósulásuk után már nem kell további segélyekért zaklatnia. Addig azonban sürgetőleg újabb áldozatvállalásokért folyamodott: pénz kellett a hadsereg megfogytakozott létszámának pótlására, felszerelésére és élelmezésére, a lovak takarmányának beszerzésére, municióra és a katonaság ruházatának beszerzésére. Ő körlevelekben kérte a németországi püspökök hozzájárulását, ez azonban nem lesz elegendő; a császár pedig, noha fontolgatja tanácsait, pénzhiány miatt habozik attól, hogy kövesse.⁵⁸ Végül azonban a hadműveletek nagyjából Buonvisi elgondolásai szerint folytatódtak, Ince pápa pedig a hadi sikerek hatására újabb jelentős összegekkel ösztönözte a háborús erőfeszítéseket. Az 1687 tavaszán átutalt 350 000 forint mellett a következő évben a követként Rómában járó Marsilival küldött további százezret.⁵⁹

Ez az év meghozta a másik nagy diadalt: Belgrád bevételét, és ez megnyitotta az utat a hadsereg benyomulásához balkáni területre. A háború sikeres szakasza azonban ezután megszakadt: az 1684-ben megkötött regensburgi béke felbontásával kiújult a háború XIV. Lajossal: a birodalmi fegyveres erők nagy részét a rajnai frontra vezényelték és a Magyarországon maradt csekélyszámú seregnek az új török offenzívával kellett szembenéznie. A pápai segítség pedig elmaradt: XI. Ince, a *Szent Liga* védnöke 1689. augusztus 12-én meghalt és utódától – ahogy a velencei követ 1692-ben rámutatott – a felszabadító háború ügye nem kapta meg a korábbi erkölcsi és anyagi támogatást.⁶⁰

Küldője halálával a nuncius bécsi megbízatása is véget ért. Rómába sietett, hogy a konklávé részt vegyen, 1690-ben pedig szülővárosa, Lucca püspöki széket foglalta el. Mielőtt 1700. augusztus 25-én lehunyta szemét, még megérhette, hogy az 1699-ben megkötött karlócai békével győzelmesen befejeződjön a hosszú háború, amelyért több mint egy évtizeden át annyi odaadással fáradozott.

57 Buonvisi megítélését alátámasztja a hadjáratban végig résztvevő *L. F. Marsili*, aki szerint Belgrád bevételét után „Magyarország összes többi legfontosabb erődje a kiéhezés miatt esett el”. (*Luigi Ferdinando Marsigli: Stato militare dell’Imperio Ottomano, incremento e decremento del medesimo. II. Haya–Amsterdam, 1732. 160.*)

58 Buonvisi bíbornok i. m. 283.

59 *Luigi Ferdinando Marsili: Autobiografia. Bologna, 1930. 87.*

60 *J. Fiedler: i. m. 339.*

MAGDA JÁSZAY

THE PAPACY AND THE WAR OF LIBERATION AGAINST THE TURKS.
THE MISSION OF CARDINAL BUONVISI

By promoting and supporting the successful war of liberation in Hungary (1683–1699), Pope Innocent XI, who assumed office in 1676, became the first Pope to achieve substantial results in the longstanding struggle to contain the Turkish empire in Europe.

Nevertheless, the success of the Pope's resolute efforts and the decisive conclusion of 150 years of Ottoman rule in Hungary were due in large part to the contribution of the papal nuncio in Vienna, Francesco Buonvisi – a man of great determination and initiative.

International tensions posed a serious obstacle to the initiation of the war urged by Rome: competition between King Louis XIV of France and the House of Habsburg for domination of Europe, as well as the domestic political crisis in Hungary – coupled with the uprising of disaffected groups led by Thököly. This was compounded by a paucity of imperial treasury reserves stemming from hapless economic management. All of these factors served to strengthen the anti-war stance of Emperor Leopold I and his court.

The signing of the Peace of Nymwegen following papal mediation on 4 February 1679 dispelled, for a time, the threat of armed conflict between France and Austria. Meanwhile Buonvisi made diplomatic efforts towards removing the Polish king Jan Sobieski from under Louis XIV's influence and bringing him closer to Vienna and the establishment of a common anti-Ottoman alliance. In the end the alliance was formed just in time – Sobieski's armed intervention on 12 September 1683 delivering the imperilled Austrian capital from the siege of the Turkish grand vizier's colossal army. The Turkish-initiated offensive confirmed what the nuncio had been saying for some time with regard to the inevitability of war and the necessity of preparing for such a war.

With this in mind, the nuncio sought first and foremost a peaceful settlement to the differences that lay at the root of Hungary's domestic conflicts, including a compromise with disaffected factions based on a general amnesty and various political concessions. The goal was to prevent military operations in the country – which was soon to become a theatre of war – from being disrupted by supporters of the pro-Turkish Thököly or by other hostile local inhabitants. The Sopron diet of 1681 failed to achieve the reconciliation urged by Buonvisi, but the nuncio continued to press for the incorporation of Thököly's former soldiers in the imperial army, arguing that they should be treated with dignity.

Financial obstacles to military action were overcome through the transfer of considerable papal funds. Buonvisi continuously urged such transfers, and in total two million Forints were made available by the end of his nunciatura. Since, however, these sums proved insufficient, the cardinal searched for and found additional sources of ecclesiastical funding (e.g. church assets in the hereditary provinces, papal tithes, and donations of holy orders) with a view to providing for the needs of the military machine. In co-operation with Kollonich, the bishop of Vienna, he took it upon himself to organise the medical care of injured and infirm soldiers and to set up mobile field-hospitals, where the lives of about six thousand patients could subsequently be saved.

His role was decisive in the establishment of a military alliance with the Venetian Republic, whose ratification on 5 April 1684 led to the formation of the Holy League under the aegis of the Pope.

At the Viennese court, the nuncio used his determination and influence to counterbalance the anti-war faction and a wavering Emperor Leopold, as well as to achieve the dismissal of economic and military leaders judged incompetent. In doing so, he risked his own isolation and the loss of the Emperor's confidence. However, the recapture of Buda on 2 September 1686 – much celebrated throughout Europe – strengthened his position: he became a member of the War Council and acquired the right to contribute to the elaboration of operational strategy – in recognition of his successful efforts to obtain funding for the war.

Buonvisi's mission to Vienna was interrupted by the death of Pope Innocent on 12 August 1689. It was thus only from afar, as bishop of Lucca, his native city, that he could follow the new, less fortunate stage of the war. Nevertheless, before he passed away on 25 August 1700, he was able to experience the climax of his life's great test: the victorious conclusion of the long war in Hungary.

Jóléti rendszerek a 20. századi Magyarországon: nemzetközi összehasonlítás

A 20. századi magyarországi jóléti fejlődés rendszeres nemzetközi összehasonlító vizsgálatára mindeddig nem került sor, ami annál is inkább feltűnő, mert a szociálpolitika, illetve a jóléti állam vizsgálata nemzetközi viszonylatban az összehasonlító társadalomtörténet és történeti szociológia legfejlettebb területei közé tartozik, s a specialisták számára is alig áttekinthetően gazdag irodalommal rendelkezik.¹ A Magyarországra vonatkozó összehasonlító munkák kevés kivétellel csak az 1960 utáni periódus jóléti rendszeréről születtek,² s azon belül is leginkább a kiadások volumenének alakulása váltott ki figyelmet.³ Ezenkívül a nemzetközi irodalomban az összehasonlító tanulmányok – szintén többnyire az 1960 utáni időszak vonatkozásában – lényegében csupán a kommunista blokk részeként, érintőlegesen foglalkoztak Magyarországgal.⁴

A magyar jóléti fejlődést témául választó, az összehasonlító szempontokat nem érvényesítő tanulmányok száma természetesen az előbbieknél nagyobb. A század első felének jóléti rendszerére vonatkozóan azonban így is csak néhány modern történeti feldolgozással találkozhatunk,⁵ s a történeti szempont nyilván-

1 Szakirodalmi és módszertani áttekintésre ld. *Comparative Social Policy: Concepts, Theories and Methods*. Ed. Jochen Clasen. Oxford, 1999.

2 A kivételek közül ld. *Gerhard Melinz–Susan Zimmermann: A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális szociális reform? Kommunális közjótékonyosság Budapesten és Bécsben (1873–1914)*. Aetas 1994. 3 sz. 37–56.

3 *Gács Endre: Szociális kiadásaink nemzetközi összehasonlításban. Statisztikai Szemle* 63(1985) 1226–1237.; *Ferge Zsuzsa: A szociálpolitika hazai fejlődése*. In: *Uő–Várnai Györgyi: Szociálpolitika ma és holnap*. Bp. 1987. 41–48.; *Zsuzsa Ferge: Social Policy Regimes and Social Structure*. In: *Social Policy in a Changing Europe*. Eds. Zsuzsa Ferge–J. E. Kolberg. Frankfurt/M.–Boulder, Co., 1992. 201–222.

4 Ld. pl. *Francis G. Castles: Whatever Happened to the Communist Welfare State? Studies in Comparative Communism* 19(1986) 213–226.; *Bob Deacon: Social policy and socialism*. London, 1983. 81–89., 154–161., 199–207.; *Göran Therborn: European Modernity and Beyond*. London, 1995. 96.

5 *Gyáni Gábor: Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. Történelmi Szemle* 41(1999) 57–84.; *Uő: A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Bp. 1994.; *Uő: A szociálpolitika első lépései hazánkban: Darányi törvényei*. In: *Darányi Ignác emlékkonferencia*. Szerk. Fehér György. Bp. 2000. 94–110.; *Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyarországi szegénypolitika történetéből*. Bp. 1986. Két összefoglaló társadalomtörténeti munka megfelelő részei: *Gyáni*

valóan másodlagos volt mind a szociálpolitikára vonatkozó későbbi közgazdaságtani, mind pedig a szociológiai kutatásokban. Utóbbiak leginkább az 1960-as évektől kezdődő időszakkal foglalkoztak.⁶

Tanulmányunkban a jóléti rendszerek 20. századi magyar és nyugat-európai fejlődésének összehasonlítására teszünk kísérletet.⁷ Ennek során elsősorban a következő kérdések megválaszolására törekszünk: Közeledett a 20. századi magyarországi jóléti fejlődés a nyugat-európai trendekhez vagy távolodott tőlük? Mely időszakokban és a jóléti fejlődés mely területein figyelhető meg konvergencia, illetve divergencia? Mivel a hosszabb távú történeti összehasonlítás céljaira az eddigi kutatás nem kínál közvetlenül alkalmazható kereteket, saját magunknak kellett a vizsgálat szempontjait és módszereit kiválasztani. Ezek a következők: 1) a szociális kiadások alakulása (a különböző módszerek által számított jóléti kiadások relatív nagysága a bruttó hazai, illetve nemzeti termék %-ában); 2) a jóléti intézmények alapvető szerkezeti jellemzőinek fejlődése (a programok bevezetésének időzítése; a bevezetés sorrendje; a programok bővülésének, differenciálódásának folyamata; a kiadások belső szerkezetének alakulása); 3) a szociális jogok jellemzői (a lakosság milyen hányada, s milyen elvek alapján részesedik a juttatásokban; a juttatások színvonala); 4) a szociális programok szervezeti formái, az állami szerepvállalás mértéke és jellege; a jóléti szolgáltatásokra jogosultak ellenőrzési jogai a szociális intézményrendszer felett és vice versa, a jóléti rendszerek kontrollja a szolgáltatásokat igénybevevők felett.

Fontos tematikai korlátozásunk az, hogy a jóléti államok fejlődését elsősorban – bár nem kizárólag – a társadalombiztosítási rendszerek növekedésén keresztül hasonlítjuk össze. Ezt elsősorban a társadalombiztosítási programok jelentősége indokolja, hiszen a társadalombiztosítás ugyan kezdetektől más jóléti intézményekkel párosult – mint a segélyezés vagy a lakáspolitikai –, de alapvető intézményi áttörést jelentett a jóléti állam kialakulása során.⁸ Hely hiányában a nyugat-európai fejlődési trendek részletes bemutatására nincs lehetőségünk, e tekintetben egy másik munkánkra utalunk.⁹ Tanulmányunk a történészek által „rövid huszadik század”-nak is nevezett, 1918 és 1990 közötti periódust fogja át.

Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 1998. (Osiris tankönyvek) 317–331.; Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp. (Osiris tankönyvek) 2001. 344–350.

6 A talán legjelentősebb munka a század második felének szociálpolitikájára vonatkozóan: Zsuzsa Ferge: *A Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy, 1945–1975*. New York, 1979.

7 A nyugat-európai mintába Svájc és Norvégia mellett a jelenlegi Európai Unió tagállamok kerültek, Spanyolország, Portugália, Görögország és Luxemburg kivételével.

8 Gerold Ambrosius–William H. Hubbard: *A Social and Economic History of Twentieth Century Europe*. Cambridge, Ma., 1989. 116.; Jens Alber: *Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat. Analysen zur Entwicklung der Sozialversicherung in Westeuropa*. Frankfurt/Main–New York, 1987. (Europäische Sozialwissenschaftliche Studien) 27.

9 Béla Tomka: *Western European welfare states in the 20th century: convergences and divergences in a long-run perspective*. *International Journal of Social Welfare* 12(2003) 3. sz. (Megjelenés alatt.)

Az általunk különböző források felhasználásával összeállított idősorokra támaszkodva a magyarországi jóléti fejlődést statisztikai módszerek felhasználásával is vizsgáljuk nyugat-európai összehasonlításban.¹⁰ A magyar és a nyugat-európai társadalmak közötti konvergenciát a standardizált magyar adat segítségével mérjük. Ez az indikátor egyaránt figyelembe veszi a magyar adat, valamint a nyugat-európai szórás és átlag változását, s ezért átfogó információt kínál. A szám nullától való eltérése mutatja a magyar adat nyugat-európai adatoktól való eltéréseinek mértékét. Minél nagyobb a standardizált adat csökkenése egy meghatározott időtartam alatt, annál nagyobb a konvergencia és fordítva.¹¹

1. A jóléti kiadások alakulása

A jóléti államok fejlődésének legtöbbet idézett, s valóban egyik legfontosabb vonatkozása a jóléti célokra fordított kiadások alakulása, hiszen a kiadások nagyságának módosulása sokat elárul a jóléti erőfeszítések változásáról. Ennek vizsgálatát azonban mindenképpen szükséges kiegészíteni más, például a kiadások szerkezetére és a jóléti intézmények egyéb sajátosságaira vonatkozó szempontokkal is. Mivel a jóléti kiadások változásával másutt részletesen foglalkozunk, ezért itt csak tézisszerűen, a legfontosabb eredményekre koncentrálni tesszük ezt.¹²

Bár – különösen a század első felében – mind Magyarország, mind Nyugat-Európa vonatkozásában súlyos adathiányok és jelentős módszertani problémák nehezítik a jóléti kiadások összehasonlítását, empirikus analízis segítségével fontos trendek állapíthatók meg ezen a téren. Ha a nemzetközi szervezetek (ILO, OECD) által, illetve a nemzetközi vizsgálatokban leggyakrabban alkalmazott definíciókat vesszük alapul, akkor Magyarország a vizsgált periódusban mindvégig jelentősen elmaradt Nyugat-Európától a GDP-arányos jóléti kiadásokat tekintve, s a század második felében a különbség nagyobb, mint azt eddig az erre vonatkozó szórványos irodalomban feltételezték.¹³

Megbízható hosszú távú adatsorok híján nehéz határozott kijelentést tenni a század első felére vonatkozóan a jóléti kiadások Nyugat-Európa és Magyar-

10 Az idősorokra: *Tomka Béla*: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. (Megjelenés alatt.)

11 A módszer részletes leírását és gyakorlati alkalmazását ld. *Tomka Béla*: Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában. Bp. 2000.; *Uő*: Social Integration in 20th Century Europe: Evidences from Hungarian Family Development. *Journal of Social History* 35 (2001) 327–348.; *Uő*: Demographic Diversity and Convergence in Europe, 1918–1990: The Hungarian Case. *Demographic Research* 6(2002) 2 sz. 17–48.

12 *Béla Tomka*: Social security in Hungary in a long-run and comparative perspective: expenditures, social rights, and organization, 1918–1990. Berlin, 2002. (Arbeitspapiere des Osteuropa-Instituts der Freien Universitaet Berlin. Arbeitsbereich Politik und Gesellschaft 43.); *Uő*: A jóléti kiadások Magyarországon nemzetközi összehasonlításban, 1918–1990. *Statisztikai Szemle* 81(2003) 52–69.

13 Ld. pl. *Ferge Zs.*: A szociálpolitika i. m. 41–48.

ország közötti konvergenciájáról/divergenciájáról. A németországi trendet, az 1920-as évek végének és az 1930-as éveknek a korábbiakhoz képest megélenkülő magyarországi szociális törvénykezését, s az ekkoriban beinduló szociális programokat figyelembe véve is csupán feltételezhetjük, hogy az 1930-as években Magyarország közeledett Nyugat-Európához a társadalombiztosítási, illetve a szociális kiadások terén.

A jóléti kiadások terén nem tekinthető igazi korszakhatárnak 1945 vagy más olyan év, amely a politikai változások szempontjából fontos választóvonal lehet, feltűnő azonban a berendezkedő kommunista rendszer csekély jóléti erőfeszítése mind a két világháború közötti Magyarországhoz viszonyítva, mind pedig nemzetközi összehasonlításban. A GDP-arányos társadalombiztosítási kiadások, a szociális biztonságra (ILO-definíció) fordított kiadások s a szociális kiadások (OECD-definíció) alakulása terén a század közepétől az 1970-es évek elejéig távolodott Magyarország Nyugat-Európától. Sőt, például a társadalombiztosítás terén még 1980-ban is lényegesen távolabb volt Magyarország a kontinens nyugati felétől, mint 1930-ban.

Ha van korszakhatár a nyugat-európai és magyarországi jóléti kiadások egymáshoz való viszonyában, akkor az az 1970-es évtized, de még inkább az 1980-as évtized lehet. A társadalombiztosításban és a szociális biztonságra fordított kiadások terén ugyanis az 1970-es évektől ismét a különbségek mérsékelt csökkenését látjuk. A csökkenés az 1980-as évek végén gyorsult fel, mindenekelőtt a – például a GDP visszaesésében is jelentkező – fokozódó magyarországi gazdasági nehézségek nyomán, s a nyugat-európai kiadások stagnálásának is köszönhetően. Ugyanez a tendencia és dinamika azonban már nem volt érvényes az összes szociális kiadásra vonatkozóan, ahol mindenekelőtt a Nyugat-Európán belüli fokozódó egységesülés következtében az 1970-es években és – az évtized utolsó néhány éve kivételével – az 1980-as években is divergenciát láthatunk Magyarországs és Nyugat-Európa között.

2. A jóléti intézmények alapvető szerkezeti jellemzői

A jóléti kiadások szintjének alakulása fontos információkat ad számunkra, önmagában azonban nem elégséges a jóléti rendszerek fejlődésének jellemzésére. Pontosabb képet kaphatunk, ha megvizsgáljuk a jóléti intézmények jellegét, s ezek relatív jelentőségének alakulását. Elsőként a jóléti intézmények – ezen belül is elsősorban a társadalombiztosítás – legfontosabb szerkezeti sajátosságait vesszük szemügyre. Ezek között azt, hogy 1) milyen fő társadalombiztosítási programok léteztek és mikortól; illetve 2) a bevezetésük után ezek a programok miként fejlődtek tovább, miként differenciálódtak, bővültek, s milyen fontos szerkezeti változásokon mentek keresztül.

Magyarországon először az 1875. évi III. tv. foglalkozott a szociális biztonsággal az egész munkásságra kiterjedően. Ez a törvény 30 napig terjedően kötelezte a munkások alkalmazóit a gyógyítással és betegápolással, valamint a szülés-

sel összefüggő költségek megtérítésére, amennyiben a munkás maga, illetve szülője vagy házastársa erre nem volt képes.¹⁴ A munkások szociális biztonságát fokozni kívánó ezen közvetlen törvényi előzmények után a társadalombiztosítás első programjait Magyarországon nemzetközi viszonylatban is korán, jóval az első világháború előtt bevezették, bár a bevezetés *sorrendje* némileg eltért a Nyugat-Európában általában jellemzőtől. A fenti előzmények is hozzájárulhattak ahhoz, hogy először az ipari munkásság kötelező *betegségi biztosítását* honosította meg az 1891. évi XIV. törvény. Ez egyszersmind azt is jelentette, hogy Magyarországot ezen a téren csak Németország és Ausztria előzte meg. 1907-ben egyrészt újraszabályozták a betegségi biztosítást – főként szervezeti téren, amelyről később lesz szó –, másrészt bevezették az ipari munkásság és a kereskedelmi alkalmazottak kötelező *baleseti biztosítását is*.¹⁵ Európai összehasonlításban szintén korán – még az első világháború előtt – bevezették az állami alkalmazottak részére az akkoriban gyermeknevelési pótléknak nevezett *családi pótléket*. A *nyugdíjbiztosítás* 1913-tól jelent meg, de ekkor még csak a közszolgálati alkalmazottakra és hozzátartozóikra terjedt ki, a speciális (katonai, önkormányzati, vasúti stb.) nyugdíjprogramok mellett. A nem állami alkalmazottak öregségi nyugdíjprogramja 1928-tól működött, ami nemzetközi téren már inkább késői időpontnak tekinthető. Ugyanakkor a két világháború között – s lényegében a második világháború után is – Magyarországon teljesen hiányzott a Nyugat-Európa számos országában ekkor már megjelent *munkanélküli-biztosítás*. Igaz, a munkanélküli-segély a két világháború között még Nyugat-Európában is alacsony szintű volt, így a program hiánya ekkor kevésbé jelentett számottevő különbséget mint később. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a 19. század végén és a 20. század első felében Magyarországon is megjelentek azok a társadalombiztosítási programok, illetve a nem társadalombiztosításhoz tartozó, de annak elveivel nagyban rokon juttatások – mint az állami alkalmazottak nyugdíjai – amelyek Nyugat-Európában a jóléti politika fő eszközeivé váltak a 20. század során, s a magyarországi társadalombiztosítási programok bevezetésének időpontjai megfeleltek a nyugat-európai tendenciáknak.

A társadalombiztosítási programok bevezetésük után már a század első felében is a nyugat-európaihoz hasonló, fokozatos *differenciálódási*, bővülési folyamaton mentek keresztül Magyarországon. Jellemző ebből a szempontból a betegségbiztosítás, amely az 1891-es eredeti szabályozás után 1907-től a családtagokra is kiterjesztette a legfontosabb szolgáltatásokat. 1918. január 1-jétől növekedtek a juttatások maximális időtartamai, s kormányrendelet vezetett be

14 A társadalombiztosítás előzményeire: *Laczkó István*: A magyar munkás- és balesetbiztosítás története. Bp. 1968. 41–49.; A munkás-betegségélyezési törvény módosítása. I. Hazai anyag. Bp. 1905. 14–31. A korai hazai szociális gondolkodásra és politikára: *Gyáni G.*: A szociálpolitika első lépései i. m. 94–110.; *Uő*: Könyörületesség, fegyelmezés i. m. 57–84.

15 Az első világháború előtti társadalombiztosítási törvénykezésre ld. *Lőrincz Emő*: A munkaviszonyok szabályozása Magyarországon a kapitalizmus kezdetétől az első világháború végéig, 1840–1918. Bp. 1974. 186–213. Korabeli összefoglaló: Munkásbiztosítás a Magyar Szent Korona országaiban. Összeáll. Dr. Herczeg Ferenc. Bp. 1911.

újabb juttatásokat, mint pl. a szoptatási segélyt a biztosítottak esetében, s a gyermekágyi segélyt az igényjogosult családtagok részére.¹⁶ Az 1919. szeptember 30-tól, vagyis a rövid életű proletárdiktatúra után érvényes újabb szabályozás 20 hétről 1 évre megnövelte azt az időszakot, amelyre a táppénz, orvosi kezelés, a családtagok ellátása és más juttatások jártak, 50%-ról 60, illetve 75%-ra emelte a táppénz összegét, bevezette a terhességi segélyt, s szintén megnövelte a gyermekágyi segélyt.¹⁷ 1928 elejétől ismét növekedett a juttatások egy részének mértéke a biztosítottak számára (terhességi segély), s egyrészt bővült a jogosult családtagok köre (testvérek, mostohagyermek), másrészt a családtagok is jogosulttá váltak terhességi, illetve szoptatási segélyre. A második világháború alatt, 1941-ben először inkább kisebb pontosítások következtek be, részben az igénybevételi jog szigorításával, részben kiterjesztésével kísérve, de 1942-ben a változtatások már ismét egyértelműen a juttatások bővítését célozták.¹⁸

A balesetbiztosítás az 1907-es bevezetés után szintén 1927-ben élte meg első nagy reformját, immár – nemzetközi munkajogi egyezmények nyomán – balesetként definiálva azokat a betegségeket is, amelyek a munkavégzés következtében alakultak ki.¹⁹ A nem állami alkalmazottakat is érintő nyugdíjbiztosítás viszonylag későn jött létre Magyarországon, így ennek differenciálódása a két világháború között még nem látható. A családi pótlékot 1912-től még csak az állami alkalmazottak kapták, de 1939-től már az iparban, kereskedelemben, bányaszatban dolgozók is részesedtek belőle.²⁰

A két világháború között Nyugat-Európa legtöbb országához hasonlóan Magyarországon is a nyugdíjellátás társadalombiztosítási kiadásainak növekedési dinamikája volt a legnagyobb, amely – ugyan alacsony bázisról indulva – az 1930-as években sokszorosára növekedett. Sőt, az állami alkalmazottak társadalombiztosításon kívüli programjait beleszámítva, már az 1930-as években is ez emésztette fel messze a legnagyobb erőforrásokat a szociális kiadások között: például 1932-ben e célra 304,57 millió pengőt fordítottak, míg betegségi biztosításra ennek mintegy ötödét (64,17 millió P), balesetbiztosításra pedig ennek is csak töredékét (11,53 millió P).²¹ Ebben a periódusban fontos szerkezeti sajátossága volt a nyugdíjkiadásoknak, hogy az állami alkalmazottakra fordított kiadások tették ki azok jelentős részét. Az említett évben a 304,57 millió pengős nyugdíjkiadás 70,1%-át (213,6 millió pengő) az állami alkalmazottak és hozzátartozóik költségvetésből fizetett nyugdíjai tették ki.²²

16 *Hilscher Rezső*: Bevezetés a szociálpolitikába. Bp. 1928. 94.

17 *Bikkal Dénes*: Betegségi biztosítás Magyarországon. Bp. 1932. 5–9.; A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1892–1942. Bp. 1943. Mellékletek: V. sz. táblázat.

18 A magyar társadalombiztosítás ötven éve i. m. V. sz. táblázat.

19 *Hilscher R.*: i. m. 98.

20 *Botos József*: A magyar társadalombiztosítás kialakulása és fejlődése. Bp. 1998. 19.

21 Az összegek a megadott célokra fizetett járulékok és állami hozzájárulások összegét jelzik. *Bikkal Dénes*: Társadalombiztosítás Magyarországon. Közgazdasági Szemle 58(1934) 389.

22 *Bikkal D.*: Társadalombiztosítás i. m. 374.

A második világháború utáni kommunista hatalomátvételt követő átalakulás alapjaiban érintette a magyarországi jóléti intézményrendszer, s így a társadalombiztosítás társadalmi funkcióját is. A változások e téren mindenekelőtt arra vezethetők vissza, hogy miként a társadalom és gazdaság más intézményeinek, úgy a szociálpolitikának, s benne a társadalombiztosításnak sem sikerült megőriznie önállóságát Magyarországon. Az új jóléti rendszerben egyfelől a szociálpolitikai szempontok megjelentek más, a piaczgazdaságokban elkülönültnek számító területeken, mint például a fogyasztói ártámogatások révén az áruk és szolgáltatások árképzésében, vagy a teljes foglalkoztatottságot akár – egyes időszakokban és ágazatokban – az ún. gyárkapun belüli munkanélküliség révén is fenntartani igyekvő politika révén a munkaerőpiacon. Ez tehát viszonylagosan csökkentette a társadalombiztosítás jelentőségét a teljes jóléti rendszerben. Másfelől azonban nőtt a társadalombiztosítás jelentősége, hiszen a klasszikus értelemben vett szociálpolitika tulajdonképpen a társadalombiztosításra és a munkavédelemre, illetve a munkahelyek által kínált szociális juttatásokra korlátozódott. Ennek jeleként 1950-től teljesen megszűntek a szegénypolitika korábbi fontos eszközei, mint például a segélyezés. Ez egyes csoportok – például idősök és más okból munkaképtelenek – körében a korábbinál is súlyosabb szegénységet eredményezett, egyrészt mivel a társadalombiztosítás a kezdeti időszakban közel sem terjedt ki mindenre, másrészt mivel a létező ellátások színvonala is alacsony volt.²³

A társadalombiztosítás önállóságának megszűnése, a közvetlen politikai befolyás érvényesülése ezen túl is fontos következményekkel járt egy sor általunk kiemelten vizsgált területen. Bár a társadalombiztosítási programok *differentiálódása és bővülése* – mint Nyugat-Európában – Magyarországon is folytatódott, a többi kommunista országhoz hasonlóan itt is közvetlenül megjelentek a gazdasági – pontosabban termelési – szempontok. Nem csupán arról volt szó, hogy a társadalombiztosítási juttatások erőteljesen a munkához – pontosabban a fizetett munkához, s ami ezzel együtt járt, az állami szektorban betöltött munkahelyhez – kapcsolódtak.²⁴ Ezen túlmenően főként azokat a kockázatokat tartották szem előtt a programok, amelyek összefüggtek a munkaképességgel (baleset, betegség), azok a kockázatok ellenben, amelyek nem veszélyeztették a termelés növelését (pl. időskori szegénység), kisebb szerepet kaptak a biztosítások között. Később ezen a téren jelentős változás zajlott le, és az 1970-es évektől Magyarországon ez a gazdasági meghatározottság már sokkal kevésbé volt karakterisztikus, mint korábban, vagy mint több más kommunista országban. Ez az átalakulás tükröződött a kiadások szerkezeti arányainak változásában is.²⁵

A magyarországi társadalombiztosítási *kiadások szerkezete* már a második világháború utáni egy-másfél évtizedben is jelentősen eltért a nyugat-európai

23 Ferge Zs.: Fejezetek i. m. 159.

24 Tony Maltby: Social insurance in Hungary. In: Social Insurance in Europe. Ed. Jochen Clasen. Bristol, 1997. 208.

25 Más kommunista országok kiadásainak alakulására ld. G. Castles: i. m. 213–226.

mintáktól. Ekkor különösen a nyugdíjakra fordított kiadások aránya számított alacsonynak, de a családi pótlékra szánt összegek is elmaradtak a nyugat-európai átlag mögött. 1960-ban pl. az összes kiadás 38,7%-át költötték nyugdíjellátásokra Magyarországon, szemben az 50%-os nyugat-európai átlaggal, s 12,2%-át családi pótlékra, szemben a 17,3%-os nyugati átlagszínvonallal. Ezzel szemben az egészségügyi ellátások aránya ekkor még több mint kétszeresen felülmúlta a nyugat-európai átlagot. (Ld. a Függelék.)

Az 1960-as évektől markáns változások játszódtak le Magyarországon a társadalombiztosítási kiadások szerkezetében. Mindenekelőtt, míg Nyugat-Európában jelentősen nőtt az *egészségbiztosítás* pénzbeni és természetbeni ellátásaira fordított kiadások aránya – 1980-ban átlagosan már a két évtizeddel korábbi kétszeresét, 30,3%-ot regisztrálhatunk –, addig Magyarországon közel felére csökkent az ilyen jellegű kiadások aránya.

Az egészségügyi kiadások relatív csökkenésével párhuzamosan azonban közeledés látható a *nyugdíjakra* fordított kiadások aránya terén Magyarország és Nyugat-Európa között. Míg Nyugat-Európában az említett 1960 és 1980 közötti periódusban csak kevésbé változott a nyugdíjak többi társadalombiztosítási ellátáshoz viszonyított aránya, addig Magyarországon ez meredeken emelkedett, közelítve a nyugat-európai szinthez.²⁶ (Ld. a Függelék.)

Az 1960-as évektől a magyar jóléti rendszer fontos jellemzőjévé vált a *családi és anyasági támogatások magas aránya* a kiadások között. Ez elsősorban annak a következménye volt, hogy ekkor Nyugat-Európában nagyban csökkent a *családi pótlékra* fordított összegek aránya, ellenben Magyarországon kis mértékben még nőtt is. Összességében a családi- és anyasági segélyek aránya a társadalombiztosítási kiadások 12,2%-ról 13,3%-ra nőtt 1960–1980 között.²⁷ (Ld. a Függelék.) E támogatások jelentőségét az is mutatja, hogy pl. 1975-ben az összes pénzben folyósított szociális támogatás 21%-át tették ki – vagy másként a nyugdíjak összegének 1/3-ára rúgtak. Ehhez hasonlóan magas arányt egyetlen nyugat-európai országban sem láthatunk hasonló programok esetében.

Szintén sajátos vonása volt a kommunista szociális ellátórendszernek a *munkanélküli-segélyezés* gyakorlati hiánya, jóllehet 1957-ben névlegesen bevezették a munkanélküli-segélyt, de 1988-as megszüntetéséig csak mintegy 5 ezer esetben folyósították.²⁸ A munkanélküli-segély hiánya különösen akkortól jelentett jelentős szerkezeti különbségeket a jóléti kiadásokban Nyugat-Európa-hoz képest, amikor ott az 1970-es évek elejétől tömeges munkanélküliség jelent meg, néhány országban akár a társadalombiztosítási kiadások 18%-át is lekötve.

26 Andorka Rudolf–Tóth István György: A szociális kiadások és a szociálpolitika Magyarországon. In: Társadalmi riport 1992. Szerk. Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György. Bp. 1992. 396–507.

27 Ferge Zs. a családi és anyasági segélyek arányának növekedését 1960 és 1981 között a jóléti kiadások 14,1%-ról 18,6%-ra teszi. Ferge Zs.: A szociálpolitika i. m. 53.

28 Andorka R.–Tóth I. Gy.: i. m. 419.

Magyarországon ezek a költségek nem jelentkeztek, pontosabban az ún. rejtett munkanélküliség formájában más intézmények – pl. az üzemek – viselték.²⁹

Bár a jóléti fejlődés alakulását mindenekelőtt a társadalombiztosítás példáján követjük nyomon tanulmányunkban, szükségesnek tűnik egy ezen túli fejlődési trend ismételt hangsúlyozása. Jelentős szerkezeti eltérést okozott ugyanis a jóléti szférában Nyugat-Európához viszonyítva az, hogy a második világháború után megjelentek Magyarországon az *ártámogatások*. Ezek ugyan nem voltak teljesen ismeretlenek Nyugat-Európában sem, Magyarországon azonban – mint láttuk – a jóléti kiadások lényegesen nagyobb hányadát tették ki. Míg az 1970-es évek elején bekövetkezett világgazdasági változások Nyugat-Európában a tömeges munkanélküliség megjelenéséhez vezettek, s ennek következtében a munkanélküli-segély az 1970-es évek elejétől a szociális kiadások jelentős tételévé vált több országban, addig Magyarországon ugyanezek a világgazdasági változások – illetve ezek kirekesztésének szándéka – az ártámogatások jelentős növekedésével jártak. Az 1980-as évek végén azonban már meredeken csökkent összegük, ami azt jelentette, hogy mivel a legtágabban értelmezett társadalmi/szociális kiadások GDP-hez viszonyított aránya nőtt, az ártámogatások helyett egyre nagyobb szerep jutott a pénzbeni juttatásoknak, ezenkívül az infláció felgyorsulásával a kedvezményes lakáshitelek állami kamattámogatásainak, valamint az egészségügyi és oktatási természetbeni juttatásoknak.³⁰

3. A szociális jogok fejlődése

A jóléti fejlődés további fontos intézményi sajátosságainak megvilágítására érdemes külön figyelmet szentelnünk a szociális jogoknak, amelyeknek vizsgálata már igen korán, 1950-ben megjelent Thomas H. Marshall munkájában, s azóta is fontos szerepet kap a jóléti állam kutatásában.³¹ E kutatások nyomán az alábbiakban vizsgálatunk fő szempontjai a következők: 1) a társadalombiztosításra jogosultak köre; 2) a szolgáltatásokra való jogosultság feltételei és 3) a juttatások relatív színvonala.³²

Az alapvető társadalombiztosítási programokat – mint láttuk – nyugat-európai összehasonlításban is korán bevezették *Magyarországon*, ezek azonban bevezetésük idején, s még azután jó ideig közel sem fogták át a társadalom olyan hányadát, mint az élenjáró nyugat-európai országokban. Ezt alapvetően két tényező

29 David Fretwell–Richard Jackman: Munkaerőpiacok: munkanélküliség. In: Munkaerőpiac és szociálpolitika Közép- és Kelet-Európában. Szerk. Nicholas Barr. Bp. 1995. 198–201.

30 Fraternité-jelentés a társadalombiztosítás reformjáról. Bp. 1991. 115.; Tóth István György: A jóléti rendszer az átmenet időszakában. Közgazdasági Szemle 41(1994) 317.; Uő: Welfare Programmes and the Alleviation of Poverty. In: A Society Transformed. Hungary in Time-Space Perspective. Ed. by Rudolf Andorka–Tamás Kolosi–Richard Rose–György Vukovich. Bp. 1999. 133–134.

31 Thomas H. Marshall: Citizenship and Social Class. Cambridge, 1950.

32 Joakim Palme: Pension Rights in Welfare Capitalism. Stockholm, 1990. 26–28.

magyarázza. Egyrészt a korai programok eleve kevesebb társadalmi csoportra terjedtek ki, mint például Németországban. Mindenekelőtt azonban azok a társadalmi rétegek, különösen a munkásság, amelyek a legtöbb nyugat-európai országban és Magyarországon is az elsőők között kerültek a biztosítottak közé, Magyarországon eleve lényegesen kisebbek voltak a lakosság arányában kifejezve.

Legkorábbi adatokkal a betegségbiztosításban részesülők arányáról rendelkezünk, amelyek szerint 1924-ben az aktív keresők mintegy 1/4-e (24,8%) volt táppénzre jogosult Magyarországon, míg a természetbeni juttatásokban részesülők aránya valamivel magasabb lehetett.³³ Ez az arány 1930-ig csak kis mértékben emelkedett tovább (26,5%). Szintén 1930-ban balesetbiztosítással az aktív keresők 39,3%-a rendelkezett, míg az öregségi nyugdíjbiztosítás ugyanezen kör 16,1%-ra terjedt ki.³⁴ (Ld. a Függelék.)

A két világháború között és a második világháború alatt ugyan történt előrehaladás a jogosultságok kiterjesztése terén, de a reformok elsősorban nem ebbe az irányba mutattak. A juttatások hozzáférhetőségének jelentős javítása helyett inkább a juttatások növelése történt meg, illetve – különösen a nyugdíjbiztosítás bevezetésével – a más tekintetben már amúgy is biztosított csoportok újabb kockázatait fedezték. Így a magyar társadalombiztosítási rendszer minden eleme (baleset-, betegség-, nyugdíjbiztosítás) az 1927-es és 1928-as reformok után is csak az ipari, bányászati, kereskedelmi, szállítási munkavállalókra és a háztartási alkalmazottakra terjedt ki. Igaz, ezek családtagjai is viszonylag széles körű jogokat élveztek.³⁵ A második világháborúig a kötelező balesetbiztosításba bevonták a tanoncokat is, a betegségbi biztosításba rajtuk kívül a háztartási alkalmazottakat, de egyes foglalkozási kategóriák magasabb jövedelmű tagjait nem. Az öregségi és rokkantsági biztosításba az előzőeknél kevesebben tartoztak, mert ugyan a magánalkalmazottak jövedelemhatára ez esetben másutt húzódtott, s így nagyobb részüknek volt kötelező a tagság, de más jelentős foglalkozási

33 Ennél lényegesen kisebb arányt mutat ki *Susan Zimmermann*: Geschützte und ungeschützte Arbeitsverhältnisse von der Hochindustrialisierung bis zur Weltwirtschaftskrise. Österreich und Ungarn im Vergleich. In: Ungeregelt und unterbezahlt. Die informelle Sektor in der Weltwirtschaft. Hrsg. Andrea Komlosy-Christof Parnreiter-Irene Stacher-Susan Zimmermann. Frankfurt a. M.–Wien, 1997. (Historische Sozialkunde 11.) 91.; *Szikra Dorotya*: Modernizáció és társadalombiztosítás a 20. század elején. In: Körkép reform után. Szerk. Augusztinovics Mária. Bp. 2000. 18–19. Számításainak ellentmondanak mind az általunk is használt ILO-kiadványok adatai, mind az azokat lényegében megerősítő korabeli hivatalos magyarországi statisztikai kiadványok. Ld. pl. Compulsory Sickness Insurance. Comparative Analysis of National Laws and Statistics. Geneva, 1927. (International Labour Office. Studies and Reports. Series M. [Social Insurance] 6. sz.) 105., 106–107.; International Survey of Social Services. Geneva, 1933. (International Labour Office. Studies and Reports. Series M. [Social Insurance] 11. sz.) 363–370.; Statisztikai Havi Közlemények 28(1925) 1. sz. 119.; Magyar Statisztikai Évkönyv. 1930. Bp. 1931. 30.; Magyar Statisztikai Évkönyv. 1940. Bp. 1941. 47., 56–57.

34 Az állami alkalmazottak nem társadalombiztosítási szociális juttatásai nélkül.

35 A két világháború közötti magyarországi társadalombiztosítás nemzetközi összehasonlításban előnyös és előnytelen vonásaira: *Kovrig Béla*: A munka védelme a dunai államokban. Kolozsvár, 1944. 279–282.

kategóriák esetében (közszolgálati alkalmazottak, vállalati biztosítással rendelkező vasutasok stb.) nem volt kötelező belépni a pénztárba.³⁶

Nyugat-Európa több országában már az első világháború előtt és alatt, illetve közvetlenül azt követően kiterjesztették a mezőgazdasági foglalkoztatottakra is a társadalombiztosítás egyes juttatásait (pl. az egészségbiztosítást Németországban 1886-ban és 1911-ben, Nagy-Britanniában és Írországon 1911-ben, Norvégiában 1915-ben, Ausztriában 1921-ben).³⁷ Így különösen feltűnő Magyarországon az iparinál lényegesen magasabb létszámú mezőgazdasági foglalkoztatottak társadalombiztosításának részlegessége, illetve bizonyos csoportjaik esetében teljes hiánya.³⁸ A legkedvezőbb helyzetben ebből a szempontból a gazdasági cselédek és egyes mezőgazdasági munkások voltak, akik részére már a világháború előtt (1900, 1912, 1913) törvény garantálta a *baleseti* biztosítást, s később (1928, 1939) a mezőgazdasági munkavállalók más csoportjaira is kiterjesztették ezt. Kötelező *betegségi* biztosítás ellenben egyáltalán nem létezett e csoportra vonatkozóan sem.³⁹ Bár a mezőgazdasági munkavállalók öregségi és özvegyi *nyugdíjbiztosításának* bevezetése lényegében már az ipari és kereskedelmi foglalkoztatottak hasonló társadalombiztosítási juttatásainak bevezetése idején, az 1920-as évek végén felmerült, a szabályozásra azonban csak 1938-ban és 1939-ben került sor.

E változásokkal együtt a két világháború között csak a nyugdíjbiztosításra jogosultak aránya nőtt dinamikusan Magyarországon. A második világháború kitörésekor a betegségbiztosítás az aktív lakosság mintegy 1/4-re, míg a nyugdíjbiztosítás nem egészen 1/3-ra terjedt ki, s ennél kissé nagyobb volt a balesetbiztosítással rendelkezők aránya. Ezek a számok nyugat-európai összehasonlításban alacsonynak számítottak, bár Finnország, Belgium és Svájc a magyarországihoz hasonló arányokkal rendelkezett. (Ld. a Függelék.) Így a társadalombiztosítással lefedett lakosság körének alakulása a második világháborúig a bismarcki mintát követte mind az elsőként lefedett rétegek jellegét illetően, mind pedig a további kiterjesztés dinamikájának vonatkozásában. Mint Németországban, Magyarországon is a munkásság részesült először a társadalombiztosítás juttatásaiból, s ezt követően a bővítés fokozatosan, évtizedekre elnyújtva zajlott le.

Mint az eddigiekből is kitűnt, a társadalombiztosítási *jogosultságok feltételeit* illetően Magyarországon egyértelműen a foglalkozás jellege, illetve az ehhez kapcsolódó biztosítás volt a meghatározó a század első felében. A rászorultsági elv nem jutott lényeges szerephez a legkorábbi programoknál, de az 1928-as nyugdíjreformnál sem, legfeljebb a 15 év alatti gyermekek után folyósított 15%-os nyugdíjpótlék tekinthető rászorultsági elvet érvényesítő szolgáltatásnak. 1930-ban a nyugdíj feltételei (korhatár, előzetes biztosítási várakozási idő) hoz-

36 Kovrig Béla–V. Nádujfalvy József: Társadalombiztosítási kézikönyv. Bp. 1938. 9–22.

37 Compulsory Sickness Insurance i. m. 35–36.

38 Erre ld. pl. Gyáni G.: A szociálpolitika múltja i. m. 14.; Kovrig Béla: Magyar társadalompolitika. II. Társadalompolitikai feladatok. Kolozsvár, 1944. 384–389.

39 Kovrig B.: Magyar társadalompolitika i. m. 130–132.

závetőlegesen megfeleltek Magyarországon a nyugat-európai államokban elterjedt – persze korántsem teljesen egységes – gyakorlatnak.⁴⁰ Kivételt talán a vakokra vonatkozó átlagosnál kedvezőbb szabályozás, s az öregségi és özvegyi járadék kedvezőtlen folyósítási feltételei jelentettek. Az özvegyi nyugdíj szabályozása azért volt kevésbé kedvező, mert viszonylag hosszú, 20 éves várakozási időt írt elő. Ennek következtében az 1928-as hatálybalépést figyelembe véve, a két világháború között még nem történhetett kifizetés ezen programban. Ezenkívül a nyugdíjak előírányzott összege Magyarországon erősen – más országokénál jobban – függött a biztosított jogviszony hosszától. Ugyanakkor a legtöbb nyugat-európai országtól eltérően a betegségbiztosítás esetében nem volt várakozási idő beiktatva Magyarországon. Itt is láthatóak azonban az agrárnépesség csekély szociális jogai: például a kevés terület egyikén, ahol biztosítás létezett, a mezőgazdasági balesetbiztosításban, a magyarországi rendszer az özvegyeket és árvákat csak jelentősebb feltételek teljesülése esetén részesítette juttatásokban.

A betegségbiztosítás és a balesetbiztosítás az ipari munkásoknak már 1891-től, illetve 1907-től meglehetősen magas színvonalú juttatásokat garantált Magyarországon. Bár a világháborút követő gazdasági dezorganizáció és infláció időszakában ezek csak nehezen voltak érvényesíthetők, az 1927-es társadalombiztosítási törvénykezés lényegében megerősítette ezeket a juttatásokat, s szintén viszonylag magas szintű ellátást vezetett be – az ipari és kereskedelmi alkalmazottak esetében – az 1928-as nyugdíjtörvény.⁴¹

A juttatások relatív – azaz bérekhez viszonyított – *színvonalát* jól mutatja a betegségbiztosítás, illetve a *táppénz* szabályozása. Az 1930-as évek elején Magyarországon az ipari munkások betegségük 4. napjától az átlagbérük 60%-át kapták táppénzként, illetve ha a pénztár anyagi helyzete ezt lehetővé tette, a táppénzt 75%-ra is emelhették.⁴² Ennek következtében a táppénz mértéke meghaladta a német, francia, belga színvonalat, s csak Hollandiában láthatunk a magyarországi szintnél kedvezőbbet.⁴³ Sőt, Kovrig Béla számításai szerint a két világháború közötti magyarországi szabályozás még az 1948-as brit társadalombiztosítási törvénykezés által garantált betegségi juttatások feltételeinél is lényegesen kedvezőbb volt.⁴⁴ Természetesen kizárólag a juttatások bérekhez viszonyított relatív arányáról van szó, s nem a juttatások tényleges színvonaláról, amelyet nyilvánvalóan alapvetően befolyásolt a bérszínvonal. Nemzetközi viszonylatban különösen élenjárónak számítottak továbbá a folyósítás egyéb feltételei: a táppénz 52 hétig járt a biztosítottnak, s a szülési segély, a drágább kezelek és néhány más, kisebb jelentőségű juttatás kivételével előzetes várakozási

40 Compulsory Pension Insurance. Comparative Analysis of National Laws, and Statistics. Geneva, 1933. (International Labour Office. Studies and Reports. Series M. [Social Insurance] 10. sz.) 106–107.

41 Ezekre ld. Kovrig B.: A munka i. m. 211–294.

42 A magyar társadalombiztosítás tíz éve 1919–1929. Bp. é. n. 153.

43 International Survey of Social Services i. m. 368.

44 Kovrig B.: Magyar társadalompolitika i. m. 126–129.

idő sem volt előírva a jogosultság elnyeréséhez. További előnyös vonása volt még a magyar szabályozásnak, hogy a biztosított 1 évig orvosi ellátásra, kórházi, illetve szanatóriumi ápolásra tarthatott igényt, s a közös háztartásban élő családtagok is az orvosi ellátás és gyógyszerek mellett egy éven belül 6 hétig kórházi ápolásra voltak jogosultak. Korlátozott volt azonban az egyébként is csak részben biztosított mezőgazdasági foglalkoztatottaknak nyújtott szolgáltatások színvonala: pl. az orvosi és gyógyszerköltségeket a gazdasági cselédeknek is csak 45 napig fedezték, s a munkaadó (gazda) a kórházi költségeket csak 30 napig volt köteles fedezni, de szanatóriumra ez nem vonatkozott, s a családtagok kórházi ápolása is kívül esett a juttatások körén.⁴⁵

1930-ban Magyarországon *baleset* esetén a munkaképtelenné vált biztosított ingyenes orvosi és kórházi kezelést, gyógyszert, s – némileg leegyszerűsítve – az első 10 hét során alapbérének 60%-át kapta, majd pedig ez 75%-ra emelkedett. Bár a különböző nyugat-európai országokban és Magyarországon látható szabályozás összetettsége és változatossága miatt a nemzetközi összehasonlítás nehézségekbe ütközik, annyi az ILO adatgyűjtése alapján bátran megállapítható, hogy a balesetbiztosítás magyarországi szabályozása ekkoriban a legtöbb nyugati országgal egyenrangú, sőt több tekintetben kedvezőbb volt. Csak Hollandia és Írország szabályozása tekinthető a magyarországinál egyértelműen előnyösebbnek a biztosított számára.⁴⁶

Az *öregségi nyugdíjra* az 1920-as évek végének reformja után – mint említettük – 400 hetes várakozási idő letelte után vált jogosulttá a járulékfizető, így a fizetések először 1932-től, de leginkább az 1930-as évek második felétől történtek.⁴⁷ A kifizetések megindulása után, a második világháború idején több részből állt az öregségi járulék: évi 120 pengő alapösszegeből, 30 pengő pótlékból, a járulékfizetési időszak hosszától, illetve a befizetett járulékok nagyságától függő részből, valamint egy ehhez csatlakozó, a legalacsonyabb munkabérek növekedése által meghatározott pótlékból. Az öregségi járadék esetében még a táppénz, illetve a balesetbiztosítás esetében látottaknál is bonyolultabb volt a szabályozás szerte Európában, így azok összegének, pontosabban a bérekhez viszonyított arányainak a magyarországgal való szisztematikus összevetése itt nem lehetséges. Egy korabeli számítás szerint 1930 körül 30 év biztosított jogviszony után a magyarországi öregségi és rokkantsági nyugdíj értéke (477 pengő) elérte, majd 40 év után (596 pengő) lényegesen meghaladta a pengőre átszámított osztrák színvonalat, s magasabb volt az olasz szintnél is, megegyezett a csehszlovák, de elmaradt az angol, s különösen a német szinttől.⁴⁸ Nemzetközi összehasonlításban szintén magas szintű volt az *anyasági segély* és a *temetkezési segély*

45 Kovrig B.: A munka i. m. 281.

46 International Survey of Social Services i. m. 363–370.

47 Vigh Győző: Az öregségi, rokkantsági, özvegyégi és árvasági biztosítás szolgáltatásainak megindulása. Bp. 1933. 9.

48 Emerich von Dréhr: Die soziale Arbeit in Ungarn. Bp. 1930. 60.

mértéke Magyarországon. Viszonylag kedvezőtlen volt azonban az özvegyi ellátás színvonala.⁴⁹

A második világháború és 1990 közötti magyarországi jóléti politikában a szociális jogok terén a korábbi időszakok bismarcki hagyományainak, a politikai indíttatású diszkriminációnak és a szolidaritási elv érvényesülésének, az állampolgári jogú juttatásoknak sajátos keveredését láthatjuk. A korszak mindazonáltal korántsem volt egységes ebből a szempontból, mivel ezek az elemek időszakonként más és más hangsúlyt kaptak, sőt jelentőségük az egyes társadalombiztosítási területeken is eltérően alakult, s ez egyben sajátosan befolyásolta mind a korábbi időszakokkal való folyamatosságot, mind pedig a nyugat-európai fejlődési trendekhez való viszonyt.

Ami a lakosság biztosítással való *lefedettségének* alakulását illeti, a bővülés szinte folyamatos volt, de eközben három nagy bővülési hullámot is megfigyelhetünk. Az első nagy bővítési hullám eredményeként, a világháború befejezését közvetlenül követően – de még a kommunista hatalomátvétel előtt – jelentősen nőtt a társadalombiztosításba bevontak köre. Az első nagyobb kihatású jogszabályi változás ezen a téren a mezőgazdasági munkások betegségi biztosításának bevezetése volt 1945 őszétől, amely először csak a betegségbiztosítás természetbeni, majd 1947-től pénzbeni juttatásait is magában foglalta. Szintén a háborút követő években kiterjesztették a betegségbiztosítás érvényét az összes magánalkalmazottra, akik korábban csak bizonyos bérhatár alatt tartoztak a kötelező biztosítás hatálya alá, majd az 1940-es évek végén–1950-es évek elején további rétegekre is (egyetemisták, főiskolások, művészek stb.). Egyes korábban jogosultsággal nem rendelkező hozzátartozói kategóriák – 1947-től a dolgozó nő, majd 1950-től a dolgozó házastársak bármelyikének háztartást vezető anyja, nőtestvére, leánygyermek stb. – szintén jogosulttá váltak betegségbiztosításra. A nyugdíjbiztosítás terén a legjelentősebb változás az volt, hogy az szintén már 1945-től kiterjedt a mezőgazdaságban alkalmazott valamennyi bérmunkásra, amennyiben azok nem rendelkeztek egy kat. holdnál nagyobb földbirtokkal. Így 1950-ben az ekkor már lényegében összekapcsolódott, egységes intézményhálózatot működtető kötelező baleset-, egészség- és nyugdíjbiztosításban egyaránt az aktív lakosság közel fele vett részt Magyarországon. Ez ugyan még jelentősen elmaradt több nyugat-európai ország – Németország, Egyesült Királyság, a skandináv országok – szintjétől, de a növekedés több mint 50%-os dinamikája – a nyugdíjbiztosítás kivételével – nagyobb volt az ott láthatónál.⁵⁰ (Ld. a Függelék.)

Egy következő jelentősebb bővítési hullám első jeleként 1955-től a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, ipari szövetkezetek munkaviszonyban nem álló tagjai, nyugdíjasok, tanulók nyertek kötelező betegségbiztosítást, majd 1958-tól életbe lépett a termelőszövetkezeti tagok kötelező nyugdíjbiztosítása. Így a kol-

49 International Survey of Social Services i. m. 363–370.; Kovrig B.: Magyar társadalompolitika i. m. 126–129.

50 Laczkó I.: i. m. 167.; Szociálpolitikánk két évtizede. Bp. 1969. 34–38.; A magyar társadalombiztosítás húsz éve (1945–1964). Szerk. Dr. Illés György. Bp. 1967. 16–17.

lektivizálás második nagy hulláma nyomán – az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején – a parasztság túlnyomó része biztosítottá vált, majd néhány év múlva más társadalmi csoportok – mint pl. 1962-ben, illetve 1964-ben az önállóak – követték őket.⁵¹

A termelősövetkezeti tagok és az önállóak ugyan ekkor még nem részesedtek teljes körű társadalombiztosítási ellátásban, de bevonásuk a biztosítottak közé az univerzalitás irányába való jelentős elmozdulásnak tekinthető. Míg a biztosítottak aránya 1960-ban a balesetbiztosítás és az egészségbiztosítás természetbeni ellátásai kivételével a Nyugat-Európában jellemző szint alatt volt, addig néhány év múltán már – a táppénzjogosultság kivételével – meghaladta a nyugat-európai átlagot. 1963-ban a tárgyalt biztosítási területek mindegyikén 97%-os volt a lefedettség Magyarországon, kivéve a táppénzre való jogosultságot, ahol ennél lényegesen alacsonyabb. (Ld. a Függelékét.) A fennmaradó kisebb társadalmi csoportokra az 1975-ös társadalombiztosítási törvény terjesztette ki a juttatások hatályát. Az így kialakult – a táppénzszolgáltatások kivételével lényegében teljes – lefedettséget ebben az időszakban Nyugat-Európában csak a skandináv országok érték el az egészség- és a nyugdíjbiztosítás terén. Ugyanakkor a társadalombiztosításba bevontak körének bővülése a második világháború utáni Magyarországon nem volt olyan ugrásszerű, mint korábban több skandináv országban vagy Nagy-Britanniában, de nem is volt annyira fokozatos, mint a bismarcki hagyományokat követő országok többségében.

A társadalombiztosítás *jogosultsági feltételeinek* alakulásában több tekintetben diszkontinuitás látható a két világháború közötti és a második világháború utáni időszak között. A diszkontinuitás egyik jeleként már a világháborút közvetlenül követő években megjelent egyes rétegek politikai diszkriminációja, s később ugyan csökkenő mértékben, de évtizedekig jelen volt a jogosultságok meghatározásában. A hírhedt ún. bélistázások és más, az állam- és az erőszakapparátus átszervezését célzó hasonló intézkedések nyomán korábbi tisztviselők, katonák és rendfenntartók, valamint hozzátartozóik vagy hátramaradtai már megszerzett nyugdíjjogosultságukat is nagy számban elvesztették. Ezenkívül a jogosultságok kiterjesztése csak a munkavállalói rétegre történt meg, ami az államosítások nyomán egyben állami alkalmazotti státust jelentett. A viszonylag kis számban megmaradt ipari és kereskedelmi önállóak nem részesedtek továbbra sem a társadalombiztosítás juttatásaiból. A diszkrimináció azonban mindenekelőtt a mezőgazdasági lakosság megkülönböztetését jelentette, amelyet jó ideig következetesen kizártak a juttatásokból, elsősorban mint önálló parasztokat. Nem kizárólag az önálló és az állami alkalmazotti rétegek között húzódott azonban választóvonal a szociális jogok tekintetében, hanem az utóbbi foglalkoztatotti csoporton belül is léteztek privilegizált kategóriák aszerint, hogy a végzett munkát a döntéshozók a társadalom számára – illetve saját hatalmuk megőrzése szempontjából – mennyire ítélték fontosnak. Ezek közül az

51 A magyar társadalmbiztosítás húsz éve i. m. 16–28.; Szociálpolitikánk két évtizede i. m. 34–38.

előnyök közül több – pl. a nyugdíjjogosultsági korhatárok terén – évtizedekig fennmaradt. A már megszerzett jogok elvétele s a diszkrimináció egyéb formái nyilvánvalóan nagy kontrasztot jelentettek nem csak a két világháború közötti időszakkal, hanem a kor Nyugat-Európájával szemben is, ahol ugyan az önállókak biztosításba való bevonása többnyire szintén lassú folyamat volt, de a jogkiterjesztés nem más rétegek hátrányára következett be.⁵²

Ugyanakkor a jóléti rendszer kommunista átszervezésének kezdeteitől kétségtelen tendencia volt a jogosultsági feltételek egységesítése, a szolidaritási elv érvényesülése is. Ez eleinte csak bizonyos rétegeken belül, illetve azok között – mindenekelőtt az állami alkalmazottak vonatkozásában – érvényesült, s így paradox módon megfért más rétegek diszkriminációjával. Idővel azonban egyre több réteget fogott át, s ez már a diszkrimináció fokozatos háttérbe szorulását jelentette. Ez az egységesülési tendencia alapját jelentette a juttatások állampolgári jogon történő folyósításának is.

Az egészségbiztosításban a biztosítással rendelkezők számára a jogosultságok egységesítése már viszonylag korán, az 1950-es években végbement a természetbeni ellátások terén, részleges jogosultságok a táppénz folyósításában maradtak fenn. A nyugdíjbiztosításról intézkedő 1951-es törvény hat járadékcsoportha sorolta a biztosítottakat, akik a korábbi járulékfizetéstől függetlenül azonos összegű ellátást kaptak. Ugyanebben az évtizedben további törvények születtek, amelyek mindegyike az „egységes nyugdíjtörvény” nevet viselte, de az egységesítési szándék a munkaviszonyban – az állami alkalmazásban – állók vonatkozásában volt értendő. Ugyanakkor – mint azt korábban már bemutattuk – folyamatosan újabb rétegek is bekerültek a rendszerbe. E folyamatot – s ugyanakkor annak sokáig fennálló korlátait – a családi pótlék folyósítása is mutatja: 1953-tól a szövetkezeti parasztok már megkapták ezt az ellátást, de 1966-ig csak a harmadik gyermektől, és egészen 1975-ig alacsonyabb összeggel, mint a munkás-alkalmazotti foglalkoztatottak.⁵³

Utóbbi időszak, az 1970-es évek közepe, egyfajta fordulópontnak tekinthető a jogosultságok szabályozása szempontjából, mindenekelőtt azért, mert 1975-től állampolgári joggá vált az egészségügyi ellátás és a Magyarországon ennek részét jelentő üzemi balesetbiztosítás. Ezzel az egészségügyben – a pénzbeni juttatások említett kivételével – megvalósult a legtágabban értelmezett univerzalizás, amely nem csak a társadalom egészének biztosítási lefedettségét, hanem az ellátások elvileg azonos szintjét is jelentette. Az 1980-as évek elejére szintén megszűntek az eltérések a nyugdíjjogosultságok terén az alkalmazottak és a többi biztosított kategória között Magyarországon.

52 A diszkriminációra más kommunista országokban: *Jack Minkoff-Lynn Turgeon*: Income Maintenance in the Soviet Union in Eastern and Western Perspective. In: *Equity, Income, and Policy. Comparative Studies in Three Worlds Development*. Ed. Irving Louis Horowitz. New York-London, 1977. 178–180.

53 *Ferge Zs.*: Fejezetek i. m. 160–161.; *Népesség- és társadalomstatistikai zsebkönyv*. 1985. Bp. 1986. 211.

A diszkontinuitás jelei – az ideológiai alapú diszkrimináció és az állampolgári jogú ellátások bevezetése – mellett azonban egyértelmű a két világháború közötti időszakkal való folytonosság is a jóléti jogosultságok feltételei terén. Ennek fő jeleként, bár a juttatásokat mindinkább azonos elvek szerint folyósították a lakosság egésze számára, s közöttük az állampolgárság mint jogosító kritérium kétségkívül növekvő szerepre tett szert, ezek az elvek más tekintetben egyértelmű folyamatosságot mutattak a magyarországi társadalombiztosítás 1945 előtti bismarcki, egyéni biztosítási elven nyugvó hagyományaival is. Ezt tanúsítja, hogy a második világháború után is évtizedeken keresztül mindenféle társadalombiztosítási juttatás előfeltétele a járulékfizetés, de még inkább a munkavállalói státus volt. A parasztság nagy tömegeinek bevonása a társadalombiztosítás körébe az 1950-es évek végétől azért vált lehetővé, mert azok megszűntek gazdaságilag önállóként tevékenykedni, s vagy az állami gazdaságok alkalmazottai lettek, vagy termelészövetkezetekhez csatlakoztak. Az egészségügy természetbeni juttatásai terén is akkor valósult meg az univerzalitás, amikor már lényegében megszűnt a magánszektor, s teljesen elmosódott a különbség a termelészövetkezeti és az állami tulajdon között. Ez egyben azt is mutatja, hogy az állampolgárság („citizenship”) elve mellett a munkahely, s különösen az állami alkalmazotti státus is döntő szerepet játszott a szociális jogok elnyerésében.⁵⁴

Az egészségbiztosítással ellentétben a nyugdíjrendszerben a vizsgált korszak végéig fennmaradtak a bismarcki egyéni biztosítási rendszer olyan fontos jellemzői, mint a járulékfizetési kötelezettség, a viszonylag hosszú várakozási idő, s ennek megfelelően a nyugdíjak kiszámításának differenciálása. Az 1950-es évek elejének a járulékfizetési időszak hosszát figyelmen kívül hagyó, s csak néhány nyugdíjkategóriát megállapító szabályozása átmenetinek bizonyult, ezt követően ismét erősebben érvényesült a járulékfizetési elv a jogosultságok megállapításakor. A más tekintetben alapvető jelentőségű 1975-ös reform sem hozott döntő változást ezen a téren: ezután is minimum 10 év járulékfizetés volt szükséges a társadalombiztosítási öregségi nyugdíjhoz. Sőt, ezt később, az 1990 után nyugdíjba vonulóknak – több lépcsőben – tovább emelték 20 évre, ami erősítette a járulékfizetési elv jelentőségét, s nyugat-európai összehasonlításban ekkor már inkább a szigorúbb jogosultsági feltételek közé tartozott. A korhatár ellenben – 60 év a férfiak, 55 év a nők számára – egyértelműen előnyösnek számított nem csak a két világháború közötti Magyarországhoz képest, hanem nyugat-európai viszonylatban is, ahol ennek megfelelő alacsony nyugdíjkorhatárral csak Olaszországban találkozhatunk.⁵⁵ Más társadalombiztosítási szolgáltatások, mint például a táppénz, szintén járulékfizetéshez kapcsolódtak, s kiszámításuk is a jövedelem-

54 Hasonló megfigyelésre ld. *Endre Sik–Ivan Svetlik*: Similarities and Differences. In: *Shifts in the Welfare Mix. Their Impact on Work, Social Services and Welfare Policies*. Eds. Adalbert Evers–Helmut Wintersberger. Frankfurt am Main–Boulder, 1990. (Public Policy and Social Welfare 1.) 276.

55 *International Survey of Social Services* i. m. 42–494.; *Social Security Throughout the World*. 1981. Washington, D. C., 1982. 20–261.

hez igazodott. Emellett a magyar jóléti rendszerben nagy szerepet játszó családi juttatások szintén munkaviszonyt és járulékfizetést feltételeztek. Ezek a jegyek a konzervatív nyugat-európai rendszerekkel – pl. Németország, Ausztria, Benelux-államok – jelentettek hasonlóságot.

A *juttatások színvonalának* meghatározásában a világháború utáni években nem elsősorban azok általános emelésére, inkább az erős nivellációra való törekvés látható Magyarországon. Ez például a nyugdíjak esetében mindenekelőtt a közszolgálati alkalmazottak és az egyéb foglalkozási kategóriák közötti kiegyenlítést célozta. A – mint említettük – erőszakos politikai eszközöket is alkalmazó eljárás a politikai megbízhatóság felülvizsgálata ürügyén nagy számban vett el vagy csökkentett már megszerzett jogosultságokat is korábban közszolgálatban állóktól vagy hozzátartozóiktól. Emellett tudatos pénzügyi intézkedéseket is hoztak a juttatások túlzottnak ítélt különbségeinek megszüntetésére. Így a magasabb nyugdíjak összegét nem emelték, illetve a különböző kategóriák nyugdíjait újraszabályozták, amelyre a háború utáni időszak gazdasági dezorganizációja eleve jó lehetőséget nyújtott. Az 1952-es nyugdíjreform elvileg egységesen szabályozta a munkaviszonyban állók juttatásainak színvonalát, ugyanakkor a politikai indíttatású diszkrimináció e törvényben itt is tetten érhető, hiszen az alacsony – a munkabérátlag 15–30%-át kitevő – törzsnyugdíjhoz csak az 1945. január 1. óta munkaviszonyban töltött idő után folyósított évi 2%-os nyugdíjkiegészítést. Néhány év múlva (1954) a törzsnyugdíj mértékét 50%-ra emelték, de az évi 1%-os pótlék továbbra is csak 1945-től járt, egészen 1959-ig, amikor 1929-re tolták vissza ezt a határt. A „régí és új rendszerű” nyugdíjak közötti, a régiek hátrányára kialakult aránytalanságot szintén ekkor igyekeztek megszüntetni.⁵⁶

A nivellációs törekvések ellenére a munka, illetve az ehhez kapcsolódó jövedelem szerepe ebben az időszakban is döntő volt a társadalombiztosítási juttatások mértékének meghatározásában, s később a pénzbeni ellátások színvonalában fennálló különbségek mérséklése eleve kisebb hangsúlyt kapott. Ezek legfontosabb elemei a keresetekhez kapcsolódtak a vizsgált periódus végén is, amit mutat a nyugdíjak és a táppénz kiszámításának módszere. Míg a világháború előtt a nyugdíjak egy átalányösszetevőt is tartalmaztak, addig az 1980-as években a nyugdíjakat kizárólag a nyugdíjba menetelt közvetlenül megelőző néhány év keresetének nagysága alapján állapították meg, mégpedig annak 35%-ában, ami 42 év járulékfizetés esetén emelkedett 75%-ra. Ez a módszer nyilvánvalóan a munkaerőpiacon való maradás ösztönözésére is szolgált a munkaerőhiányos gazdaságban. Igaz, ezzel valamelyest ellentétben állt a – már említett – nyugat-európai viszonylatban igen alacsonynak számító nyugdíjkorhatár mind a nők (55 év), mind pedig a férfiak (60 év) esetében. Az ellentmondás azért csak részleges, mert a nyugdíjrendszer egyértelműen ösztönözte a nyugdíjkorhatár elérése utáni munkavégzést, hiszen a viszonylag alacsony nyugdíjat további munkával

56 A magyar társadalombiztosítás húsz éve i. m. 24–25.

töltött évekkel jelentősen emelni lehetett. A táppénz kiszámításának alapja szintén kizárólag a jövedelem volt: 1981-ben pl. annak 65%-át folyósították a munkavállalóknak betegségük esetén. Ezek az arányok nem számítottak kedvezőeknek nyugat-európai összehasonlításban, s egyszersmind azt is mutatják, hogy a juttatások relatív színvonalában korántsem következett be olyan bővülés a kommunista Magyarországon, mint a jogosultságok, s különösen a társadalombiztosítás által lefedettek arányát tekintve.⁵⁷

4. A szervezeti formák jellemzői. Ellenőrzési mechanizmusok

Mindeddig viszonylag kevés figyelmet váltott ki a nemzetközi kutatásban az, hogy ki és milyen formában irányítja, illetve ellenőrzi a társadalombiztosítási rendszereket. Mivel a jóléti rendszer kommunista átalakítása ezeken a területeken különösen nagy változásokat hozott, indokoltnak tűnik e szempontok bevonása is vizsgálatunk körébe. Csak így felelhetünk meg ugyanis annak a korábban megfogalmazott célkitűzésünknek, hogy az összehasonlítás ne csak a nyugat-európai, hanem a magyarországi fejlődés szempontjából fontos területeket is magába foglalja.

Ennek megfelelően e fejezetben mindenekelőtt azzal foglalkozunk, hogy 1) milyen *szervezeti formában* működött a társadalombiztosítás. Ezzel szorosan összefügg 2) az *ellenőrzési mechanizmusok* problémája, vagyis az, hogy a szervezeti keretek milyen lehetőségeket nyújtottak a szolgáltatásokra jogosultak ellenőrzésére, s fordítva, a jogosultak számára milyen lehetőség adódott a társadalombiztosítás működésének ellenőrzésére.

Az első magyarországi társadalombiztosítási törvények bevallottan külföldi – német és osztrák – példákra támaszkodtak, ami megmutatkozott a szervezeti kérdések szabályozásában is. A társadalombiztosítási programok kötelező biztosításként jöttek létre már kezdeti formájukban is az ipari munkásokra vonatkozó betegségi és balesetbiztosítás esetében (1891: XIV. tc.; 1907: XIX. tc.), s ezt a formát alkalmazták a két világháború között bevezetett nyugdíjbiztosításnál is (1928: XL. tc.). Eltérést ettől a mezőgazdasági munkások esetében láthatunk, ahol a szabályozás hosszú ideig az önkéntesség elvét követte (1900: XVI. tc.; 1902: XIV. tc.), s csak a második világháború előtt, s akkor is csupán részlegesen vezettek be e réteg számára kötelező nyugdíjbiztosítást (1938: XII. tc.).⁵⁸

Annyiban is a német rendszerrel való hasonlóság állapítható meg, hogy az 1891-es kötelező betegségi biztosítást bevezető törvény az önkormányzat elvén felépülő igen elaprózott társadalombiztosítási szervezetet hozott létre: az 1892-ben induló 92 törvényesen elismert pénztár után 1906-ban már 409 betegsegély-

57 International Survey of Social Services i. m. 42–494.; Social Security Throughout the World i. m. 20–261.

58 A társadalombiztosítási törvénykezésre: Gyáni G.: A szociálpolitika múltja i. m. 11–14.; Laczkó I.: i. m. 151–155.

ző pénztár működött.⁵⁹ A biztosítottak ezenkívül különböző – kerületi, ipartestületi, vállalati és egyéb – pénztártípusok között választhattak. A betegség- és balesetbiztosítási törvény 1907-től centralizálni igyekezett a társadalombiztosítás intézményeit. A különféle pénztárakat egyesítették, s csak három típus működését engedélyezték: a bányatárspénztárakat, a vállalati és a kerületi pénztárakat. Ezenkívül létrehozták az *Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztárat* (OMBP), ami országosan egységes elvek szerint irányította a kerületi és vállalati pénztárak működését. Fenntartásának költségeit az állam fedezte, csakúgy, mint az ellenőrző szerv, az *Állami Munkásbiztosítási Hivatal* (ÁMH) adminisztrációs költségeit. Mindazonáltal nem csak az egyes pénztárak rendelkeztek továbbra is önkormányzattal, hanem maga az OMBP is.⁶⁰

A további törvénykezés is a központosítás szellemében folyt, így 1930-ban már minden ipari munkás és háztartási alkalmazott egy betegség- és nyugdíjbiztosító intézethez tartozott (*Országos Társadalombiztosító Intézet*: OTI), s ez számukra egyenlő jogokat biztosított. Csak néhány olyan ágazat létezett (vasút, posta, dohányipar, bányászat), amelyik megtartotta saját, különálló társadalombiztosítási intézményét. Ennek következtében ekkor már a magyarországi társadalombiztosítás szervezeti téren számottevően eltért a továbbra is decentralizált német rendszertől.

A század első felében az állam a jóléti programok szervezőjeként és felügyelőjeként jutott szerephez, ugyanakkor az állami intézmények közvetlen jóléti szolgáltatói szerepe mérsékelt volt Magyarországon. A társadalombiztosítás a bismarcki hagyományoknak megfelelően csupán szerény mértékben élvezett közvetlen állami támogatást. Az OTI és a MABI (*Magánalkalmazottak Biztosító Intézete*) működési költségeihez való hozzájárulásként a költségvetés évente 2,4 millió pengőt folyósított ezeknek az intézményeknek, ami azok összkiadásainak 2%-át sem érte el 1930-ban. Az 1928: XL. tc. ennél nagyobb és folyamatosan, évente 5%-kal növekvő állami támogatást is kilátásba helyezett az öregségi és rokkantsági biztosítás esetében, de a *Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium* 1932-es felszámolása megakasztotta ennek tényleges beindulását.⁶¹

Már a magyar társadalombiztosítás első törvénye létrehozott társadalombiztosítási önkormányzatokat, s ezt az intézményt a későbbi törvények ugyancsak széleskörűen alkalmazták. Az 1918–1919-es forradalmak után ugyan átmenetileg megszüntették ezen önzorgatási szerveket, de az 1927: XXI. tc. ismét bevezette a járulékfizetők – a biztosítottak és munkaadók – önkormányzatát a társadalombiztosítási alapoknál.⁶² A magyarországi biztosítóintézetek közül az OTI, a Budapesten és környékén működő MABI, a *Magyar Hajózási Betegségi Biztosító Intézet* és a bányatárspénztárak esetében az érdekelt munkaadók és a munkavállalók választottak önkormányzatokat.

59 Bikkal D.: Társadalombiztosítás i. m. 344–345.

60 E. v. Dréhr: i. m. 42–44.; Lőrincz E.: i. m. 192–204.

61 Kovrig B.: Magyar társadalompolitika i. m. 124.

62 Az önkormányzatokra: A magyar társadalombiztosítás ötven éve i. m. 66–76.

Az új szabályozás több tekintetben a korábbiál is demokratikusabb választási szabályokat tartalmazott. Az ennek nyomán elsőként 1929-ben megtartott választásokon a biztosítottak és a munkaadók titkos és közvetlen választás révén egyenlő arányban delegálták az országos és kerületi önkormányzati testületek tagjait.⁶³ Ezek az önkormányzati szervek az 1930-as években valós ellenőrzést gyakoroltak a társadalombiztosítás felett. Döntöttek a biztosítási járulékokat, a társadalombiztosítási juttatásokra való jogosultságot illetően, ellenőrizték a társadalombiztosítási apparátus adminisztratív munkáját. Mindazonáltal az állam is jelentős ellenőrzési jogokkal rendelkezett: az OTI és a MABI alapszabályait a belügyminiszter állapította meg, felügyeletet gyakorolt felettük, jogellenes működés esetén feloszlathatta az önkormányzatokat. Az apparátus tagjai köztisztviselők voltak, akiket ennek megfelelő védelem illetett meg, s munkáltatójuk a miniszter volt. Az önkormányzat költségvetését, befektetési politikáját és gyakorlatát, az önkormányzat egészségügyi és más intézményeinek működtetését illetően a kormány vétőjoggal rendelkezett.⁶⁴ Hasonló – bár valamivel korlátozottabb – felügyeleti joggal rendelkezett az elismert vállalati nyugdíjpénztárak felett is.⁶⁵

A magyar társadalombiztosítási önkormányzatok ellenőrző tevékenysége – korlátai ellenére – a nemzetközi összehasonlítást is kiállta az 1930-as években. Az önkormányzatok még egy ideig a második világháború alatt is érdemi működést fejtettek ki, mind a juttatásokra való jogosultság és azok mértékének elbírálása, mind pedig az alapok befektetési politikája terén.⁶⁶

A magyarországi társadalombiztosítás német és osztrák mintákhoz nagyban hasonlító szervezeti rendszerében a kommunista hatalomátvétel gyökeres változást hozott. A legszembetűnőbb szervezeti átalakulás a – már a két világháború közötti időszakban is kevésbé széttagolt – társadalombiztosítási intézményhálózat gyors és gyakorlatilag teljes egységesítése volt a vasutak társadalombiztosítási intézményeinek kivételével.⁶⁷ Ennél is fontosabb változás volt azonban az, hogy a kommunista jóléti rendszer egyik alapelveként számító kizárólagos állami felelősségnek megfelelően a legfontosabb jóléti programnak számító társadalombiztosítás már az 1940-es évek végén állami igazgatás alá került, majd a társadalombiztosítási alapok kezelése 1950-től a *Szakszervezetek Országos Tanácsának* (SZOT), illetve a *Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központnak* (SZTK)

63 Kovrig Béla: A társadalombiztosítási választások. Társadalombiztosítási Közlöny 1929. máj.–jún. 3. táblázat.; *Uő-Huszár Géza*: A társadalombiztosítási önkormányzati választások eredményéről. Munkaügyi Szemle 9(1935) 191–212.

64 Kovrig B.: Magyar társadalompolitika i. m. 123.; *Uő*: A munka i. m. 218–219., 238–239., 258–260. Az önkormányzatokra ld. az Országos Társadalombiztosítási Intézet jelentéseit: pl. Az Országos Társadalombiztosító Intézet jelentése az 1940. évi működéséről. Bp. 1941. 10–19.

65 Az állami felügyeletre: *Ladik Gusztáv*: Jóléti intézményeink. Bp. 1940. 265–277., 298–300.

66 Ld. Dr. Oswald Stein, az ILO küldöttjének ilyen értelmű megállapítását az 1936-os budapesti első Nemzetközi Társadalombiztosítási Kongresszus bevezető előadásában. Kovrig B.: Magyar társadalompolitika i. m. 123.; *Uő*: A munka i. m. 238–239., 258–260., 273–274.

67 A magyar társadalombiztosítás húsz éve i. m. 6.

feladata lett, amely azt helyi szervei segítségével valósította meg. A SZOT azonban gyakorlatilag semmiféle döntéshozatali jogkörrel nem rendelkezett e tekintetben, kizárólag adminisztratív végrehajtó szerv volt. Maga a társadalombiztosítási költségvetés is az állami költségvetés része lett, vagyis a járulékokat és kiadásokat nem kezelték elkülönítetten.⁶⁸ A társadalombiztosítás szervezete később többször átalakult, ugyanakkor a változások ellenére a társadalombiztosítás a kommunista rendszer felbomlásáig megőrizte kizárólagosan állami jellegét.

Az állam szerepének második világháború utáni növekedése nyomon követhető a társadalombiztosítási bevételek megoszlásában is, amelyeknek a második világháború előtt még csak elhanyagolható része, de 1960-ban már 37,1%-a, 1980-ban pedig 43,6%-a származott költségvetési forrásból. Ez ugyan mindkét időpontban nagyjából megfelelt az átlagos nyugat-európai arálynak, de amennyiben az állam, mint munkaadó szerepét is figyelembe vesszük a járulékfizetésben, akkor már a nyugat-európainál lényegesen magasabb arányokat láthatunk. Jelzi az állam jóléti szerepének átalakulását a munkavállalók által fizetett járulékok arányának változása is, amely 1945 előtt – a baleseti járulék kivételével, amelyet teljesen a munkáltatók fizettek – felerészben a munkavállalókat terhelte, de később már csak mintegy 13–15%-a származott tőlük, s így mind 1960-ban, mind 1980-ban lényegesen a nyugat-európai szint alatt maradt az összes társadalombiztosítási bevétel százalékában kifejezve.⁶⁹ (Ld. a Függelékét.)

Az 1940-es évek végén a kommunista gleichschaltolás a társadalombiztosítás mindenféle önkormányzati ellenőrzését megszüntette, s a felszámolt önkormányzatok a kommunista időszakban ezután nem éledtek fel újra. A szakszervezetek kitüntetett szerepe a jóléti intézményrendszer működtetésében eleve az önkormányzati elv semmibevételét jelentette, hiszen a társadalombiztosítási jogosultság és a szakszervezeti tagság nem szükségszerűen esett egybe. Ezenkívül a szakszervezetek, illetve helyi szervezeteik elvileg ugyan elláthattak volna társadalombiztosítási érdekképviselési feladatokat is, de a szakszervezetek a párt „transzmissziós szíja”-ként a valóságban erre a legkevésbé sem voltak alkalmasak. Az önkormányzatok hiányánál még döntőbb volt a jogosultak ellenőrzési jogainak érvényesülése szempontjából, s egyben jelentős eltérés a vizsgált nyugat-európai országoktól, hogy a társadalombiztosítást működtető államszervezet sem állt demokratikus kontroll alatt. Bár a szociálpolitikai döntésekben a kommunista vezetés nyilvánvalóan igyekezett figyelembe venni a biztosítottak igényeit is, az ő érdekeik érvényesítésének semmilyen demokratikus mechanizmusa nem intézményesült. A kommunista vezetés még a „puha diktatúra” időszakában is ellenségesen viszonyult a jóléti területen meglévő monopóliumát, pontosabban ennek igényét akár csak indirekt módon megkérdőjelező törekvéshez. Ennek jeleként a hatóságok rendőri eszközöket is bevetettek az 1970-es években

68 A társadalombiztosítás helyzetére a második világháború utáni években: *Laczkó I.*: i. m. 156–176.

69 A magyar társadalombiztosítás húsz éve i. m. 12.; *T. Maltby*: i. m. 209–210.

független polgári kezdeményezésként alakult SZETA (*Szegényeket Támogató Alap*) elszigetelése és felszámolása érdekében.⁷⁰

A társadalombiztosítás szervezetének a pártállami bürokráciába való beolvasásával párhuzamosan a társadalombiztosítási rendszer ellenőrzési mechanizmusai is új formát öltöttek, sőt maga a társadalombiztosítás is a pártállam ellenőrző-fegyelmező mechanizmusainak részévé vált. A társadalombiztosítási juttatásokat jogosulatlanul igénybe vevők, különösen az ún. „táppénzcsalók” és „szimulánsok” ellen már igen korán, Rákosi Mátyás 1948-as III. pártkongresszusi beszédét követően hadjárat kezdődött. A büntetőeljárások sokaságát magával hozó hatósági fellépés a következő években fokozódott: pl. 1952-ben több mint 6000 ilyen büntetőeljárást indítottak a hatóságok társadalombiztosítási csalások ügyében. 1954 után ugyan mérséklődött a szigor, s ritkák voltak a büntetőeljárások, de kampányszerűen újra és újra napirendre került ez a probléma a következő évtizedek során is.⁷¹

Összefoglalás

Összehasonlításunk fókuszában a nyugat-európai és a magyarországi jóléti fejlődés közötti konvergens és divergens folyamatok álltak az 1918–1990 közötti időszakban. Mindenekelőtt gyakorlati megfontolások miatt nem a teljes jóléti szektort vizsgáltuk, hanem elsősorban a társadalombiztosítási rendszerek fejlődését vetettük össze. Az összehasonlítás célja volt, hogy a 20. századi magyarországi jóléti fejlődésről eddig kialakított képet több tekintetben pontosítsuk, s néhány ezzel kapcsolatban rögzülni látszó megállapítást cáfoljunk.

Az egyik ilyen eredmény a jóléti kiadások szintjére vonatkozik a század első felében. Magyarország a vizsgált periódusban lényegében mindvégig elmaradt a nyugat-európai átlagtól a GDP-arányos jóléti kiadásokat tekintve, de a különbség a két világháború között kisebb – míg a század második felében nagyobb –, mint azt az erre vonatkozó szórványos irodalomban eddig feltételezték. Sőt, ha a közszolgálatban állók juttatásait is figyelembe vesszük, a két világháború között nyugat-európai viszonylatban is magas kiadási arányokat láthatunk.

A kialakuló kommunista rendszer meglehetősen mérsékelt jóléti erőfeszítéseket tett mind a két világháború közötti Magyarországhoz viszonyítva, mind pedig nemzetközi összehasonlításban. A GDP-hez viszonyított társadalombiztosítási kiadások, a szociális biztonságra (ILO-definíció) fordított kiadások s a szociális kiadások (OECD-definíció) alakulása terén a század közepétől az 1970-es évek elejéig távolodott Magyarország Nyugat-Európától. A társadalombiztosítási kiadások terén még 1980-ban is lényegesen nagyobb volt a különbség Magyarország és a kontinens nyugati fele között, mint 1930-ban.

⁷⁰ B. Deacon: i. m. 155.

⁷¹ Ferge Zs.: Fejezetek i. m. 162–167.; Huszár Tibor: Adalékok a munkaerőkölcs történelméhez és szociológiájához. Bp. 1980. 69.

A második világháborúig terjedő időszakban a magyarországi jóléti intézmények fejlődési iránya megegyezett a Nyugat-Európában megfigyelhető trendekkel, amit mutatnak pl. az első társadalombiztosítási programok megjelenésének időpontjai, s a társadalombiztosítás belső szerkezete. Emellett konvergenciát – de legalábbis hasonlóságot – láthatunk a társadalombiztosítási programok differenciálódása és a rendelkezésre álló adatok alapján a társadalombiztosítás belső szerkezete terén. Bár a differenciálódás üteme nehezen mérhető, szembetűnő Magyarországon a század első felében a betegségbiztosítás „érés” folyamata, ami a lefedett rétegek esetében nyugat-európai viszonylatban is számottevően kiterjesztette a társadalombiztosítás által finanszírozott szolgáltatások körét. Nyugat-Európa több országához hasonlóan Magyarországon is a nyugdíjellátás kiadásainak növekedése volt a leggyorsabb ebben az időszakban, már ekkor a legfontosabb programmá fejlesztve azt.

A jóléti intézmények jellemzői terén a század közepétől szintén növekedni kezdtek a Nyugat-Európa és Magyarország közötti eltérések, mint azt a jóléti kiadások szerkezeti eltérései szintén tanúsítják (pl. egészségügy, nyugdíjak). A második világháború utáni első két évtizedben nyugat-európai összehasonlításban a legjelentősebb sajátosság a nyugdíjakra fordított kiadások alacsony, s az egészségügyi kiadások relatíve magas aránya volt. Az 1960 és 1980 között megfigyelt elmozdulások csak a nyugdíjak kiadási arányának növekedése tekintetében jelentettek közeledést Nyugat-Európához. A többi kiadási tételnél inkább ezzel ellentétes folyamat látható. Különösen erős volt a divergencia a Nyugat-Európától eltérően arányaiban csökkenő egészségügyi kiadások és az ezzel éppen ellentétes tendenciákat felmutató családtámogatások esetében. Mint fontos különbség szintén megemlíthető a munkanélküli-ellátásokra fordított kiadások teljes hiánya Magyarországon, s ezek nem elhanyagolható tétele számos nyugat-európai ország társadalombiztosítási büdzséjében.

Sajátos kettősséget láthatunk a szociális jogok fejlődése terén a két világháború közötti Magyarország és Nyugat-Európa között. Ebben a periódusban a társadalombiztosítással lefedettek aránya Magyarországon viszonylag alacsony volt, ráadásul divergált a nyugat-európai országok szintjétől. Ugyanakkor a juttatások relatív szintje – különösen az állami alkalmazottak esetében – sokkal inkább megközelítette a kontinens nyugati felén kialakult viszonyokat, s a nagyvonalú 1928-as nyugdíjbiztosítás teljes beérése után további konvergencia volt várható. Szintén a két világháború közötti nyugat-európai fejlődési trendeket tükrözte a juttatásokra jogosító feltételek rendszerének alakulása.

A második világháború után igen jelentős ütemben nőtt a társadalombiztosítási ellátásokra jogosultak aránya Magyarországon, s ez a lefedettségi arányokat már az első évtizedekben is közelítette a nyugat-európai színvonalhoz. Ugyanakkor az 1950-es években egyes társadalmi csoportok, mindenekelőtt a parasztság politikai szempontok által vezérelt diszkriminációja a jogosultságok feltételeit illetően inkább távolodást jelentett Nyugat-Európától. A diszkrimináció legdurvább megnyilvánulásai azonban az 1950-es évek második felében megszűntek Magyarországon, s az 1960-as és 1970-es években a jogosultságok fel-

tételeinek szabályozása terén kibontakozó egységesítési tendencia, párosulva a lefedettség gyors növekedésével, az univerzalitás irányába való olyan elmozdulásnak tekinthető, ami már megegyezett a Nyugat-Európában látható folyamatokkal. A juttatások relatív szintje nem alakult ilyen kedvezően nyugat-európai összehasonlításban. Eközben Magyarországon az 1980-as évekre mind több juttatást állampolgári jogon folyósítottak, s az 1970-es évek közepétől – hasonlóan a brit vagy a svéd rendszerekhez – az egészségügyi ellátás összes természetbeni juttatása e körbe tartozott. Ugyanakkor más fontos társadalombiztosítási szolgáltatások, mint pl. a nyugdíjak vagy a táppénz, mind a jogosultságok feltételei, mind a színvonaluk terén erősen kapcsolódtak a járulékfizetéshez, ami inkább a korporatívnak vagy konzervatívnak nevezett nyugat-európai jóléti típusra emlékeztetett. E nyugat-európai hasonlóságok egyben azt tükrözik, hogy az 1980-as évekre a magyarországi társadalombiztosítási rendszer a jogosultságok szabályozása terén többnyire a kontinens nyugati felén megszokott megoldások keverékét alkalmazta. Ez a két világháború közötti időszakhoz képest ugyan nem jelentett változást, de az 1950-es évekhez viszonyítva ismét Nyugat-Európához való közeledést mutatott.

A második világháborúig a bismarcki társadalombiztosítási elvek nyomán haladó európai országokkal láthatunk hasonlóságot a magyarországi társadalombiztosítási programok szervezeti jellegét illetően. Ezt követően azonban erőteljes divergencia kezdődött Magyarország és Nyugat-Európa között a társadalombiztosítás szervezeti megoldásai terén is, s ezen a téren a különbségek a kommunista időkben lényegében mindvégig fennmaradtak. Önkormányzatok nem léteztek, s az államapparátus demokratikus kontrolljának hiánya a közvetített ellenőrzést is lehetetlenné tette.

Függelék

A jóléti fejlődés különböző mutatói Magyarországon és Nyugat-Európában, 1900–1990

Év	Magyar adat (1)	Nyugat-európai átlag (2)	Nyugat-európai szórás (3)	Nyugat-európai szórási együttható	Standardizált magyar adat = $(1-2)/3$
A társadalombiztosítási kiadások és családi juttatások megoszlása 1960-ban					
Egészségügy	33,10	15,39	9,61	0,62	1,84
Nyugdíjak	38,70	49,98	11,31	0,23	-1,00
Munkanélk.	–	4,32	4,09	0,95	–
Családi pótlék	12,20	17,28	10,66	0,62	-0,48
Egyéb	16,00	13,02	5,31	0,41	0,56

Év	Magyar adat (1)	Nyugat- európai átlag (2)	Nyugat- európai szórás (3)	Nyugat- európai szórási együttható	Standardizált magyar adat = (1-2)/3
A társadalombiztosítási kiadások és családi juttatások megoszlása 1980-ban					
Egészségügy	17,50	30,32	7,52	0,25	-1,70
Nyugdíjak	55,10	45,99	9,94	0,22	0,92
Munkanélk.	-	6,45	5,56	0,86	-
Családi pótlék	13,30	8,04	4,47	0,56	1,18
Egyéb	14,10	9,19	3,61	0,39	1,36

A társadalombiztosítás bevételeinek megoszlása 1960-ban					
Munkav. befiz.	13,10	20,78	10,12	0,49	-0,76
Munkaa. befiz.	49,20	34,73	17,80	0,51	0,81
Spec. adók	-	0,36	0,86	2,37	-
Költsv. tám.	37,10	39,71	21,97	0,55	-0,12
Tőkehozam	0,10	2,95	3,00	1,01	-0,95
Egyéb	0,40	1,46	2,11	1,45	-0,50

A társadalombiztosítás bevételeinek megoszlása 1980-ban					
Munkav. befiz.	14,60	19,15	12,76	0,67	-0,36
Munkaa. befiz.	41,10	36,69	13,69	0,37	0,32
Spec. adók	-	0,22	0,54	2,52	-
Költsv. tám.	43,60	40,0	19,87	0,50	0,18
Tőkehozam	-	3,15	2,94	0,94	-
Egyéb	0,60	0,78	0,93	1,18	-0,20

A balesetbiztosításban résztvevők aránya					
1900	..	16,17	20,39	1,26	-
1910	..	30,67	22,72	0,74	-
1920	..	39,85	22,77	0,57	-
1930	39,00	50,46	14,45	0,29	-0,79
1940	35,00	52,92	17,18	0,32	-1,04
1950	47,00	60,77	16,33	0,27	-0,84
1960	85,00	71,54	14,79	0,21	0,91
1970	97,00	78,15	12,52	0,16	1,51
1980	100,00	85,13	13,24	0,16	1,12
1990	100,00	88,88	17,85	0,20	0,62

Az egészségbiztosításban résztvevők aránya (a lakosság %-ában)					
1900	..	9,83	12,56	1,28	-
1910	..	15,42	18,61	1,21	-
1920	(25,00)	33,23	30,46	0,92	(-0,27)

Év	Magyar adat (1)	Nyugat- európai átlag (2)	Nyugat- európai szórás (3)	Nyugat- európai szórási együttható	Standardizált magyar adat = (1-2)/3
1930	(27,00)	46,62	28,00	0,60	(-0,70)
1940	(27,00)	56,58	28,89	0,51	(-1,02)
1950	47,00	66,69	29,44	0,44	-0,67
1960	85,00	73,69	28,41	0,39	0,40
1970	97,00	90,23	12,85	0,14	0,53
1980	100,00	93,40	8,81	0,09	0,75
1990	100,00	97,40	5,27	0,05	0,49
Az egészségbiztosításban résztvevők aránya (táppénzre jogosultak az aktív lakosság %-ában)					
1900	..	9,83	12,56	1,28	-
1910	..	15,42	18,61	1,21	-
1920	25,00	33,23	30,46	0,92	-0,27
1930	27,00	46,62	28,00	0,60	-0,70
1940	27,00	56,58	28,89	0,51	-1,02
1950	46,00	66,69	29,44	0,44	-0,70
1960	63,00	73,69	28,41	0,39	-0,38
1970	79,00	90,23	12,85	0,14	-0,87
1980	83,00	93,40	8,81	0,09	-1,18
1990	(100,00)	97,40	5,27	0,05	(0,49)
A nyugdíjbiztosításban résztvevők aránya					
1900	-	5,83	15,21	2,61	-
1910	-	8,25	16,54	2,01	-
1920	-	22,69	31,31	1,38	-
1930	16,00	44,00	36,40	0,83	-0,77
1940	30,00	66,83	32,48	0,49	-1,13
1950	47,00	76,85	22,77	0,30	-1,31
1960	85,00	90,54	11,49	0,13	-0,48
1970	97,00	92,69	10,53	0,11	0,41
1980	100,00	95,90	6,94	0,07	0,59
1990	100,00	98,50	4,74	0,05	0,32

Megjegyzés: A zárójelek az adatok összehasonlíthatóságának erős korlátait jelzik.

Forrás: A magyarországi adatokra ld. Tomka B.: Szociálpolitika i. m. 1-12. táblázat.
A többi adat saját számítás ugyanezen táblázatok alapján.

BÉLA TOMKA

WELFARE REGIMES IN TWENTIETH-CENTURY HUNGARY: AN
INTERNATIONAL COMPARISON

The study examines, by way of a long-term international comparison, the development of welfare regimes in Hungary during the so-called "short twentieth century" (1918–1990). It focuses on the relative size of social expenditures, the fundamental structural characteristics of social institutions, social rights, the organisational forms of welfare programmes, and the control rights of clients of social welfare. The comparison concentrates on convergence and divergence between social security systems in Western Europe and the system in Hungary.

As regards welfare expenditure in relation to GDP, Hungary lagged behind Western Europe for the whole of the period. But the difference between the two world wars was smaller and in the latter half of the century greater than has been supposed until now by those few authors that have tackled the subject. Indeed, if we take into account benefits enjoyed by civil servants, we find that between the two world wars expenditure ratios in Hungary were high even by Western European standards.

Until the outbreak of the Second World War, social institutions in Hungary developed in much the same way as those in Western Europe (e.g. the early introduction of the first social security schemes, the internal structure of such schemes). Nevertheless, from mid-century, the differences between Western Europe and Hungary began to grow (e.g. differing social security functions, structural differences of expenditure).

In the field of social rights, we may identify a peculiar ambiguity between the wars: even though the coverage ratio was relatively low during this period, by international standards the level of benefits was relatively high. The initial crude discrimination employed by the Communist regime against certain groups (mainly peasant farmers) was later abandoned – a development reflected in high coverage ratios. But in every respect the level of benefits increasingly lagged behind Western European levels. Still, in the field of entitlement regulation, by the 1980s the Hungarian social security system comprised for the most part a mixture of the solutions that were common in the western half of Europe. Whilst relative to the interwar period this represented no change, when compared with the 1950s it demonstrated a renewed proximity to Western Europe.

As regards the structural nature of the social security schemes, until the Second World War we may identify a similarity with European countries following Bismarckian principles of social security (compulsory forms of insurance, democratic self-regulation). After the war, however, a considerable divergence arose between Hungary and Western Europe with regard to the organisation of social security. And in this field essential differences were to remain throughout the Communist period.

NOVÁK VERONIKA

Hatalom a kereszteződéseken: a kikiáltás a középkor végi Párizsban*

„Kihirdették Párizsban a király nevében”, „Kikiáltották egész Párizsban” – ezekkel a formulákkal gyakran találkozhatunk a 14–15. századi francia krónikák, párizsi naplók lapjain. A rendeletek, békeszerződések kihirdetése az egyik legáltalánosabb, leghétköznapiabb eleme az uralkodó és alattvalói között kialakított hivatalos híráramlásnak. Ismétlődő feltűnése az országos vagy helyi eseményeket rögzítő krónikák lapjain felveti a kérdést, vajon milyen formában, mekkora gyakorisággal, milyen hatást keltve jelent meg ez a hírközlési mód a megcélzott társadalmi rétegek körében.

A kikiáltó (*crieur public*) működése ezért az utóbbi évtizedekben is több francia történész érdeklődését felkeltette. Michèle Fogel nagydoktori munkája az információáramlás ceremóniáit járja körül a kora újkor Párizsában.¹ A hatalom fontos eszközeként kezelt ritualizált híráadás az alkalomtól függően többé-kevésbé ünnepélyes kihirdetés mellett magában foglalta a királyi győzelmek vagy dinasztikus események alkalmából elrendelt körmenettel egybekötött misét, közös könyörgéseket és a *Te Deum* éneklését. Fogel értelmezése szerint ezek a ceremóniák a monarchia hatalmát építették fel minden alkalommal újra meg újra, hiszen a távol lévő király akaratát és tetteit közvetítették rendkívüli intenzitással az alattvalók életébe. A kikiáltásnak szentelt fejezetek legnagyobb részét a 17. század közepén működött Charles Canto kikiáltó anyagán, azaz a kihirdetések jegyzőkönyvein és a felolvasott szövegeken alapulnak. Az iratok alapján feltárul a kihirdetések térbeli elhelyezkedése, tematikája és évenkénti ciklikus változása.

A középkor utolsó századaiból sajnos kevés ilyen részletességű és ennyire átfogó dokumentum maradt fenn. Michel Hébert a Dél-Európában igen korán elterjedt közjegyzői intézmény forrásait aknázza ki tanulmányában, amely dél-francia kisvárosok kikiáltóinak tevékenységét vizsgálja.² Ezek a városi tisztviselők az általuk elvégzett kihirdetéseket közjegyző útján igazolták és jegyzőkönyveztetették. Hébert a kikiáltót mint egy társadalmi szerep betöltőjét, az információt továbbító hangot tekinti. Lényeges megállapítása, hogy a kikiáltás lefolyását alapvetően a bevett szokások határozták meg, a folya-

* Tanulmányom megírását a Sasakawa Young Leaders Fellowship Found ösztöndíja segítette.

1 Michèle Fogel: *Les cérémonies de l'information dans la France du XVIe au milieu du XVIIIe siècle*. Paris, 1989.

2 Michel Hébert: *Voce preconia: note sur les criées publiques en Provence à la fin du Moyen Age*. In: *Milieux naturels, espaces sociaux. Etudes offertes à Robert Delort*. Travaux réunis par Élisabeth Mornet-Franco Morenzoni. Paris, 1997. (Histoire ancienne et médiévale – 47.) 689–701.

mat elemeit ezért nagyon ritkán jegyezték fel, megelégedtek a *more solito, ut consuetum est* kitételekkel, hogy jelezzék, minden a megszokott módon zajlott. Így a konkrét rituálé egyes fázisait nem könnyű megismerni.

A hétköznapi kihirdetések szürke egyformasága mellett a békekötések kihirdetése élénk színfoltot jelent, amelyben a kikiáltó melletti kíséret, a trombitászó és a harangzúgás mind az esemény örömteli fontosságát hivatottak kiemelni. Nicolas Offenstadt a százéves háború békekötéseinek publikussá tételét, kihirdetését vizsgálja, alapvetően krónikák és városi oklevélanyag alapján.³ Minden adat arra mutat, hogy a béke kihirdetése szerves része volt magának a békefolyamatnak, mint annak lezárása és garanciája. A publikálás több szinten zajlott, a politikai elit, a résztvevők és a királyi intézmények a szerződés minden elemét tartalmazó változatot ismerhették meg, míg a társadalom többi része egy erősen lerövidített, csupán a békekötés tényére és a béke megszegőire váró büntetések ismertetésére korlátozódó szöveget hallhattak a kikiáltó révén. A rituálé egyes elemei szolgálhattak propagandisztikus célokat, a monarchia pozitív képének építését, de bírhattak rontáselűző erővel is, mint a kihirdetést követő harangzúgás.

Az elért eredmények ellenére látható, hogy Charles Canto elődeinek tevékenysége korántsem olyan mélységben ismert, mint az övé. Egy-egy részletesebb leírással ugyan találkozhatunk például a burgundi hercegi udvar számadáskönyveiben, krónikákban, közjegyzői iratokban és városi adminisztrációs dokumentumokban, mégis meglehetősen ritka az olyan hosszabb időtartamot felölelő forrás, amely egy-egy konkrét közösség, város esetében a kikiáltás mindennapjairól, kézzelfogható valóságáról képet ad. Hiszen még a francia királyság legelső városa esetében is kizárólag általánosságokkal találkozunk a vonatkozó szakirodalomban, például a kihirdetés helyszíneivel kapcsolatban.⁴

Mivel Párizs esetében a korai városi tanácsi jegyzőkönyvek és közjegyzői iratok hiányoznak, a középkori hivatalos híráramlás legfontosabb forrásai a krónikák leírásai mellett a Châtelet⁵ iratanyagából kerültek elő. A Châtelet, a párizsi királyi előljáró (*prévôt*) székhelye és a város első számú bírói és közigazgatási intézménye, több olyan dokumentumot hagyott maga után, amelyek lehetővé teszik működésének pontosabb megismerését a 14–15. század fordulóján. Például a Châtelet igazságszolgáltatási tevékenységének három évét tárja fel egy egyedülálló forrástöredék, amely az 1389 és 1392 között lefolytatott büntetőpereket tartalmazza.⁶ Inkább az intézmény közigazgatási, rendfenntartási funkcióinak eredménye egy másik forráscsoport, a legkorábbi fennmaradt városi

3 Nicolas Offenstadt: Annoncer a paix. Publication et sujétion pendant la guerre de Cent Ans. Cahiers d'Histoire 1997. 66. sz. 23–36.; *Uő*: La paix d'Arras, 1414–1415: un paroxysme rituel? In: Arras et la diplomatie européenne XVe–XVIe siècles. Éd. Denis Clauzel–Charles Giry-Deloison. Arras, 1999. 65–80.

4 A középkori kihirdetési helyszínekről szólva mind M. Fogel, mind N. Offenstadt Jean Favier munkájára hivatkozik (Paris au XVe siècle. 1380–1500. Nouvelle histoire de Paris. Paris, 1974. 51.), amely általánosságban foglalkozik a párizsi térrel és ennek tagozódásával, a főbb utcákkal, hidakkal, keresztezésekkel.

5 Ferdinand Lot–Robert Fawtier: Histoire des institutions françaises au Moyen Age. II. Les institutions royales. Paris, 1958. 372–385.; Louis Battifol: Le Châtelet de Paris vers 1400. Revue historique 21(1896) 61. k. 225–264., 62. k. 225–235., 22(1897) 63. k. 42–55., 266–283.

6 Henri Duplès-Agier: Registre criminel du Châtelet de Paris du 6 septembre 1389 au 18 mai 1392. I–II. Paris, 1861–1864. Bronislaw Geremek híres munkájában (Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles. Paris, 1976.) a párizsi marginális csoportokról nagymértékben támaszkodik erre a forrásra.

rendeleteket és ítéleteket tartalmazó Színes könyvek (*Livres de Couleur*). Az *Archives Nationales* fennmaradt eredeti példányai (Douls Sire Könyve, Régi Piros Könyv, Új Piros Könyv, Harmadik Piros Könyv, Zöld Könyv, Fekete Könyv, jelzetük Y1–Y6-ig) mellett több másolat is létezik (*Bibliothèque Nationale, Bibliothèque de la Préfecture de Police*), amelyek néhány esetben az időközben elveszett eredetiket is pótolják.

A híráramlás kutatásának szempontjából a legértékesebb forrásnak az ún. Régi Piros Könyv (*Livre Vieil Rouge*)⁷ bizonyult, ugyanis nagyszámú közigazgatási rendeletet tartalmaz, mégpedig nagyrészt a kikiáltás során elhangzott szövegek bejegyzésének formájában, amelyet legtöbbször követ a kikiáltó tanúsítványa arról, hogy hol és mikor tett eleget a rá rótt hirdetési kötelezettségnek. Sajnos, a sorozat nem folyamatos, a dokumentum nem tartalmazza az adott időszakban elhangzott összes kihirdetést, vizsgálatukból tehát nem lehet általános vagy statisztikai jellegű megállapításokat tenni. Eredetüket tekintve a kikiáltott szövegek egyrészt királyi rendeletek publikálásra átalakított változatai, másrészt a városi igazgatással összefüggő helyi rendeletek (*ordonnances de police*). A témák között találkozhatunk a *prévôt* vagy a király által jóváhagyott céhstatútumokkal, a kereskedelmet, piactartást szabályozó intézkedésekkel, vámszabályokkal; igen sok rendelet foglalkozik a városi köztisztasággal, személtlerakással, valamint a fegyverviselés korlátozásával, a munkaképes koldusok és leprások eltávolításával, az idegenek ellenőrzésével, egysszóval a közbiztonsággal, ami ebben az időszakban, a Burgundi–Orléans-i szembenállás, majd polgárháború időszakában igen komoly gondot jelentett. A könyv, a benne feljegyzett szövegek keletkezési körülményei miatt nagyon sokat elárul a hivatalos információ közvetítésének körülményeiről, ezért meglepő, hogy a Châtelet Régi Piros Könyvét eddig még nem használták fel a híráramlás kutatásában.

„Tudtára adjuk mindenkinek”

A Piros Könyvben feljegyzett, és a kikiáltó bejegyzése szerint kihirdetésre is került szövegek megformálása meglehetősen sokszínű. Sok esetben a párizsi *prévôt*-hoz intézett királyi pátens szövege szerepel, máskor a *prévôt* kikiáltást elrendelő parancsa, megint máskor maga a városi helyszíneken felolvasott szöveg, amelyet megelőz a rövid rendelkezés: „Soit crié de par le Roy nostresire et de par le prévost de Paris ès lieux accoustumez à faire cris”. („Kíáltsák ki a király és a párizsi *prévôt* nevében a megszokott helyeken”). Néhány esetben egymás után megtalálható a királyi rendelet szövege és a kereszteszódésekben felolvasott változata is. A szövegek lehetnek nagyon rövidek is, három-négy mondat terjedelműek, máskor azonban részletekbe menő rendeleteket olvastak fel, amelyek például az istenkáromlás egyre súlyosbodó büntetési módjait vagy a kocsmákban történő borkimérés és vendégfogadás szabályait taglalták.⁸

A rendeletek természetüknél fogva a királyi vagy a helyi hatalom akaratát közvetítették a párizsiak felé, alapvető céljuk a parancsolás vagy a tiltás volt. Így egyáltalán nem meglepőek az olyan szövegkezdő formulák, mint „Megtiltjuk mindenkinek”, „Megparancsoljuk”, „Elrendeljük” vagy „Elrendeltetik”, „Megtiltatik a király nevében” (*Nous defendons a tous, Nous commandons, Nous ordonnons, Il est ordonné, L'en fait deffense de par le Roy*). Annál szembetűnőbb azonban, hogy a rendeletek többségének megfogalma-

⁷ Archives Nationales, Párizs, Y2. (=Y2)

⁸ Y2 fol. 108. és Y2 fol. 135v.

zásában az első, kiemelt helyre nem valamiféle hatalmi viszonyokat kifejező, engedelmességre felszólító kifejezés kerül, hanem a tudásra, ismeretre utaló formula. A leggyakrabban előforduló kezdés a „Tudatjuk mindenkivel” és a „Tudni való, hogy” (*On fait assavoir a tous*, illetve *C'est assavoir*), de sűrűn találkozunk egy olyan hosszabb, egy-két, néha több mondatból álló bevezető résszel, amely valamiképpen indokolja a rendelet kiadását. Ez a narrációszerű bevezetés gyakran utal arra a tényre, hogy a király vagy a *prévôt* tudomást szerzett valamiféle visszasságról, és ennek elrendezésének céljából rendelkezik: „Mivel tudomásunkra jutott több rangbéli és egyéb ember keresete és panasz”; „Mivel számos panasz érkezett a *prévôt*-hoz és a királyi ügyészhez”.⁹ Más esetekben politikai események szolgálnak magyarázatul: „Mivel őfelsége a király menlevelével nagyszámú nagyúr és más nemes érkezik Angliából, kilencszáz vagy ezer lovas, akik őfelsége a királyhoz jönnek Párizsba, különféle Istennek tetsző, valamint őfelsége és a királyság becsületét érintő ügyek miatt”.¹⁰ Uthalhatnak a kezdő mondatok arra is, hogy a kihirdetendő rendelet már ismert, vagy annak kellene lennie: „Bár már több ízben és számos alkalommal kikiáltották és közhírré tették a király nevében az útkeresztvezetődéseken és a szokásos kiemelt helyszíneken”.¹¹

Látható, hogy a tudás témája hangsúlyos szerepet játszik az elhangzott rendeletszövegek megfogalmazásában. A nyílt oklevél formában megjelenő királyi rendeletek szintén tartalmazznak ilyen elemeket, például a kihirdetést elrendelő rész végén a formulát: „úgy, hogy senki ne hivatkozhasson joggal tudatlanságára” (*que nul ne puisse pretendre juste cause d'ignorance*). Ez a kitétel természetesen a hatalmi diskurzusban betöltött szerepe mellett lényeges jogi problémákra is utal, a törvény nem ismeretében elkövetett bűnök és a tudatlanság mint enyhítő körülmény kérdésére. A tudás problémája vetődik fel akkor is, amikor a 15. század elején az ingadozó hatalmi erőviszonyok miatt gyakran vontak vissza királyi rendeleteket és hoztak helyettük újakat. Ezek a pátensek néha az addig történt események új hivatalos értelmezését tartalmazzák, mint például a vezetőjéről, egy mérszároslegényről elnevezett párizsi Caboché-felkelés és reformmozgalom (1413. május–augusztus) utáni visszarendeződés idején, amikor az addig királyi beleegyezéssel történő tevékenység mint lázadás és felségsértés jelenik meg az egymás után kiadott és számos helyszínre elküldött pátensekben (1413. augusztus 29., szeptember 5., szeptember 12.).¹² A királyi oklevelek bevezetői ezekben az esetekben mindig rosszul informáltságra hivatkoznak, amely azonban megszűnt, és így a helyes döntés ismét lehetővé vált: „számos dolgot elítélendő, hazug és lázító módon tudattak velünk [...] de azóta már teljes bizonyosságot szereztünk és most is biztosak vagyunk benne és tudjuk [...] kívánjuk, hogy a dolgok igazságát mindenki tudja meg”.¹³ A szabály vagy az igazság ismerete itt is és a kihirdetett szövegekben is kiemelkedő politikai érték, és már önmagában is a helyes viselkedésre vezet, vagy kellene hogy vezessen. A politikaelmélettel is foglalkozó középkori írásokban, királytűkrökben vagy akár a bibliakommentároknál a király személyével kapcsolatban nagyon gyakran felmerül ilyen vagy olyan módon a tudás, a bölcsesség problémája: az ideális király bölcs és előrelátó, a klerikus szerzők viszont gyakran emlé-

9 Y2 fol. 118., a fegyverviseléssel kapcsolatban; Y2 fol. 96v., a sertéskereskedelemtől.

10 Y2 fol. 111.

11 Y2 fol. 105v. és fol. 221.

12 Ordonnances des rois de France de la troisième race, recueillies par M. Secousse. IX. (= ORF IX.) Paris, 1755. 63–165., 167–170., 173–177.

13 ORF IX. 167–169.

keztetnek arra, hogy mint minden laikus, a király is csak korlátozott tudással rendelkezik.¹⁴

A rendeletekben megjelenő tudás-motívum jól megragadható képet rajzol a hatalom és a társadalom közötti ismeretátadásról. Egy párbeszéd ez, amelyben az alattvalók panaszaik (*clameurs, plaintes*) révén tudatják az uralkodóval a környezetükben felbukkanó visszasságokat, aki ezeket megfelelőképpen megismerve (*plainement ascertenez et informe*) rendelkezik a teendőkről, és ezt kielégítő módon tudomásukra hozza (*que nul ne puisse pretendre cause d'ignorance*).¹⁵ A dialógusban az irányító szerep nyilván a hatalomé, ő dönt az alattvalók felé kisugárzott információkról, a döntések hátterében megbúvó mozgatórugók feltárásáról. És ez a hatalom nem közlékeny, a magyarázatként megjelenő elemekkel szűkmarkúan bánik. Nagyon sok a sztereotip formula, amelyek a ritualizált párbeszédet fenntartják, de a valóság megismeréséhez vajmi kevésbé járulnak hozzá. Az angol követek érkezéséről szóló már idézett rendelet szolgál az egyik legrészletesebb magyarázattal, de itt sem derül ki pontosan, hogy mi is a találkozó célja. Az *arcana imperii*, a hatalom titkának megőrzésére szolgálnak az olyan gyakran olvasható kitételek is, mint „bizonyos okokból, amelyek irányítanak minket” (*pour certaines causes qui nous meuvent*).

„Felolvastattam a lényegét és a tartalmát”

Mások olvasták el vagy hallgatták végig a rendeletszövegeket, és megint más közönség hallotta a kihirdetéseket. A két „műfaj” szövegeinek összehasonlításával képet kaphatunk az alattvalókig eljutó, ténylegesen ható királyi üzenetek tartalmáról. A békekihirdetések esetében Nicolas Offenstadt megállapítja, mennyire különböző formában értesült az elit és a társadalom többi része a megegyezés tényéről. A Régi Piros Könyv is tartalmaz egy ilyen „népi” változatot: „Tudatjuk mindenkivel őfelsége a király és Franciaország főparancsnoka [*connétable*] nevében, hogy jó béke és megegyezés kötöttet őfelsége a király és őfelsége Normandia hercege, valamint a hozzá csatlakozott egyéb, királyi vérből való urak között, úgy saját részükről, mint a két fél szolgálai, jóakarói és szövetségesei részéről”.¹⁶ A kikiáltó ezután felolvasta a béke megtartásához szükséges teendőket: tilos az ellenségeskedés tettekben és szavakban, valamint mindenki visszatérhet birtokaihoz és javaihoz, amelyeket bármi módon elveszített a harcok idején. És ha valaki többet akart volna megtudni az eseményekről, a szövegből kiderült, hová kell fordulnia: „amint ezek a dolgok és mások is teljesebben megtalálhatóak és kinyilvánítottak az erről szóló okiratban, amelyet ma hirdettek ki a Parlament bíróságán”, vagyis a többletinformációt is tartalmazó eredeti királyi rendelet szövegében.

14 Jacques Krynen: *L'empire du roi. Idées et croyances politiques en France. XIIIe–XVe siècle*. Paris, 1993. (Bibliothèque des Histoirs) 208–217.; *Philippe Buc: L'ambiguïté du Livre. Prince, pouvoir, et peuple dans les commentaires de la Bible au Moyen Age*. Paris, 1994. 176–205.

15 Ez a párbeszéd Claude Gauvard szerint a király és a közvélemény között zajlik, mind a királyi rendeletek, mind a kegyelemlevelek tanúsága szerint. (Le roi de France et l'opinion publique à l'époque de Charles VI. In: *Culture et idéologie dans la genèse de l'Etat moderne. Actes de la table ronde organisée par le Centre national de la recherche scientifique et l'École française de Rome*. Rome, 15–17 octobre 1984. Paris–Rome, 1985. (Collection de l'École française de Rome 82.) 353–366.

16 Y2 fol. 139v., 1365. okt. 30.

Az egyszerű rendeletek esetében talán nem ennyire látványos a változás, és nem fejeződik ki ennyire tisztán a két változat közötti különbség, ráadásul nagyon kevés királyi rendeletnek ismerjük a kihirdetett formáját is. Szerencsénkre van egy eseménysor, amelynek kapcsán a Châtelet Piros Könyve két ízben tartalmazza a királyi rendeletet és az abból átfogalmazott kikiáltott szöveget is.

1407. november végén lesből támadó fegyveresek meggyilkolták Orléans-i Lajost, a király fivérét. Néhány nap alatt kiderült, hogy a felbujtó a király és az orléans-i herceg nagy hatalmú unokafivére, Félelemnélküli János burgundi herceg volt. A herceg és cin-kosai elmenekültek a városból.¹⁷ A félelem egy újabb támadástól és a ráébredés arra, hogy bárki észrevétlenül tartózkodhat Párizsban, arra indította a királyi tanácsot, hogy lépéseket tegyen. „Bizonyos okokból, amelyek minket irányítottak és irányítanak”, a király november 29-én utasítja a párizsi *prévôt*-t, hogy sürgősen hirdesse ki: a fogadósoknak minden idegent be kell jelenteniük a Châtelet megbízottjánál még aznap este; hogy ha valaki bérbe adja a házat egy idegennak, szintén jelentést kell tennie róla; valamint, hogy a kapukat szigorúbban kell ellenőrizni, és fegyveresek nem léphetnek be a városba.¹⁸

December 2-án valóban körbejár az esküdt kikiáltó, Regnault de Juey, és kihirdeti, hogy a király elrendeli minden fogadósnak, hogy még aznap este be kell jelenteniük minden vendég nevét, ragadványnevét, lakhelyét és társadalmi állását, mégpedig írásban a *prévôt*, helyettese vagy megbízottai előtt. Ugyanígy, aki házat kiadja valakinek, két napon belül be kell jelentenie nevét, ragadványnevét, állapotát és lakhelyét, szintén írásban. Látható, hogy a gyakorlati megvalósítás felé tolódik a hangsúly, a határidők finomodnak, a bejelentendő adatokat felsorolják, és meghatározzák a bejelentés módját is. Eltűnik viszont a „bizonyos okok” említése, amely még az eredeti rendeletben is csak nagyon távolról utalt a közrendet felkavaró gyilkosságra, valamint a kapuk ellenőrzésének kérdése és a fegyveresek kitiltása, ez nyilván magának a *prévôt*-nak volt a feladata.

Az orléans-i herceg meggyilkolását követő rendkívül hideg és hosszú tél februárjában, amikor egész Párizs a zajló jég által elsodort Szajna-hidakkal foglalkozott, Félelemnélküli János elindult fegyvereseivel a város felé, hogy a király előtt bizonyítsa: a királyság érdekében gyilkoltatta meg fivérét, mint zsarnokot. Bajor Izabella királyné a burgundi katonai erő ellensúlyozása érdekében Bretagne hercegét kéri meg, hozzon csapatokat Párizs környékére. A feszültté váló helyzet és a katonai jelenlét ismét szükségessé teszi néhány közbiztonsággal foglalkozó rendelet kihirdetését. Február 17-én Regnault kikiáltó a szokásos helyszíneken kikiáltja a *prévôt* részletekbe menő és konkrét büntetési tételeket tartalmazó rendeletét a fegyverviselésről, az idegenek bejelentéséről, az utcák éjszakai kivilágításáról, a tűzvész elleni óvintézkedésekről, valamint arról, hogy a fegyveresek ne fosztogassák a lakosságot.¹⁹ Ugyanezen a napon a királyi tanács levelet intéz a *prévôt*-hoz, amelyben értesítik, hogy több fegyveres csapat érkezett és érkezik a Párizs környéki falvakba, akik saját állításuk szerint „szép fivérünk a burgundi herceg” és „nagyon kedves és szeretett fiunk a bretagne-i herceg” emberei; ez nagy rémületet kelt a lakosságban és gyors segítség híján még nagyobb gondokat is okozhat. Ezért utasítják a *prévôt*-t, hirdesse ki, hogy a fegyvereseknek fővesztés terhe mellett tilos fizetés nélkül

17 A gyilkosság és az egész korabeli francia társadalmi és politikai helyzet egyszerű elemzése: Bernard Guenée: Un meurtre, une société. L'assassinat du duc d'Orléans 23 novembre 1407. Paris, 1992.

18 Y2 fol. 245v.

19 Y2 fol. 251.

megszállni valakinél vagy ennivalót rekvirálni.²⁰ Másnap, 18-án szombaton meg is történik a kihirdetés, ahol a *prévôt*-nak szóló levél helyett, amely egyrészt pontos tényeket közölt, másrészt a nyugalom megőrzésére vonatkozó taktikai szempontokat is tartalmazott, az alábbi megnyugtató, ám kevésbé informatív szöveg hangzott el: „Tudatjuk a király nevében, hogy a Párizsba jelenleg érkező és a jövőben várható fegyveresek a város őrzése és biztonsága érdekében jönnek, és hogy jó biztonságban tartsák a polgárokat és másokat”. Ezek után hangzik el az az idegeneknek szóló tiltás, hogy nem szabad a párizsiakat semmiképpen sem zaklatni vagy nekik kárt okozni, fővesztés terhe mellett.²¹

A kihirdetett szövegek értelmezését, a kikiáltások recepcióját a rendeletek hallgatóságától származó forráscsoport alapján tudjuk megközelíteni. Ez a forráscsoport a párizsi naplókbl áll, mint például a Párizsi Polgár naplójaként emlegetett munka (*Journal d'un Bourgeois de Paris*), amelyet valójában egy egyetemi klerikus, talán a Notre-Dame káptalanjának tagja írt 1405 és 1449 között.²² Az itt szereplő kihirdetések egy része a közbiztonság fenntartását célzó rendelkezés, mint például az 1405. szeptemberi sorozat: szeptember 12-én kikiáltják, hogy lámpást kell kitenni az utcára, az ajtókhöz pedig vizet; 19-én, hogy zárják be a pinceablakokat; 26-án pedig azt, hogy aki teheti, szerezzen be fegyvert a város védelmének érdekében.²³ Hasonlóan a Régi Piros Könyvben feljegyzett kikiáltott szövegekhez, valószínűleg ezek a rendeletek sem tartalmaztak érdemi információt, amelyek megmagyarázták volna kiadásuk okait, de láthatóan a hallgatóság is a gyakorlati tennivalókra összpontosított. Pedig a kikiáltásoknak mindig közvetlenül valamilyen konkrét esemény (1405 szeptemberében például ellenséges betörés a városba, gyűjtogatás pinceablakon bedobott fáklyával, a burgundi herceg felkérése, hogy a város fogjon fegyvert a királyság védelmében) volt az indítóoka.²⁴

Ugyanez figyelhető meg egy más típusú rendelet esetében is. 1411 őszén az Orléans-párt, Jean de Berry herceggel és más szövetségesekkel együtt először levélben, majd fegyverrel követelte, hogy Orléans-i Lajos gyilkosát büntessék meg. Októberben Párizs környékét támadják, beveszik Saint-Denis-t és a Saint-Cloud hidat, amelynek kulcsszerepe volt a szajnai hajózásban és a város ellátásában. A király október 3-án rendeletet adott ki a Parlamentnek, a párizsi *prévôt*-nak és az összes tartományi királyi főtisztviselőnek (*bailli*) címezve, amelyben hosszan ecseteli az Armagnac-ok gátlatlanságát, majd lázadóknak és ellenségeknek nyilvánítja őket, és mind testüket, mind javaikat tekintve kiszolgáltatja őket (*abandonner corps et biens*).²⁵ Ezt a rendeletet 11 nap múlva követte egy második, amely értesíti a *prévôt*-t, hogy az Armagnac-ok le akarják taszítani a királyt a trónról, beszámol arról, hogy Saint-Denist, a koronaékszerekkel együtt, és a Saint-Cloud hidat már meg is szerezték, valamint számos egyéb gonosztettet is elkövet-

20 Y2 fol. 251v.

21 Y2 fol. 252.

22 A napló (= Journal) az egyik legizgalmasabb forrása a százéves háború második szakaszának. Legjobb kiadásai: *Alexandre Tuetey*: *Le Journal d'un Bourgeois de Paris 1405–1449*. Paris, 1881.; *Colette Beaune*: *Journal d'un Bourgeois de Paris de 1405 à 1449*. Paris, 1990. (modernizált szöveg). Hivatkozásainkban a Tuetey-féle változatot követjük.

23 Journal 2–3.

24 Az eseménytörténeti háttérre napra pontosan jegyezte le a királyság félhivatalos krónikása: *Chronique du Religieux de Saint-Denis, contenant le règne de Charles VI, de 1380 à 1422*. Publ. par M. L. Bellaguet. I–VI. Paris, 1839–1852. (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. I. Histoire politique) III. 333., 341.

25 ORF IX. 635–637.

tek. Támogatóikat felségsértőknek nyilvánítja.²⁶ A két rendelet kihirdetési záradékai szerint a rendeleteket mind a bíróságokon, mind az útkereszteződéseken és szokásos helyeken ki kell hirdetni, sőt a 14-i rendeletet még a prédikációkban is meg kell említeni. A Párizsi Polgár az egész rendeletözönből azt jegyzi fel, hogy a párizsi *prévôt* „elérte, hogy kikiáltásák egész Párizsban, hogy az Armagnac-okat kiszolgáltatták, és aki meg tudja őket ölni, ölje meg és vegye el a vagyonukat.”²⁷

„Felmutatás és felolvasás”

A rendeletszövegek átalakulásainak vizsgálata után lássuk, mi történt a királyi akarat ezen megnyilvánulásaival, milyen körülmények, külsőségek között kerültek nyilvánosságra. A hatalom rituáléjai, reprezentációja a modern állam kialakulásának korszakában rendkívül kutatott téma, ahol a politikatörténet újszerű, kultúracentrikus változata játssza a legnagyobb szerepet.²⁸ Mivel a rendelet érvénybe lépése annak kihirdetésétől kezdődött, nagyon fontos volt ennek megfelelő helyeken és formában történő biztosítása. A legtöbb rendelet végén található egy a kihirdetést megparancsoló záradék, amely általában a párizsi *prévôt*-hoz és a kerületek élén álló királyi tisztviselőkhez szól, elrendelve, hogy a rendeletben foglaltakat bíróságaikon tarttassák be, valamint hirdessék ki. A rendeletek végén található utólagos bejegyzések, igazolások tanúsítják, mennyiben valósult meg a királyi akarat a kihirdetéseket illetően. A kihirdetés, nyilvánossá tétel első fóruma a párizsi Parlament volt, ehhez társult gyakran a Châtelet bírósága és a *Chambre des Comptes* (Királyi Kamara). Itt egy ülés keretében felolvasták az eredeti szöveget, majd bejegyezték az erre szolgáló könyvekbe: „Registrata, lecta ac in Curia [Parlament] publicata; Publiées en Jugement au Chastellet de Paris”. Egy második, köztes lépcsőfokot jelentett a kihirdetésben, amikor a rendelet szövegét néha felolvasták a Parlament „ablakánál” (*ad fenestram*): az a hely, ahol a peres feleknek kiosztották a végzéseket a perek végén) vagy a Châtelet alsó szintjén, a közjegyzők termében is. A harmadik fokozatot és a legszélesebb nyilvánosságot a kereszteződéseknél történő kihirdetés jelentette, erről a párizsi *prévôt*, vagyis a Châtelet gondoskodott, és amint láttuk, az itt elhangzó szöveg nem egyezett meg a szűkebb körű, zártabb kihirdetések tartalmával.

A kikiáltás elsősorban egy személyes jelenléttel jár együtt: a szokásos helyeken megjelenik a jól ismert kikiáltó, változó nagyságú és összetételű kísérettel. Ez a kíséret lehet impozáns, mint például a békék kihirdetésekor: „Kikiáltva és kihirdetve trombitaszó mellett a szokásos kihirdető helyeken és tereken általam, Gervaise Le Fevre esküdt kikiáltó által Párizsban, MIIICLV október 30. vagyis utolsóelőtti napján, négy herold és őfelsége a király címerhordozója, valamint más nagyurak jelenlétében.”²⁹ Egy 1395-ös

26 ORF IX. 640–642.

27 Journal 12.

28 Culture et idéologie dans la genèse de l'État moderne i. m.; Représentation, pouvoir et royauté à la fin du Moyen Age. Actes du colloque organisé par l'Université du Maine les 25 et 26 mars 1994. Éd. Joel Blanchard. Paris, 1995. A leginkább kutatott problémák a hatalomhoz kötődő képzetek, a hatalom reprezentációja, külsődleges rítusai, a képi ábrázolás mint propaganda, a hatalom írott dokumentációja, a tér ellenőrzése mint a hatalom kifejeződése.

29 Y2 fol. 139v.

köztisztasági rendelet kihirdetésén Jacques Prevost kikiáltót több poroszló kíséri.³⁰ Egy kisvárosi kihirdetést a burgundi hercegi számlák őriztek meg: „Guillaume Berthet klerikusnak, a Trombitának mondott Lancelot-nak és Jehan de La Cote, Mascon város poroszló és kikiáltójának 20 sou tournois. Guillaume-nak, mivel a mondott város 9 helyszínén felolvasta a mondott leveleket [...] Lancelot-nak, mivel trombitaszóval ünnepélyesen kísérte az említett levelek kihirdetését a kikiáltás helyén [...] Jehan de La Cote városi kikiáltónak”.³¹

A kikiáltás, mint az nevéből is kitűnik, alapvetően egy hangokra épülő rituálé. Legkönnyebben, közvetlenül értelmezhető összetevője maga az emberi hang, amely a hatalom üzenetét közvetíti az egybegyűlt hallgatóságnak. Ez a hang sem egynemű azonban, bár ez a tény a Színes Könyvekben feljegyzett kihirdetett szövegekből nem derül ki, csak a melléjük nagyritkán, különleges körülmények hatására bekerülő részletesebb kihirdetési jegyzőkönyvekből. Ezekben ugyanis egy a kikiáltásban részt vevő személy először is felolvass egy rendeletszöveget, valószínűleg ezt tartalmazzák a Châtelet dokumentumai, majd vagy ő vagy valaki más a parancsot és a tiltást meg is ismétli kiáltó formában. Az előbbi burgundi számlából hasonló munkamegosztás tűnik ki: a klerikus felolvassa a szöveget, a kikiáltó pedig feltehetően elismétli a rendeletben foglaltak lényegét. 1398-ban, Saint-Mor des Fossés városkában a bohózatok előadását királyi engedélyhez kötő rendeletet rögtön a kihirdetést követően megszüntették, és a kihirdetéssel megbízott párizsi lovas poroszló (*sergent a cheval*)³² erről be is számol feletteseinek. Jelentése szerint előző nap megkapta a könyvben is bejegyzett rendeletszöveget, elment Saint-Mor-ba, majd „miután felolvasta a fent említett rendeletet, a kikiáltások és kihirdetések szokásos helyszínén a város poroszlójával nagy hangon kikiálttatta” a tiltást, amely meglehetősen hasonló variánsa a felolvasott szövegnek.³³ 1406-ban a Parlament végrehajtója (*huissier*), Aleaume Cachemarée hirdette ki a Châtelet-ban a poroszlók közti per végzését, felolvasta az összes kapcsolódó oklevelet, majd megtiltotta, hogy szembeszálljanak határozataival. A bejegyzés után maga mellé vette az esküdt kikiáltót, együtt mentek a megszokott helyszínekre, ahol a kikiáltó felolvasta a bírósági végzés lényegét és tartalmát (*conclusion et teneur*), majd a szöveg szerint ezek után Cachemarée még egyszer kihirdette a tiltásokat (*inhibitions et deffenses*).³⁴ A rendelet vagy annak rövidített változatának (ha ezt jelenti a *conclusion* kifejezés) felolvasása, majd a benne foglaltak lényegének, vagyis a tennivalóknak és tiltásoknak a megismétlése mindkét szinten követi egymást, ez az eljárás is a kihirdetés gyakorlati (és nem informatív) oldalát hangsúlyozza, csakúgy, mint a kihirdetett szövegváltozatok.

A felolvasó és kiáltó emberi hanghoz ünnepélyesebb esetekben csatlakozott a trombitaszó, amelyet a krónikások gyakran mint a kihirdetés állandó, sztereotip kísérőjét jegyzik fel (*voce preconia resonantibus lituis, fut crié a son de trompe*). A trombitálás a városi élet más jeles eseményeihez is kapcsolódott, mint például a kivégzésekhez, bevonu-

30 Y2 fol. 105v.

31 Michel Mollat: *Comptes généraux de l'État Bourguignon entre 1416 et 1420*. II. Paris, 1966. 885–886.

32 *Sergent à cheval* – a városon kívüli ügyek intézésével megbízott rendfenntartók, hatósági emberek, szemben a vesszős poroszlókkal, *sergents à verge*, akik a Párizson belüli helyszíneken jártak el. Egymással rivalizáló, külön szervezeteket alkottak, külön védőszenttel és konfraternitással.

33 Y2 fol. 167v.

34 Y2 fol. 230v.

lásokhoz, így a városi közösségek gyakran állandó trombitást (*trompette, menestrier de trompe*) alkalmaztak, akik fel-feltűnnek a számlákban.³⁵ A leginkább örömteli események, békekötések, győzelmek, pápaválasztások hírének elterjesztéséhez a harangozás is hozzájárult. A harangzúgás nem korlátozódott a szóbeli kihirdetés idejére, és nem is kapcsolódott hozzá olyan szorosan, mint a trombitálás. Offenstadt szerint a harangozás valamiféle átmeneti rítushoz tartozik, a háborúból békébe való átlépést jelzi, és bajelhárító erővel bír, az ellenségeskedések visszatérését előzi meg.³⁶ Lehetséges, hogy tulajdonítottak mágikus erőt is a harangoknak, de éppen ilyen vagy még erősebb lehetett az öröm kifejezésének és az egész közösség kivétel nélküli értesítésének szándéka a harangozást elrendelő helyi vezetésben. A Párizs összes templomában egész nap zúgó harangok egygyé forrasztották, egy hangszekrénnnyé tették az egész várost – senki sem vonhatta ki magát a hatalom által közvetített örömből.

A kikiáltás auditív oldala mellett, amelyet minden kutató kihangsúlyoz, rendkívül jelentős szerepet játszott a vizualitás, a látvány is. Az oklevél mint tárgy képviselte a benne foglalt hatalmi akaratot, a pecsétek, és még a pecséteket tartó selyemszalagok különböző színei is utaltak a rendelet fontosságára és a kiadó személyére. Látványa hitelesítette a felolvasott szöveget, akár kihirdetés közben, akár plakát formájában később – ez utóbbi főleg a kora újkorban terjed el, Charles Canto Párizs minden helyszínén, minden kikiáltása után a kihirdetett szöveget kiragasztja a falra.³⁷ Aleaume Cachemariée minden egyes általa felolvasott vagy felolvastatott okiratot hangsúlyozottan fel is mutat (*je fis et fis faire ostension et lecture*) mind a Châtelet bíróságán, mind a párizsi utcákon. Más források is tartalmaznak utalásokat a látvány szerepére a nyilvánossá tételben. Ahogy az okleveleket megmutatják kihirdetésük alkalmával, visszavonásukat, érvénytelenítésüket is láthatóvá teszik. 1413-ban a párizsi felkelés és a burgundi párti reformerek tevékenysége nyomán megszületik egy részletes reformrendelet (Ordonnance Cabochienne), amelynek elfogadtatása teljesen a formák szerint zajlott, kihirdetéssel, parlamenti bejegyzéssel; ezért amikor fordult a kocka, és a hatalmat magához ragadó Armagnac-párt érvényteleníttetni akarta, ugyanilyen ünnepélyes körülmények között tették meg. A király személyes jelenlétében a Parlament nagytermében a kancellár rámutatott a rendelet kiadásának formai hibáira, majd az egész oklevélcsoportot, rendeletet és kapcsolódó királyi leveleket átadták Nicolas de Baye parlamenti írnoknak, aki azokat a király jelenlétében széttepte. Más okleveleket jelképesen téptek össze (*furent par signe dessirées*), mivel nem voltak meg az eredeti példányok.³⁸ Jean Petit 1408. március 8-i beszédét, amelyben igazságosnak mondta Orléans-i Lajos meggyilkolását, mint zsarnokölést, 1414 februárjában elítélték az egyetem teológusai, majd két nappal később, vasárnap a Notre-Dame előtti téren nagy nyilvánosság előtt el is égették a megtalált szövegeket.³⁹ A toulouse-i egyetem levelét, amelyben szembehelyezkedett a párizsi egyetem vélemé-

35 Párizsban a párizsi előljáróság (*prévôté*) számlái és rendes kiadásai (*Comptes et ordinaires de la prévôté de Paris*) között találkozhatunk egy trombitással a boszorkánysággal és felségstírással vádolt Jean Cimar kivégzésén 1399-ben. *Henri Sauval: Histoire et recherche des antiquités de la ville de Paris*. III. Paris, 1724. 258.

36 N. Offenstadt: *La paix d'Arras* i. m. 69–72.

37 M. Fogel: i. m. 99. passim.

38 *Alexandre Tuetey: Journal de Nicolas de Baye greffier du Parlement de Paris 1400–1417*. I–II. (= Baye.) Paris, 1885–1888., II. 142–143.

39 Baye II. 171.

nyével az egyházszakadás megoldása érdekében követett taktika tekintetében, 1406 júliusában elégették Toulouse város kapuja előtt, három másolatát Avignon, Montpellier és Lyon kapujánál semmisítették meg.⁴⁰

A kihirdetés vizuális vetülete olyan helyzetet teremt, ahol a szöveg, az írott betű egyszerű tárgyként jelenik meg, amelynek ebben a kevésbé literátus társadalomban az el- vagy felolvasáson túl is számos felhasználása lehet, pecsétjeivel a hatalmat jelképezi, az oklevél anyagi valósága részt vesz a benne foglalt gondolatok, döntések sorsában, felmárgasztalják, elégetik, széttépik, vagy csak egyszerűen megmutatják az egész közösségnek.⁴¹

„A kereszteződéseken és a megszokott helyeken”

A kihirdetés rituáléjába szervesen beletartozik az is, hogy hol zajlik le. Tudjuk, hogy a társadalmi térhasználat – vagyis az, hogy milyen helyszínekbe helyeznek bizonyos cselekvéseket és az egyes helyek milyen jelentéstartalommal bírnak – rendkívül sokat elárul az adott társadalom kultúrájáról, értékrendjéről.⁴² Az egész középkori híráramlás egyik alapvető jellemzője az, hogy leggyakrabban a szabadban zajlott, így a városi tér, a város-szerkezet egyes elemei, a fontosabb középületek hatalmas jelentőségre emelkedtek.

Párizs esetében a nagy utcák (Saint Denis és Saint Martin utcák), a viszonylag kis számú kereszteződés és tér szerepe kiemelkedik mind a híráramlás, mind a gazdasági élet vagy a szociabilitás területén.⁴³ A 15. századi krónikák és naplók alapján az információáramlás legfontosabb csomópontjai a Palais – a királyi igazságszolgáltatás és közigazgatás székhelyéül szolgáló királyi palota – előtti tér, ahova leginkább a hivatalos hírek,

40 Chronique du Religieux de Saint-Denis i. m. III. 385–387.

41 Az írott szó különféle felhasználásairól ld. *Roger Chartier: Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris, 1987.; *Natalie Zemon Davis: A könyvnyomtatás és a nép*. In: *Uő: Kultúra és társadalom a kora újkori Franciaországban*. Bp. 2001. 169–198.; *Emmanuel Le Roy Ladurie: Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Bp. 1997. (Osiris könyvtár. Történelem) 336–345.; *Les usages de l'imprimé. (XVe–XIXe siècle)*. Sous la dir. de Roger Chartier. Paris, 1987.

42 A városi tér érzékelése, használata és ellenőrzése a témája *Élisabeth Crouzet-Pavan* tanulmányának: *La ville et ses villes possibles: sur les expériences sociales et symboliques du fait urbain*. (Italie du Centre et du Nord, fin du Moyen Âge). In: *D'une ville à l'autre: Structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes (XIIIe–XVIe siècle)*. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome avec le concours de l'Université de Rome (Rome 1er–4 décembre 1986). Éd. Jean-Claude Maire Vigueur. Paris–Rome, 1989. (Collection de l'École française de Rome 122.) 643–680. Az *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 34(1979) 5. száma a párizsi királyi térrel foglalkozik, mint pl. *Robert Descimon–Jean Nagle: Les quartiers de Paris du Moyen Âge au XVIIIe siècle. Evolution d'un espace plurifonctionnel (956–983)*. A hatalom, a városban elhelyezett díszfeliratok és a tér kapcsolatát vizsgálja *Armando Petrucci: Potere, spazi urbani, scritture esposte: proposte ed esempi*. In: *Culture et idéologie* i. m. 85–97. A párizsi királyi bevonulások és körmenetek útvonalait elemzi *Novák Veronika: Ünnepi térhasználat Párizsban a 15. század első felében*. In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk. Klaniczay Gábor–Nagy Balázs. Bp. 1999. 153–173. Végül a térhasználat és a színjátszás középkori problémakörével foglalkozik *Elie Konigson: L'espace théâtral médiéval*. Paris, 1975.

43 *J. Favier: i. m. 22–23., 41–46., 51.*

pénzváltási árfolyamok miatt volt érdemes menni; a Halles piac, az itt megforduló rengeteg ember, köztük számos vidéki vagy külföldi, valamint az itt lebonyolított kivégzések miatt; a bal parti Maubert tér, ahol gyakran verődött össze a tömeg zavaros időszakokban, és több lázadásnak is kiindulópontja volt; a Grève tér az itt található városi önkormányzat épülete (*Maison aux piliers*) és vásárok miatt; valamint a kapuk és a kikötők az itt belépő utazók, hírnökök miatt, akiktől az ott álldogáló járókelők gyakran kértek híreket távoli vidékekről. A párizsi kocsmákban, fogadóknál szintén sok hír cserélt gazdát, hiszen egymás mellett ült a zarándok, a csavargó, a jó fogásra leső bűnöző és a helybéli iparoslegény. A hivatalos információátadásban az alapvető kérdés a „szokásos”, „nyilvános” helyeknek (*lieux accoutumés, publics*) beazonosítása és értelmezése. Michèle Fogel összegyűjti az összes 17–18. században említett kihirdetési helyszínt, majd kategorizálja őket (egyházi intézmények, királyi hatalom támaszpontjai, gazdasági csomópontok), elemzi Charles Canto néhány konkrét útvonalát, amelyekből a helyszínek sorrendje is kitűnik.⁴⁴ Arra a következtetésre jut, hogy a helyszínek egyenetlen eloszlása a városi térben, valamint a különböző tényezők miatt kihirdetési ponttá vált helyek fokozatos egymásra épülése azt mutatja, hogy a királyi hatalom még nem tudta ellenőrzése alá vonni a városi teret és ésszerűsíteni a hatalom és a társadalom kapcsolatát biztosító kihirdetést. A nagyrészt minden logika nélkül felépülő útvonalak és a ragaszkodás a régi helyszínekhez szerint az archaikus térfelfogást tükrözi, amelyben a kiterjedés csupán úr a jelentőséggel bíró pontok között.

Hol voltak az egyes párizsi kihirdetési helyszínek a középkor végén? Több konkrét adat vagy szabályozás hiányában nem tudjuk, hogy létezett-e egy szokványos útvonal, és a „szokásos helyek” kifejezés egy állandó körre vonatkozik-e, vagy pedig a kikiáltók, illetve a Châtelet személyzete választották ki alkalmanként. A rendeletekhez csatlakozó tanúsítványok és kihirdetési jegyzőkönyvek, már amelyek említenek konkrét helyszíneket, rendkívül változatos képet mutatnak. Úgy tűnik, a helyszínek csoportját az éppen aktuális rendelet témája is nagyban meghatározta. 1408-ban az egyetem plakátok útján próbálta rávenni a párizsiakat, hogy jöjjenek el meghallgatni egy politikai prédikációt; ezt az akciót két rendeletben is megtiltották. A kihirdetés jól láthatóan az egyházi intézményeket célozta meg (négy templomnál is hirdettek), valamint a város legforgalmasabb helyszíneit, az információszerzés alapvető csomópontjait (Palais, Châtelet, Halles piac, Maubert tér, Saint-Severin, porte Baudouin és Croix du Tirouer kereszteződések).⁴⁵ A kereskedelemmel foglalkozó intézkedéseket a Halles piacon, más vásárhelyeken és környékükön teszik nyilvánossá.⁴⁶

Egy mindenkit érintő témával, a város közbiztonságával foglalkozó, már említett 1407. november végi rendelet lehetővé teszi számunkra, hogy legalábbis egy konkrét esetre vonatkozóan rekonstruáljuk az általános kihirdetési helyszínek sorozatát. A felsorolás azt valószínűsíti, hogy a kikiáltó útvonalának egymást követő állomásai az eredeti sorrendben kerültek bejegyzésre. Regnault de Juey a jobb part szívéből, a porte Paris kereszteződésétől indult, hirdetett a Palais előtt, az egyik Szajna-híd (Petit Pont) végén, átlérve a bal partra kelet felé haladt három kereszteződésen is megállva (Harpe utca egyik sarkán, a Saint-Severin kereszteződésnél, a Maubert téren), majd visszatérve a jobb part-

44 M. Fogel: i. m. 28–50.

45 Az első rendeletet ápr. 1-jén, a másodikat 7-én hirdették ki. ORF IX. 293–294.

46 Y2 fol. 87v. 1388. febr. 20. és fol. 209v. 1403. dec. 19.

ra nagy ívben visszafordult nyugat felé, megállva a Grève téren és két fontos kereszteződésnél (a porte Baudoyer-nál és a Temple kereszteződésnél). Ezután hirdetett az egymással párhuzamosan futó két legjelentősebb utca (Saint-Martin és a Saint-Denis utcák) középső szakaszánál, a Halles piacon és végül még egy kereszteződésnél (Croix du Tirouer), amelyet az ott álló keresztről neveztek el.⁴⁷ A 12 helyszínből hattal találkozunk az egyetemi prédikációk elleni rendeleteknél. A helyszíneknek csak kis hányada kötődik intézményekhez, sokkal jelentősebb az aránya a központi fekvésű, népes kereszteződéseknek. A jobb parton a kikiáltó megáll három központtól távolabbi helyszínen is, valószínűleg valahol a hosszú utcák derekánál, a Fülöp Ágost-féle régi fal közelében, de a legtöbb kihirdetés a város szívében, a kora középkori Párizs határain belül hangzik el. Ehhez kapcsolódik, hogy a kapuk viszont teljesen hiányoznak az útvonalból. Pedig a négy legfontosabb utca végpontjain található fő kapuk (Saint-Honoré, Saint-Denis, Saint-Antoine és Saint-Jacques kapuk) minden bizonnyal hatalmas forgalmat bonyolítottak le. Egy 1400-as vámröleletben a szokásos helyszíneken kívül említi a kikiáltó tanúsítványa a négy fő kaput,⁴⁸ ez megerősíti, hogy tényleg nem tartoztak a megszokott kihirdető helyek csoportjába.

Egyes rendeleteket több napon keresztül hirdettek ki. Egy köztisztasági rendeletet az első alkalommal a „nevezetes utcákban és máshol” kiáltottak ki, a második nap a szokásos helyszínekhez csatlakoztak a külvárosi utcák is, harmadik nap pedig csak a szokásos helyeken hangzott el ugyanaz a szöveg.⁴⁹ Az 1397-es júniusi Lendit vásárra vonatkozó textileladási kedvezményt szintén három alkalommal hirdették ki, június 20-án és 23-án a Saint-Denis és Párizs között félúton elhelyezkedő vásár területén és a párizsi szokásos helyeken, 25-én pedig a Halles piac posztóárusai előtt.⁵⁰ Az ismételt kihirdetéseknek, úgy tűnik, nem a hirdetési helyszínek számának növelése volt az elsődleges céljuk. A kétszáz évvel későbbi állapot jól példázza az ezzel ellentétes felfogást. Michèle Fogel a 17. századból néhány háromnapos kihirdetési sorozatot vizsgál meg, ahol az egyes napokon a kikiáltó szinte teljesen különböző városrészeket, helyszíneket jár be, átfedések szinte egyáltalán nem fordulnak elő.⁵¹

A kihirdetések, amellet, hogy egy társadalmi és kulturális jelentéssel telített térben zajlanak, rendelkeznek időbeli vetülettel is. A források töredékessége miatt nem vállalkozhatunk a hosszabb időmetszeteken belül kirajzolódó ritmus, esetleges ciklikus mozgás megragadására, ez az anyag is elegendő azonban arra, hogy egyes tendenciák kiemelkedjenek, például a kihirdetés napjának kiválasztásában. A legtöbb kikiáltás, a Piros könyvben feljegyzettek majdnem fele (33), szombaton történik. Hétfő és szerda (14 és 11) messziről követik a szombat népszerűségét, kedd, csütörtök és péntek (7, 6 és 6) pedig még ritkábban válnak kihirdetési napokká. Úgy tűnik, vasárnap nem hirdettek, legalábbis a kereszteződéseknél, bírósági kihirdetések, céhszabályzatok ünnepélyes kihirdetése ugyanis estek erre a napra. A szombati nap népszerűségét valószínűleg a vásárnak köszönheti – a Halles piacon például ezen a napon árusított a legtöbb kereskedő és kézműves.

47 Y2 fol. 235v.

48 Y2 fol. 181. Ugyanígy a szokásos helyeken kívül említik a kapukat egy közbiztonsági rendeletben, amelyben az idegenek városbaérkezését is szabályozzák. Y2 fol. 199. 1408. szept. 1.

49 Y2 fol. 111. 1395. szept. 29. és 30., okt. 2.

50 Y2 fol. 140.

51 M. Fogel: i. m. 40–50.

„Öfelsége a király esküdt kikiáltója Párizs városában”

Ha a 15. században Párizsban a kikiáltókról beszéltek, nem feltétlenül a király esküdt kikiáltójára (*crieur juré du roi*) gondoltak, aki a hivatalos városi és királyi rendeleteket kihirdette. Kisebb városokban, mint például a dél-francia területen, amelyet Michel Hébert vizsgált, a város egyetlen kikiáltója látta el az összes valamennyire is hivatalos jellegű kihirdetést: a rendeletek mellett idézéseket, ítéleteket, elárverezéseket, eladó árukat is kiáltott ki.⁵² Párizsban ezt a sokrétű feladatot nem egyetlen személyre bízta, a király kikiáltója mellett ugyanis létezett a kikiáltók céhe, amelybe a borok és testek kikiáltói (*crieurs de vins et de corps*) tartoztak, akik kezükben boroscancsóval és kupával jártak az utcákat, és az őket felbérelő kocsmáros borát reklámozták. Feladataik közé tartozott még a halottak és az elveszett személyek neveinek kihirdetése, de házasságokat, születéseket, vallásos konfraternitások gyűléseit is velük hirdették, csakúgy, mint kiadó házakat vagy elkóborolt állatokat. Feladatkörüket az 1415 februárjában kiadott, és minden céh szabályzatát tartalmazó városi rendeletből ismerhetjük meg.⁵³ Képeken kupával és kancsóval ábrázolták őket, és a 15. század végére a halottkikiáltás mellett a temetések megszervezése, temetési kellékek kölcsönzése vált egyik legjobban jövedelmező tevékenységükké.⁵⁴ A Párizs város tulajdonában levő házak meghirdetését (*criées*) megint másokra, mégpedig a Châtelet poroszlóira bízta, illő fizetség ellenében.⁵⁵ Egy-egy házat a számlák szerint négy alkalommal hirdettek, az azonban nem derül ki, hogy hol és milyen formában. A hivatalos, céhbe tömörült, királyi vagy a város szolgálatában eljáró kikiáltók mellett sokan mások is hallatták a hangjukat Párizs utcáin. A mozgó árusok legkülönbözőbb portékáikat kínálták éneklő hangon, kiáltásaikat több forrás is megőrizte.⁵⁶

A királyi kikiáltók hangja tehát belesimult egy alapvetően zajos, figyelemfelkeltő kiáltásoktól hangos környezetbe, amelyből azonban az általa képviselt hatalom, a tevékenységét kísérő ünnepélyes rítusok, az esetleges trombitaszó markánsan kiemelhetők. Valószínűleg a kikiáltó személyére is sugárzott ebből a presztízből, társadalmi helyzetét azonban nem ismerjük jól. A 17. században a párizsi kikiáltó hivatala egy jól jövedelmező, keresett állás volt, a késő középkori Dél-Franciaországban szintén szép pénzeket fizettek a hivatal betöltéséért, és általában hosszú ideig meg is őrizték állásukat.⁵⁷ Párizsban és délen is nagyon gyakori volt az átfedés a poroszlók és a kikiáltók, például a

52 M. Hébert: i. m. 699–700.

53 ORF IX. 278–280.

54 Yvonne-Hélène Le Maresquier-Kesteloot: Les officiers municipaux de la ville de Paris au XVe siècle. Etude et édition du registre K 1009 des Archives Nationales. Paris, 1997. 64–65.

55 Alexandre Vidier-Léon Le Grand-Paul Dupieux: Comptes du domaine de la ville de Paris. I. 1424–1457. Paris, 1948. 54.

56 A költőket már a 13. században is meghílták az utcai kiáltások, mint Guillaume de la Villeneuve-öt, a 16. századból pedig már számos ilyen mű fennmaradt. Ezek megtalálhatóak: Alfred Franklin: La vie privée d'autrefois. Arts et métiers, modes, mœurs, usages des Parisiens du XIIe au XVIIIe siècle, d'après des documents originaux ou inédits. II. L'annonce et la réclame. Les cris de Paris. Paris, 1887. 133. passim. Clément Janequin 16. századi zeneszerző is felhasznált utcai kiáltásokat „Voyez ouyr les cris de Paris” kezdetű, 1505 és 1530 körül keletkezett művében. Idézi: Nicole Crossley-Holland: Living and dining in Medieval Paris. The household of a fourteenth century knight. Cardiff, 1996. 220–226.

57 M. Fogel: i. m. 23–24.; M. Hébert: i. m. 694–695.

borkikiáltók között is. A poroszlók a Châtelet bírói hatalmának képviselőiként gyakran végeztek hirdetési feladatokat is.

Korszakunk ismert párizsi királyi kikiáltói a következők: Gervaise Le Febvre (1365), Jehan Lemaire (1384–1391), Giraudin Le Coq (1392–1393), Jacques Prévost (1394–1400), Regnaut de Juey (1406–1408).⁵⁸ Létezik egy dokumentum, amely felsorol 1602 párizsi polgárt, akik 1418-ban letették a kötelező esküt a burgundi herceg mellett.⁵⁹ Ezt a listát átvizsgálva találkozunk mind Lefebvre, mind Lemaire, Le Coq és Prévost névvel is, a rokonság azonban egyáltalán nem biztos, egyrészt a nevek gyakorisága, másrészt a nagy lakossági fluktuáció miatt. Fennáll a lehetősége viszont, hogy a négy kikiáltó valóban a befolyásos, vagyonos családokból került ki.

Egy esetben találkozunk a királyi kikiáltó pecséthasználatával is. Jacques Prévost 1395. június 30-án kihirdetett egy rendeletet a prostituáltakról, majd a kihirdetés elvégzésének igazolását le is pecsételte saját pecsétjével, amely vászonturbános fejét ábrázolt (*une teste enlevée et liée d'une toalle autour*).⁶⁰

„Párizs városának polgárai és egyéb lakosai igen nagy számban”

A Châtelet dokumentumai között őrzött kikiáltási anyagokból sajnos a hallgatóság teljes mértékben hiányzik.⁶¹ A helyszínek kiválasztása azonban már önmagában is garanciát jelent arra, hogy sokan tartózkodtak hallótávolságon belül. Ennek voltak hátrányai is, az emberek azonnal és határozottan reagálhattak a hallottakra. 1382-ben hadiadót vetettek ki, a rendeletet a Châtelet-ban fel is olvasták, be is jegyezték, de érvénybe csak a kihirdetés után lépett volna. Senki sem merete azonban vállalni a kikiáltást, félve a feldühödött tömegtől. Kéthónapnyi várakozás után végül akadt egy vállalkozó, aki lóháton kiment a Halles piacra, kihirdetett egy álhírt, amely mindenkinek felkeltette az érdeklődését, majd megsarkantyúzva lovát, bejelentette az adókievetést és elvágtatott.⁶²

Vajon mekkora érdeklődés kísérhette a királyi kikiáltó tevékenységét, ha mondjuk éppen egy köztisztasági rendeletet vagy egy céhstatútumot hirdetett ki? És hogyan hallgatták a párizsiak a közbiztonságra vonatkozó intézkedéseket vagy a vadászati tilalmakat? Kíváncsian vártak vajon a királyi üzenetre vagy fásultan fogadták az életüket irányító rendelkezéseket? Az biztos, hogy rendkívül nagy volt az információéhségük. A korszak, amelyben éltek, az egyházszakadás és a százéves háború utolsó szakasza ismételt hatalomváltásokat, változó hivatalos álláspontokat, polgárháborús küzdelmeket, véres hadi eseményeket tartogatott számukra, az információs csatornák viszont meglehető-

58 Az évszámokat a Piros könyv bejegyzései alapján állítottuk össze.

59 1418 augusztus–szeptemberében a hűségeskü letételével egy időben keletkezett az a 11 méter hosszú pergamentekercs, amely elvileg az összes párizsi polgár nevét megőrizte, hiszen az esküt mindenkinek kötelező volt letenni. Nyilván voltak azonban, akik pártállásuk miatt igyekeztek kibújni a kötelezettség alól. A listát publikálta: *Le Roux de Lincy-L. M. Tisserand*: Paris et ses historiens aux XIVe et XVe siècles. Paris, 1867. 371–389.

60 Y2 fol. 97v.

61 A fejezetcím egy 1436. ápr. 14-én kihirdetett királyi amnesztialevél hátulján olvasható igazolásból származik. A közkegyelmelet először a Notre-Dame katedrálisban, majd a városházán hirdették ki, számos nagyúr, nemes és sok párizsi lakos jelenlétében, majd ezután következtek a kereszteszódások. Archives Nationales, Párizs, Párizs, K 949. N° 24.

62 Chronique du Religieux de Saint-Denis i. m. I. 134–136.

sen nehézkesen működtek. A Párizsi Polgár állandóan arról panaszkodik, hogy semmi hír a zsinatról, semmi hír a burgundi hercegről, élénk figyelemmel követi az árak alakulását, a személyi változásokat a politikában és hitelt ad a legvadabb híreszteléseknek is.⁶³ A legrendszeresebb, legkiterjedtebbnek mondható hivatalos információs csatorna, a királyi kikiáltó tevékenysége viszont láthatólag nem idomult a lakosság érdeklődéséhez. A békék kivételével a nagypolitika eseményeiről alig számolt be. A fejük fölött zajló politikai történetekről a párizsiak egyrészt a király által a csatatérről hazaküldött levelekből, másrészt feltehetően az informális kommunikáció, a szomszédok közötti pletyka, a főúri háznép kiszivárogtatásai és a kocsmai beszélgetések útján szerezhettek tudomást és alkothattak véleményt. A modern újságok apróhirdetéseinek megfelelő mindennapi, helyi ügyeket, árakat, haláleseteket, összejöveteleket, üzleti lehetőségeket pedig a kikiáltók céhe közvetítette.

De vajon a közönség, a rendeletekben felsejlő hatalmi párbeszéd másik szereplője, mire használta a kikiáltásokat? A kérdés nem meglepő, mióta a mikrotörténelem és más társadalomtörténeti irányzatok is rámutattak, hogy az egyén sohasem egyszerű befogadó a hatalommal, a hatalom parancsaival, a hatalom által sugallt ideológiával, vagy akár a társadalom felsőbb rétegeitől lefelé áramló tudással, szövegekkel szemben, hanem maga is alakítja, saját igényeihez formálja azokat, vagy éppen megkeresi a kiskapukat.⁶⁴ Így a párizsiak is használták valamire a hivatalos kikiáltásokat, csak éppen nem feltétlenül hírek szerzésére. Nyilvánvaló, hogy a szabályok, kötelezettségek ismerete haszonnal járt, hiszen betartásukkal elkerülhették az összeütközést a hatalommal. Egyéni stratégiáikat alakíthatták az éppen hatalmon levő párt és az ellenségnek, lázadónak kikiáltott párt közötti választásukkal. A Párizsi Polgár által közvetített értelmezésben a pártharcok a szabad fosztogatást tették lehetővé, és a leírásokból úgy tűnik, a nagyhatalmi harcok ürügyén sokan saját sérelmeiket torolták meg.⁶⁵ Bár a kihirdetett rendeletek legfontosabb célja nem a lakosság tájékoztatása volt a különféle eseményekről vagy politikai tervekről, az elhullajtott információmorzskákat vagy az ismétlődő biztonsági intézkedéseket a hallgatók továbbgondolhatták, értelmezhatték az informális beszélgetések során. 1405-ben a sorozatos szeptemberi közbiztonsági kikiáltásokat október elején egynapos tömeghisztéria, pánik követte, mindenki attól tartott, hogy az ellenség már a kapuk előtt áll.⁶⁶ A hatalmi szót végül sokan fordíthatták saját javukra, saját jogaik biztosítására: Aleaume

63 *Novák Veronika*: „Párizsban mindenki erről beszélt...” Hírek egy 15. századi Párizsi Polgár naplójában. *Actas* 1999. 4. sz. 100–122.; *Colette Beaune*: La rumeur dans le Journal du Bourgeois de Paris. In: *La circulation des nouvelles au Moyen Age. XXIVe Congrès de la S. H. M. E. S.* (Avignon, juin 1993.) Paris–Rome, 1994. (Collection de l'École française de Rome 190. Série Histoire Ancienne et Médiévale 29.) 191–203.

64 *Carlo Ginzburg* híres munkája (*A sajt és a kukacok*. Egy XVI. századi molnár világképe. Bp. 1991. [Mérleg]) azt mutatja be, hogy Menocchio, a molnár az általa olvasott vagy hallott szövegeket saját kultúrájának szemüvegén keresztül nézte, és így nagyban átértelmezte azokat. *R. Chartier* már idézett könyvében élesen szembeállítja egymással magukat a szövegeket és az olvasás során születő értelmezéseket, felhasználásokat. A mikrotörténelmi irányzat képviselői az embert mint aktív szereplőt állítják kutatásaik középpontjába, és nem a struktúrákat, makroszintű változásokat. *M. Fogel* és *N. Offenstadt*, némileg ezzel a szemlélettel ellentétesen kizárólag a hatalom nézőpontja felől közelítik meg a hivatalos kihirdetés jelenségeit.

65 *Journal* 12. A kikiáltás után sokan „összegyűltek és sok rosszat tettek annak ürügyén, hogy ... Armagnac-okat gyilkolják”.

66 *Journal* 3.

Cachemarée végrehajtótól a kihirdetés után egy egész sor másolatot, kihirdetési bizonylatot kértek a hallgatóság tagjai mind a kedvezményezettek, mind a hátrányosan érintettek közül.

Összegzés

A Châtelet Régi Piros könyve nagyon sok, máshol nem vagy csak nagyon szűkszavúan megjelenő mozzanatot, vetületét mutatja be a kihirdetés formáinak, külsőségeinek. A részletesebben kirajzolódó formák mögött, azokon keresztül meg lehet ragadni a jelenség lényegét is.

A kikiáltók működését mindig az információáramlás, ezen belül is a hivatalos híradás keretei között szokás vizsgálni, hiszen a király tudat valamit alattvalóival. Az eredeti királyi rendeleteket és a párizsi kereszteződésekben kihirdetett szövegeket is ehhez jól illeszkedő diskurzus, érvelési rendszer határozza meg, amely az uralkodó és a társadalom párbeszéde, valamint a tudás témája körül csoportosul. Az új információ, amelyet a kihirdetett szövegek tartalmaztak, szinte kizárólag a gyakorlati tennivalókra vonatkozott, tiltások és parancsok formájában. A rendeletek bevezető részei nagyrészt az addigi ismeretek hivatalos értelmezését közvetítették (ki az ellenség, mi a jó megegyezés stb.), a párizsi utcákon elhangzó kikiáltások pedig leginkább a lakosságtól elvárt konkrét cselekvésre vonatkoztak, és még a királyi rendeletekhez képest is nagyon ritkán szolgáltattak háttérinformációkkal (tárgyalunk az angolokkal, az Armagnac-ok az igazi ellenségek). A tudás motívumának hangsúlyozása szemben állt a hatalom titkának féltékeny őrzésével: a habermasi reprezentatív nyilvánosság modellje szerint a tényleges részvétel helyett a közönségnek be kell érnie ceremóniák szemlélésével.⁶⁷

A kikiáltás hatalmi aktusa ezzel összhangban egy meglehetősen rövid időre összesűrített, de igen összetett rituálé szerint zajlott le. A többszintű, más-más közönségnek szóló, eltérő tartalmú kihirdetések minden szinten több különböző funkciójú elemből épültek fel. A trombitaszó a hatalmi megnyilvánulás ünnepélyes voltát emelte ki, a szöveg felolvasása biztosította az üzenet pontos átadását, a tiltások és parancsok ismételt elhangzása kiemelte a legfontosabb tudnivalókat, az oklevelek felmutatása hitelesítette az addig elhangzottakat, az esetleges kísérő harangozás pedig azt eredményezte, hogy kivétel nélkül mindenki értesüljön arról, hogy valami rendkívüli jelentőségű dologról van szó.

A párizsi helyszínek vizsgálata még egy lépéssel tovább vezet az ismeretátadástól a hatalmi aktus felé vezető úton. Jóllehet a sok párizsi helyszín biztosított egyfajta válogatási lehetőséget a kihirdetésre váró rendelet tartalmának megfelelően, de nem eredményezte a város egész területének lefedését, hiszen általában elhanyagolták a külső kerületeket. A külvárosi utcák és a kapuk felé nyitás csak a fentebb említett néhány alkalommal jelenik meg a Piros könyvben és a királyi rendeletek hirdetési záradékaiban. Mi lehetett ennek az oka, hiszen így egész kerületek maradtak ki a hirdetésből, annak ellenére, hogy a kikiáltó egyes esetekben amúgy is több napig járta a várost, lett volna ideje a külső városrészek meglátogatására? Máshol is megfigyelhető, hogy a városi élet szereplői a térnek csak egy szeletét veszik birtokba. A 15. századi avignoni körmenetek csak nagyon ritkán, és akkor is hangsúlyozva a kilépés tényét, vonultak a 12. századi városfala-

67 Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Bp. 1993. (Századvég könyvtár. Szociológia) 58–60.

kon túlra. Marc Venard ezt azzal magyarázza, hogy a vallásos rituálék, szokások csak nagyon lassan alkalmazkodtak a megváltozott, terjeszkedő város új körülményeihez.⁶⁸ A kikiáltók és a városi vezetés is ilyen maradiak lettek volna, hogy nem ébredtek rá a növekvő város megváltozott szükségleteire? Vagy ahogy Michèle Fogel gondolja, a monarchiának nem volt elég hatalma az egész tér lefedéséhez? A szokásos helyszínek hagyománya sem ad elégséges magyarázatot a kihirdetés hatékonyságának csökkenésére. A városközpont bevett helyeihez való ragaszkodás a kikiáltás funkcióját tünteti fel más színben. Valós célja nem az volt, hogy a városban mindenki ténylegesen meghallja a hatalom üzenetét. A kihirdetés kellő formák közötti, kellő helyszíneken történő kihirdetése a rendelkezés érvénybe lépését és számonkérhetőségét kellett, hogy eredményezze, ez volt a legfontosabb cél.

A kikiáltás intézménye érvényben maradt végig a francia Ancien Régime alatt, jóllehet először csatlakozott hozzá, majd túlsúlyra is jutott a nyomtatott szöveg a hivatalos kihirdetésben. Azonban akár szóban, akár írásban történt, akár az egyszerű rendeletek nyilvánosságra hozatalánál vagy a békekötések ceremóniális megünneplésénél, a kihirdetés hatalmi aktus, amely mind a központi vagy helyi hatalom szándékait, mind a társadalom, a hallgatóság egyéni vagy közösségi stratégiáit megjeleníti és mozgásba lendíti.

68 *Marc Venard: Itinéraires de processions dans la ville d'Avignon. Ethnologie française* 7(1977) 55–62.

VERONIKA NOVÁK

AUTHORITY AT THE CROSSROADS: THE CRYING OUT OF NEWS IN
PARIS TOWARDS THE END OF THE MEDIEVAL ERA

At the end of the Middle Ages, the crying out of news was one of the everyday means of official communication between French rulers and their subjects: this was how the community learnt of ordinances and peace agreements. Recent research has examined the social, power-related and anthropological aspects of this phenomenon.

The study explores the practice of crying out news on the basis of surviving written documents of the Parisian public administration headquarters, using primarily the records of the *Livre Vieil Rouge* which are to be found at the *Archives Nationales* (Paris): the *Livre* contains numerous proclaimed texts as well as several proclamation notebooks and provisions describing the circumstances of crying out news – all dating from the 1390–1400s. Meanwhile the features of the audience may be revealed on the basis of chronicles and diaries.

An analysis of proclaimed ordinances casts light on the intentions of the authorities: in their formulas and arguments, they placed great emphasis on the importance of a dialogue between society and the authorities. However, in practice all of this is forgotten, and the information passed to subjects is dwarfed by acts of authority, commands and prohibitions.

The proclamation notebooks can be used to reconstruct the extremely complex rituals of proclamation, which include written texts, verbalisation, sights and sounds. Until now there has been no analysis of the crying out of news and its precise use of social space. Importantly, therefore, the study includes a list of so-called “public places” and analyses the power significance of the use of space. Another novel approach used in the study is an investigation of the social use and monopolisation of the crying out of news; previous research had focussed exclusively on its power aspects.

The crying out of news appears, on the basis of the investigation, to be an act of power that can be well captivated: the central authority carefully preserves the secrets of government, while at the same time transmitting its commands and prohibitions to society in accordance with a complex ritual. Rituals, text modifications and site selections all overshadow the informative side of the crying out of news, because the real objective was not that everyone should find out about something, but that, under proper circumstances and adhering to custom, royal ordinances and the royal will should be enforced or accomplished.

KONRÁD MIKLÓS

Zsidó jótékonyág és asszimiláció a századfordulón

„Nincs néposztály, melynek erkölcsi érde-
mei meg ne lennének, s látom, hogy a könyörület érzete egyiknél sincs úgy kifejlődve,
mint éppen a zsidóknál; mily adakozók ezek szegényeik iránt, betegeik számára ápolóin-
tézeteik vannak, mire a keresztyéneknél példát nem találunk.”

„A zsidóság [...] a közjótékonyág terén felekezetközi viszonylatokban egyenesen
vezet.”

Az első idézet Klauzál Gábortól származik, a magyar országgyűlési alsótábla kerületi
ülésének 1843. október 10-i vitája során hangozott el.¹ A második megállapítás szerzője
Baltház Dezső, a tiszántúli egyházkerület püspöke; e sorokat 1917-ben vetette papírra.²

A hasonlóság okkal ragadhatja meg figyelmünket, ha meggondoljuk: a két észrevétel
elválasztó több mint hetven esztendő lefolyása alatt példátlan mértékű változás tapasztal-
ható a többségi keresztyén társadalomnak a zsidókról alkotott általános vélekedéseiben.

A zsidó asszimiláció, mielőtt széles társadalmi jelenséggé vált volna, programként
jelentkezett. A reformkori nemesség, a zsidóknak is helyet kínálván az eljövendő magyar
társadalomról felvázolt jövőképében, egyrészt lehetőséget nyújtott számukra, hogy bizo-
nyos feltételek mellett beilleszkedjenek a többségi társadalomba, a nemzet részévé válja-
nak, másrészt hangsúlyozta a keresztyének számára, hogy e társadalmi csoport nem csu-
pán „megérdemli”, hogy felszabadítsák, de ez a magyar liberalizmus erkölcsi kötelessége
is. Az ember természetes állapotát képező, az emancipált zsidóság által visszanyert sza-
badság hatása alatt – vélekedtek a kor liberális szerzői –, a hon zsidó lakosai levetik majd
az elnyomás folytán kialakult „hibáikat”, és értékes állampolgárokká válnak.

Ha program, akkor propaganda. Magyarországon a 18. század végétől, majd még in-
kább a reformkortól kezdve sokan kezdték kimutatni, keresztyének és zsidók egyaránt,
hogy a zsidók minden elismerést kiérdemlő emberek, vagy azokká válhatnak. 1867 után a
nem zsidó liberális politikai és értelmiségi elit, bizonyára mert úgy ítélte, hogy a zsidóság
jogi emancipációja elrendezte a kérdést, már nem vélte szükségesnek a zsidóság méltatá-
sának napirenden tartását, ami nem jelenti azt, hogy ne állt volna ki az izraelitákká ved-
lett zsidók mellett, ha ezt a politikai körülmények szükségessé tették, miként Istóczy an-

1 Kovács Ferenc: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplója. I–VI. Bp. 1894., II. 555. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm.

2 Baltház Dezső: „A zsidók útja.” In: Mi az igazság? Válasz Ágoston Péter „A zsidók útja” című munkájára. Tartalmazza Baltház Dezső Dr., Blau Lajos Dr., Venetianer Lajos Dr., Bernstein Béla Dr., Székely Ferenc, Komáromi Sándor, Szabolcsi Lajos Dr., cikkeit és tanulmányait. Bp. 1917. 9.

tiszemita mozgalmának felléptekor, vagy annak érdekében, hogy kikényszerítse a felsőháztól a zsidó vallás recepciójáról rendelkező törvény elfogadását.

Más volt a helyzet a zsidók körében. Mind a neológ, mind az ortodox zsidók felekezeti lapjai, vitairatai stb. két-két alapvető törekvést tükröznek.³ Az ortodoxok azon voltak, hogy mindenáron fenntartsák a törvény által is szankcionált különállásukat a neológiával szemben, ez lévén véleményük szerint az egyetlen garancia arra, hogy a zsidó hagyományt a modernitás oltárán feláldozó „neológiával” ellentétben hűen követhessék apáik hitét és a zsidóság parancsolatait. A neológ zsidó sajtó egyik legfőbb igyekezete az volt, hogy ébren tartsa a táborába tartozó zsidók kötődését vallásukhoz és közösségükhöz, táplálja bennük zsidóságuk iránti elkötelezettségüket, zsidó öntudatukat. Ami viszont a másik lényegbevágó erőfeszítést illeti, a két tábor egyazon küzdelmet folytatott: mind a neológ, mind az ortodox felekezeti sajtó mindvégig a zsidók összetársadalmi elfogadásáért küzdő vitáit maradt (még ha ezen az elfogadáson mást értettek is), mondanivalója e téren lényegében egyetlen egyszerű és lényegbevágó gondolatban összefoglalható: a zsidók megérdemlik, hogy a többségi társadalom teljes mértékben elfogadjja őket, jó magyarok, és még ennél is egyszerűbben: jó emberek.

Több motívum is alkalmasnak tűnhetett, hogy kellően hangsúlyos kiemelése révén alátámassza ez utóbbi gondolatot. Egyrészt olyan tényezők, mint a zsidók nyelvi elmagyarosodásának látványos gyorsasága, vagy hozzájárulásuk az ország gazdasági modernizációjához. Másrészt néhány olyan pozitív vonás, amelyeket a nem zsidók közül többen már az emancipációhoz vezető út kezdetétől fogva a zsidóság jellemzői közé soroltak. Ezek közé számított a zsidók bensőséges családi élete, vagy a zsidó szülők áldozatkészsége, hogy biztosítsák gyermekeik oktatását. De egyik tulajdonság sem versenyezhetett a zsidók jótékonyágának minden szempontból ideális vonásával.

Hogy teljes mértékben felbecsülhessük, milyen érdeke fűződhetett a zsidóknak ahhoz, hogy megragadják ezt a témát, egy olyan korszak gondolatvilágának keretében kell értékelni Klauzál Gábor fent idézett szavait, amelyre a zsidókat terhelő előítéletek évezredes súlya nyomta rá bélyegét. Valójában még az sem látszott egyértelműnek, vajon „a zsidó” egyáltalán embernek tekinthető-e. Henri-Baptiste Grégoire apát *Essai sur la régénération physique, morale et politique des Juifs* (Metz, 1789.) című művében szükségesnek tartotta kijelenteni, hogy a zsidók „ugyanúgy emberek, akárcsak mi, elsősorban emberek, azután zsidók”.⁴ Mindazonáltal előfordult még, hogy egyesek e kérdést nem tekintették lezártnak: a magyar alsóház egyik képviselője 1843 decemberében azzal indokol-

3 A két tábor sajtóorgánumai között forráskritikai szempontból (is) éles különbséget kell tenni. A magyar nemzettel való azonosulást elutasító, némileg a nyelvi magyarosodással is hadilábon álló ortodoxiának a nem zsidó társadalom felé közvetített „kommunikációja” értelemszerűen egy szűk taktikai metszetben mozgott. A magyar nyelvű ortodox sajtó messze nem annyira az ortodox tömegek, s pláne nem a haszid közösségek véleményét, mint, mondhatni kizárólag, a hivatalos ortodox vezetőség politikáját tükrözi. Relevanciáját az adja, hogy, ha mást nem is, hűen rögzíti azt a képet, amelyet az ortodox zsidókról e vezetőség a nem zsidók felé akart közvetíteni. S jelen tanulmányban minket éppen ez érdekel. Az „ortodoxok” alatt itt tehát csupán a magyar nyelvű ortodox sajtót értjük. Az ortodox „identitásról” ld. *Jacob Katz: The Identity of Post-emancipatory Hungarian Jewry*. In: *A Social and Economic History of Central European Jewry*. Eds. Yehuda Don-Victor Karady. New Brunswick-London, 1990. 13–31. Valamint: *Nathaniel Katzburg: Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions*. In: *Jewish Assimilation in Modern Times*. Ed. Bela Vago. Boulder, 1981. 49–55.

4 Idézi: *Jacob Katz: Hors du ghetto. L’émancipation des Juifs en Europe 1770–1870*. Paris, 1984. 80. *J. Katz* könyve magyarul is megjelent (Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada

ta a zsidók szavazati jogának elutasítását a vármegyékben, hogy „várni kell, míg a zsidó is ember lesz”.⁵

Márpedig mely más vonás mutatja meg az embert legnemesebb, leginkább „emberséges” mivoltában, mint azon készsége, igyekezete, hogy más emberek sorsán könnyítsen, vagyis a felebaráti szeretetet legkézzelfoghatóbban kifejező jótékonyág gyakorlása.

A *par excellence* erénynek tekintett jótékonyág mindkét „fél” – zsidók és keresztények – egyik etikai alapelvét képezte. A jótékonyág gyakorlásának kötelessége, a *Tsedaka*, amelyre a Biblia több helyen emlékeztet (Mózes V., 15:7–11.; Dániel 4:27.; Ezsaiás 58:7.; Ezékiel 16:49.), a judaizmus egyik alapvető parancsolata.⁶ A keresztény teológia szerint a jótékonyág a három isteni erény közül a legnagyobb.

Ezen túlmenően: a jótékonyágnál jobban egy jellemvonás sem sűrítette magában éppen azokat az erényeket – nagyvonalúságot, önzetlenséget, áldozatkészséget, a közérdek iránti érzékenységet –, amelyeknek inkább az ellentétét tulajdonították a zsidóknak: kapzsiságot, önzést, a nem zsidók iránti ellenségeséget.

Minden szempontból úgy tűnhetett tehát: a zsidók jótékonyágának előtérbe helyezése páratlan lehetőséget kínál a zsidókról a társadalom körében alkotott kép általános jobbítására (mint ahogy arra is, hogy táplálja, fenntartsa, netán újraébressze a vallásuktól és közösségüktől elszakadó, a nem zsidó társadalom képzetait interiorizáló zsidók önértetét). A látszólag ideális propagandaeszközt a zsidóság szószólói meg is ragadták.

A jelen tanulmány a magyar zsidók azon rétegének e témakört érintő diskurzusát szeretnénk vizsgálni, amely a közvélemény előtt – lényegében a zsidó felekezeti sajtón keresztül – explicite mint zsidó, sőt, mint a magyar zsidóság egészének vagy egy részének szóvivője lépett föl.⁷ Nem mondjuk, hogy állításaik teljes mértékben fednék a magyar zsidók összességének vagy akár csak saját olvasóiknak véleményét – a diskurzus és befogadása nem összemosható.⁸ Ezen túl, amint mondtuk, az ortodoxok külön esetet képeznek. Ami a

1770–1870. Bp. 1995.), de ennek a mondatnak a fordítása nem adja vissza kellő hűséggel az eredeti francia fogalmazást: „Ils sont hommes comme nous, ils le sont avant d’être juifs.”

5 Kovács F.: i. m. III. 357.

6 A *Tsedaka* jelentése magában foglalja, hogy a szűkölködőknek juttatott adomány csak visszaszolgáltatása annak, amittől őt embertársai igazságtalanul megfosztották. A nélkülöző létezése tehát az emberi méltánytalanság következménye, amelyet minden egyénnek igyekeznie kell helyrehozni. A jótékonyág tehát nem a szegényeknek juttatott kegy, hanem elismerése annak, ami jár nekik. Ebből a szemszögből nézve önmagában elméletileg nem képez erényt, mivel csupán egy kötelesség teljesítése. Ami az erény rangjára emeli, az a személyes odaadás, a szeretet, az együttérzés, a könyörület, a személyes jóakarat. Mindazonáltal a Talmudban számos szöveg állítja, hogy a *Tsedaka* önmagában véve is az egyik legfőbb erény. Ld. A. Cohen: *Le Talmud. Exposé synthétique du Talmud et de l’enseignement des Rabbins sur l’éthique, la religion, les coutumes et la jurisprudence.* Paris, 1980. 279.

7 Tanulmányunknak nem célja tehát a magán- és közjótékonyág zsidó gyakorlatának, a filantróp célú zsidó felekezeti intézmények történetének vagy a zsidók nem felekezeti jótékonyági egyesületekben betöltött szerepének a leíró bemutatása. Erről ld. Haraszti György: *Zsidó jótékonyág és mecenatúra a századfordulón.* In: *Uő: Két világ határán.* Bp. 1999. (Magyar Zsidó Történelem) 239–281.

8 Amint Michel de Certeau megjegyzi: „Az emberek mindig feltételezik, hogy a közönséget formálják azok a termékek, amelyeket ráerőltetnek. Ez a fogyasztási aktus félreértése. Feltételezik, hogy az asszimilálás szükségképpen azt jelenti, hasonlóná válunk ahhoz, amit befogadunk, és nem azt, hogy a befogadottat tesszük hasonlóná ahhoz, amilyenek mi vagyunk, a magunkévá tesszük, kisajátítjuk vagy újra birtokba vesszük.” Michel de Certeau: *L’invention du quotidien.* Paris, 1980. 241.

„kongresszusi zsidóságot” illeti, úgy véljük: kevésbé valószínű, hogy a neológ zsidók többsége ne osztotta volna felekezeti lapjai nézeteit.

Tanulmányunkban az első világháborút megelőző mintegy három évtizedre összpontosítunk. Egyrészt a zsidó asszimiláció fejlődésével párhuzamosan érlelődő érvelés ekkorra átfogó interpretációs rendszert kínál, ami nem jelenti azt, hogy feltétlenül koherens volna, de éppen ez benne az érdekes. Másrészt a *posztasszimilációs* nemzedék fel lépte kiszélesíti a diskurzus palettáját, lehetővé teszi nemcsak a neológ és az ortodox zsidó álláspontok vizsgálatát, de azokét a rétegeket is, amelyek, nem ismervén magukra apáik ideológiájában, ezt részben vagy teljesen elutasítva, a zsidó sorsnak egy alternatív vízióját vázolták fel írásaikban.⁹

I.

Első megállapításként kínálkozik, hogy a jótékonyaságról szóló diskurzusban az elválasztó vonal nem feltétlenül ott húzódik meg, ahol azt várnánk, neológ és ortodox sajtó között, hanem inkább az asszimiláns zsidóság két generációja között: a nem zsidókat a zsidók érdemeiről és magyarságtudatáról meggyőzni igyekvő „apák”, valamint az ebben az igyekezetben erkölcsi megalázkodást látó „fiúk” nemzedéke között.

Az „apák” érvelése egy szillogizmuson alapszik. Első premissza: „Hiszen mindenki tudja, hogy a jótékonyaság a legnagyobb erények egyike” – írja az ortodox *Zsidó Híradó*.¹⁰ Második premissza: a zsidóságot, hangsúlyozza a *Magyar Zsidó Szemle*, „minden erényei között a jótékonyaság jellemzi a legjobban”.¹¹ A következtetés – a zsidók a legerényesebb emberek közé számítanak – magától adódott.

A bizonyítás kétszeresen is specifikus, a zsidó valláshoz és a zsidók történetéhez kötődő kapcsolatot teremtett zsidóság és jótékonyaság között.

A jótékonyaság kötelezettségének forrása – magyarázta a mohácsi neológ főrabbi, Flesch Ármin 1908-ban – a judaizmus lényegében, a monoteizmusban rejlik. Mihelyt elfogadjuk, írja, hogy „Ő mindannyiunk közös Atyja”, azt is elfogadjuk, hogy „mindenki, aki az ő képmására van alkotva, tehát minden ember a másíknak testvére, kit már a közös Atya miatt is szeretnünk kell!” Márpedig a judaizmus „sohasem kérdezi, hogy miképp gondolkozunk, hanem, hogy miképp cselekszünk”. Istent nemcsak elismerni kell, de szolgálni is, és „nem lehet másképp szolgálni, mint szeretettel”.¹² Ez az érvelés abban az állandóan ismételt, itt a *Zsidó Híradó* fogalmazásában idézett gondolatban foglaltatik össze, miszerint a jótékonyaság „a zsidó vallás legfontosabb parancsolatainak egyikéből

9 A zsidó felekezeti sajtóból egyes alkalmi, ill. tisztavirág-életű újságokon kívül megvizsgáltuk alapításuktól 1914-ig a neológ Egyenlőség (1882–1938), a Magyar Zsidó Szemle (1884–1948), a Budai Izraelita Hitközség Értesítője (1910–1939), a „poszt-neológ” avagy „kultúr-cionista” Múlt és Jövő (1912–1944), a cionista Zsidó Szemle (1907–1938), valamint a korszak két magyar nyelvű ortodox sajtóorgánuma, a Zsidó Híradó (1891–1906) és a Magyar Zsidó (1908–1913) összes számát.

10 Rosenzweig Majer: Jótékonyaság! Zsidó Híradó 1892. dec. 22. 4.

11 Dr. Vajda Béla: Az országos izr. tanítóképző-intézet jubileuma. Magyar Zsidó Szemle 15(1898) 19.

12 Dr. Flesch Ármin: A zsidó. Mohács, 1908. 337–338. Flesch Árminnak az Egyenlőség által is melegen ajánlott könyve – a szerző egyébként a neológ sajtó rendszeres munkatársa is volt –, reprezentatív összefoglalója a századforduló neológ zsidósága asszimilációs diskurzusának.

fakad. A »szeresd felebarátodat mint temagadat« fenséges elvéből!”¹³ A jótekonyság tehát abszolút kötelesség – „nincs vallás, mely híveinek a jótekonyságot annyira szent kötelességévé tenné, mint éppen a zsidó”¹⁴ –, sőt, a legelső a kötelezettségek közül: „Az igazi zsidót – írja másutt az ortodox hetilap – három erényről lehet megismerni. A szemérmességről, könyörületességről és jótekonyságról. Ezen erények közül az utóbbit helyezi a szentírás az első helyre, számtalanszor intvén bennünket, hogy embertársainkon minden különbség nélkül jót tegyünk.”¹⁵ Diamant Gyula, vukovári neológ főrabbi tömör fogalmazásában: „A jótekonyság a zsidó vallás legnagyobb, legszentebb parancsolata”.¹⁶

E kötelesség súlya annál is inkább kényszerítően nehezedik a zsidóságra, mert olyan prioritást fejez ki, amelyet az idők során soha nem kérdőjeleztek meg, illetve újra és újra hangoztattak, hangsúlyozza a veszprémi neológ főrabbi, Hochmuth Ábrahám a *Magyar Zsidó Szemle*-ben: „Mózes törvénye, a próféták igéje, a szent írományok szerzői, a talmudbeli és későbbi tanítók az emberszerető jótekonyságot ismételtlen s nyomatékosan a legelső s legszentebb kötelességnek tartják.”¹⁷ Ugyanez a gondolat az ortodox *Zsidó Híradó* lapjain is megjelenik: „Nincs vallás, mely híveinek a jótekonyságot annyira szent kötelességévé tenné, mint éppen a zsidó; tanúskodik erről a biblia, de tanúskodik róla a talmud is és a zsidó vallás erkölcsi iratainak egész sokasága legújabb időkig.”¹⁸

A zsidó hagyományt elemző okfejtés mögötti gondolat az, hogy a jótekonyság zsidó szellem magából a judaizmus eredetéből fakadván, a jótekonyság a zsidóknak egy fajta „veleszületett” erényévé vált. „A jótekonyság gyakorlása – írja Diamant Gyula – már a régi korban meghódította a zsidó szíveket, vérükbe ment át.”¹⁹ Tehát egyrészt elvitathatatlan, másrészt a zsidóságban nem újonnan, vagyis nem a „gettóból” történő – s részben a nem zsidóknak köszönhető – kiszabadulás után kialakult tulajdonság. Amint a *Magyar Zsidó Szemle* írja 1895-ben: „A zsidó jótekonyság [...] termékenyítő, melegítő sugarait nem a civilizáció napjából veszi, nem a 19. században felébredt humánus gondolkodás eszmeköréből meríti ideáljait, hanem a bibliából és a zsidó történelemből.”²⁰

E különleges kapcsolat második eleme tehát a zsidók történelméből származik. Ha a jótekonyság kötelessége is, annál őszintébben teljesített, mert a zsidókban történelmük csak megerősítette a vágyat, hogy megsegítsék azokat, akik szükségben szenvednek. Az érvelés itt is szillogisztikus: „Szenvedés [...] édes gyermeke az emberszeretet” – írja az *Egyenlőség* Bródy Zsigmond nekrológiájában.²¹ Márpedig, miként ugyanez a hetilap lakonikusan megjegyzi: „a zsidó fel tudja fogni: mi a szenvedés!”²² Egyszóval a zsidók történelmi sorsa is – amelynek kulcsszava a szenvedés – hozzájárult könyörületes szellemük további megerősítéséhez. Idézzük ismét az *Egyenlőséget*: „A polgári jogokból legnagyobb részben kizárva, életfenntartásukért gondokkal megküzdni voltak kénytelenek; e szerint igen természetes, hogy a zsidóknál, mint hátrányokban szenvedő kisebbségnél, nemcsak

13 Meir Hillel: Ősz. Zsidó Híradó 1899. okt. 19. 1.

14 A legújabb zsidó mágnás. Zsidó Híradó 1896. okt. 8. 3.

15 Zsidó jótekonyság. Zsidó Híradó 1891. júl. 16. 5.

16 Dr. Diamant Gyula: Zsidó kultúra. In: Cultur-Almanach. 1911–1912. Szerk. Dr. Hevesi Simon. Bp. 1912. 72.

17 Hochmuth Ábrahám: A zsidók jótekonysága. Magyar Zsidó Szemle 4(1887) 153.

18 A legújabb zsidó mágnás i. m. 3.

19 Dr. Diamant Gy.: i. m. 73.

20 S. G.: A pesti zsidó árvaház jubileuma. Magyar Zsidó Szemle 12(1895) 5.

21 Bródy Zsigmond. Egyenlőség 1906. jan. 14. 1.

22 H. S.: A pesti izr. nőegylet ünnepe. Egyenlőség 1886. dec. 12. 3.

az összetartás, hanem az egymás iránti közérzés, különösen pedig a szegényeik iránti jótékonyág nagyobb mérvben fejlődött ki.”²³ Az ortodox sajtó sem mond mást: ha „a zsidónál sohasem volt a felebaráti szeretet, a könyörületesség erőnye üres jelszó”, arra a magyarázat nemcsak a vallás által előírt kötelezettség, hanem „a sok ezer éves szenvedés, mely minden más népnél érzékenyebbé tette mások gyötrelmei iránt”.²⁴

A diskurzus célja adott tényként kezelni, hogy a zsidók és a jótékonyág között egészen különleges kapcsolat áll fenn. Ahogy az *Egyenlőség* írja: „Mikor jótékonyágról van szó, elsősorban a zsidóságot kell főlemlíteni.”²⁵ Ez a kapcsolat oly szoros – és a diskurzus ehhez a végkövetkeztetéshez szándékozott eljutni –, hogy valójában jótékonyág és zsidóság között szinte valamiféle egylényegűség van. „A valláshoz való törtetlen hite mellett – olvashatjuk a *Zsidó Híradóban* 1898-ban – a jótékonyág Izrael legjellemzőbb sajátossága.”²⁶ E gondolat ugyanebben a lapban a következő évben még kategorikusabb kifejezésre talál: „A jótékonyág erőnye kerek e földön mindenütt otthonos, ahol nemes szívek dobognak, de nincs nép, nincs felekezet, melyre nézve olyan jellemző volna, mint a zsidóságra. A legmélyebben benne gyökeredzik lelkében. Annnyira speciális sajátossága, hogy nélküle el sem volna képzelhető.”²⁷

II.

Összességében nézve a kérdés előfordulásait, kitűnik azonban, hogy az „elméletről” végül is kevés szó esett, illetve, hogy miközben a magyar nyelvű ortodox sajtó az efféle elmélkedéseken túl ritkán foglalkozott a témával, a neológ sajtóban, amely e kérdésnek annál nagyobb helyet szentelt, az effajta eszmefuttatások gyakran csupán elvétel ismételt gondolatfoslányként jelentek meg olyan cikkekben, amelyeknek nem feltétlenül a jótékonyág volt a fő témájuk. A hangsúlyt a neológ sajtó máshova helyezte: a szüntelenül hangoztatott gondolat azt volt hivatva átvinni a köztudatba, hogy e jótékonyágot a zsidók valóban *gyakorolják*. A kérdés az volt, hogy hogyan. A diskurzust két motívum köré lehetne rendezni: a zsidó jótékonyág *őszintesége* és *felekezetközisége*.

A jótékonykodás kétségtelenül dicséretes, de abból önmagában még nem lehet következtetni a jótékonyágot gyakorló személy jóságára, lévén, hogy nemessége nem annyira a cselekedetben, mint ennek motivációjában rejlik: a megsegítés őszinte, buzgó és érdektelen vágyában. Mind a zsidó hagyomány, mind az általános közfelfogás szerint, ahhoz, hogy erény legyen, a jótékonyásnak őszintének kell lennie. Blau Lajos tömör megfogalmazásában: „Az adomány csak annyit ér, amennyi benne a szeretet.”²⁸ Amikor a *Pesti Izraelita Hitközség* élére történt megválasztása alkalmából 1893-ban az *Egyenlőség* néhány életrajzi adalékot kért Kohner Zsigmondtól, a pesti zsidó nagypolgárság e jellegzetes képviselője így összegezte életpályáját s hitvallását: „Kedves, édes, jó ba-

23 E. I.: Jótékonyág. *Egyenlőség* 1885. jan. 25. 5. Gyakran fogjuk idézni ezt a hosszú cikket, amely szinte az összes, a következő évtizedekben a zsidó jótékonyágról kifejtett gondolatot tartalmazza.

24 *Fehér Imre*: Tél. *Zsidó Híradó* 1898. dec. 1. 2.

25 E. I.: i. m. 4.

26 *Fehér I.*: i. m. 2.

27 *Meir H.*: i. m. 1.

28 *Blau Lajos*: Reflexiók és korképek a zsidó történetből. In: *Cultur-Almanach*. Szerk. Dr. Hevesi Simon. Bp. 1910. 16.

rátom, nekem nincs életrajzom. Születtem, egész életemen át becsületes ember voltam, rosszat tudtommal sohasem tettem és ha nagyon, nagyon gazdag volnék, minél több nyomort enyhítenék, mert ez az én legnagyobb örömöm. Mást igazán nem tudok magamról.”²⁹

Hatvany-Deutsch József halála után néhány hónappal az *Országos Rabbiképző Intézet* zsinagógájában tartott megemlékező szertartás során az elhunyt személyiségét felelevenítő Blau Lajos, a szeminárium nem régen kinevezett igazgatója, egyben a zsidó nagypolgár ideáltípusát is felvázolta. Hatvany személyiségének kulcsa a lelki nemesség, s e vonás zsidóságából fakad: „Hatvany József követte az ígét, melybe a próféta évezredek előtt tanainkat összefoglalta: »Meg van neked mondva, ó ember, mi a jó és mit kíván tőled az Örökkévaló: cselekedj igazságosan, gyakorolj szeretetet és járj alázatosan Isten előtt«. (Mika 6, 8.)” E lelki nemesség a közérdek iránti – „a közért buzogva, dolgozva, egyénisége a közé lett és a közé marad” –, és különösképpen a hátrányos helyzetűek iránti felelősségtudatban fejeződik ki: „a kedves, jó ember [...] szíve a szegényekért és szenvedőkért, az elnyomottakért és üldözöttekért dolgozott”. Ami cselekedetekre fordítva olyan emberszeretetben nyilvánult meg, amelynek indítéka nem más, mint az érzelmek őszintesége: „Fáradhatatlan volt a jötevésben, mert jötette mély érzésből fakadt.”³⁰

Ezt az őszinteséget a kortársak (nem zsidók és zsidók egyaránt) nemegyszer kétségbe vonták. A beszéd panegirikus hangvétele önmagában is egy olyan idealizált kép megteremtésének vágyát fedi fel, amely kizárja a pártatlanságot és ennél árnyaltabb valóságot enged sejtetni. Mindazonáltal hiábavaló a zsidó polgárság jótékonyágát megalapozó motivációkról spekulálni, ezek között minden bizonnyal a legkülönfélébb, s egymást ki nem záró, hanem a legtöbb egyén esetében más-más arányban keveredő motívumok szerepeltek – egyéni hajlam, őszinte vallásos meggyőződés, a zsidó hagyományok interiorizált és szekularizálódott érzellemaradványa; az igyekezet, hogy a filantrópia gyakorlása által bizonyítsa a zsidók egoizmusa vádjának érvénytelenségét, polgári erkölcsből fakadó kötelességtudat, a kényszerű megfelelés a társadalmi elvárásoknak, egyszerű hiúság, illetve a felemelkedő polgárság semmiben sem felekezet-specifikus vágya, hogy ezáltal mintegy „befizesse magát” a „jó” társaságba, többé-kevésbé közvetett előnyök (nemesség, címek, rangok) megszerzésének reménye, stb.

Akárhogyan is: jótékonyági bazárok, jótékony célú gyűjtések, adományosztás a szegényeknek egy családtag születése, esküvője, halála, vagy a fiúgyermek bar micvája alkalmából, alapítványok létrehozása történelmi események évfordulójának megünneplésére: az alkalmak nem hiányoztak, és semmi kétség, hogy a zsidó közép- és nagypolgárság igen jelentős összegeket adományozott. Az indítékokon túl, társadalmi szempontból a legkényszerítőbb erejű elem a nagypolgár státusszal járó kötelezettség le-

29 Kohner Zsigmondtól, ... Egyenlőség 1893. jan. 20. 8. Bár a „nagyon, nagyon gazdag” fogalma kétségtelenül szubjektív, Kohner Zsigmond – az egyik legjelentékenyebb magyarországi magánbankház, a Kohner Adolf és fiai cég megalapítója, a Pest-lipótvárosi Takarékpénztár és az Első Magyar Kamarnfonó igazgatósági tagja, a Kereskedelmi Bank váltóbírája, az Iparbank és a Brüllökkel és Deutschokkal közösen alapított Nagysurányi Cukorgyár igazgatója – nem volt éppen szűkölködő. Megjegyzendő azonban, hogy ha nem is tekintette magát, úgy tűnik, eléggé vagyonosnak ahhoz, hogy szíve szerinti mértékben könnyítsen embertársai nyomorán, elég nagyban üzte e tevékenységet ahhoz, hogy az 1929-ben megjelent Zsidó Lexikon külön kiemelve: „Sok jótékonyági intézmény dicséri K.[ohner]-ban megalapítóját és fenntartóját.” *S. R. [Seltmann Rezső]: K. Zsigmond. In: Zsidó Lexikon. Szerk. Újvári Péter. Bp. 1929. 495. és Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Bp. 1979. 58., 96.*

30 Dr. Blau Lajos: Báró Hatvany József. Emlékbeszéd. Bp. 1913. 3–7.

hetett. Amikor 1888-ban az alföldi árvízkárosultak javára rendezett jótékonyági bazárt reklámozó *Jó Szív* című alkalmi újság a „vegyes” elit képviselőitől azt kérte, írjanak első számába néhány „kedélyes, apró dolgot”, az igen szarkasztikus Wahrmann Mór a következő sorokat küldte az arisztokrata hölgyekből álló szerkesztőségnek: „Több mint harminc éve, hogy jótékony bazárok, közvacsorák, tombolás estélyek buzgó látogatója vagyok. Hány szép, jószívű asszony sarcolt meg engem ez évek hosszú során át, igéző mosollyal, hálás kézzorítással, a legkülönbözőbb ürügyek alatt, a legkülönbözőbb célokra. Kezdetben virágokkal kínáltak, későbbben pezsgővel, végtére – konyakkal. Hivatásom változatlanul egy maradt – fizettem és ismét fizettem.”³¹

III.

A zsidó jótékonyág őszinteségének kinyilvánítása maga után vonta egyes, ebből fakadó viselkedésszerűségeket – önfeláldozás, diszkréció – nyomatékos kiemelését. A társadalmi feladatok megosztásának elve szerint – „Asszonyok tárt kezekkel, férfiak nyitott erszényekkel hódoljatok a szegényeknek”³² – az önfeláldozás az asszonyok hatásköre volt. Ahogy 1891-ben a *Magyar Zsidó Szemle* írja a *Pesti Izraelita Nőegylet* tevékenysége kapcsán: „Azok a derék és nemes lelkű hölgyek [...] szabad idejüket a toalettasztal helyett a nyomor tanyáin töltik, [...] a fényes báltermeknél és illatos szalonoknál szívesebben látogatják a szűkölködőknek fülledt levegőjű pincelakásait, az éhezőknek nyomorúságos viskóit, hogy fájdalmat enyhítsenek, éhséget csillapítsanak, elhagyottakat és kétségbeesőket vigasztaljanak és segítsenek.” A gyengébbek kedvéért: az egylet asszonyai „minden személyes hiúságot mellőzve, egyedül a szent ügy sikerét és felvirágzását tartják szem előtt”.³³ 1895-ben az *Egyenlőség* így összegez egy riportot a Dob utcai, ugyanezen nőegylet által fenntartott népkonyháról: „Üriasszonyok, arcra-lélekre szépek, kiket otthonukban dús kényelem környéke, eljönnek ide a szegények és nyomorultak tanyájára dolgozni – éretük. Nem sport, nem föltűnési vágy, a lélek nemes rugói ennek ösztöne. [...] Egyikben-másikban rá sem lehet ismerni otthonuk fényes, reprezentáló úrnőjére, annyira leereszkedik egyszerűségben az ő szegényeihez.”³⁴ 1898-ban a *Pesti Izraelita Hitközség* főrabijja, Kohn Sámuel is, az egylet elnöknőjének, Bischitz Johannának a temetésén mondott gyászbeszédében, az elhunyt jámborsága mellett arra az áldozatkészségre helyezte a hangsúlyt, amelynek Bischitzné mindenkor tanúbizonyságát adta: „Az a dúsgazdag asszony naponta 6 órát gőrnyedt az íróasztalánál; dolgozott, mintha csak azzal kereste volna a kenyerét. Maga intézett el minden kérvényt, maga adta meg az utasításokat a nyomozásra, a tudakozódásra, a segélyre. Még betegsége alatt is folyton a szegény folyamodókon járt az esze.”³⁵

Az önfeláldozáson túl, még fontosabb volt megfelelő módon adakozni, anélkül, hogy megaláznánk a megsegített személyt, vagyis tapintattal, diszkrécióval. Ezt az elvárást az egész társadalom osztotta, zsidók és keresztények egyaránt megfogalmazták. Felsorolva a jótékonyág gyakorlatának nyolc, fokozatosan egyre erényesebb formáját,

31 Wahrmann Mór: Több mint harminc éve... *Jó Szív* 1888. máj. 11. 1.

32 Annie: A jótékonyág szelleme... *Itthon* 1895. jún. 16. 5.

33 Dr. Ungár Simon: Zsidó nők jótékonyága. *Magyar Zsidó Szemle* 8(1891) 556.

34 Haber Samu: Éhezők jubileuma. *Egyenlőség* 1895. nov. 22. 5.

35 Kohn Sámuel: Bischitz Dávidné. *Egyenlőség* 1898. ápr. 3. 3.

Maimonidész szerint a hetedik fok az, amikor valaki úgy adományoz, hogy nem tudja, ki-nek adja, és valaki úgy kap, hogy nem tudja, kitől kapja.³⁶ Az Evangélium is szerénységre buzdít: „Vigyázzatok, hogy alamizsnátokat ne osztogassátok az emberek előtt, hogy lássanak titeket. [...] Azért mikor alamizsnát osztogatsz, ne kürtöltesd magad előtt.” (Máté, 6:1–2.) E nélkül a jótékonykodóra a gyanú árnyéka vetül, hogy kérkedni kíván vagyonával, tehát a gőg bűnébe esik. A zsidó jótékonyosság tapintatosságának dicsérete nem csupán a motiváció nemességét volt hivatott alátámasztani, hanem arra is szolgált, hogy a gazdagságát fitogtató, felfelé szolgálalkú, lefelé kevély zsidó parvenünek a – nemcsak szinte az egész társadalom, de gyakran maga az *Egyenlőség* által is ostromozott – figuráját ellensúlyozza.³⁷

A jótékonyosság diszkrét gyakorlatára való felszólítás tehát a *Pécsi Izraelita Nőegylet* 1895-ben kiadott alkalmi lapjában a vezércikk fő üzenete: „Tegyetek tehát jót, hogy jól érezzétek magatokat Ábrahám, Jákob és Izsák egyenes leszármazottai, de tegyétek e jót csendben, titokban, visszavonulva”.³⁸ Nem meglepő, hogy e felhívás egy izraelita nőegylettől származik: a zsidó nagypolgárság hiú sznobizmusának zsidók és nem zsidók által egyaránt megfogalmazott bírálatában a vagyonos zsidó nejek talán még gyakrabban részesültek, mint a férfiek.

Az elsősorban érintett, vagyis a neológ felekezeti sajtó tehát mindenekelőtt a zsidó nők jótékonyosságának feltétlenül őszinte – hiszen diszkrét – gyakorlatát hangoztatta. „Mondhatjuk – írja a *Magyar Zsidó Szemle* a *Pesti Izraelita Nőegylet* fennállásának 25. évfordulóján – teljesen jogosult büszkeséggel mutathat minden zsidó az egylet negyedszázados áldásos működésére. Ezer meg ezer ember gondol hálás szívvel a jóságos segítő kézre, mely váratlanul, szinte lopódzva, feltűnés és megszegyenítés nélkül, igazi szeretettel és kíméletességgel támogatott akkor, midőn a szükség legnagyobb volt.”³⁹ Az egyesület előző évi működéséről szóló beszámolóban, 1913-ban, az *Egyenlőség* ugyancsak kiemeli a szerénységet, amely annál is inkább dicséretes, mert lázas aktivitást takar: „Szinte mesébe illő áldozatkészség, amely keveset beszéltet magáról, de annál többet cselekszik.”⁴⁰

Természetesen a diszkrétén gyakorolt adakozás nem csupán a nőkre jellemző, és nem is csak az egyesületi jótékonyásra. A millennium alkalmából megjelentetett kiadványban az *Egyenlőség* főszerkesztője, Szabolcsi Miksa a kétségtelenül impozáns intézményi jótékonyosság mellett a jótékonykodás azon személyes gyakorlatának a kidomborí-

36 A jótékony cselekedet nyolcadik, legnemesebb – mert a szűkölködőt önérzetében legkevésbé bántó – módja az illető társadalmi rehabilitációjának elősegítése, alamizsna helyett pénzkölcsön, ill. valamilyen munkalehetőség biztosítása révén.

37 Az *Egyenlőség* annál is inkább pellengérre állította a zsidó nagypolgárság egy részének „nevetéséges tulajdonságait” és „mindenáron való föltűnni akarás”-át, hogy ezek a magukban még nem zsidó specifikus, hanem, amint azt a lap hangsúlyozta, minden, vagyonát újonnan szerzett nagypolgári réteget jellemző jellemhibák, a jelen esetben – és ez volt a döntő kritika – a vallásos érület kihalásával, zsidóságuk elvetésével párosultak. Dr. Rónai János: A plutokrácia és a zsidók. *Egyenlőség* 1886. máj. 23. 3. és „Elegyedni akartak.” *Egyenlőség* 1902. márc. 23. 4.

38 *Li-Li*: Tegyetek jót. *Itthon* 1895. jún. 16. 1.

39 Dr. Ungár S.: i. m. 555–556.

40 H. S.: Pécsi zsidó asszonyok. *Egyenlőség* 1913. máj. 25. 7. E nőegylet nemes aktivitásának hangsúlyozása a neológ sajtó lényeges eszköze volt abban az igyekezetében, hogy mentesítse a zsidó polgárasszonyokat azon hibák alól, amelyekkel egyébként maga is vádolta őket. A *Pesti Izraelita Nőegylet* a bizonyíték, írja az *Egyenlőség*, hogy „a pesti zsidó asszonyok nem olyanok, mint közkeletű hírük”. A pesti izr. nőegyesület. *Egyenlőség* 1897. máj. 23. 5.

tására is súlyt fektet, amely „titkos, [...] melyről az érdekelten kívül soha senki nem vesz tudomást”.⁴¹ De a hangsúly itt is inkább a nőkön volt: „A társadalom egyenlőtlenségéből származó haragot a titokban adott ajándék engeszteli ki. Láttátok-e, mikor az utcasaroknál álló nyomorék koldus mellett egy-egy nemes női alak elsurran, mily észrevétlenül csúsztatja a szenvedő tenyerébe a neki szánt alamizsnát? Ilyen a zsidóság.”⁴²

A diskurzus és a gyakorlat e téren azonban nem fedte egymást. A nagy őszi ünnepek idején, az *Egyenlőség* ritkán mulasztotta el megemlíteni azoknak a nevét, akik a zsinagógában, a Tóra előtt nyilvánosan felajánlván bizonyos összeget valamilyen jótékony célra, különösképpen kitűntek az adomány nagyságával. Így 1890 szeptemberében: „A fiúárvaház templomában [...] Temesváry Adolf (Dr. Temesváry Rudolf atyja) 2000 frtos alapítványt tett a fiúárvaház részére”.⁴³ Olykor, például 1911-ben, az *Egyenlőség* leköszölte a teljes listáját azoknak, akik az őszi ünnepek során a főváros összes neológ zsinagógájában és (alkalmi) imaházában legalább 100 koronát adtak a *Pesti Izraelita Hitközségnek*, a pesti neológ *Hevra Kadisának*, az általuk vezetett emberbaráti intézményeknek vagy valamely más zsidó jótékonyági egyesületnek.⁴⁴ Az *Egyenlőség* továbbá majdnem minden évben közzétette a *Pesti Izraelita Hitközség* éves közgyűlése előtt az elnök által ismertetett listát az elmúlt év során a hitközségnek felkínált adományokról.⁴⁵ Végül szinte nem volt olyan száma az *Egyenlőségnek*, amelyben a kishírek között ne szerepelt volna valamely egyéni adományról szóló beszámoló.

E gyakorlat nem csupán a neológ sajtó sajátossága volt, bár az ortodox felekezeti sajtó kétségtől ritkábban számolt be tagjai bőkezűségéről – valószínűleg egyszerűen azért, mert a jelentősebb összegű adományok maguk is ritkábban fordultak elő az összességében jóval szerényebb anyagi helyzetű ortodox zsidóknál. Ami nem jelenti azt, hogy az ortodox sajtó által hírül adott adományok ne értek volna el olykor igen tekintélyes összegeket.⁴⁶

Tegyük még hozzá, hogy miközben az adakozók nevének illetően közzététele nehezen volt összeegyeztethető a diszkréció és a névtelenség követelményével, ez nem csupán a felekezeti sajtó, de a *Pesti Izraelita Hitközség* hivatalos politikájának is részét képezte. Az általános szokásnak megfelelően, a hitközség vagy intézményei számára tett alapítványok az adományozó nevét viselték. De a hitközség vezetősége ezzel nem elégedett meg. Az 1898-as éves jelentése, bemutatva néhai Taub Salamon végrendeletét és az általa a

41 Szabolcsi Miksa: A pesti izraelita nagyhitközségről. In: Magyar zsidók a Millenniumon. Művelődéstörténeti tanulmány. Szerk. Zichy Herman–Deresty Gy. M. Bp. 1896. 76. Hatvany-Deutsch Józsefet méltató emlékbeszédében Blau L. sem mulasztja el megjegyezni, hogy ez utóbbi a jótékonyt „utolsó percéig csendesen és szépen” gyakorolta. Önéletrajzában a tőzdespekulációról legendás Krausz Simon önnön jótékonyágán kívül másokét egyetlen alkalommal méltatja, s ez báró Madarassy-Beck Marcell, egyébként kitért zsidó „csendben gyakorolt jótékonyága”. Dr. Blau L.: i. m. 5.; Krausz Simon: A pénzügy. Egy magyar bankár élettörténete. Bp. 1991. 84.

42 Beledi Miksa: Hitközségi költségvetések. Magyar Zsidó Szemle 6(1889) 309–310.

43 Mardochoi Hajehudi: A lefolyt főünnepekről a fővárosban. Egyenlőség 1890. szept. 26. 9.

44 Ünnepnapi. Egyenlőség 1911. okt. 8. 11–12.

45 Ld. pl. Adományok. Egyenlőség 1892. márc. 11. 9.

46 A Zsidó Híradó egy kishíre például 1892-ben a következőket adja olvasói tudomására: „Dr. Kaschauer orvosnak neje, nagybátyja Leitesdorfer elhalálása alkalmából 50 000 forintot adományozott jótékony célokra. Így 30 000 forintot egy Pozsonyban felállítandó izr. szegénymenhely alapítására és 10 000 forintot egy ugyanott építendő izr. leányárvaház létesítésére.” Nagy alapítványok. Zsidó Híradó 1892. jan. 7. 8.

hitközségnek és intézményeinek nyújtott alapítványokat, megjegyzi: „Az előjáróság és a választmány kötelességüknek tartották megtenni az intézkedéseket, hogy a hitközség hálas érzülete az ájtatos gyülekezet előtt méltó kifejezésre jusson, valamint, hogy a nagy jótévő emléke az általa gyarapított intézetekben külsőleg is megörökíttessék.”⁴⁷

A gyakorlatban igen nehéz volt a felekezeti sajtó számára feloldani az ellentmondást a zsidó jótékonyosság szerénységének, sőt névtelenségének méltatása, valamint e jótékonyosság reklámozása között – ami persze egyáltalán nem csak a zsidó sajtóra volt jellemző –, mivel mind az előbbi, mind az utóbbi ugyanazon célt szolgálta: népszerűsíteni a zsidó jótékonyosság gondolatát. Ahhoz, hogy ismert legyen, publikussá kellett tenni.

Megjegyzendő végül, hogy e publicitásnak célja volt az is, hogy az adományozók buzgóságát hiúságuk legyezgetésével serkentsék; a kecsgetető perspektíva, hogy viszontláthatják nevüket az újságban, minden bizonnyal hatékony késztetésnek bizonyult. Amikor a *Zsidó Híradó* 1891-ben felszólítja az ortodox hitközségeket, hogy anyagilag támogassák a pozsonyi jesiva szűkölködő tanítványait, a cikk szerzője egy lábjegyzetben hozzáteszi: „A pozsonyi főrabbihoz e célra küldendő adományok ezen lapokban nyilvánosan nyugtáztatni fognak.”⁴⁸ A budai neológ hitközség hivatalos lapjának felhívását, hogy az őszi ünnepek alkalmával a hitközségi tagok adakozzanak a hitközség és intézményei javára, a következő megjegyzés zárja le: „A nagylelkű adományok »Értesítőnkben« közzé fognak tétetni és templomunkban is köztudomásra hozatni.”⁴⁹

IV.

Meggyőzni a közvéleményt a zsidóság jólelkűségéről és őszinte emberbarátságáról, és a jótékonykodás gyakorlatán keresztül tanúságot tenni a magyar zsidóknak a nemzet iránt érzett szolidaritásáról és a nemzettel való azonosulásáról, szükségképpen feltételezte azt is, hogy e jótékonyosságra ne vetüljön a megsegítettek közti különbségtétel semmiféle gyanúja: a magyar zsidók jótékonykodásának összfelekezeti, tehát össznemzeti, minden felekezeti megfontolást, megkülönböztetést elutasító gyakorlata, ennek ismételt hangoztatása a diskurzus lényeges elemét alkotta. Ugyanis a jótékonykodás kétségtől tanúskodik embertársaink megsegítésének dicséretes szándékáról, a kérdés azonban fennáll: kit számítunk „embertársaink” közé, és – főleg – kit nem.

A zsidók igyekezetét, hogy hittársaik segítségére siessenek, a többi zsidó iránti jótékonyágukat a nem zsidók szinte egyhangúlag elismerték, de ez magában még nem mozdította előre a zsidók befogadásának ügyét, amennyiben e hajlamban a közvélekedés messzemenően nem látta feltétlenül annak a jelét, hogy a zsidók a nem zsidó társadalom iránt hasonlóan pozitív érzelmekkel viseltetnének. Ezzel lényegében az épp oly kényes, mint amennyire előszeretettel tárgyalt „zsidó szolidaritás” kérdéséhez érkeztünk. A 19. század folyamán e szolidaritást a nem zsidók hol erényként dicsérték,⁵⁰ hol követendő

47 A pesti izr. hitközség előjáróságának jelentése az 1897-iki közigazgatási évről. Bp. 1898. 10.

48 Dr. Vészi Dániel: A pozsonyi jesiba. *Zsidó Híradó* 1891. dec. 3. 4.

49 Hírek. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője 1(1910) szept. 5.

50 A kerületi ülés 1844. szept. 7-i vitája során Beöthy Ödön így fogalmazott: „Sok századok szenvedései egybefűzők e népet, s összetartásra oktatták – erényre, mi bennünk nincs, s mit ezért készek vagyunk bűnül számítani be.” Kovács F.: i. m. VI. 16.

példaként említették,⁵¹ olykor még a klerikális és antiszemita sajtóban is,⁵² hol semleges hangon tárgyalták, mint olyan történelmi tény, amely minden kisebbség sorsának sajátja,⁵³ de látták ebben az együttérzésben a zsidók alkati erkölcstelenségének bizonyítékát is,⁵⁴ és persze az asszimilációra való képtelenségüknek, uralmi törekvéseiknek jelét.⁵⁵

E vélemények sokfélesége magyarázza a zsidó felekezeti sajtó egy részén belül e kérdéssről kifejtett álláspontok közti nem kevésbé széles eltéréseket. A felekezetiiségre redukált judaizmus neológ paradigmáját elutasító ortodoxia fenntartotta a zsidóság népként való meghatározását, s tényként kezelte a zsidó vallás specifikumából eredő sajátos zsidó szolidaritást.⁵⁶ A cionisták nemkülönben vallották a zsidó népet összekötő és fenntartó szolidaritás létezését.⁵⁷ A neológ sajtó viszont ezt a szolidaritást az eseteiktől függő-

51 „A zsidók társas életéből – írta A Hon 1863-ban az Izraelita Betegápoló és Temetkezési Egylet tevékenységét bemutató cikk végzavaként – nekünk magyaroknak valóban sok eltanulni valónk van. Hogyan kell egy *rokontalan* nemzetnek, saját összetartása által magát megvédeni, sebeit önjerejével gyógyítani”. Az Izraelita Betegápoló és Temetkezési Egylet... A Hon 1863. jan. 2. 3.

52 A Pesti Izraelita Hitközség éves jelentését a Magyar Állam ekképpen kommentálta 1900-ban: „Ők, ahol a zsidóság előbbreviteléről van szó, csak a közös érzést ismerik, azt, hogy mindenki tehetsége szerint mozgassa elő a zsidóság céljait. [...] Ezt a csodálatos együttérzést bizony jó volna nekünk is megtanulnunk. [...] Vegyünk példát a zsidóságtól az együvé tartozásra, a vallás szeretésére, a vallásért való áldozatkészségre.” Egymillió korona. Magyar Állam 1900. márc. 20. 1.

53 A „háttérbe szorított elemek”-nél, írta gróf Zay Miklós a Huszadik Század hasábjain 1903-ban, „az összetartozás érzete jobban kifejlődik, mint az uralkodó osztályoknál”. Zay Miklós gróf: Zsidók a társadalomban. Huszadik Század 4(1903) 959.

54 „Hogy nincs erkölcsi öntudata a zsidóságnak – vélekedett Prohászka Ottokár egy, a Magyar Sionban 1893-ban megjelent tanulmányában –, az még abból is kiviláglik, hogy valahol csak pácbá kerül a zsidó valami flagráns bűntény miatt, az egész zsidóság összeröffen s mozgásba helyezi valamennyi emeltyűjét, hogy a csávából kiszabadítsa. [...] A zsidóság tehát minden zsidó bűntényében szolidaritást vállal s megakasztja a büntető törvény karját; ezzel azt bizonyítja, hogy az igazságról még azon tekintetben sem bír fogalommal, melynél fogva a törvény sérelme orvoslást, a gaztett büntetést kíván.” Prohászka Ottokár: A zsidó recepció a morális szempontjából (1893). In: *Úő*: Iránytű. Sajtó alá rend. Schütz Antal. Bp. 1929. (Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái XXII.) 10.

55 Az Alkotmány ekként kárhoztatta 1898-ban azt a zsidó szolidaritást, amelyben a Néppárt lapja „megdöbbenő, mondhatni, ijesztő jelenség”-et vélt látni: „Ez a szolidaritás a panjudaizmus. Nem ismer az sem jogot és törvényt, sem országot és annak határait, s a hazafiság fölé helyezi a zsidóságot, melynek minden egyebet alárendel. [...] Ez az az irtózatoss hetedik nagyhatalom, mely világalomra tör.” Panjudaizmus. Alkotmány 1898. febr. 25. 5. Az effajta idézeteket számtalanul lehetne sorolni: a zsidóság nemzetfelettségéről, Istóczy kifejezésével élve „Heerdeninstinkt”-jéről kifejtett antiszemita diskurzus e „zsidó szolidaritás”-ban találta meg egyik legelnyűhetlenebb toposzát.

56 „A vallási elem áthatja a zsidó egész lényét, valóját. A tömérdek egy és ugyanazon kötelesség, szokás, törekvés, az életmód sok tekintetben alaki és lényegi hasonló vonásai szülik azt az összetartozási érzetet, azt a közösségi tudatot a zsidóságban, mely barátaink bámuló elismerésének, s sok ellenségünk irigy gyűlöletének és gyanúsításának képezi tárgyát! [...] A magyar zsidó [...] testtől-lelkettől egynek érzi magát a földgömb zsidóságának összességével.” Frankl Adolf: Vallás és nemzetiség. Zsidó Híradó 1891. aug. 3. [Téves keltezés, valójában szept. 3.] 5–6.

57 Kivédendő a kivédhetetlent, a cionista sajtó szükségesnek tartotta azonban hozzátenni, hogy ez a együttérzés „nem nyilvánul és nem nyilvánulhat soha senki ellen, csak mindig és kizárólag a zsidóság mellett”. A zsidó szolidaritás. Zsidó Szemle 1912. dec. 15. 1.

en néha mintegy magától értetődően vállalta,⁵⁸ a növekvő vallástalanság elleni harc hatékony, ekként továbbá erősítendő eszközének tekintette,⁵⁹ a leendő neológ–ortodox újraegyesülés lehetséges alapjának tartotta,⁶⁰ míg máskor csupán az antiszemitizmus által kiváltott epifenoménnak minősítette,⁶¹ egyszerűen nem létezőnek vélte,⁶² netán hevesen tagadta.⁶³

A zsidó jótékonyság felekezeti közti jellegének kidomborítása magától kínálkozott tehát, hogy a zsidók jó magyarságának tanúsítása mellett mentesítse e jótékonytságot a gyanú alól, miszerint csupán ennek az oly kétértelmű „zsidó szolidaritásnak” a kifejezése lenne. Annál is inkább, mert egyrészt megfelelt a talmud előírásainak, másrészt azon előnyös vonások között szerepelt, amelyeket a liberális reformnemzedék már az 1840-es években hangoztatott, éppenséggel abból a célból, hogy szembeállítsa a váddal, miszerint a zsidók ellenséges érzületeket táplálnának a magyarokkal szemben. Klauzál Gábor, miután az alsóház kerületi ülésén hangsúlyozta, hogy ez a gyűlölet – már amennyiben létezik – korántsem a zsidók alkati jellemvonása, hanem csupán az elnyomás szülötte („csoda-e, ha mélyen érzi megvettetését s keblében gyűlölője iránt szeretet nem támad?”), azonnal hozzátette: „Mégis vannak példák, miszerint a keresztyén koldus üresen ment el a keresztyéntől, midőn a zsidó alamizsnát nyújtott neki.”⁶⁴

A századfordulón a neológ sajtó ekképpen rendszeresen hangsúlyozta: „A zsidó jótékonytságot legjobban jellemzi a felekezetenélkülisége, vagyis az a törekvés, mindenütt

58 „Igen természetes, hogy a zsidóknál, mint hátrányokban szenvedő kisebbségnél – vélte az Egyenlőség 1885-ben – az összetartás, [...] az egymás iránti közérzés [...] nagyobb mérvben fejlődött ki, mint minden más hitfelekezetenél.” *E. I.: i. m. 5.*

59 A vallástalanság és a kitérés elleni küzdelemben, írta a Magyar Zsidó Szemle 1889-ben, „a felekezeti összetartozás érzését egyházi és társadalmi intézmények által erősíteni kell”. Hulló levelek. Magyar Zsidó Szemle 16(1899) 2.

60 Ahelyett, hogy „teológiai vitatkozások”-kal vesztegetnék idejüket, amelyek kedvező kimenetele amúgy is valószínűtlen, a pártoskodó magyar zsidóknak, vélte a Magyar Zsidó Szemle 1912-ben, az intézményes egységet inkább „a zsidó nép együttérzésére” kellene alapítaniuk. A magyar zsidóság kibékülése. Magyar Zsidó Szemle 29(1912) 85.

61 Csakis az antiszemita „erőszakolták a zsidóságra a szolidaritás némi látszatát” – írta *Acsády Ignác* 1882-ben. Hiszen különben: „lehet-e ennyi különféle állású, műveltségű, foglalkozású, érdekű ember közt más szolidaritás, mint emberek közt általában lenni szokott?” *Acsády Ignác: Zsidó szolidaritás. Egyenlőség 1882. dec. 24. 1.*

62 1902-ben, a „kazárhajszá” kapcsán, *Mezei Ernő* úgy vélte, a tét valójában az asszimiláns zsidóság elleni alattomos támadás. Abban a reményben ócsárolják a galíciai zsidókat, hogy asszimiláns hittársaik védelmükbe veszik őket, alkalmat nyújtván ekképpen azon megállapításra, miszerint „íme ezek az állítólagos nagy hazafiak elválhatlan erkölcsi kapcsolatban vannak a nemzeti organizmus legártalmasabb élősdijével, a népgyilkos kazár fenevadakkal”. Csakhogy a „kultúr-zsidóknak” eszük ágában sincs szolidaritást vállalni a nyomorult galíciai zsidósággal szemben, amit egyébként *Mezei E.* sajnálatosnak tartott. *Mezei Ernő: Kazár szolidaritás. Egyenlőség 1902. ápr. 6. 2.*

63 *Szabolcsi Miksa* 1902-ben egy egész vezércikket szentelt annak, hogy kimutassa minden zsidó szolidaritás nemlétét, különösképpen az asszimiláns zsidók és a galíciaiak között. *Szabolcsi Miksa: Esterházy János gróf interpellációjára. Egyenlőség 1902. febr. 9. 1.* Ez nem akadályozta *Szabolcsi M.*-t abban, hogy egy másik cikkében a zsidó képviselők szemére vesse: attól való félelmükben tartózkodnak csupán védelmükbe venni az északkeleti vármegyék nyomorúságos zsidóit, nehogy rájuk süssék a zsidó szolidaritás vádját. *Mardochoi Hajehudi: Koldusszaporítás. Egyenlőség 1900. márc. 18. 4.*

64 *Kovács F.: i. m. II. 555.*

segíteni, ahol nyomor van” – olvashatjuk az *Egyenlőség* 1885-ben megjelent lapjain.⁶⁵ Erre az elvre az évek során újra és újra emlékeztetnek. Klein Gyula, az óbudai főrabbi írja 1891-ben: „a zsidó az emberszeretet gyakorlása közben valláskülönbséget nem ismer”.⁶⁶ Bischitz Johanna halálakor, 1898-ban, Szabolcsi Miksa így emlékezik vezércikkében: „Működésével [...] Izrael ellen fennállott annyi előítéletet rombolt le, annyi el-lentétet simított el, annyi ellenséget békített ki, annyi elfogultságot fegyverzett le azáltal, hogy éppen Izrael szellemében nem kérdezte a szűkölködők vallását, nemzetiségét, de segítette, ahol tudott, felekezetre, hitre való tekintet nélkül.”⁶⁷ Az, hogy a jótékony-ság felekezeti különbségtétel nélküli gyakorlásának célja részben a zsidók integrációjának elő-segítése volt – vagyis, hogy erre alkalmasnak tekintették –, alkalmasint explicite kifeje-zésre jutott. Miként Flesch Ármin fejtegeti, a vallási kötelezettségen túl a zsidóknak a jótékony-ságot azért is kell gyakorolniuk nemcsak hittársaik, hanem a nem zsidók felé is, mert „nekünk magunk felé kell vonzanunk azokat, kik a beljük vésett előítélet miatt nem szívesen fordulnak felénk”.⁶⁸

A felekezeti jótékonykodásnak két aspektusa volt: a hitköz-ség keretein kívül eső alkalmi vagy intézményes filantróp tevékenység, és a nem zsidóknak nyújtott lehetőség, hogy ők is haszonélvezői legyenek a felekezet által fenntartott emberbaráti intézmények jótékony-ságának és szolgáltatásainak.

Ami az elsőt illeti: a zsidó–magyar történetírás hangsúlyozta, hogy a zsidók már az emancipáció előtt is kimutatták szolidaritásukat a magyar keresztény társadalommal. Büchler Sándor a budapesti zsidók történetéről írott könyvében az 1831-es pesti kolera-járvány kapcsán megjegyzi: „A szerencsétlen időszakban a pesti hitköz-ség erején felül gyakorolta a jótékony-ságot. A járvánnyal együtt beköszöntött éhínségben nemcsak a sze-gény zsidókról gondoskodott, hanem naponta még nyolcvankét keresztény családot is élelemmel látott el. József nádor köszönetét fejezte ki az ínségesek felségélyezése mi-att.”⁶⁹ Ez az elkötelezettség, mutat rá Groszmann Zsigmond, az 1850-es, 1860-as években már általános jelenséggé vált, legalábbis ami a pesti zsidókat illeti: „Nem volt oly nemzeti mozgalom, melyhez a zsidó ne hozta volna el szellemi és anyagi erejének javát, [...] nem volt oly kulturális vagy jótékony-sági intézmény, melyhez e [pesti izr.] hitköz-ség ne járult volna támogatásával. Többek között 1852-ben az eperjesi evangélikus főiskola, 1854-ben az ungvári városi kórház, 1855-ben a pesti bölcsődeegylet, a pestkerületi vízkárosultak, a dobsinai tűzkárosultak, 1856-ban a pesti városi szegényház, 1857-ben a besztercei tűzká-rosultak, 1858-ban a pesti evangélikus főiskola, 1862-ben a tabáni tűzkárosultak, 1864-ben a templomukat renováló ferencrendi barátok és a templomot építő tót-evangé-likus köz-ség lel támogatókra a pesti zsidókban.”⁷⁰

65 E. I.: i. m. 5.

66 Dr. Klein Gyula: Egy kis statisztika. Melléklet az „Egyenlőség” 1891. február 27-iki számához 1.

67 Szabolcsi Miksa: Bischitz Johanna. Egyenlőség 1898. ápr. 3. 2.

68 Dr. Flesch Á.: i. m. 343.

69 Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig. Bp. 1901. 413.

70 Groszmann Zsigmond: A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Bp. 1917. 41–43.

Mi több, Groszmann Zs. szerint ez meghatározó szerepet játszott a kialakuló magyar–zsidó szimbiózis létrejöttében: „A polgári élet minden terén helytálló zsidóknak a felekezeti kerete-ken túllépő kulturális és jótékony-sági cselekedetei egyrészt – a felvilágosodott keresztények sza-badelvűségének megnyilvánulásai másrészt: ezek azon nemes szála, melyek zsidót és keresz-tényt egybekötöttek a magyar nemzet egységébe.” I. m. 41.

A századfordulón a hangsúly inkább – a zsidó karitatív célokra kiadott összegeken túl – azokra a pénzadományokra helyeződött át, amelyeket felekezeti megfontolások nélkül adtak még életükben, vagy hagytak végrendeletileg a zsidó nagypolgárság tagjai.⁷¹ A nem felekezeti karitatív célokra szánt összegek aránya természetesen változó volt: „Bródy Zsigmond összesen félmillió forintot fordított eddig közhasznú, kulturális és jótékony célokra. De nincs ebben az összegben egy krajcár, mely felekezethez volna kötve. [...] Wahrmann Mór 150 000 forintjából 50 ezerre, hatvani Deutsch Bernát 100 000 forintjából 40 ezerre, Kohner Károly 100 000 forintjából 30 ezerre, Sváb Jakab 60 ezer forintjából 30 ezerre nézve azt az óhajt fejezték ki a nemes hagyományozók, hogy azok hova fordításánál felekezetre tekintettel ne legyenek.”⁷² A zsidó felekezeti sajtó kiemelten méltatta azon adományozókat, akik a karitatív célokra szánt összegnek több mint a felét kifejezetten nem felekezeti célokra szánták, így megyeri Krausz Lajost, aki 1905-ben bekövetkezett halála után egymillió koronát hagyott jótékony célokra, és annak csak egy-harmadát zsidó intézményekre.⁷³ Amikor Neumann Samu, 1912-ben végrendelet nélkül elhunyt aradi nagyiparos örökösei úgy döntöttek, a rájuk jutó hagyatékából 650 000 koronát karitatív célokra szánnak, abból 250 000 koronát egy gyermekórház létesítésére Aradon, és 300 000 koronát egy nyugdíjpénztár alapítására az atyai üzem alkalmazottai számára, az *Egyenlőség* elragadtatott hangon írta: „és csak kerek százezer korona az, ami zsidó intézmények és emberbaráti munkát végező testületek javára jut. A részesedés ezen arányai a legékeesebben szóló tanújelei a nemzettestbe való tökéletes beolvadásnak, a társadalmi együttérzésnek”.⁷⁴

A jótékonyág felekezeti megkülönböztetés nélküli gyakorlásának másik aspektusa, mint említettük, az a lehetőség volt, hogy nem zsidók is részesüljenek a zsidó emberbaráti intézmények szolgáltatásaiból. Egyes esetekben ezek az intézmények kezdetben csak zsidóknak szánták támogatásukat, majd kiszélesítették tevékenységüket a nem zsidók javára is (így határozta el 1896-ban a *Pesti Izraelita Hitközség* fiúárvaháza, hogy „a millenium örömeire”⁷⁵ ezentúl keresztény gyerekeket is befogad). Más esetekben – ez a jelenség 1880-tól válik általánossá⁷⁶ – az intézmény már születésétől fogva arra hivatott, hogy (kö-

71 Az összegek rendeltetése eléggé változó volt: szétosztás a szegények között, adomány egy világi egyesületnek vagy egy olyan zsidó felekezeti karitatív intézménynek, amelynek az alapokmánya szerint vallási hovatartozástól függetlenül kellett támogatnia a rászorulókat. Lehetett szó alapítványról is, amelynek kezelését felekezeti vagy világi emberbaráti egyesületre bízta.

72 Szabolcsi M.: A pesti izraelita nagyhitközségről i. m. 77–78. Ez nem jelenti azt, hogy az alapítványok alapszabályzatai ne kötöttek volna ki pontos feltételeket a lehetséges kedvezményezettek személyét illetően. Az 1891. dec. 10-i keltezésű végrendeletében lovag Wechselmann Ignác egymillió forintot hagyományozott „oly felerészben zsidó, felerészben keresztény tanítók, tanítónők és özvegy tanítónék mindig halála napján kifizetendő nyugdíjpótléka gyanánt, akik 25 évig működtek és soha sem szociáldemokrata, sem antiszemita mozgalmakban nem vettek részt”. 1903-ban bekövetkezett halálakor Wechselmann Ignác 7 millió koronát kitevő vagyonának majdnem felét karitatív célokra hagyományozta. *Vadász Ede*: A pesti zsidó templom első ötven éve. Magyar Zsidó Szemle 26(1909) 201.

73 Társadalmi szemle. Magyar Zsidó Szemle 22(1905) 215.

74 Hatszázötvenhatezer korona. *Egyenlőség* 1912. máj. 5. 12–13. Az 1903-ban végvári előnévvel nemesített Neumann családot a király a következő évben bárói rangra emelte.

75 Szabolcsi M.: A pesti izraelita nagyhitközségről i. m. 85. Az *Egyenlőség* 1896 februárjában jelenti: „e héten [...] megnyitottuk árvaházunkat keresztény árvák számára”. Szabolcsi Miksa: Két irány. *Egyenlőség* 1896. febr. 14. 7.

76 Ld. Haraszti Gy.: i. m. 250.

telezően) összfelekezeti legyen (mint a *Wechselmann Vakok Intézete*, amelyet 1908-ban alapított a *Pesti Izraelita Hitközség* a Wechselmann Ignáctól rá hagyományozott 1,4 millió koronából; a végrendelet kikötötte, hogy az intézménynek felerészben keresztény gyerekeket kell befogadnia).⁷⁷

A jótékonyági egyesületek vagy az emberbaráti intézmények természetesen nem mind álltak nyitva a keresztények előtt, egyesek – mint az „*Áhávász Réim*” *Országos Felebaráti Szeretet Egylet*⁷⁸ vagy az *Izraelita Szünidei Gyermektelep-egyesület*⁷⁹ – természetükből következően csak a zsidókat érintették. Azon intézmények esetében azonban, amelyek zsidókat és nem zsidókat egyaránt befogadtak, illetve segítettek, alig találhatunk a századfordulón olyan, a felekezeti sajtóban róluk megjelent cikket, amely ne emelte volna ki e tényezőt. „Az izr. nőegylet valláskülönbőség nélkül mindenkit, ki hozzá fordult, egyaránt részesített jótékonyágában” – írja a *Magyar Zsidó Szemle* 1891-ben.⁸⁰ Megvonva 1900-ban a *Pesti Izraelita Hitközség* által fenntartott két kórház működésének mérlegét, az *Egyenlőség* aláhúzza, hogy „a betegeknek több mint 60%-a nem zsidóhitűek közül kerül ki”.⁸¹ Flesch Ármin is felhívja a figyelmet 1908-ban: „A budapesti hevra kadisa heti kiosztásánál vajon segélyért csak zsidó nyújtja ki kezét? Nem is kérdik tőle!”⁸²

A *Pesti Izraelita Hitközség* kezelésében és felügyelete alatt álló emberbaráti intézmények, a nyugdíjpénztár kivételével, a századfordulón mind fogadtak nem zsidókat, amit a hitközség éves jelentéseiben nem mulasztott el kiemelni, részletezve a nem zsidók arányát. A nyugdíjpénztár mellett 1910-ben öt ilyen intézmény volt: Általános kórház, Bródy Zsigmond és Adél gyermekkórház, fiúárvaház, *Siketnémák Intézete*, *Wechselmann Vakok Intézete*. A nem zsidók százalékaránya nagyon eltérő volt: ebben az évben az általános kórházba bejáró 25 098 beteg 62%-a volt nem zsidó, míg a *Siketnémák Intézetének* 81 nővendékéből csak hárman nem voltak zsidók.⁸³

V.

Amennyiben a zsidók szívükön viselték a jótékonytságot és – legalábbis a neológok – mindenkiel szemben gyakorolták, ebből nem következhetett más: a zsidók jótékonyága – hangsúlyozza a diskurzus – méreteinél fogva is példamutató volt. Ezt ismétli szüntelen a végrendeletekről, alkalmi adományokról, a zsidó nagypolgárság által létrehozott alapítványokról tudósító felekezeti sajtó megszámlálhatatlan kishíre. Az az állítás, hogy a zsidók sokat adnak, szükségképpen összehasonlításra késztetett. Az ítélet megfellebbezhe-

77 F. B. [Fónagy Béla]: Wechselmann. In: *Zsidó Lexikon* i. m. 957.

78 Az 1899-ben alapított egyesület célja az volt, hogy ingyen kóser kosztot nyújtson a fővárosi kórházakban fekvő zsidó betegeknek, és anyagilag támogassa a gyászban lévő szegény családokat, hogy betarthassák a gyász esetére szóló vallási előírásokat. Ld. 30 éves az „*Áhávász Réim*”. In: *Zsidó évkönyv* az 5690. bibliai évre. Szerk. Kecskeméti Vilmos. Bp. 1929–1930. 124–125.

79 Az 1909-ben létrehozott egyesület régóta meglévő igényt elégített ki, olyan gyermeküdültetést, „amely tekintettel van a gyermekek és szülők vallásos érzelmeire, tehát rituális kosztot ad és egyébképp is ügyel a zsidó vallástörvényre”. *Társadalmi szemle*. *Magyar Zsidó Szemle* 27(1910) 179–180.

80 Dr. Ungár S.: i. m. 561.

81 A „Magyar Állam”... *Egyenlőség* 1900. ápr. 1. 7.

82 Dr. Flesch Á.: i. m. 342–343.

83 A pesti izr. hitközség előjáróságának jelentése az 1910-iki közigazgatási évről. Bp. 1911. 14–19.

tetlen: a jótékonyság terén, írja az *Egyenlőség* 1885-ben, a zsidóságot „eddig egy nép sem tudta felülmúlni”.⁸⁴ Az ortodox *Zsidó Híradó* főszerkesztője nem kevésbé határozott: „Ilyenkor, télnék idején, csak fokozódik bennem a szeretet a kegyes mindenható iránt, hogy ama felekezetnek avatott tagjává, amely a jótékonyság zászlóját mindenkor fennen lobogtatta. Van-e nemzetiség ebben az országban, nem, az egész világon, mely e tekintetben a zsidót túlszárnyalná? Bátran ki merem mondani, hogy nincs!”⁸⁵ Flesch Ármin még kategorikusabb: „mindenütt nagy-nagy többségben vannak a zsidó jótévedők”.⁸⁶

Ám a diskurzus nem csupán azt hangsúlyozza, hogy a zsidók „többet” adnak: az effajta, a zsidók karitatív tevékenységének jelentőségét kidomborítani hivatott összehasonlítások során a hangsúly nemegyszer eltolódik, s valójában inkább azt emeli ki, hogy a nem zsidók „kevesebbet” adnak.

A bírálat – mert ez alapvetően az volt – nem csupán az antiszemitákra vonatkozott („Hány Bródyt mutat fel az antiszemitizmus vértezett, sisakos serege?” – kérdi a *Zsidó Híradó* 1893-ban, kommentálva Bródy Zsigmond 250 000 forintos adományát egy gyermekkorház alapítására, majd így folytatja: „Egyetlenegyét sem. Van köztük is nagy birtok és tetemes gazdagság, de nincs szív, nincs kedélyélet.”⁸⁷), és nem is csak egyes társadalmi csoportokra, amelyek feltételezés szerint averziót tápláltak a zsidókkal szemben („A dúsgazdag főpapság és mágnásvilág minden másra inkább költenek és áldoz, mint a humanizmus oltárára.”⁸⁸). A bírálat általános oppozíciót állított fel zsidók és nem zsidók közt. Pálcat törve az „atléták, juristák, megyeisták, medecinisták és tudja Isten, még miféle isták” felett, akik – amint ez a millenniumi év báli szezonja idején kiderült – hirtelen „mintha kommandóra éreznék rosszul magukat zsidók társaságában”, Szabolcsi Miksa így folytatja: „S míg ez az irány terjed a keresztény világban, mit tesz addig a zsidóság?

A maga útján jár, a *maga irányát* követi.

Megnyitja egyik jótékony intézetét a másik után keresztény szegények, keresztény szenvedők számára. Gyűjt és adakozik és majdnem egyedül ő gyűjt és adakozik intézetek és jótékony egyletek számára [...] a keresztény szeretetet egyelőre és már nagyon régóta a zsidók gyakorolják, a keresztények egyelőre és szintén már nagyon régóta gyűlölködésükkel vannak elfoglalva. Hej, vajon mikor kezdenek már szeretni ők is?”⁸⁹ Egy hosszú cikket szentelve 1901-ben a *Pesti Izraelita Nőegylet* (jóval nagyobb) és a gróf Szápáry Gézáne által vezetett *Pesti Jótékony Nőegyesület* (jócskán szerényebb) évi költségvetésének részletes ismertetésére, az *Egyenlőség* segédszerkesztője, Komáromi Sándor, így kommentál: „Nem új mondás, hogy a keresztény felebaráti szeretetet ma még csak a zsidók gyakorolják; a nem zsidók inkább csak hirdetik a karitást; szegéről-végre kifejtik a jelentőségét, ismertetik a történetét, a vallásban gyökerező mivoltát, de amikor tette kerül a dolog – akkor nincsenek otthon, nem érnek rá még a felekezet körében maradó szűkebb jótékonyásra sem. Ha azon az alapon ítélnék meg a főváros társadalmának hi-

84 E. I.: i. m. 4.

85 Viador [Weisz Dániel]: Jótékonyág. *Zsidó Híradó* 1891. dec. 24. 5.

86 Dr. Flesch Á.: i. m. 342. Érdemes megjegyezni, hogy az *Egyenlőség* arra is több ízben kitér, hogy e téren a magyar zsidók felülmúlják osztrák és német hittársaikat. Ahogy Szabolcsi M. írja 1901-ben: „nálunk, hol sem Rotschildok, sem Bleichröderek nincsenek, többet költenek a zsidók iskolai, istentiszteleti és jótékonyági művekre, mint akár Bécsben, akár Berlinben”. Hittközségi ember. Melléklet az „Egyenlőség” 1901. március 31-i 13–14-ik számához 6.

87 Devecseri Ignác: Bródy Zsigmond fejedelmi adománya. *Zsidó Híradó* 1893. ápr. 13. 7.

88 Dr. Flesch Á.: i. m. 342.

89 Szabolcsi M.: Két irány i. m. 7.

tét, hogy minő istent vallanak a társadalmi nyomor enyhítői – akkor szinte igaza volna a Lueger-féle mondásnak, hogy Budapest tulajdonképpen Judapest.”⁹⁰

A bírálát nem állt meg itt. A zsidó felekezeti sajtó egy másik, a nem zsidók számára nem kevésbé kedvezőtlen összehasonlításra is felhívta az olvasók figyelmét. „Amennyire viszonyai engedik – írja az *Egyenlőség* 1892-ben a pesti neológ *Hevra Kadisa* kapcsán –, tevékenységi körét a felekezetiség határán és saját közvetlen céljain túlterjesztve, egyenesen az emberszeretet szolgálatába állítja.” Ez olyan vonás, teszi hozzá, „melyet más nem zsidó felekezeti jellegű jótékony intézményeknél hasztalan keresünk”.⁹¹ Nem csupán az intézményeket éri a vád. „Mutasson fel Magyarország – írja a *Magyar Zsidó Szemle* 1905-ben – egy 100 000 forintos jótékony célú, nem zsidótól származó olyan legátumot, amelyből zsidó is részesülhet.”⁹² Végül pedig újra felbukkan a már Klauzál által is emlegetett koldus, illetve az irányában mutatott – felekezettől függő – bánásmód közti különbség. Az *Egyenlőség* 1885-ben megjegyzi: „Azt tapasztaljuk, hogy aránylag több zsidó gyakorolja a jótékonyt több keresztény koldus irányában, mint fordítva, keresztények a zsidó koldusok irányában.” A cikk szerzője mindamellett hozzáteszi: „Ezzel azonban korántsem akarjuk kétségbe vonni a keresztények emberbaráti érzelmeit és szívósságát.”⁹³ Az 1908-ban e párhuzamot még kiélezettebben felállító Flesch Ármin viszont már minden kommentár nélkül így fogalmaz: „Íme a keresztény koldus be merészel menni a zsidó házba, onnan ki nem űzik, míg ha zsidó koldus véletlenül betoppan egy nem zsidó házba, biz örül, ha ép testtel szabadul, mert csak az átoktól nem sántul meg.”⁹⁴

A zsidó jótékonyág magasztalásának párhuzamaként jelentkezett tehát a nem zsidók karitatív tevékenységének bírálata, ami annál is inkább meglepő, mert a többségi társadalom kritikájában a felekezeti sajtó – a cionistát is beleértve – általában igen óvatos maradt. Pontosabban: a magyar–zsidó összefonódás asszimilációs dogmájának megfelelően, ha „táborokról” beszélt, a felekezeti cezúrát tudatosan meghaladni igyekezve inkább a „reakciós” és antiszemita erőkkkel állította szembe a modern és liberális Magyarországot, amely természetesen zsidót és nem zsidót egyaránt magában foglalt. A zsidó felekezeti sajtó tehát pontosan azon „ők” kontra „mi” szembeállítás visszaautásítására törekedett, amelyet a jótékonyág kérdéskör kapcsán ő maga állított fel, olyan megfogalmazásban, amelynek neheztelésről tanúskodó hangneme sokat elárul e sajtónak a zsidók társadalmi befogadottságát illető erősödő kételyeiről.

VI.

De a zsidó felekezeti sajtó nem szorítkozott csupán a nem zsidók jótékonyágának bírálatára. Míg a retorika hajlamos volt e téren (is) egy enyhén elvonatkoztatott „zsidó”-ról

90 *Komáromi Sándor*: Egy kis összehasonlítás. *Egyenlőség* 1901. jún. 2. 6. E tanulmányban nem célja könyvelést vezetni zsidók és nem zsidók anyagi áldozatának tényleges mértékéről. Megjegyzendő mindazonáltal, hogy *Komáromi S.* ez esetben két olyan egyesületet hasonlított össze, amelyek, nagyságukat tekintve, nem összemérhetőek: 1902-ben a Pesti Jótékony Nőegylet 149 tagot számlált, szemben a Pesti Izraelita Nőegylet 3338 tagjával. További adatokért ld. Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. 1902. Szerk. Dr. Thirring Gusztáv. Bp. 1904. 254.

91 A pesti hevra kadisa évi jelentése. Melléklet az *Egyenlőség* 1892. május 27-iki számához 3.

92 *Wagner Henrik*: A zsidóság a gazdasági kérdésben. *Magyar Zsidó Szemle* 22(1905) 241.

93 *E. I.*: i. m. 5.

94 *Dr. Flesch Á.*: i. m. 335.

beszélni, a zsidó jótékonyág leginkább látható szereplői alapvetően a neológ közép- és nagypolgárságból kerültek ki. Az önkritika tehát főleg a *Magyar Zsidó Szemle* és még inkább az *Egyenlőség* hasábjain tapasztalható. A propagandisztikus diskurzuson túl ugyanis e neológ sajtó (amelyet a hivatalos asszimilációs dogma minden témát átszövő programjellege óhatatlanul bizonyos öncenzúrára ítelt) szüntelenül hangot adott kételyeinek, tépelődéseinek is, szerzői a lapok hasábjain egymás közt is vitába bocsátkoztak, önellentmondásokba keveredtek, és nem utolsósorban gyakran kritikával illették önnön feleketük, illetve a neológ zsidóság vélt fogyatékosságait, pontosabban, esetleges letérését az általuk megjelölt útról.

A zsidó polgárságot kihaló vallásos érzülete miatt kíméletlenül ostorozó számtalan kritikához képest a zsidók emberbaráti tevékenységét mindazonáltal szinte alig illette kifogás. Az önkritika egyértelműen e téren a legritkább, több mint harminc év alatt csak mintegy tucatnyi cikk vagy kishír. A bírálat leginkább arra szorítkozik, hogy felhívja a figyelmet néhány specifikus hiányosságra. Így 1880 és 1890 között pár cikk az *Országos Izraelita Tanítóképző Intézet* és az *Országos Rabbiképző Intézet* növendékeinek nyomorán sajnálkozik. A cikkek szerint e nyomort – amely „példaszerű könyörületességünkre nézve oly szégyenletes”⁹⁵ – a növendékek anyagi támogatásának érdekében létrejött alapítványok túl kis száma magyarázza, valamint az *Országos Izraelita Iskolaalap* által részükre „gyámolítás” címén kiutalt összegek csekélysége, vagyis végeredményben az a tény, hogy „nem bírnak érzékkel ezen irányban az adakozások iránt”.⁹⁶ A cikkek célja, hogy e növendékek sanyarú életkörülményei iránt érzékennyé tegyék olvasóikat, akiket végül arra buzdítanak, hogy (még mélyebben) nyúljanak a zsebükhöz. Ugyanezekben az években a *Magyar Zsidó Szemle* több ízben helyteleníti a jótékonyág túlságosan helyi jellegét, pontosabban a gazdag városi hitközségek közönyét az általuk ekképpen túl kevésbé támogatott szegény vidéki zsidóság iránt.⁹⁷ Az 1896-ban létrehozott *Országos Magyar Izraelita Közalap* célja részben ennek az egyensúlyhiánynak az orvoslása volt.⁹⁸

Mintegy harminc év alatt mindössze két – az *Egyenlőség*ben megjelent – cikk haladja meg az alkalmi kritikát, finoman kikezdve a zsidó jótékonyágot elvileg megalapozó feddhetetlen morál dogmáját. Az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* egyik 1906-ban megrendezett felolvasóestjén Viola Miksa a pesti nagypolgár asszony szemére veti: a jótékonyágot csakis abból a célból gyakorolja, hogy a „keresztény asszonyok” közelébe férközzön, attól a reménytől fűtve, hogy „valaha, valaki, valahol őt is majd kereszténynek tartja”.⁹⁹ Az *Egyenlőség* publikálásra érdemesnek tartotta ugyan a felolvasás szövegét, de a cikk mellett lehozta Szabolcsi Miksa hozzá fűzött kommentárját, amely a szerző szemére veti az eltúlzott általánosítást. Ám éppen Szabolcsi az, aki 1914-ben – inkább sajnálkozással, mint elítélően – szembeállít bizonyos, újonnan elterjedőben lévő viselkedési formákat a judaizmus előírásai által megszabott ősi szellemmel: „Igenis hajdanában, régen szegényért csaknem verekedtek a hívek, hogy kinek legyen a vendége szombaton át. [...] Úgy van ez híveim, ahogy mondom. A mi szegényeink azt hitték, – és vajha meghagyták volna ebben a hitben, ti gazdagok – hogy a náluknál jobb viszonyok közt élő hittest-

95 Dr. Mezey Ferenc: Égető seb. *Magyar Zsidó Szemle* 8(1891) 573.

96 Ludovicus: Szomorú állapotok. *Egyenlőség* 1885. okt. 25. 1. Ld. még: Dr. Vajda B.: i. m. 19.

97 Ld. Mr. Stadler Károly: Hitsorsosaink a vidéken. *Magyar Zsidó Szemle* 7(1890) 603–607.

98 Dr. Mezey Ferenc–Schweiger Márton: Felhívás a hazai zsidósághoz! *Magyar Zsidó Szemle* 13 (1896) 97–98. Valamint: *Közalap*. Uo. 100.

99 Modern nagyvárosi zsidó asszonyok. Melléklet az „Egyenlőség” 1906. február 25-iki 8-ik számához 1.

véreik lekötelezettjeik. [...] A szegény nem pirult, a gazdag nem kevélykedett, hanem inkább örvendett a jótettnek és szerette a másikat, hogy erre alkalmat szolgáltatott neki. Ilyen volt hajdanában jámbor zsidók között a jótékonykodás”.¹⁰⁰ A bírálat azonban óvatos. A modern zsidó emberbaráti intézmények rendkívüli teljesítményéhez nem fér kétség, pontosít Szabolcsi, miként ahhoz sem, hogy a zsidó polgárság példátlan anyagi áldozatokat vállal; arról van szó csupán, hogy az ősök jótékonykodását átítatta valamilyen, mára eltűnőfélben levő „kedves, családias, ősrégi zsidó vonás”.¹⁰¹ Akár az asszonyokról, akár a férjeikről volt tehát szó, a zsidó polgárság hiúság által megmetyelvezett jótékonykodásának bírálata voltaképpen itt is inkább a judaizmus ősi szellemétől való eltávolodás kritikája, a növekvő vallástalanságé, amely a neológ sajtót minden másnál, az antiszemitizmusnál is jobban aggasztotta, nem kis mértékben azért, mert érthető aggálllyal tekintett saját elitjének növekvő arányú dezertálására.¹⁰²

A zsidó jótékonykodás témáját – a neológokhoz hasonlóan – a magyar nyelvű ortodox sajtó is a zsidóság erényeinek felértékelésére használta, s ekképpen, mint láttuk, a kérdés több aspektusát illetően hozzáállása azonos volt a neológ újságokéval. Minden zsidó *sui generis* jóságáról akarván ezáltal meggyőzni a közvéleményt, nehezen alapozhatta volna mondanivalóját e téren a két tábor túltúl sarkalatos oppozíciójára. Annál is kevésbé, mert e terület volt az, amelyen még leginkább fennmaradtak a két táborot összekötő kapcsolathálózatok. Az együttműködés, az ortodox rabbik több ízben kifejtett elvi tilalma ellenére, nemegyszer intézményes volt, ortodoxok és neológok együtt munkálkodtak egyes betegápoló egyletek vagy nőegyletek kebelében, a *Hevra Kadisa* a kettészakadt hitközségek többségében egységes maradt.¹⁰³ Őszintén vagy taktikai megfontolásokból, a neológok saját közösségük tagjain túl az ortodoxokkal szemben is gyakorolták a jótékonyt. A neológ zsidóság, büszkélkedik az *Egyenlőség* 1914-ben, „akkor is testvérnek ismeri el az ortodoxiát, ha az áldozatokba kerül”.¹⁰⁴

A nézeteknek és az érdekeknek ez a közössége persze nem zárta ki a neológ jótékonykodás kritikáját, amit azonban e téren a *Magyar Zsidó* gyakorolt, amely az elődjének számító *Zsidó Híradó*val ellentétben,¹⁰⁵ már szinte minden cikkét kizárólag a neológ zsi-

100 Szabolcsi Miksa: R. M. S. Helyzetek, állapotok. Új útleírás. XIII. A hajdani zsidó jótékonykodásról. *Egyenlőség* 1914. júl. 19. 7–8.

101 I. m. 8.

102 Amint az etnográfus Strausz Adolf megjegyezte 1900-ban: „Ne szépítgessük a dolgot, hanem ösmerjük be, hogy éppen azok a családok, melyek vagyoni helyzetüknél és társadalmi állásuknál fogva díszai és védelmezői lehetnének a zsidóhitű magyarságnak, cserbenhagynak bennünket.” Strausz Adolf: A guvernantok. I. *Egyenlőség* 1900. febr. 11. 6.

103 Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Bp. 1992. 179.; Jakov Katz: Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Bp. 1999. 298.

104 Ünnepi jótévedés. *Egyenlőség* 1914. ápr. 5. 8. Az Országos Magyar Izraelita Közalap által 1896 és 1912 között anyagi támogatásban részesített 58 zsidó hitközség közül 24 az ortodox táborhoz tartozott. Ld. Dr. Mezey Ferenc: A közalap aktái. In: Évkönyv. 1914. Szerk. Bánóczi József. Bp. 1914. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai XXXVIII.) 296–297.

105 Mindkét lap az Országos Ortodox Iroda (1905 után Ortodox Izraelita Központi Iroda) felhivatalos orgánuma volt. A *Zsidó Híradó* szerkesztője, Weisz Dániel, az Ortodox Iroda főtítkára, a Magyar Zsidó tényleges szerkesztője, Hartstein Lajos, az Ortodox Iroda alelnöke volt. Megjelenésének utolsó évében, 1913-ban, ez utóbbi lap az Az Ortodox Központi Iroda hivatalos közlönye alcímet viselte.

dók ostorozásának szánta, akik „már önmaguk mindenből kivetkőztek, ami zsidó”.¹⁰⁶ A jótékonyosság terén a *Zsidó Híradó* nemhogy kerülte a neológok bírálátát, hanem, az egyes kiemelkedően bőkezű adakozók személyes dicséretén túl, még a *Pesti Izraelita Hitközség* jótékony intézményeiről is megkülönböztetett jóindulattal írt!¹⁰⁷

A *Magyar Zsidó*ban a bírálatok egy része éppen e néha konfliktusos együttműködésből adódott. Így például egy vidéki zsidó népkonyha esetében (a *Magyar Zsidó* nem közli a város nevét), amelyet egy fele-fele arányban ortodox és neológ vezetőségű nőegylet tartott fenn. Minden rendben ment, mígnem a neológ hölgyek többségbe kerülve a vezetésben, elhatározták, hogy a népkonyha ezentúl részben a neológ hitközség mérszár-székénél vásárol, amelynek az ortodox hitközség szerint tréfli hústermékeit viszont a „törzsvendégek” többségét kitevő ortodox zsidók nem fogyaszthatják. A *Magyar Zsidó* e döntésben alattomos, a hithű zsidókat a helyes útról letéríteni igyekvő manővert vélt felfedezni: „Jótékonyáságnak mondható-e az, amit a népkonyha jeles vezetősége művel, hogy odatartja a nyomorult éhező elé a párolgó, orrcsiklandó falatot, mondván neki: »Íme, lakj jól, de a tál ételért cserébe hitedet, vallási meggyőződésedet, lelki nyugalmaidat követelem! És ha ezeket feláldozni vonakodnál, mehetsz tovább étlen-szomjan, éhesen, a te számodra nem főznek jótékonyásunk csarnokában!«”¹⁰⁸

De a lényegi kritika a neológ zsidók által fenntartott emberbaráti intézményeknek a valódi judaizmustól való elszakadását érte. Mellőzve a kis napi vitákra jellemző rendkívül heves hangnemet, a bírálat itt árnyaltabb, a stílus visszafogottabb, így az 1910-ben megjelent, az akkor alakult *Országos Izraelita Patronázs Egyesület* kapcsán írt cikkben. Az egyesület fő célja az volt, hogy zsidó árvákat zsidó családoknál helyezzen el, vagy biztosítsa a vallási nevelést azon zsidó gyerekek számára, akiket az állami gyermekvédelem nem zsidó családoknál helyezett el.¹⁰⁹ Kétségtelenül dicséretes az akarat, írja a *Magyar Zsidó*, hogy ezeket a gyerekeket megtartsák a zsidó hitben, a kérdés inkább az, vajon a neológok képesek-e erre egyáltalán: „Tisztelet, becsület az egyesület élén álló urak egyéni integritásainak és egyéb kiváló tulajdonságainak, de azt ők maguk sem fogják állítani, hogy zsidó vallás szerinti életmódot folytatnak; hogy a zsidó vallás követelte konyhát követnek; hogy a szombatot, a zsidó ünnepeket előírás szerint megtartják; hogy ciciszt viselnek és tefilint raknak. Miként akarják hát az elhagyott, gyámoltalan, zsenge fiatalságot a zsidó vallásban neveltetni és a zsidó vallásnak megmenteni? Programjuk keretében bennfoglaltatják ugyan a vallásnevelés, de hogyan fest az a gyakorlatban?” Szavai alátámasztására a cikk rámutat a *Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület* tanoncotthonának ortodox szempontból elfogadhatatlan működésére. A növendékek itt szombaton is dolgoznak, és kétségtelenül kiváló, ámde korántsem kóser táplálékot kapnak. Egyszó-

106 *Herczl Sámuel*: Áldozatkészség. *Magyar Zsidó* 1909. szept. 13. 7. A *Zsidó Híradó* egyetlen, az ortodoxok jótékonykodását bíráló önkritikával tűnik ki. A lap az ortodox hitközségek szemére hányja 1891-ben, hogy elhanyagolják kötelességeiket a pozsonyi jesiva ez évben 400 növendékével szemben („nincs senki, aki feljűk közeledne, mint a sápadt arcú nyomor”), és felszólítja őket: tegyenek meg minden tőlük lehetőt, „hogy azok ott Pozsonyban ne éhezzenek, hogy ne szenvedjenek annyi szükséglet!” A pozsonyi jesiba. *Zsidó Híradó* 1891. nov. 12. 1–3.

107 „A pesti nagy neológ hitközség intézményei, a jótékonyágiakat kivéve, melyek előtt tisztelettel hajlunk meg, nélkülözik azon benső erőt, melynél fogva kielégíthetnék a vallási érzületet.” *Viador*: A legjobb cáfolat. *Zsidó Híradó* 1899. márc. 9. 2.

108 *l-l.*: A jótékonyág hiénái. *Magyar Zsidó* 1909. okt. 18. 6–7.

109 Országos Izraelita Patronázs Egyesület. In: *Zsidó Lexikon* i. m. 667.

val: „Kikerülnek onnét ügyes, derék, jó iparosok, kitűnő gazdák, sőt művészek is, de a zsidó vallást megtartó: – egyetlenegy sem.”¹¹⁰

A bíráló tehát nem a neológ jótékonytságot veszi célba – motivációját, gondját, hogy (neológ szempontból) jó zsidót neveljen e gyermekekből, őszintének ismeri el –, hanem magát a neológiát, az utat tévesztett, és ezért az általa kitűzött célt elérni eleve képtelen neológiát. De a hangnem mérsékeltsége, a jóakarathoz, sőt e neológ notabilitások egyéni jó tulajdonságainak az elismerése, a végkövetkeztetésként kifejezett sajnálkozás, hogy ilyen körülmények között az ortodoxok nem működhetnek együtt ezzel az intézménnyel, pedig „a jótékonytság terén nem szeretjük és nem óhajtjuk a külön felekezetre való tagolást”¹¹¹: mindez jól mutatja a jótékonykodásnak a zsidó közösségi életben elfoglalt specifikus szerepét, amennyiben a neológ és ortodox zsidóságot elválasztó egyre áthághatatlanabb fal ellenére, a két tábor tagjait összekötő intézményes jótékonykodás fennmaradásának óhaja még eme – a neológokkal minden közösség megtagadását szüntelenül hangoztató, mondhatni kizárólag e célt szolgáló – ortodox sajtóba is beszüremkedett.

VII.

De vajon miként ítélte meg a zsidó jótékonytságot az a fiatal nemzedék, amely nem vett részt e témának a zsidó felekezet propagandisztikus céljait szolgáló kiaknázásában? A legérdekesebb hozzájárulás a Patai József által 1912-ben alapított *Múlt és Jövő*-é. Az ortodox vagy a cionista sajtóhoz mérve, amely önmagát főképpen az *Egyenlőség* irányvonalának ellenzékében határozta meg, az ezeknél árnyaltabb profilú *Múlt és Jövő* megkülönböztetett helyet foglalt el. Olyan, új zsidó identitást kereső generáció szócsöve volt, amely már nem a többségi társadalom követelményeihez mértelen definiálta önmagát, és amely szellemi gazdagságát a korabeli zsidóság sokféleségének békés elfogadásából akarta meríteni. Félúton a *Magyar Zsidó Szemle* meg az *Egyenlőség* (ahol Patai újságírói pályáját kezdte és amelynek egyes munkatársai a *Múlt és Jövő*-ben is publikáltak) és a születő cionista mozgalom között (a *Múlt és Jövő*-t, kissé sematikusán, a kulturális cionizmus képviselőjeként szokás emlegetni), e folyóirat közbülső hangot képviselt a „belső” önkritika és az új nemzedék távolságtartó bírálata között.

Miként elődje, az 1911-ben ugyancsak Patai által kiadott *Magyar Zsidó Almanach*, a *Múlt és Jövő* is csipkelődik időnként a „lipótvárosi hölgyek” elégtelen személyes odaadásán a „szociális munkálkodásban”, lévén túlságosan elfoglaltak azzal, hogy mindenütt jelen legyenek, „ahol mulatni szoktak”.¹¹² A folyóirat a hölgyek leányain, a „leopoldinákon” is ironizál, különösképpen a (cionista sajtó által is kipécézett) *Budapesti Leányegyleten*,¹¹³ amelynek tagjai kizárólag a zsidó nagypolgárság ifjú leányainak köréből verbuvá-

110 *Hakóhen*: A Patronázs Egyesület. Magyar Zsidó 1910. jan. 20. 4–5.

111 I. m. 5.

112 *Neumann Árminné*: A zsidó nő és vallása. In: Magyar Zsidó Almanach. Szerk. Dr. Patai József. Bp. 1911. 34.

113 Ennek az egyesületnek – „leányok sietnek itt leányok segítségére” – az volt a célja, hogy megsegítse az „otthon, szülői ház nélkül szűkölködő leányok”-at. Ld. *Sárosi Bella*: Ideális célok. In: Budapesti leányegyesület magyar vására. Emlékfüzet. Bp. 1904. 1. és *Gonda Margit*: Létesítsünk „Leányotthont”. In: uo. 5.

lódta, s amely nem átalott minden évben ünnepséget rendezni „Szent Mikulás tiszteletére”...¹¹⁴

De a *Múlt és Jövő* jóval messzebb megy az egy-egy adott aspektusra vonatkozó kritikánál. Egy 1912-ben megjelent programcikkből Patai a jótékonyiságnak az asszimiláns zsidóság önmeghatározásában elfoglalt helyét a modern zsidó identitás átfogó újravizsgálatának összefüggésébe helyezi.

A judaizmus alapja, írja Patai, „a tan, a szertartás és a jótékonyság”. Ami a szertartást illeti, a „kultúrember”-nek legyen annyi becsülete, hogy elismeri: „azt legtöbbször a konzervatív zsidóságnak engedjük át”. Ami a „tan”-t, vagyis a szellemi és kulturális életet illeti, ez elmeszesedett: a vallástól eltávolodott, múltjukat elvető neológ zsidók egymáshoz és közösségükhöz már csak a hitközségi adó kötelezettsége által kötődnek, azzal a pusztával, hogy történetesen zsidónak születtek. Nem marad hát más, csak a jótékonyság, mint egyetlen kötődési pont, a zsidó identitás egyetlen hordozója. Patai fellázad a gondolat ellen, miszerint végeredményben elég egy zsidónak jótékonyknak lennie ahhoz, hogy „jó zsidó” legyen, és hangsúlyozza: a zsidó identitás nem merülhet ki a jótékonyság gyakorlásában, a zsidóság „nem elégedhet meg” a jótékonyisággal, azon egyszerű oknál fogva, hogy a „jótékonyság egyedül [...] nem adhat tartalmat és alapot a zsidóságnak”. Az egyetlen megoldás tehát „rendületlen komolysággal ragaszkodni az első kritériumhoz, a zsidó kultúrához”. A zsidó hitközségeknek újra ki kell alakítaniuk a szellemi kapcsolatokat tagjaik között, be kell vezetniük őket „a zsidóság nagy eszméinek körébe, [...] abba a szent szellemi érdekközösségbe, amelyet zsidó kultúrának nevezünk”. A kultúra, a „zsidó szellemi élet” kell, hogy képezze a zsidó hitközségek alapját, mert ez „a haladó zsidóság egyetlen erőforrása”.¹¹⁵

A jótékonyág gyakorlása, ekként ledöntve talapatáról, már nem mentesül az olyan kritikáktól, amelyek alapvető törést jelentenek az eddigi diskurzushoz képest, amennyiben nemhogy kétségbe vonják motivációjának nemességét, de alkalmasint azt állítják, hogy a motiváció teljességgel hiányában van minden nemes indíték, és odáig mennek, hogy felállítják a derék jótékony zsidó polgár antiportréját.

Egy 1913-ban megjelent tárcában Patai így ábrázolja a számtalan emberbaráti egyesületben szorgoskodó álszent „nagy zsidó filantróp”-ot: „mindenütt ott látod sűrögni-forgni, izegni-mozogni, civakodni és hadakozni a »nagy filantrópot«, [...] nem sajnál ő sem fáradságot, sem »munkát«, hiszen oly édes a jótékonyág jutalma (az összes lapok kizserkesztik!), csak egyet sajnál – a pénzt. Mármost a maga pénzét. Mert ő nagy filantróp, sőt nagyon is nagy filantróp, – amíg mások pénzéről van szó.” De ami őt magát illeti, a világon semmivel nem lehetne rávenni arra, „hogy a zsinagógában »snöderozzon«”.¹¹⁶

114 Amint azonban azt a *Múlt és Jövő* jelenti, az egyesület, „amint hírlík”, a továbbiakban évenkénti jótékonyági bazarját egy „Chanuka-estély” keretében fogja tartani, amit a *Múlt és Jövő* természetesen üdvözl. kajánul hozzátéve: „meg a »maoz cur«-nál jobban is lehet valcert táncolni, mint a »száz száz gyertyá«-nál”. Chanuka a Lipótvárosban. *Múlt és Jövő* 2(1912) 39.

115 Dr. Patai József: Interpelláció a Pesti Izr. Hitközség leendő elnökéhez. *Múlt és Jövő* 2(1912) 143–145.

116 *Secundus*: A nagy zsidó filantróp. *Múlt és Jövő* 3(1913) 131. Az utolsó lépésre – egy név szerint megnevezett személy kapzsiságának leleplezésére – majd csak a két világháború között kerül sor. Ehrlich Gusztáv, a Pesti Izraelita Hitközség örökös alkalmazottja és 1927-ben alelnöke, visszaemlékezéseiben így indokolja meg, miért ellenezte 1906-ban Weisz Berthold jelölését a hitközség elnöki posztjára: „Egy ízben szegény özvegyasszony részére gyűjtöttem és elmentem Weisz Bertholdhoz is, aki azonban ridegen nemet mondott.” Weisz Berthold végül

Végül röviden a cionistákról. A születő cionista sajtó szerint a neológ zsidók jótékonyága kétséget kizáróan annak a zsidó polgárságnak a jellemző tevékenysége, amely már minden kapcsolatot megszakított a gyökereivel. A cionista sajtó, mindenekelőtt a *Zsidó Szemle*,¹¹⁷ elismeri ugyan, hogy a neológia emberbaráti intézményei, így a *Siketnémák Intézete* vagy a *Pesti Izraelita Nőegylet*, „humanisztikus szempontból”¹¹⁸ betöltik a szerepüket, sőt, a *Pesti Izraelita Hitközség* intézményeit olykor még kifejezetten dicséri is. De itt szem előtt kell tartani, hogy a cionisták stratégiája, a neológ felekezeti élet vezető személyiségeinek megnyerése, támogatásuk megszerzése szükségképpen óvatosságra készítette őket bírálatukban.¹¹⁹ A cionista sajtó tehát megelégszik annak a helytelenítéssel, hogy ezek az intézmények hajlamosak zsidó jellegük elhomályosítására. Az 1907-ben rövid ideig megjelent *Zsidó Élet* pont azon élcelődik, amire az *Egyenlőség* éppenséggel oly büszke volt, nevezetesen a nem zsidó betegek magas arányszámán a *Pesti Izraelita Hitközség* általános kórházában, gúnyosan megjegyezve: „Ez a zsidó kórház már zsidó azért is, hogy betegek nagyobbára nem zsidók.”¹²⁰ A *Zsidó Szemle* pedig kifakad, amikor hírvet veszi, hogy a *Siketnémák Intézetének* volt – mind zsidó – növendékei megalapították a *Magyar Siketnéma Kört*: „Magyar siketnémák! Ha nem volna szomorú, nevetni lehetne rajta. Mindenesetre egy adat a zsidó intézmények vezetésének lélektanához.”¹²¹

A cionista sajtó alapvetően nem az intézményeknek, hanem „bizonyos zsidóknak” szánja bírálatát; ez lényegében a főváros jómódú zsidó polgárságát, a „Lipótvárost” jelenti. Valójában annyira egyértelműnek látja az ügyet, hogy külön cikkben nem is igen tér ki rá, megelégszik néhány kirohanással a kishíreiben, vagy az „asszimilált zsidók” zsidóságuk elől való legalább olyan szánalmas, mint amennyire illuzórikus menekülését megbélyegző cikkeiben.¹²² A fő gondolat az, hogy a zsidó polgárság kizárólag azért gya-

visszalépett, ellenfelét, Weinmann Fülöpöt, egyhangúan megválasztották. Ehrlich G. Gusztáv: Ötven éve dolgozom... In: *Zsidó évkönyv az 5688. bibliai évre*. Szerk. Kecskeméti Vilmos. Bp. 1927–1928. 245.

117 A *Zsidó Szemle* (1907–1938) két rövid életű cionista újság előzte meg, a *Zsidó Néplap* (1904–1905) és a *Zsidó Élet* (1907).

118 *Zsidó nőegyleti jótékonyág*. *Zsidó Szemle* 1914. júl. 1. 6.

119 A *Pesti Izraelita Hitközség* rendszeresen beleegyezett a Makkabea – a cionista diákok egyesülete és a magyar cionista mozgalom valódi magja – kérésébe, hogy estélyeit a hitközség helyiségeinek dísztermében tartsa. A *Pesti Izraelita Hitközség* néhány notabilitása némileg rokonszenvezett a cionisták törekvéseivel. Ez volt a helyzet kiváltképp Grauer Miksával, aki ebben az időben az *Izraelita Szünidei Gyermektelep* elnöke, a *Pesti Izraelita Hitközség* előljárója és a hitközség jótékonyági ügyosztályának vezetője volt. 1911-ben Grauer a szervezője, Nison Kahan cionista vezetővel együtt, egy (egyébként eredménytelen) találkozósorozatnak, amelyet a pesti hitközség tanácstermében tartottak cionisták és hitközségi vezetők, képviselők, ügyvédek, nagyiparosok között. Grauer kapcsolatban volt a Makkabea oltalma alatt létrehozott, születőben lévő zsidó cserkészcsapatokkal is, 1913-ban fedezte a Makkabea egyik tagjának úti-költségét, aki az angliai cserkészlet tanulmányozására utazott el. Amikor a *Zsidó Szemle* felidézi a pesti hitközség „tagadhatatlanul elsőrangú” emberbaráti intézményeit, elsősorban azért teszi, hogy hozzáfűzze: „A jótékonyági ügyosztály élén olyan lelkes férfiak állanak, akiknek zsidó lelkesedése és zsidóságuk szeretete köztudomású.” *Schönfeld József*: Egy hiányzó intézményről. *Zsidó Szemle* 1913. jan. 15. 1.

120 Egy zsidó kórház. *Zsidó Élet* 1907. aug. 23. 6.

121 *Zsidó siketnémák intézete*. *Zsidó Szemle* 1914. júl. 1. 6.

122 Egy század eleji vitairat ekként foglalja össze mindazon jelenséget, amelyek a cionisták szerint sajátosan jellemzik a „parvenü” zsidó patológiáját: „Hízelegni akarsz a »Nagyságos úrnak«? – mondod neki: nem is látszik meg rajta, hogy zsidó, és ő elégtlenül mosolyog.” *Éber Ábrahám*: A zsidó nép és a sionizmus. Egy komoly szó népemhez. Győr, 1900. 6.

korolja a jótékonyt, mert dörgölőzni akar a keresztény társadalom felső rétegeihez. A *Zsidó Szemle* pellengérre állítja a fővárosi zsidók igyekezetét, hogy tömegesen jelen legyenek a keresztény egyesületek minden jótékonyági rendezvényén, így például a *Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségének* virágnapján,¹²³ és rámutat ennek velejárójára: ugyanezen zsidók, véleménye szerint, csekély hajlandóságára, hogy megnyissák erszényüket, amikor zsidó ügyeket kellene támogatni. „A Lipótváros – írja a *Zsidó Szemle* 1911-ben –, ha nem legalábbis egy kat. templom javára megy az estély, személyesen nem jelenik meg, legfeljebb az inassal küldik el a pénztárhoz a tiszteletjegyet ellenértékét.”¹²⁴ Egy kishír 1913-ban kikel e zsidók ellen „akik nagyobb micvet nem ismernek, mint azt, ha zsidók között valóságos önfeláldozással gyűjtenek katolikus intézmények javára, de félrefintorítják az orrukat, ha zsidó célra kérsz tőlük egy pár fillért.”¹²⁵

A cionisták a zsidó polgárság jótékony és emberbaráti tevékenységének olyan ábrázolását nyújtják, ami szinte negatív lenyomata a neológ sajtóban tükrözött képnek. A zsidó polgárság adakozásának ténye is leértékelődik, hiszen főként a nem zsidók húznak belőle hasznot. Sőt: lévén, hogy az aktus indítéka – a felsőbb keresztény társadalom kegyeinek keresése – szégyenletes, maga az aktus is, vagyis a jótékonykodás is értékét veszti. Szimbolikájában a zsidó jótékonyt minden pozitív konnotációtól meg van fosztva, az asszimiláns zsidók önmegtagadásának, identitásbeli tévelygéseinek allegóriájává válik.

VIII.

Ám mindezek a bírálatok semennyire sem befolyásolták a neológ sajtó megközelítését a zsidó jótékonyt kérdéséhez. Valójában a legkisebb visszhangot sem váltották ki. Az *Egyenlőség* és a *Magyar Zsidó Szemle* által a zsidó jótékonytgról kifejtett diskurzus két szembevető jellegzetességet mutat fel. Az első a diskurzus alapvetően allegorikus karaktere. Ez magyarázza azt, hogy e kritikák megválaszolatlanul maradtak, miként azt is, hogyan maradhatott ki egy olyan elem, amelyről *a priori* azt gondolhatnánk, hogy akár tekintélyes helyet is kaphatott volna. Miközben a neológ sajtó ismételt hangsúlyozta a zsidóságtóttörő szerepét a modern Magyarország megteremtésében, ugyanez a sajtó nem vetette fel az – amúgy égetően aktuális – kérdést, vajon a (zsidó) polgárságtóttékonytának gyakorlata megfelel-e a modern szociálpolitika követelményeinek.¹²⁶ Ugyanis számára nem ez volt a kérdés, pontosabban: e kérdés egyszerűen kívül esett a témán, amely voltaképp nem a zsidó jótékonyt volt, hanem – a jótékonyt témtájának kapcsán – valójában a zsidóságtóttékonytának felértékelése.

A neológ sajtó diskurzusának másik jellegzetessége a változatlansága volt. Ha megengedtük magunknak, hogy minden további nélkül egymás mellé állítsuk mintegy harminc év korszakának idézeteit, ezt azért is tehettük, mert alapjában véve a diskurzus

123 Szemle. Zsidó Szemle 1912. máj. 15. 2.

124 [Schönfeld József]: Lipótvárosi levelek. Zsidó Szemle 1911. ápr. 1. 1.

125 Szemle. Zsidó Szemle 1913. ápr. 1. 2.

126 Csupán két, aligha meglepő módon a Múlt és Jövőben megjelent cikk hívja fel a figyelmet a jótékonytagnak olyan, szükségessé vált formájára, amely nem szorítkozik csupán az adakozásra, a „snorrer-nevelés”-re, hanem egy „központosított modern szociális” intézményrendszer révén arra is törekszik, hogy a kivetetteket segítse visszailleszkedni a társadalomba. Ld. Dr. Frisch Ámin: Kultúrvadák hitközségeink ellen. Múlt és Jövő 2(1912) 31–32., valamint: Deutsch Emő: Snorrer-nevelés. Múlt és Jövő 2(1912) 186.

ezen a téren egy jottányit sem változott. Az 1880-as évek közepétől az 1914-ig terjedő időszakban a jótékonyosság, mint politikai program, a felhívás a jótékonykodás iránti buzgalom fokozására az *Egyenlőség* vezércikkeinek mindvégig egyik vezérmotívuma maradt. Sturm Albert, az *Országgyűlési Almanach* szerkesztője, összefoglalva az 1889-es esztendőt és felvázolva a jövő perspektíváit, a következőképpen sorolja föl az *Egyenlőség* utolsó decemberi vezércikkében a magyar zsidóság feladatait: „Azonosodjék a magyar nemzettel teljesen és kizárólagosan és alkalmazkodjék a nemzet jó szokásaihoz, amennyiben saját hitfelekezete sarkalatos törvényei ezt nem tiltanak. [...] sorakozzék, tömörüljön, legyen eggyé és egységessé, szervezkedjék úgy, hogy az egyesült és jól szervezett erővel a hazai közművelődés mindinkább izmosodó tényezőjévé váljék; teremtsen minél több közhasznú, a más vallásúak javára is szolgálható intézetet, imponáljon nagyszerű jótékonyosságával és netalán jómódjának közcélok szolgálatára alkalmazása által”.¹²⁷ 1914-ben a Szerbiának küldött hadüzenet kapcsán írt névtelen – Szabolcsi Lajos tollából származó – vezércikk a magyar zsidókat kettős misszió teljesítésére biztatja. Egyrészt, természetesen, harcolni a hazáért. Ám önmagában ez még nem elegendő: „De tegyetek többet is, testvéreink, mint hogy ezt a kötelességeketek teljesítitek. Gondoljatok a visszamaradottakra, az elhagyottakra s ébredjen fel bennetek a legnagyobb zsidó erény: a jótékonyosság. [...] Ti, akiknek keze már fáradt a fegyverhez, erősítsétek meg azt a fájdalmak enyhítésében. Legyen a jótékonyság a ti hazaszeretetetek, itt maradt testvéreink!”¹²⁸

Ennek a változatlanságnak többféle értelmezése is lehetséges. A neológ sajtó úgy érezhette: a többségi társadalom által egyre pozitívabban értékelt zsidó jótékonykodás ténylegesen elősegíti a zsidóság társadalmi befogadását, tehát megéri, hogy továbbra is – változatlanul – előtérbe helyezték.

Egy másik ok is közrejátszhatott. A huszadik század első évtizedében a tudományos publicisztika (Gratz Gusztávtól Szende Pálig), s az azt követő tárcairodalom (Molnár Ferencről Ignotusig) mind erőteljesebben kritizálja a hagyományos intézményes magánjótékonykodást, amely üdvösen hat ugyan az adakozók lelkiismeretére, ám – az okozatot igyekezőn kezelni az ok helyett – valójában csupán pillanatnyilag, s többé-kevésbé álszent módon enyhíti, de nem orvosolja a súlyos társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó nyomort. A jótékonykodás e kritikája magával vonta az adakozók indítékainak nemes mivoltával szemben táplált növekvő szkepszt. „Nincs emberi erény – írja Kóbor Adolf *A Hét*-ben 1896-ban –, melyet a bizalmatlanság és a gyanú annyira kikezdene, mint a jótékonyosság, az ingyenadás.”¹²⁹ A zsidóság jótékonyságáról kifejtett elmélkedések változatlanságát az is magyarázhatja tehát, hogy a retorika immáron nem csupán az eredeti célt – a zsidóság eredendő emberszeretetét – volt hivatva kidomborítani, hanem arra is szolgált, hogy kivédje a hagyományos, „polgári” filantrópiát ért növekvő támadásokat, még hozzá oly módon, hogy a kérdés társadalmi aspektusait kizárva, továbbra is változatlanul a zsidóknak a jótékonykodásban kifejeződő humanitására helyezte a hangsúlyt.

Nem feladatunk itt arra keresni a választ, hogy a minden kétséget kizáróan jelentős zsidó jótékonykodás és a propaganda, amelyet ehhez a neológ sajtó és valamivel kisebb mértékben az ortodox is nyújtott, hozzájárult-e – és ha igen, milyen mértékben – a zsidók integrációjához a többségi társadalomba. A diskurzus mezején maradván, nem zsidó politikusoknak, közéleti személyiségeknek, újságíróknak a zsidó jótékonyaságról tett kijelen-

127 Sturm Albert: Visszapillantás. *Egyenlőség* 1889. dec. 29. 2.

128 Háború. *Egyenlőség* 1914. aug. 2. 1.

129 Caliban [Kóbor Adolf]: Hirsch Móric báró. *A Hét* 1896. ápr. 26. 269.

téseiből szeretnénk kiemelni azt, ami számunkra a leginkább sokatmondónak tűnik. Természetesen a lehetséges reakciók teljes skáláját megtaláljuk: meghatott apológia,¹³⁰ a zsidó jótekonyság, mint követendő példa előtérbe helyezése az egész társadalom,¹³¹ vagy a katolikus főpapság számára,¹³² a zsidók által az emberbaráti egyesületek felvirágoztatásában játszott szerep dicsérete,¹³³ a zsidó jótekonyság toladó reklámozásának elítélése,¹³⁴ vádaskodás a zsidók igen mérsékelt hajlama miatt, hogy a keresztények iránt is gyakorolják a jótekonyságot,¹³⁵ vagy amiatt, hogy jótekonyságuknak egyetlen valódi célja a magyarok figyelmének elterelése „a kirablottak, elpusztultak jajkiáltásától”.¹³⁶

Megjegyzendő továbbá, hogy amikor a századforduló sikeres (zsidó és nem zsidó, netán kitért zsidó) írói tollvégre vették a zsidó nagypolgárság jótekonyságának témáját, ebben – a zsidókra nézve – ritkán volt köszönet. Tiszteletreméltóság utáni kétségbeesett vágyakozás, nem kevésbé kétségbeesett erőfeszítés, hogy jótekonysági báljaikra elcsábítsák a keresztény „high life” lehetőleg minél „ókatolikusabb” képviselőit, versengés a hölgyek között, akár bőkezűségük kimutatása révén, akár egyértelműen csupán divatként felfogott szokások bevezetésével, mint például a „szegénylátogatás”: hogy a zsidó burzsoázia jelentős összegekkel áldozott a jótekonyság oltárán, e szerzők legkevésbé sem vonták kétségbe, olykor méltatták is; hogy ennek indítékai között a rászorulóknak megsegítésének önérdektől ment vágya már jóval ritkábban szerepelt, ezt viszont a legtöbb esetben nem kevésbé kétségtelennek tüntették fel.¹³⁷

Megjegyzendő végül, hogy a zsidó polgárság jótekonysága – persze aligha meglepő módon – a szocialisták tetszését sem nyerte el, akik szerint ennek egyedüli célja, mint különben az arisztokrácia emberbaráti tevékenységéé, az volt, hogy „egy-egy tányér meleg levestel és kölessel” lecsillapítsák a kizsákmányolt munkás haragját, ilyen módon akarván elérni, „hogy ne zúgolódjék a társadalmi egyenlőtlenség miatt, s hogy lojális, a gazdagokat tisztelő barommá legyen”.¹³⁸ A jótekonyság annál is inkább álszent és felháborító, vélte Varga Jenő kommentárjában a „cukorbárók” gyáraiban tapasztalt munkakörülményekről, hogy az erre szánt összegek a munkások hátán szerzett vagyon visszacsurgatott cseppei.¹³⁹

130 Ld. *Báró Atzél Béla*: Válasz egy vezércikkre. Bp. 1898. 32.

131 Ld. gróf Keglevich István felszólalását a felsőházban 1894. okt. 8-án a zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslat vitájakor: Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. IV. Bp. 1895. 98.

132 Ld. Sima Ferenc felszólalását a képviselőházban 1898. márc. 23-án: Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIV. Bp. 1898. 238.

133 Ld. *Zay M.*: i. m. 959.

134 Ld. *Prohászka Ottokár*: Reklámos jótekonyság. 1901. dec. 8. In: *Uő*: Az igazság napszámban. Sajtó alá rend. Schütz Antal. Bp. 1929. (Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái XXI.) 225.

135 Ld. Buzáth Ferenc néppárti képviselő 1901. febr. 26-i parlamenti beszédét: Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXXIII. Bp. 1901. 425–426.

136 *Petrássevich Géza*: Magyarország és a zsidóság. Bp. 1899. 70.

137 Ld. *Viháros [Gerő Ödön]*: Az én fővárosom. Képek Budapest életéről és lelkéről. Bp. 1891.; *Molnár Ferenc*: Az éhes város. Bp. 1901.; *Ambros Zoltán*: Berzsenyi báró és családja. Tollrajzok a mai Budapestről. Bp. 1902.; *Erényi Nándor–Molnár Ferenc–Szomaházy István–Tábori Kornél*: Budapesti erkölcsök. Bp. [1909.]; *Bródy Miksa–Tábori Kornél–Szomaházy István*: Börzehumor. Bp. [1912.]

138 „T-a”: A közjótekonyság és a szegények. Népszava 1888. máj. 13. 2.

139 *Varga Jenő*: A magyar kartellek. Honnan származnak a milliók? Bp. 1912. 55.

A dicséretetek mellett, amint látjuk, kritikából sem volt hiány. Véleményünk szerint a lényeg mégis másutt volt: az idők során, és e kritikák ellenére, a zsidók dicséretes jótékony-sága egy néhányak által felvetett gondolatból a többségi társadalomban mélyen meggyökeresedett sztereotípiává vált! Ferenc József, aki kijelentéseit a zsidókról igen-csak óvatosan adagolta, 1909-ben így nyilatkozott: „Nagyra becsülöm a zsidókban a családiaságot s a jötevésben való örömeiket.”¹⁴⁰ Még árulkodóbb, hogy a zsidók jótékony-ságának magasztalását megtaláljuk a századfordulón olyan szerzőknél is, akiknek írásaiban – noha hevesen tiltakoztak az őket érő antiszemitizmus vádjá ellen –, zsidóellenes topo-szok sora lelhető fel. Egan Ede, a kárpát-ukrajnai parasztság nyomorán segítettő, ún. hegyvidéki akció miniszteri biztosa híres-hírhedt jelentésében „a zsidóknál elterjedt is-mert nagy jótékony-ság”-ról beszélt.¹⁴¹ Bartha Miklós abban a nem kevésbé elhíresült munkában, amelyet e kárpát-ukrajnai parasztság bemutatásának, az Egan Ede által írá-nyított akciónak, de leginkább a „kazároknak” szentelt, vagyis azon Galíciából bevándorolt zsidóknak, akik szerinte, mint Egan Ede szerint is, nagy részben felelősek voltak az őslakos népesség nyomoráért, úgy találta, hogy „a jótékony-sági érzület egyetlen egyház kebelén sem melegebb, mint a Mózes egyházában”.¹⁴²

A kérdés, vajon e megjegyzések összeinte meggyőződésből fakadtak, avagy az a takti-kai megfontolás motiválta őket, hogy az asszimiláns zsidóság előrelátható támadásait a galíciai zsidók elleni kirohanások közé elszórt, a zsidóságot méltató sorokkal védjék ki – nemcsak megválaszolhatatlan, de végső sorban lényegtelen is. Sőt: a második feltevés, a jótékony-ság közhelyének álszent felhasználása még inkább tanúsítaná a sztereotípa be-ágyazottságának erejét. E sztereotípa túléli az első világháború okozta cezúrát, a fehér-terroret, a *numerus clausus* bevezetését. Herczeg Ferenc, a Horthy-korszak „hivatalosan akkreditált nemzeti költő”-je,¹⁴³ aki, ha antiszemitának kétségkívül nem tekinthető, saját bevallása szerint nem érzett különösebb rokonszenvet a zsidók „mint olyanok” iránt,¹⁴⁴ maga is több ízben feleleveníti, így Wolfner Tivadar 1929-ben bekövetkezett halálakor írt megemlékezésben: „Minket, írókat, különösen lenyűgözött a mélységes, mondhatnám áhítatos tiszteletével, amelyet az irodalom iránt érzett. Ez és a jótékony-sága volt rajta *zsi-dó vonás*.” (Kiemelés Herczegtől!)¹⁴⁵

A retorikának ez a változatlansága végső soron azonban abból fakadt, hogy szerzői változatlanul aktuálisnak látták azt, ami hajdan a kialakulását motiválta: a zsidóság integ-rációjának elősegítését, illetve ennek szükségességét; az asszimiláns zsidóság megtépá-zott önérzetének megerősítését. Túl az *Egyenlőség* állandóan ismételt állításán, miszerint a zsidók immáron visszafordíthatatlanul (s zsidóságukhoz való kötődésüket mindeköz-ben büszkén fenntarthatva) a magyar nemzet részét képezik, e propaganda folytonossága felfedi szerzőinek a saját állításukkal szemben táplált, az idővel valójában egyre győtrőbb kétségeit.

140 *Dr. Kecskeméti Ámin*: Ferenc József és a magyar zsidóság. In: Évkönyv. 1917. Szerk. Bánóczi József. Bp. 1917. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai XLII.) 12.

141 *Egan Ede*: A hegyvidéki földművelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. febr. 12-én tartott értekezletről szóló jelentés. Bp. 1900. 160.

142 *Bartha Miklós*: Kazár földön. Kolozsvár, 1901. 85.

143 *Halmi Bódog*: Herczeg Ferenc. Az író és az ember. Bp. 1931. 54.

144 *Herczeg Ferenc*: A gótikus ház. Bp. 1939. 91.

145 *Herczeg Ferenc*: Báró Wolfner Tivadar. In: Zsidó évkönyv az 5690. bibliai évre i. m. 166.

MIKLÓS KONRÁD

JEWISH CHARITY AND ASSIMILATION AT THE TURN OF THE
TWENTIETH CENTURY

From the beginning of the Emancipation era, those who claimed to speak in the name of Hungarian Jewry developed a full scale ideology aimed on the one hand at sustaining the Jewish self-consciousness and on the other, at fostering their social integration by improving the image of the Jews in non-Jewish society. This would be done by stressing the importance of Jewish contributions to the modernization of the country, the readiness of the Jews to become true Hungarians, and also by emphasizing Jewish "inner" qualities. The best subject through which to stress the latter seemed to be philanthropy, the very manifestation of generosity and altruism. The study of the way Jews dealt with charity at the turn of the Twentieth century gives us an opportunity to analyse the dialectic of Jewish society in all its facets: assimilationist Neologues, Orthodox Jews, and the "post-assimilationist" generation which shaped its identity partly by rejecting that of its fathers.

Though apparently opposed in every aspect, Neologue and Orthodox Jews appear to have differed hardly at all on the subject of charity. The foregoing conclusion is supported by the Hungarian language Orthodox press, which however, represented not so much the true views of the Orthodox masses as the way their leaders wished to present them to Gentiles. The Neologue-Orthodox discourse aimed to establish an intrinsic connection between charity and the Jewish "soul". Both groups portrayed philanthropy as an activity stemming from authentic generosity rather than social obligation. The Neologue press emphasized the inter-denominational character of Jewish charity to counter the accusation of "Jewish solidarity", considered to be an expression of the incapacity of Jews to have any concern for the fate of their non-Jewish fellow citizens.

In its effort to develop a harmonious Jewish identity not based on the paradigms of non-Jews, the new generation elaborated a sometimes radical criticism of assimilated middle and upper-class Jews. The critique denounced what seemed self-deluding or hypocritical in Jewish charity – that "giving" was enough in itself to make someone a good Jew, or worse, that philanthropy could be a means to gain acceptance by non-Jewish elites.

Unchanging in character during the quarter century preceeding World War I, the propaganda of the older generation had a Pyrrhic effect. While it did not prevent the growth of anti-Semitism, it transformed the notion of Jewish philanthropy from mitigating praise voiced by a few liberals in the Vormärz period to a deep-rooted stereotype echoed in the interwar period even by those who otherwise expressed little sympathy for the Jews as such. Contradicting the official Jewish affirmation of a completed and irreversible integration of the Jews into the Hungarian nation, the steadfast propaganda accompanying Jewish charity reveals the assimilated Jewish middle classes' increasing worry and doubt about the truth of the above affirmation.

VERMES GÁBOR

Tisza István világnézete

Tisza István a 19. század embere volt a századfordulón. Ez volt a forrása erejének és tragédiájának egyaránt. Az elsőnek azért, mert Tisza mélyen osztotta az elmúlóban lévő század alapvető hitét az emberi haladásban; a másodiknak pedig azért, mert a századforduló változó körülményei aláásták azokat az alapvető feltételeket, amelyek haladásképpével összeforrtak. Tisza István világnézete a magyar talajban gyökerezett, de ezt a világnézetet jobban megismerhetjük, ha belehelyezzük Európa korabeli szellemi életének a keretébe.

1890-ben Ernest Renan újra kiadta *A tudomány jövője* címmel korábban írt könyvét,¹ melyben szenvedélyes hitet tett az ész hatalma és a haladás mellett. „A tudomány vallás” – írta Renan. Sokak szemében ez a fajta hit a századfordulóra összeomlott. A századvég az ő számukra nem annyira az ideálok beteljesülését, mint inkább csalódást hozott, mert a tudományos pozitivistá világnézet – a maga pedantériájával és mechanisztikus gondolatvilágával – nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ugyanezt mondhatjuk a gazdasági haladás és a belőle fakadó meggazdagodás ellentétes irányú társadalmi következményeiről, vagy a több országban is uralkodó liberális politikáról. Az utóbbit sekélyessége és korrupt volta, különösen Franciaországban és Olaszországban, egyre visszataszítóbbá tette kritikusi szemében. Bizonyára sokan voltak olyanok is, akiket a gyors változások, a városiasodás zaklatott életvitele, és ezzel együtt a régi világ kényelmes tempójának, megrögzött szokásainak és biztonságának a fokozatos eltűnése tett egyre inkább zavarttá, és keltett bennük nosztalgiát az idealizált múlt iránt.

A szociáldemokrata pártokhoz csatlakozás ellenszereként szolgálhatott mindezek ellen, hiszen ők a marxista világnézet keretén belül, egy jobb szocialista jövő felvázolásával a réginél talán biztatóbb és kétségkívül szilárdabb biztonságérzetet szereztek maguknak. De szocialistának lenni a századfordulón olyasfajta elkötelezettséget jelentett, amely a korszak uralkodó eszményeinek, a liberalizmusnak és a nacionalizmusnak a kritikáját vonta maga után – nem beszélve a hozzájuk csatlakozó értelmiségiek vagy egyes polgárok társadalmi peremre szorulásáról.

A másik végletet azok a filozófusok, történészek, írók és költők képviselték, akik a szemükben már elavult hamis objektivitás romjain felújították, illetve létrehozták az egyéni szubjektív belátásnak, az ösztönöknek és érzeteknek a szubtilis világát. Mindez azonban nem volt teljesen új, hiszen a 19. század eleji romantikához, továbbá Nietzschehez nyúltak vissza a gyökerei; ahhoz a gondolkodóhoz, aki már az 1870-es és az 1880-as években meghirdette az alkotó és hősi egyéniség felszabadítását az általa nyárs-

¹ Ernest Renan: *L'Avenir de la Science, Pensées de 1848*. Paris, 1890.

polgárinak tartott, elkorcsosodott szellemiség béklyói alól. De amíg a romantika az emberi érzelmek egész skáláját felölelte, addig erre a század végi mentalitásra, gyakran a borúlátás és az életuntság volt a jellemző, mintha az emberi szellem elfáradt volna e mozgalmas század végére érve.

Amikor a fiatal, még csak 23 éves Francois Mauriac 1908-ban Bordeauxból Párizsba érkezett, a következő megjegyzést tette: „Fáradtság, kimerültség... a betegségem egyetlen neve az unalom.”² Ezt a századforduló művészi hangulatát átító világuntságot senki nem ostromozta kegyetlenebbül, mint a budapesti születésű Max Nordau, akinek 1892-ben *Entartung* címmel Berlinben megjelent könyve nagy sikert aratott. Nordau, Cesare Lombroso kriminológiai írásaiból merítve állította, hogy nemcsak bűnözők viselik magukon az elkorcsosodás bélyegét, de egyes írók, költők és festők szintűgy, olyanok, akiknek misztikus vagy hisztérikus alkotásai a kulturális mélypontot jelentik a Nordau által oly nagyra becsült klasszikusokhoz, különösen Goethehez képest.

Nordau kétségkívül elvetette a sulykot durva biológiai determinizmusával. Ugyanakkor konzervatív értelmiségiek nyomós érveket hoztak fel az egész iparosodó, demokratizálódó, nagyvárosias, modern világgal szemben. Julien Benda híres könyvében, *Az írástudók árulásában* a következőket írta: „Úgy 1890 körül, értelmiségiek, különösen Franciaországban és Olaszországban rájöttek arra, hogy a tekintély, a fegyelem, a tradíció, a megvetés a szabadság szelleme iránt, és a háborús erények feldicsőítése, mindezek az eszmények, népszerűbbé váltak egyes emberek szemében, mint a liberalizmus és emberiség érzékösségei.”³ Charles Maurras 1899-ben kiáltványt írt a királypárti francia írók nevében, melyben kifejezte a royalista diktatúra felállítása iránti reményét, amely megteremtené végre a francia talajban, vérben és az ország gazdag hagyományaiban gyökerező dinasztikus uralmat. Olaszországban Gaetano Mosca és Vilfredo Pareto támasztottak komoly kétségeket a képviseleti rendszer életképesége iránt; a költő, Gabriele D’Annunzio pedig, Nietzsche nyomán, olyan vezetők után sóvárgott, akik szellemi felsoóbságuk tudatában tartanák hatalmuk alatt az őket vakon követő, szolgalelkű és a szabadságot semmire sem tartó tömegembereket.

Természetesen hosszan lehetne még sorolni azoknak a költőknek, íróknak és filozófusoknak a nevét, akiknek antennái érzékenyen reagáltak a századforduló válságára. A liberalizmusban, a 19. század uralkodó eszményében való csalódásukat, Fritz Stern, német–amerikai történész a kulturális kétségbeesés politikája kifejezéssel jellemezte.⁴ Egy másik, szintén német–amerikai történész, Felix Gilbert, a korszakról szóló könyve egyik fejezetét „A politikai konszenzus csökkenése” címmel látta el. Ebben mindazokat a tényezőket felsorolta Gilbert, amelyek a századfordulón aláásták a nemrég még diadalmasan optimista liberalizmust. Listája így fest: a szocialista pártok rohamos növekedése, az emberi méltóságot és a liberalizmusban rejlő jogi egyenlőséget sértő imperializmus, és a vele szervesen összefüggő rasszista és szociáldarwinista gondolkodásmód.⁵

Mindezt kár lenne tagadni, noha a válságjelenségek sokszor és többnyire akaratlanul is felnagyítva jelennek meg a történész ábrázolásában, mivel utólag már tudjuk, mi a végeredmény; így például tudjuk, hogy hová vezetett a nagyhatalmi imperializmus és a

2 Eugen Weber: France. Fin de Siécle. Cambridge, 1986. 16.

3 Julien Benda: The Betrayal of the Intellectuals. Boston, 1955. 135.

4 Fritz Stern: The Politics of Cultural Despair. A Study in the Rise of German Ideology. New York, 1965.

5 Felix Gilbert: The End of the European Era, 1890 to the Present. New York, 1970.

rasszista, szociáldarwinista gondolkodásmód. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a századforduló közvéleményének többsége a nacionalizmus természetes fokozódásaként ünnepelte az imperializmust és tette ezáltal magáévá, még ha sokszor tudat alatt is, a szociáldarwinista gondolkodást, a gyengék jogos letiprását az erősebbek által. Mégis, mindez még nem borította fel teljes egészében a 19. századból örökölt liberális világrendet, legfeljebb csak módosította; ezért is mondom, hogy a válságjelenségek jelentőségét a történészek olykor eltúlozzák. Európa legtöbb országában az emberek szavaztak a választásokon, tehát szabadon kinyilvánították a véleményüket, olvasták a szabad sajtót, és gondosan ügyeltek alkotmányos jogaik megőrzésére. Ez az 1914 előtti „békebeli béke” tele volt ugyan ellentmondásokkal, de mindazok, akik általában hasznot húztak a társadalomból, elsiklottak felettük saját nyugodt életvitelük miatt.

Ugyanígyen módon az emberek többsége semmiféle tudomást sem vett a századforduló zaklatott, nyugtalan és csalódásokkal teli művészi, irodalmi és filozófiai mozgalmairól, vagy pedig nem vette nagyon komolyan azokat; az 1900-as esztendő eljövetelekor pedig büszkén ünnepelte az elmúlt század rendkívüli teljesítményeit és bizakodással nézett a 20. század elé. Alfred Russell Wallace 1899-ben kiadott könyvében, *A csodálatos században*, a szerző nemcsak a teljesítményeket, de az egyes hiányosságokat is felsorolta, például a fejlődésből kimaradtak szegénységét, mégis: a mű végkicsengése optimista volt. „Folyunk az áradattal” – írta.⁶ Egy az angol *Daily Chronicle* 1900. december 31-iki számában megjelent cikk a 19. századot a történelem legnagyobbikának nevezte, majd pedig a szerző kifejezte azt a hitét, hogy minden, ami ebben a században jó volt, a jelen században is folytatódni fog, hogy végül minden rosszat kiküszöböljön.⁷ H. G. Wells 1901-ben írt cikkeiben megjósolta, hogy a 20. század – egy világkormány vezetésével – valóra váltja a világbékét, hogy az általános jólétet és a nyomor, valamint a betegségek eltűnését hozza magával.⁸ Legfrappánsabban talán mégis egy angol történész, James Laver fogalmazta meg a századforduló átlagemberének a gondolkodását. „Bizonyára – írta – egy ilyen csodálatosan elrendezett világ örökké kell hogy tartson.”⁹

Így érezhetett sok magyar is az 1896-os millenniumi ünneplés alkalmával. Cinikusan azt mondhatnánk, hogy az óriási felhajtás, a pompa és az ünneplés túltengése mind az akkori kormány mesterségesen szított propagandájának volt csupán a megnyilvánulása. S ez részben igaz is. De jól tudjuk, hogy ami a dolog lényegét illeti, az utca embere (és nemcsak a budapesti utcáé) valóban őszintén átélte ennek az ünnepségnek a jelentőségét, őszintén ünnepelte tehát az ország fennállásának ezeréves évfordulóját. Remélem, nem hat majd szerénytelenségnek, ha ezúttal a saját könyvemből idézek (Deák Ágnes fordításában): „A közvélemény eufóriája és a nemzeti öndicséret eksztázisa sem tudta elrejteni a vidéki kunyhók és városi nyomortelepek szegényeinek millióit, akik közül sokan az országukban rájuk váró állandó nyomor helyett inkább az Újvilág bizonytalanságát választották. Mégis volt ok az ünneplésre. Magyarország számos területen ért el jelentős előrehaladást, kezdve az oktatástól, Budapest metropolisszá fejlődésétől az ipari fejlődésig, fejlett mezőgazdasági technikák alkalmazásáig.”¹⁰ Minden belső probléma ellenére a

6 Alfred Russell Wallace: *The Wonderful Century*. New York, 1899. 381.

7 *The Mind of the Century*. Reprint from the *Daily Chronicle*. London, 1901.

8 Hillel Schwartz: *Century's End. A Cultural History of the Fin de Siècle from the 1890's through the 1990's*. New York, 1990. 183.

9 James Laver: *The Age of Optimism. Manners and Morals 1848–1914*. London, 1966. 254.

10 Vermes Gábor: Tisza István. Bp. 1994. (Századvég biográfiák) 92.

dualista Magyarország, ha nem is zárkózott fel maradéktalanul a fejlett nyugat-európai országokhoz, de feltétlenül megközelítette azok gazdasági és kulturális nivóját.

Hadd hozzak két példát ennek a milleniumi ünnepi szellemnek a dokumentálására: az egyik költői, a másik prózai vonatkozású. A költő Szabolcska Mihály, akit Karinthy Frigyes később kigúnyolt ugyan, de aki a maga korában népszerű és nagyra becsült alkotó volt, így írt 1895-ben: „Erősödünk, szaporodunk, / Napról napra többen vagyunk; / Mire ez az ezer évünk / Elhalad: / Tízmillió magyar ember / Köszönti a másikat! [...] Magyarország történetje / Fényes csodák tündérkertje.” A prózai példa a korszak nagyra becsült irodalomtörténészének, Beöthy Zsoltnak a tollából ered: a jól ismert kép ez a volgai lovasról, arról az ősmagyarról, aki vitézségével, nyíltságával, áldozatkészségével, a nemzetéhez való hűségével és szabadságszeretetével a magyarság legnemesebb kollektív tulajdonságait testesíti meg.¹¹

A történelmi múlt szónoki túlzásai könnyen válhatnak gúny céltáblájává a már józan utókor szemében. De ez az olcsó fogás csak arra jó, hogy kikerüljük a fenti példákban kifejezésre jutó érzelmek valódi történelmi jelentőségének az értelmezését. A magyar századforduló lényegében elkerülte a másutt oly gyakori életuntságot, csalódottságot, valamint a szabadságelvet elutasító tekintélyelvű alternatíva hangoztatását; ha pedig akadt is ilyen, sikertelenségre volt kárhoztatva. Amikor az autoriter báró Bánffy Dezső, miniszterelnök megbukott és 1899-ben a békülékeny Széll Kálmán követte őt a miniszterelnöki székben, az egész ország közvéleménye – szinte pártkülönbtség nélkül – fellelegzett. Lényegében azért, mert a magyar nacionalizmus mindenekfelett a jelennek a múlttal fennálló szerves kapcsolatát hangsúlyozta. De hát, kérdezhetné bárki, nem ismerve ez vajon minden nacionalizmusnak? Természetesen igen, de sok függ a múltkép konkrét tartalmától. Ami a magyar esetben a magyarság szinte állandó küzdelmét emelte ki a külső ellenségekkel szemben az ország alkotmányos szabadságának és függetlenségének az érdekében. Az ezúttal lényegtelen, hogy mi fedte pontosan vagy mi nem a történelmi tényeket ebben a múltképben, más szóval: mit hagytak ki ebből az idealizált múltképből és mit emeltek be helyette. A lényeg az, hogy semmilyen idealizált történelmet sem lehet pusztán a semmiből elővarázsolni, volt tehát elég anyag ahhoz, hogy ezt a múltképet a századforduló közvéleménye számára valódivá tegyék. Hiszen Hunyadi János személye tény volt, a végvári vitézek harcai a törökök ellen szintűgy, nem beszélve Rákóczi Ferenc kurucairól és az 1848–1849-es szabadságharcról. S fontos megemlíteni itt azt, hogy nemcsak megértésről, hanem szenvedélyes átélésről is szó volt a nagyközönség részéről; ezt sugallta a korabeli sajtó, a színház, különösen a népszínház és az oktatás, az elemi iskoláktól egészen az egyetemekig.

Így a magyar nacionalizmus, reformkori örökségként, szervesen összefonódott az alkotmányos szabadság gondolatával, tehát a liberalizmussal és ez a szenvedélyes érzelmeiktől fűtött kombináció, a történelmi folytonosság vállalása és mély átérzése olyan ethoszt teremtett, amelyben, egyes kivételektől eltekintve, nem volt igazán helye a másutt divatos dekadenciának és antiliberális tendenciáknak. Ausztriában virágozhatott egy a német faji felsőséget hirdető pángermán rasszista és antiszemita párt, Magyarországon azonban ennek magyar változata pár éves működés után feloszlott. Ilyen értelemben a magyar közvélemény túlnyomó része azokkal azonosult, akik máshol, más országokban

11 *Nemeskürty István*: Diák, írd magyar éneket. A magyar irodalom története 1945-ig. II. Bp. 1983. 648. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm. – *Beöthy Zsolt*: A magyar irodalom kistükré. Bp. 1896. 1–4., 180–183.

inkább csak optimizmust merítettek a 19. század teljesítményéből és ezért reménnyel tekintettek a jövőbe. A magyar optimizmus csak részben gyökerezett az ország anyagi és szellemi fejlődésében, másik forrása – jellemző módon – történelmi volt, de úgy, hogy a jelenbe tartó magyar múlt megerősítette, egyúttal alá is ásta ezt az optimizmust. A francia liberalizmust a nagy francia forradalomból származó szenvedély fűtötte, de az ország lakossága erősen megosztott volt a forradalom értékelése terén. Németországban a gyenge liberalizmus a konzervatív államhatalom kiszolgálója lett, a magyarhoz még leghasonlóbb lengyel liberalizmus egy három részre osztott országban vergődött; az olasz Risorgimento-liberalizmust pedig, noha szintén hasonlított a magyarhoz, felörölte az ország észak–déli megosztottsága és katolikus egyházellenessége. A századforduló magyarjai legszívesebben az angol liberalizmust vallották mintaképükül; igazában persze tévesen, mert noha a Magna Charta és az Aranybulla időben egybeestek és sok hasonlóság volt az íratlan angol és magyar alkotmányosság között, lényeges a különbség az önelégült, arrogáns, birodalomban gondolkodó angol és az állandó fenyegetettség érzésének kitett, kisországi élet–halál sorskérdésekkel átítatott magyar mentalitás között. Az utóbbi lényegében akkor is fennmaradt, amikor Magyarország Ausztria társországa lett a Monarchiában. Ha meg is nőtt már a századfordulóra az önbizalom, és egyesek (mint Rákosi Jenő) egy 30 milliós magyar birodalomról ábrándoztak, a kifelé használt erős hangerő nem állt mindig egyensúlyban a belülről érzett biztonságérzettel. A múlttól örökölt „áldjon vagy verjen sors keze: itt élned, halnod kell” gondolat, ha lehet, még erősebben konzerválta a liberalizmus és nacionalizmus jellegzetesen magyar ötvözetét és fűtötte a mögöttes rejlő szenvedélyeket. És éppen azért, mert a magyaroknál az önbizalom a külső és belső ellenségektől való félelemmel vegyült. Gondolok itt elsősorban Oroszországra és a szláv és román nemzetiségekre, ezért a századforduló optimizmusa is esetenként bizonytalan vagy erőltetett volt, legalábbis az önbizalomtól duzzadó angol és különösen az amerikai optimizmushoz viszonyítva.

Ami viszont ennél sokkal feltűnőbb, az ennek az ethosznak az általános jellege. A két nagy parlamenti tábor, a 67-esek és 48-asok között e téren nem volt különbség. Mint a világháborús Tisza-kormány politikája is mutatta, a 67-esek is voltak olyan jó magyar nacionalisták, mint a 48-asok és az alkotmányosság lényegéhez –, ha nem is mindig a gyakorlatához – mindkét tábor egyformán ragaszkodott. A *Katolikus Néppárt* kezdetben jobbról támadta a fennálló rendszert, de idővel szintén hozzásimult. A merkantil–agrár ellentét sem fajult odáig, hogy a nagyvárosi dominancia és a tőke uralma ellen fellépő agráriusok fel kívánták volna borítani a fennálló rendszert; inkább, mint agrárius lobby, csak saját nagy- és középbirtokosi érdekeik érvényesítéséért küzdöttek.

A parlamenten kívüli pártoknál és csoportoknál azonban már nem volt ilyen egyszerű a helyzet. Tény, hogy a *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* élesen elhatárolta magát a haza fogalmától, amelyet a *Népszava* egy 1907-es cikke „csupán a kiváltságok takarójának” nevezett. Ez a fajta elhatárolódás a párt elszigetelődését, „önkéntes karanténba vonulását” eredményezte,¹² noha az MSZDP az 1910. évi pártkongresszus után, éppen azért, hogy kitörjön ebből a karanténból, mérsékelte álláspontját és progresszív alapon elismerte a magyarság dominanciáját. Ez utóbbi pont az egyik sarokköve volt annak a baloldali értelmiségi mozgalomnak, amelyik a 20. század első közel másfél évtizedében éles támadást indított a hagyományos liberális nacionalista intézmények és ethosz ellen.

12 *Litván György*: „Magyar gondolat – szabad gondolat”. Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon. Bp. 1978. (Gyorsuló idő) 71.

Néhai kedves kollégánk, Hanák Péter, egy ragyogóan szellemes tanulmányban mutatta ki, hogy amíg az osztrák, önmagát mindenféle nacionalizmustól elhatároló állampatrióta liberális értelmiség számára – a különösen zavaros helyzetben lévő Ausztriában – más kiút nem maradt, mint az önmaguk pszichéjébe, Hanák szerint a „kert”-be való menekülés; addig Magyarországon ez az értelmiség – és ezt már én mondom, szintén magába szívta a mindent felölelő magyar nemzeti érzést – és így, Hanák szavaival, „műhely”-t alkotott, amellyel a nemzet fogalmának demokratikus tartalommal való feltöltése volt a célja.¹³ Noha kétségtelen, hogy retorikájukban sokszor erős túlzásokra ragadtatták magukat, e mozgalom legjobbjai, Ady Endre és Jászi Oszkár, hogy csak két nevet említsek, hittek a nemzet erkölcsi regenerálódásában a demokratikus átalakulás keresztülvitelével. Jászi maga is elítélte a *Galilei Kör* azon ifjait, akik átgondolatlan doktrinerséggel őszinte nemzeti és vallási érzelmeket sértettek meg.¹⁴

Ennek a baloldali értelmiségi tábornak Tisza István volt az elsődleges célpontja, aki 1903-tól, tehát első kormányalakításától kezdve egészen a haláláig, 1918-ig, a magyar liberális nacionalizmus legszámottevőbb képviselőjének számított. Vegyük szemügyre először is nacionalizmusát. Manapság a nacionalizmus szótól – rosszízű mellézköngéi miatt – a legtöbb politikus viszolyog, mégis történelmietlen lenne Tisza Istvántól megtagadni. A több tucat definíció közül Hans Kohn 1955-ből származó meghatározása szerintem ma is érvényes: „A nacionalizmus olyan lelkiállapot, amelyben az egyén legfőbb, döntő lojalitása a nemzeti államra irányul.”¹⁵

Ezt a lelkiállapotot Tisza tőle némileg szokatlan szenvedéllyel fejezte ki 1905-ben, amikor egy képviselőházi beszédében a következőket mondta: „egy igaz, szent ügyért küzdeni gyönyörűség, egy igaz, szent ügyért elpusztulni megdicsőülés”.¹⁶ Az „igaz, szent ügy”, amelyet Tisza még fiatalemberként a magáévá tett és amit három évtizeden át rendíthetetlen odaadással szolgált, a magyar nacionalizmus volt. A maga korában ő az egyetlen magyar államférfi, aki a magyar nemzetállam iránti hűséget nem azonosította a sovinszta elvakultsággal, hanem kimutatta, hogy milyen veszélyeztetett helyzetben van Magyarország. „Ez a kis nemzet – figyelmeztetett egy korai, 1892-es képviselőházi beszédében – oda van állítva Európának talán legexponáltabb pontjára, óriási veszélyek, hatalmas nemzetek nagy törekvései elé. Hiszen e kis nemzetnek kellett megvédeni a civilizációt és a szabadságot az iszlám által fenyegető veszélyektől hosszú századokon keresztül és meg kell azt ma védenie egy más nagy veszéllyel szemben, mellyel a szláv abszolutizmus egész Európa kultúráját fenyegeti.”¹⁷ Ezért is ellenezte a Rákosi Jenő által propagált grandiózus terveket egy 30 milliós magyar birodalom megteremtésére, nem hitte ugyanis, hogy az ilyen és ehhez hasonló fantazmagóriák összhangban állnak az ország rendelkezésére álló erőforrásokkal. Ehelyett Tisza ezeket az anyagi és szellemi erőforrásokat az ország belső fejlesztésére kívánta fordítani, természetesen az önmaga által meghatározott korlátokon belül. S ezért vált Tisza, kora gyerekkorától kezdve, szenvedélyes védelmezőjévé az osztrák–magyar kiegyezésnek is. „A szomorú igazság az – mondta 1903-ban –,

13 Hanák Péter: A Kert és a Műhely. Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról. In: *Uő: A Kert és a Műhely*. Bp. 1988. (Közös dolgaink) 130–136.

14 Liván Gy.: i. m. 83–86.

15 Hans Kohn: Nationalism. Princeton, 1955. 9.

16 Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. I–IV. Szerk. Barabási Kun József. Bp. 1930–1937. Ld. Tisza István beszédét 1905. jan. 5-én: i. m. III. 377.

17 Ld. Tisza István beszédét 1892. dec. 16-án: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. I. 237.

hogy 1526, a mohácsi csata óta Magyarországnak szüksége volt szövetségesre, mivel saját ereje kevésnek bizonyult az ország védelméhez.”¹⁸

Tisza szerint elsősorban az osztrák–magyar kiegyezés garantálta Nagymagyarország területi integritásának és a magyar szupremáciának a létét és jövőjét. Ez nem volt valami népszerű álláspont Magyarországon, és ellenfelei Tiszát a Parlamentben és a sajtóban gyakran lehaáarulózták. De ő annyira hitt ebben, hogy alkalmanként hajlandó volt e hitének feláldozni a másik „szent ügy”-et, az alkotmányosságot is. Köztudott, hogy többször is, az érvényben lévő házszabályok megsértésével, brutális módon törte le az ellenzék obstrukcióját. Egy ilyen alkalommal, 1904-ben mondta, hogy a lényeg megőrzése, amely megmenti az országot Lengyelország sorsától, fontosabb a forma megőrzésénél.¹⁹

Ugyanakkor joggal vágta oda egy parlamenti vita hevében az egyik ellenzéki vezérnek, hogy „Bécsben is vagyok legalább olyan magyar mint Ugron Gábor úr!” Joggal mondhatta ezt, mert a dualista egyezmény keretein belül végig töretlenül ragaszkodott Magyarország előjogainak csorbitatlan fenntartásához. Nagy botrány tört ki Bécsben 1903-ban, amikor a parlamentben Tisza István, miniszterelnök az osztrák miniszterelnököt, Ernest von Koerberet „distinguished foreigner”-nek (előkelő idegennek) nevezte, mert szerinte dilettáns módon avatkozott be Magyarország belügyeibe.²⁰ Továbbmenve, Tisza hitt Magyarország vezető szerepében a Monarchián belül, de tekintettel kellett lennie az osztrák hivatalos körök, különösen az általa nagyra becsült Ferenc József és az ausztriai közvélemény érzékenységére, amely heves ellenkezéssel reagált volna egy ilyesfajta igényre. Ezt a vezető szerepet csak mint az ország első világháborús miniszterelnöke váltotta végül valóra, amikor az antantblokád hatása nyomán Magyarország mint agrárállam előnybe került az ipari Ausztriával szemben. Amikor Tisza ezt az előnyt kihasználta, még az ellenzéki sajtó is megtapsolta őt. Az igazság az volt, hogy az 1867-es kiegyezést még a 67-esek, tehát maga Tisza István is csak funkcionális egyezménynek tekintették, amely Magyarország létét, épségét és erejét volt hivatva megőrizni, de őket sem kapcsolta az osztrák–magyar közös sorshoz bármiféle érzelmi elkötelezettség.

Amikor 1903-ban először nevezte ki őt a király miniszterelnöknek, Tisza István a liberalizmust és a magyar nacionalizmust nyilvánította kormánya két, egymással szervesen összefüggő vezérelvének, mondván: a liberalizmust ő nem elvont és doktriner elvnek, hanem gyakorlati iránymutatónak tekinti, ezért kormánya a problémákat liberális szellemben, de a nemzeti érdek mindenek fölé helyezésével oldja majd meg. Tisza nyíltan ki mondta azt, amit minden önmagát liberálisnak valló kormány a századforduló idején valóra váltott: a nemzeti érdek, illetve a nemzeti érdekek előtérbe helyezését liberális módszerekkel. Tisza mindig szembeszállt az elvont, doktriner liberalizmussal, nem látván, hogy a nacionalizmus korában minden liberális párt és kormány a maga módján nemzeti, következképpen elvont és doktriner liberalizmus csak könyvekben és az egyetemi katedrákon létezik. A kérdés itt is az tehát, hogy mi a magyar liberalizmus konkrét tartalma, s mit tartott meg a reformkorban gyökeret eresztő modern alkotmányosság és a társadalmi osztályok közti érdekegyesítés programjából?

Az eredeti liberális remény és ígéret betartásának a számonkérése általános európai probléma. Liberális kormányok a 20. század elején egy időben próbálták hozzáidomítani politikájukat országaik társadalmának rohamosan változó körülményeihez, hogy meg-

18 Ld. *Vermes G.*: i. m. 107., 517.

19 Vö. *Vermes G.*: i. m. 123., 519.

20 Ld. Tisza István beszédét 1903. nov. 18-án: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. II. 95., 98.

őrizzék azt, amit meg lehet tartani a liberális hagyományokból, és előmozdítsák azoknak a társadalmi osztályoknak és csoportoknak az érdekeit, amelyek kormányaik fő támogatói – s mindezt a nemzeti érdekek védelmének a cégére alatt. David Lloyd George, Anglia liberális pénzügyminisztere a 20. század elején állítólag azt mondta, az angol üzletemberek őt az ország lángeszének kiáltották ki, amikor ügyelt a gondjaikra, de walesi tolvajnak nevezték, amikor a munkások érdekeinek fogta a pártját. Nyilvánvaló, hogy a gazdaság és társadalom harmóniáját vizionáló liberális utópia súlyos megrázkódtatásoknak volt kitéve ezeknek a különböző, egymással ütköző érdekeknek a küzdelmében. Liberális kormányok, a manchesteri laissez faire tanát félretéve – többek között Angliában David Lloyd George pénzügyminisztersége és Olaszországban Giovanni Giolitti miniszterelnöksége idején – társadalmi reformokat kezdtek szorgalmazni a súrlódások csökkentése végett.

A magyar válasz ezekre a kihívásokra nem a rugalmasság vagy a kompromisszum-készség, hanem a megmerevedés volt, nem az ellentétek feloldása, de azok tagadása következett be. És itt aligha mellőzhető Tisza István háromlábú világnézeti állványából a harmadik láb említése, nevezetesen konzervativizmusa. Ha ezt elhallgatnánk vagy letagadnánk, akkor politikai hitvallásának és teljes életművének a megcsonkításához járulnánk hozzá, bár a konzervativizmus kedvezőtlen visszhangot kelt, hiszen könnyen a reformkori Habsburg-hű arisztokraták és az 1849-es muszkavezetők emlékét idézi fel. Szekfű Gyula e korszakra gondolva írta a *Három nemzedék*-ben: „súlyosabb vádat elkéseredett magyarok nem vághattak egymás arcába, mintha egymás liberalizmusát vonták kétségbe”.²¹ Tisza, természetesen, sohasem tekinthető egyszerűen csak konzervatívnak a szó hagyományos értelmében, hiszen mindig hű maradt hazája parlamenti alkotmányosságához. Mégis: az ő idejében erősödött fel az a tendencia, amely az ország jövőjét nem tudta máshogy, mint a magyar úri osztály vezetése alatt elképzelni.

Ezt legélesebben az ország demokratikus átalakulása, konkrétan az általános választójog bevezetése elleni harcában láthatjuk. Tisza meg volt róla győződve, hogy az általános választójog „*elvágná a nemzet életerejét, előidézné a nemzet pusztulását*”.²² Rémulettel gondolt egy ilyen alapon megválasztott parlamentre, amely tele lenne nemzetiségi képviselőkkel, szocialistákkal, klerikálisokkal, mindenfajta szélsőségekkel, akik szerint mindazt szétrombolnák, ami Magyarországon hagyományos és nemzeti. Vonakodva tett ugyan némi engedményt a munkások választójogának a kiterjesztése érdekében, de hajthatatlan maradt a parasztság számára nyújtandó választójog ügyében; a parasztokat nem tekintette ugyanis szellemileg éretteknek és anyagilag elég függetleneknek ahhoz, hogy ezt a jogot gyakorolhassák. Hosszú távon igen, de annak az alsóbb néposztályok anyagi, szellemi és erkölcsi felemelkedése lett volna az előfeltétele. Ha ezt az utóbbit őszintén vallotta is, a demokratikus haladás szempontjából mindez már nem sokat jelentett. Tisza ugyanis mindenféle földreformot ellenzett és mind ő, mind pedig a többi magyar miniszterelnök nagyon kevés erőt és energiát fektetett a parasztság anyagi és oktatási felemelésébe. Tisza elismerte a korban benne rejlő dinamikát és elvben még üdvözölte is a gyors változásokat. Egy 1909-ben tartott beszédében az emberi ismeretek és tudományok robbanásszerű növekedéséről szólt, amelyek a gazdasági, társadalmi és politikai változások tükröképei. De már ebben a beszédében is arra a veszélyre figyelmeztetett, melyet a sza-

21 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp. 1989. 267.

22 Ld. Tisza István beszédét 1905. dec. 20-án: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. III. 765–766.

bad gondolatok elterjedése a „félig művelt” és „műveletlen” tömegek körében maga után von.²³ Tisza hitt tehát abban, hogy sikerrel befolyásolhatja a változások módját és mértékét, ha a saját szempontjaival hozza azokat összhangba.

Tiszának, természetesen, abban igaza volt, hogy amennyiben az úri osztály uralmának és a történeti Magyarország megőrzésének az érdekei számítanak igazán, akkor valóban a szűk rétegre korlátozott választójog, valamint – mind a magyar, mind a nem magyar parasztság esetében – az anyagi és oktatási lehetőségek szűkreszabottsága biztosíthatja csupán a status quo fenntartását. Előre gondolva Ignotus, a *Nyugat* főszerkesztője 1910-ben váteszi módon látta át a megoldhatatlan magyar problémát. Tisza hajthatatlan ellenállását a választójogi reformmal szemben Ignotus kilátástalannak ítélte, ugyanakkor arra döbrent rá, hogy az általa és elvbarátai által möhöz sürgetett reformok a történeti Magyarország felbomlásához vezetnének, egy olyan véghez, melyet a baloldali demokratikus tábor is katasztrófának tartott.²⁴

Tisza maga is tele volt aggodalmakkal. Ignotus, előbb idézett cikkében így számolt be erről. „*Memento mori* – minden nagy beszédének ez a tulajdonképp való tartalma.” Legdrámaibban talán egy az első világháború kezdetén írt, Berzeviczy Alberthez szóló leveléből világlik ki mindez. Íme Tisza levele. „Keserves húsz esztendőn keresztül gyötört az a gondolat, hogy ez a monarchia s benne a magyar nemzet pusztulásra van kárhoztatva, mert az Úristen el akarja veszteni azt, akinek elveszi az esztét. Az újabb néhány évben kezdett jobbra fordulni a dolog, mind újabb és újabb örvendetes események keltették új életre a reményt, hogy a világtörténelem nem tér még napirendre felettünk. Most e nagy idők válságos napjaiban dől el a dolog, de azt a nemzetet, amely így viseli magát a reá tornyosuló veszélyek között, nem ítélni halálra a Gondviselés.”²⁵

Ugyanakkor Tiszában a kétely ellenére is fennmaradt az a hit, hogy nemzete rendelkezik a túléléshez szükséges akarattal, az előtte tornyosuló akadályokat és buktatókat viszont csak egységes nemzetként győzheti le, a széthúzás így végzetes lehet. Némi ironia rejlik abban, hogy Tisza teljes lendülettel vetette bele magát a legkülönbélebb viaskodásokba főképp azért, hogy véget vethessen nekik. Szilárdan meg volt róla győződve, hogy előbb vagy utóbb maga mögé, mint a nemzet szószólója mögé tudja józan érveivel állítani tévelygő 48-as társait; s ha nem is tudja kiküszöbölni az agrár és katolikus néppárti ellenzékét, racionalizmusával és a hazafiságukra való apellálással semlegesítheti érveiket.

Ami pedig a magyar parasztokat és munkásokat illeti, ők – különösen a romlatlan és tisztaszívú parasztok – tiszteletteljesek az urak iránt; kár tehát csak abból származik, ha külső agitátorok idézik fel köztük a bajokat. Természetesen azt remélte, hogy hozzá hasonlóan az urak is tisztességesen bánnak parasztjaikkal. A nem magyar nemzetiségektől szintűgy elvárta volna, hogy „fenntartás és hátsó gondolat nélkül a magyar nemzeti állam szolgálatába szegődnek”.²⁶

Ennek így kell történnie, mert a jóindulatú magyar magatartás nem ad okot elégedetlenségre. Bármiféle rendellenesség, az elvart normáktól való elhajlás csak rosszindulatú bajkeverők aknamunkájának a számlájára írható. Borúlátó víziójának ellensúlyaként így alakult ki benne ennek a patriarchális társadalomnak az idealizált képe, amit meg-

23 *Count Stephen Tisza: Protestant Faith and Enlightenment*. Philadelphia, 1909. 56.

24 *Ignotus*: Tisza István és a nemzetiségi kérdés. *Nyugat* 1910. 1025–1028.

25 Ld. Tisza István levelét Berzeviczy Albertnek, 1914. aug. 27.: Gróf Tisza István összes munkái. II. Bp. 1924. 93.

26 Ld. Tisza István beszédét 1911. márc. 23-án: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. IV. 510.

próbált ráerőszakolni a valóságra. E törekvés sikertelensége erősítette fel benne újra a borúlátó víziót, amelynek végzetes kimenetele annyira elrettentette, hogy ismét visszatért liberális utópiája balzsamához. A két ellentétes álláspont, természetesen, nem vált el élesen egymástól, hanem egybemosódva állandósította benne a lelki feszültséget, amely a nemzetért érzett aggodalom és az optimizmus között keletkezett.

Liberalizmusa így még szorosabban összekapcsolódott egyfajta nacionalista konformizmussal. David Lloyd George hadat üzent a Lordok Házának és nem tartott attól, hogy ezért összedőlné Anglia. Tisza a végén már azt érte el, hogy még egy iránta rokonszenvet tápláló életrajzíró is a „temető rendje”-ként jellemezte a Tisza által erős kézzel uralt parlamentet.²⁷ Ez a Tisza által vehemensen védett, ugyanakkor elavultnak tűnő társadalmi rendszer már megérett a bukásra. Jászi is így látta egy 1905-ben Szabó Ervinhez írt levelében. „Alá kell aknázni az uralkodó társadalmat szellemileg s erkölcsileg egyaránt. Minél több egyént, minél több osztályt be kell oltani a jövő társadalmi rend szérumával.”²⁸ Mégsem így történt. Tisza és újjászervezett pártja, a *Nemzeti Munkapárt*, az 1910-es aránylag tiszta választáson döntő győzelmet aratott. Az első világháború előestéjén tehát Tisza István hatalmának és befolyásának a tetőpontján állt, „Magyarország Tisza István lábainál fekszik” – ahogy Ignótus írta.²⁹

Már szinte axiómaszerűen hat az a megállapítás, hogy ez a háború előtti időszak válságkorszak volt. Gondolom, itt ismét közrejátszanak a következmények, az első világháború, az összeomlás, valamint a forradalmak tapasztalatai. Én inkább úgy vélem, hogy ez az időszak a kihívások kora volt, melyekre Tisza István – minden belső aggodalma ellenére – a legnagyobb sikerrel válaszolt. Ismétlem, csak erre a rövid háború előtti periódusra gondolok ez esetben, mivel kétségtelen, hogy az akkori magyarországi társadalmi rend és maga a monarchia a háború nélkül sem maradhatott volna fenn hosszú távon.

Hiba lenne Tisza István sikerét egyedül az erős kéz politikájával magyarázni, már pusztán azért is, mert ez az erős kéz elsősorban csak a parlamenten belül és valamelyest az államháztartásban érvényesült. 1913-ban, második miniszterelnöksége kezdetén, és 1914-ben szabadon alakulhattak az országban Tiszát gyűlölő pártok, és egy akkoriban elfogadott sajtótörvény ellenére sem tompult az ellenzéki sajtó éles hangja. A már a háború előtti feszültség közepette meghozott, az állampolgári jogokat valamennyire megnyirbáló törvényalkotási hullám sem ásta alá egyértelműen az egyéni szabadságjogokat. Még a *Szociáldemokrata Párt* is szabadon működött és országos kongresszust tartott 1913 októberében. A november 2-án megtartott tüntetésen a sajtótörvény ellen tiltakoztak, november 21-én pedig már nemcsak a sajtószabadságért, de egyesek már a forradalom és a köztársaság mellett tüntettek. Végső fokon tehát még ez a korlátozott liberalizmus is szerves része maradt az alkotmányos örökségnek, a hozzá fűző kötelék elszakítása pedig elképzelhetetlen volt mind a magyar közvélemény, mind Tisza számára. Ha nem is hozott Tisza számára ennek a liberális–konzervatív centrumnak a megtestesítése tomboló népszerűséget, elismerést viszont igen, sőt: szavazatokat is a politikailag akkor aktív választóközönség jelentős részében.

Egy államférfi nagyságát, részben legalábbis, nem feltétlenül és nem mindig az minősíti, amit tett, hanem az, amit nem tett meg. Tekintettel a magyar politikai vezető ré-

27 Gustav Erenyi: Graf Stefan Tisza: Ein Staatsmann und Martyrer. Wien, 1935. 119.

28 Ld. Jászi Oszkár levelét Szabó Ervinnek, 1905. febr. 2.; Jászi Oszkár válogatott levelei. Összeáll., jegyz. Litván György–Varga F. János. Bp. 1991. 66.

29 Ignótus: A politika mögül. Nyugat 1914. 13. sz. 1.

teg és a közvélemény jelentős részének az aggodalmaira s fenyegetettségérzésére, mindig felhangzottak Magyarországon olyan hangok, amelyek, ha nem is a diktatúra bevezetését sürgették, de egy ahhoz közel álló, félig autoriter rendszer elfogadása mellett kardoskodtak. Tisza Istvánnál senki gyötrőbbben nem élte át ezt a fajta aggodalmat. És mégis, nem volt még valaki a magyar vezetők között, aki lelkiismeretesebben járt volna el az alapvető szabadságjogok védelmében, mint éppen ő. Megemlíthetők lennének persze azok a bizonyos korlátozó törvényjavaslatok, amelyek a nevéhez kapcsolhatók, de azok fogatlan oroszlánok voltak. Sokkal fontosabb, hogy Tisza fellépett az erőszakos magyarosítás ellen, egyedül ő próbált a vezetők közül kiegyezni a román kisebbséggel, és nem utolsósorban egyetlen ellenfelének sem görbült meg miatta még a hajaszála sem, pedig kígyóbékát kiabáltak rá. Amikor a háború első éveiben kitört a még az árnyékban is kémeket és szabotőröket gyanító hisztéria, Tisza sok időt és nagy energiát ölt a katonai és polgári önkényeskedések elleni harcába. Mint akkor, amikor írt egy erdélyi főispánnak, mert le-tartóztattak egy román parasztot román újság olvasása miatt. „Az ilyenféle szekatúrák – írta Tisza – kártékony ostobaságok, s nem erőnek, hanem gyengeség okozta idegességnek jelei. Egyaránt csökkentik a magyar állam tekintélyét s a vele szemben érzett rokonszenvet.”³⁰

Ez a fajta liberalizmus, minden hiányossága ellenére, egyáltalán nem lebecsülendő és – véleményem szerint – Tisza István öröksége, izzó hazaszeretetén kívül, éppen ez. Tévedhet valaki a nagypolitikában, de ha miniszterelnöki tekintélyét veti latba egy parasztember jogai érdekében, akkor ez, az emberi tisztességen kívül, kétségtelenül arra utal, hogy komolyan veszi hazájának egyik legnemesebb hagyományát. Gondolom, nincs ma már semmi ok arra az aggodalomra, amely Tiszát akkortájt emésztette; az egyéni szabadságjogok védelme azonban soha el nem avuló örökségünk, amelyért többek közt Tisza Istvánnak is hálával tartozunk.

GÁBOR VERMES

THE WORLD VIEW OF ISTVÁN TISZA

The world view of István Tisza should be placed within a general European framework. Faith in liberalism and science was under attack by the turn of the 19th and 20th centuries. In their places, certain writers and philosophers began to emphasise subjective feelings, instincts, and the realization of individuals' creative potentials. Unlike the antecedents of this trend in the era of romanticism, the underlying tone of this trend was pessimistic. Historians, Fritz Stern and Felix Gilbert, labelled it "the politics of cultural despair" and "the diminution of political consensus" respectively. Those who subscribed to this "despair" were inclined to glorify power, authority and authoritarianism. Nevertheless, the publics in European countries were by and large unaffected by this trend, and they loudly proclaimed the glories of the passing century and expressed optimism in the new one.

The public in Hungary was very much part of this festive mood at the time of the 1896 celebration of the country's thousand years of existence. In spite of widespread

30 Ld. Tisza István levelét Bethlen Balázsnak, 1914. nov. 6.: Gróf Tisza István összes munkái. II. 269.

poverty and social-economic inequality, there was much to celebrate. Hungary, and particularly Budapest were developing fast. In Hungary, there was no room for anti-liberal decadence and for the cynical repudiation of liberal constitutionalism, because liberal constitutionalism was perceived as a sacred historical heritage, bequeathed to Hungarians by their freedom-loving and freedom-fighting ancestors. This combination of liberalism and nationalism yielded no room for cynicism and anti-liberal tendencies. Optimism, however, was partly undermined by a sense of being surrounded by Slavs and other non-Hungarians. Still, the urge of controlling the nation's destiny did not result in a desire to jettison liberal constitutionalism, only in adopting a defensive conservative policy which protected Hungarian interests, especially the interests of the Hungarian gentry and aristocracy, the two groups deemed to guarantee the existence and survival of liberal constitutionalism, Hungary's territorial integrity, and Hungarian supremacy. The acceptance of these basic views was widespread in Hungary, across party lines in the Parliament and across various interest groups.

István Tisza, in his capacity as a politician and two-time prime minister of Hungary, embodied this passionately nationalistic liberal-conservative consensus. A deeply-held concern for his nation prompted Tisza's belief in the necessity of a partnership with Austria, as he did not think that Hungary could withstand a Russian-supported Slavic onslaught without being part of a great European power. Nor was Tisza willing to consider a democratic transformation through the introduction of universal suffrage, because he feared the power of the non-Hungarian masses and even of the Hungarian peasants, whom he viewed as politically immature and therefore easily influenced by demagogues. To counter his own fears, Tisza indulged in a vision of a society characterized by a patriarchal harmony, a utopian dream increasingly difficult to square with complicated 20th century realities. The tug-of-war between his illusionary optimism and fears for his nation created a constant tension in him. Never did he reach a conclusion which would have resulted in resolving this tension through dictatorial measures. While insisting on maintaining the conservative safeguards, he did not part with his commitment to Hungary's liberal constitutional heritage, not even during World War I, when pressures were placed on him to do so.

JANEK ISTVÁN

Az elfelejtett háború

A szlovák–magyar kis háború története 1939 márciusában

Az olvasók számára újdonságként hathat maga a „kis háború” elnevezés, hiszen erről nagyon keveset lehetett eddig hallani. Az 1990-es évek első felében, Szlovákiában a Mečiar-kormány alatt került előtérbe ennek a háborúnak a kutatása. A téma szakértője Ladislav Deák szlovák történész lett, aki munkáiban tüzetesen foglalkozott a problémakörrel.¹ Megítélésem szerint a „kis háború” elnevezés is helyesbítésre szorul. Nem beszélhetünk ugyanis háborúról abban az értelemben, ahogy azt a szlovák történetírás magyarázza, hiszen a két állam között formailag soha nem került sor hadüzenetváltásra, ami egyértelműen bizonyíthatná a háború kirobbanását. A diplomáciai viszony sem szakadt meg. Valójában tehát a „kis háborút” legfeljebb határkonfliktusnak vagy határkiigazításnak lehet minősíteni, semmiféleképpen sem háborúnak.

1938. október 6-án Zsolnán a szlovák politikai pártok képviselői kikiáltották az autonóm Szlovákiát, melynek másnap megalakult az első kormánya Csehszlovákia államalakulatán belül. A miniszterelnök Jozef Tiso, a *Szlovák Néppárt* elnöke lett. Az autonóm Szlovákiában a németek már egy „önálló” szlovák állam megteremtésének a lehetőségeit kutatták, s egyre irreálisabbá váltak azok a magyar elképzelések, hogy az autonómia ígéretével a szlovákokat Magyarországhoz való csatlakozásra bírják, de erről azért véglegesen még nem tettek le.² 1938. október 9-én Révkomáromban megindultak a csehszlovák–magyar tárgyalások. A csehszlovák küldöttség vezetésével Jozef Tisót, az autonóm szlovák kormány elnökét bízták meg. A magyar küldöttséget Kánya Kálmán és Teleki Pál vezette, ők azokat a területeket követelték, melyeket az 1910-es népszámlálás többségében magyar lakosságúnak mutatott, ezenkívül Szlovákia és Kárpátalja vegyes etnikumú területein népszavazást kívántak tartani. A két fél közötti megbeszélések végül október 13-án eredménytelenül zárultak le, mivel a Jozef Tiso vezette csehszlovák küldöttség nem volt hajlandó kielégíteni a magyar területi igényeket. A magyar fél a tárgyalások alatt mindvégig ragaszkodott a magyar többségű területsáv átcsatolásához, és nem érte be a Csallóköz felajánlott átengedésével.³ A magyar kormány október 24-i jegyzékében⁴ népszavazást követelt a vitatott területeken, s kijelentette, ha erre nem kerül sor, akkor a

1 *Ladislav Deák*: Malá Vojna. Bratislava, 1993. és *Uő*: Hra o Slovensko. Bratislava, 1991.

2 Magyar Országos Levéltár (= MOL), Külügyminisztérium (= KÜM) 61. csomag 3265-7-7/1938. Berlini magyar követség jelentése, 1938. nov. 4.

3 *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Bp. 2000. 243–244.

4 A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938. Összeáll., sajtó alá rend. Ádám Magda. Bp. 1965. (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. II.) 580. sz. irata: 847–849.

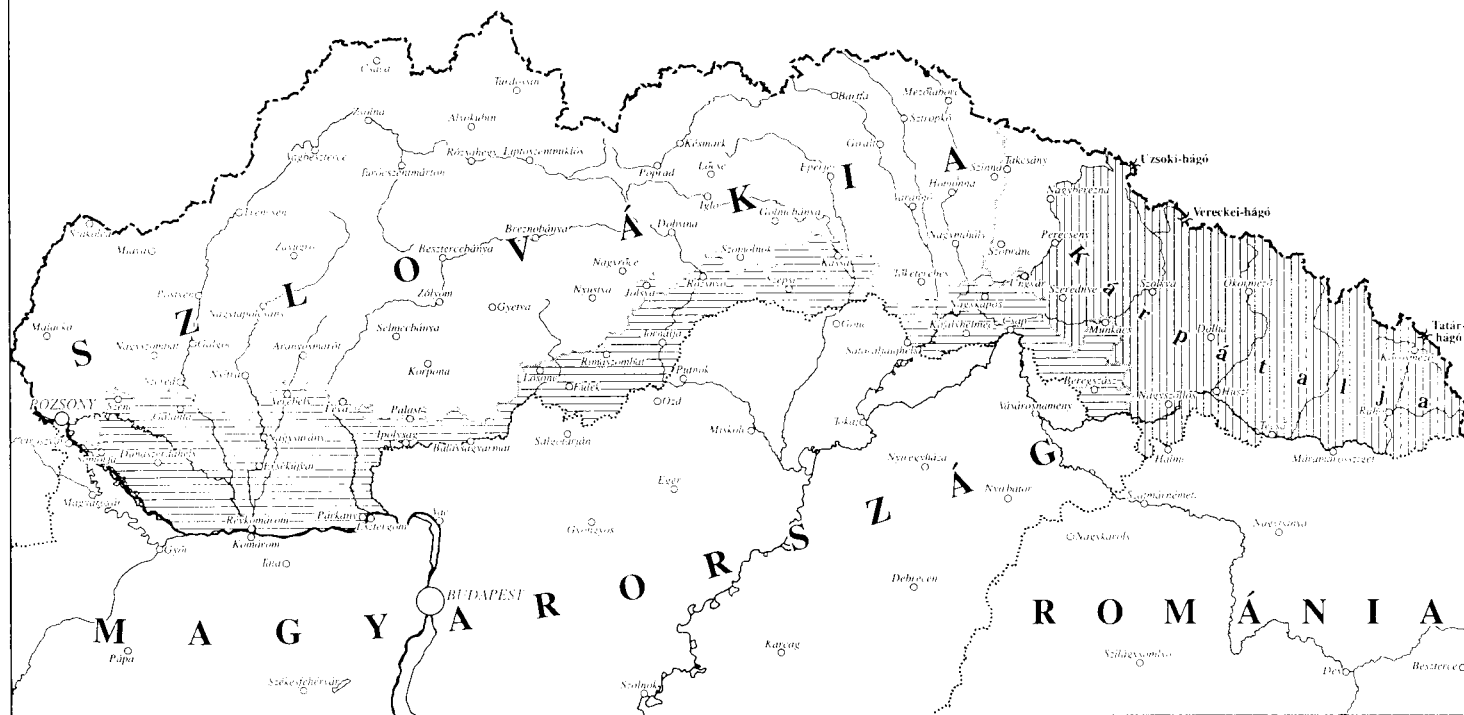
MAGYARORSZÁG TERÜLETI GYARAPODÁSA 1938–1939

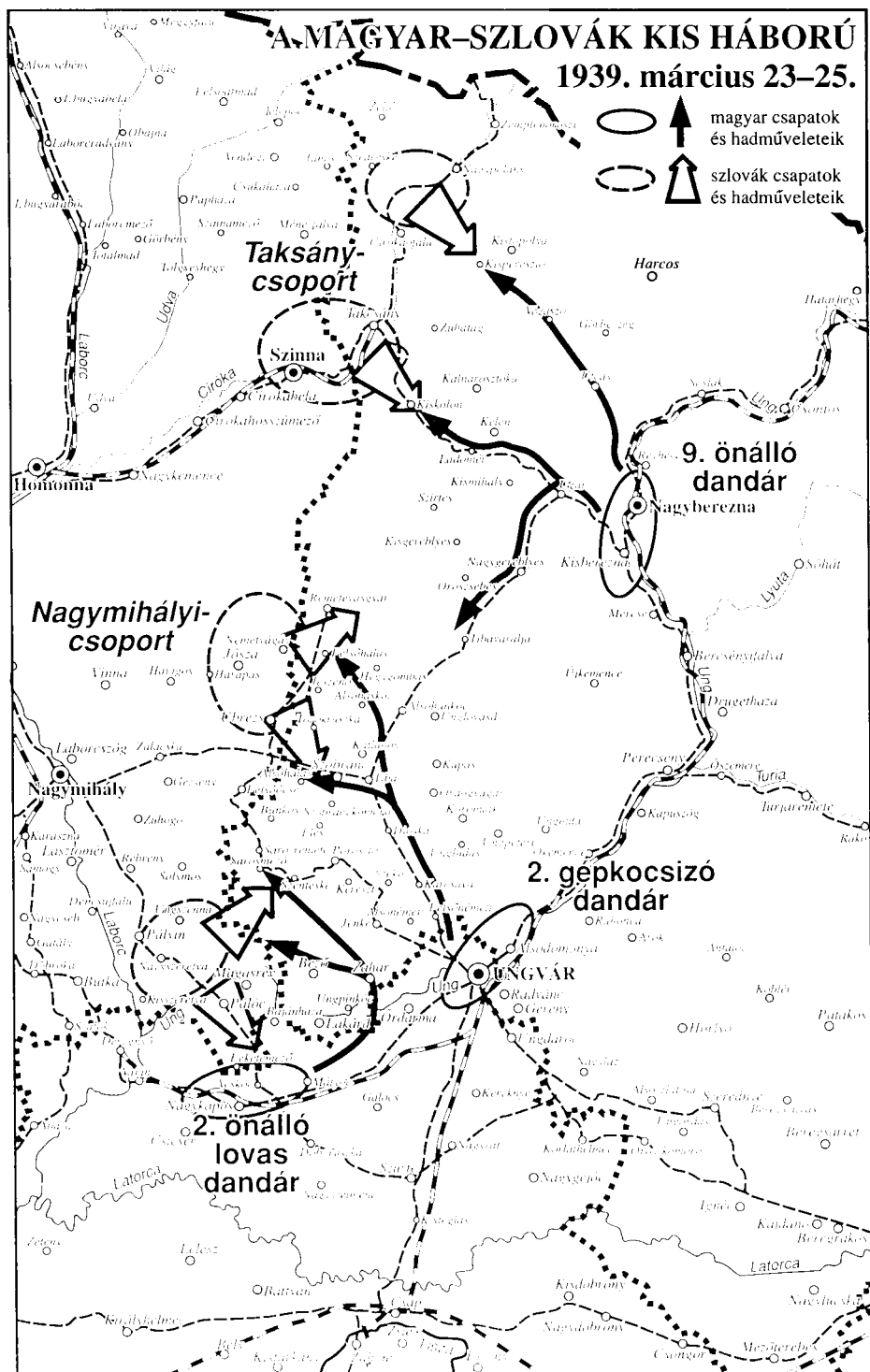

Az 1938. november 2-án, az első bécsi döntés alapján Magyarországhoz visszacsatolt területek

Karpatdja területe, melyet a magyar csapatok 1939. március 15–18. között foglaltak el

Az Ungvár–Uzsoki hágó vasútvonal biztosítása miatt 1939. március 23–25-én a magyar csapatok által elfoglalt terület

müncheni egyezményt aláíró négy nagyhatalom döntőbíráskodását kéri, s a nem vitatott területek azonnali átadására szólította fel Csehszlovákiát. A fő nézeteltérés a két fél között a magyar nyelvhatár északi peremén fekvő városok: Pozsony, Nyitra, Kassa, Ungvár, Munkács és ezek közvetlen környékének hovatartozásáról folyt, mivel az 1910-es magyar népszámlálás általában abszolút vagy relatív magyar többséget, az 1930-as csehszlovák census viszont mindenütt szlovák többséget mutatott ki. A müncheni megállapodás értelmében, ezek után nagyhatalmi konferenciának kellett volna következnie, de a francia és az angol kormány érdektelenséget tanúsított a részvétel kérdésében, így a négyhatalmi konferencia helyett 1938. november 2-án a bécsi Belvedere palotában a német–olasz döntőbizottság jelölte ki az új magyar–csehszlovák határt. A bécsi döntés értelmében Magyarország 11 830 négyzetkilométernyi területsávot kapott vissza, valamivel több mint egymillió lakossal.⁵ A csehszlovák–magyar határ kérdésében végül kompromisszumos döntés született, amely Pozsonyt, Nyitrát és a két város környékét Szlovákiánál hagyta, Kassát, Ungvárt, Munkácsot és környékét Magyarországnak adta.

A magyar–szlovák viszonyt a november 2-i első bécsi döntés teljesen elmérgesítette. Szlovákia legértékesebb mezőgazdasági területeit veszítette el, ami súlyos gazdasági bajokat és ellátási nehézségeket vetített előre. A *Slovak*, a Pozsonyban megjelenő kormányhű napilap egyik számában Tiso kifejtette, hogy mindkét tengelyhatalom ugyanúgy bánt Szlovákiával, mint Münchenben a csehekkel. Beszédében a bűnbak szerepét igyekezett magáról elhárítani és védekezésül a következő érveket hozta fel: ezért a területi veszteséget az előző csehszlovák kormányt terheli a felelősség, „A nagyhatalmak előre eldöntötték, semmit sem tehetünk ellene, csak lehajthatjuk a fejünket és dolgozhatunk.”⁶

Az autonóm szlovák kormány kezdettől fogva azon az állásponton volt, hogy a „bécsi döntést korrigálni kell”.⁷ Erre volt is bizonyos lehetőség mindaddig, amíg a *Határ-megállapító Vegyesbizottság* le nem zárja munkáját. A magyar kormány hajlandónak mutatkozott szlováklakta területeket átadni Komjátnál és Suránynál, ha keleten, Kassa környékén kapott volna cserébe kárpótlást, de ezek az elképzelések nem valósultak meg.⁸

1939. március 9-én Csehszlovákiában kirobbant a régóta érlelődő válság. Szlovákiában zavargások törtek ki a prágai vezetés ellen.⁹ A prágai központi kormány 1939. március 9-éről 10-ére virradó éjjel Szlovákiában kihirdette a szükségállapotot. Az államelnök, Emil Hácha elmozdította tisztségéből a Tiso vezette autonóm szlovák kormányt. A csehszlovák katonai és csendőri erők Szlovákia területén elfoglalták a stratégiaiul kulcsfontosságú pozíciókat és több mint kétszázötven személyt letartóztattak, köztük a Hlinka gárda vezetőinek nagy részét. A katonai beavatkozást a szlovák közvélemény egyértelműen elítélte, aminek következtében a függetlenség kimondását hangoztató politikai erők óriási népszerűsége tettek szert.

Március 10-én a német titkosszolgálat Bécsből számos ügynököt küldött át a zavargások fokozására, és titkos fegyverszállítmányokkal, valamint robbanóanyaggal segítette őket.¹⁰ Az eltávolított szlovák autonóm kormány tagjainak nagy része passzívan figyelte

5 Rónai András: Térképezett történelem. Bp. 1989. 149–155.

6 Dr. Jozef Tiso: Niet príčiny k malomysefnosti. Slovak 1938. nov. 4. 1.

7 MOL KÜM Sajtó és Kulturális oszt. 368. cs. 383/1939. Pozsonyi magyar konzulátus jelentése, Pozsony. 1939. jan. 4.

8 MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. jan. 10.

9 A pozsonyi események részleteinek leírását ld. Pavol Čarnogurský: 14. marec 1939. Bratislava, 1992. 221–231.

10 Ivan Kamenec: Trauma. Bp. 1992. 23–27.

az eseményeket. Tiso előbb a pozsonyi jezsuiták kolostorába, majd innen a Rózsahegy melletti báni plébániájára távozott.¹¹ A prágai vezetésnek az akció elindításával a Csehszlovák Köztársaság megmentése volt a célja, sikertelenül. 1939. március 12-én a rendcsinálási akciót a csehszlovák kormány német nyomásra kénytelen volt beszüntetni. Hitlernek ugyanis éppen a zavargások adtak ürügyet ahhoz, hogy bejelenthesse igényét Csehszlovákia maradék részére. 1939. március 13-án Hitler magához rendelte és az esti órákban fogadta Tisót, közölte vele, hogy Csehszlovákiában a helyzet tarthatatlan, s a németekkel rosszul bánnak. Hitler kérdést tett fel Tisónak: mit akarnak a szlovákok, miért nem fordulnak nyíltan a cseh kormány ellen. Ha a szlovákok kikiáltják önállóságukat, úgy Hitler támogatja azt, ha nem, elfoglalják területeiket a magyarok.¹² A színjáték hatóságosabb tételére a Führer ekkor megkérdezte a birodalmi külügyminisztert, nem óhajt-e valamit hozzátenni az elmondottakhoz. A birodalmi külügyminiszter elmondta véleményét, miszerint itt órákon s nem napokon belüli döntésről van szó, ezt követően a Führer és vendégei elé tett egy éppen akkor érkezett jelentést, amely magyar csapatösszevonásokról adott hírt a szlovák határ mellett. A Hitlernél szerzett benyomások hatására 1939. március 14-én a szlovákok Tiso vezetésével kikiáltották az önálló Szlovákiát. Csehszlovákia ezzel formailag is felbomlott. Március 14-ről 15-re virradó éjjel Hitler Németországba rendelte Emil Háchát,¹³ Csehszlovákia államelnökét, akitől kikényszerítette beleegyezését ahhoz, hogy a német hadsereg megszállja Csehországot. Hácha abba is kénytelen volt beleegyezni, hogy a cseh történelmi országrészeket a németek létrehozzák a Cseh–Morva Protektorátust.

Hitler március 12-én engedélyezte, hogy Magyarország megszállja és birtokába vegye Kárpátalja maradék részét. Hitler közölte Sztójayval: Csehszlovákia széttröszölése közvetlenül napirenden van. Szlovákia függetlenségét el fogja ismerni. A Volosin-féle kormánynak azonban 24 óráig nem ad hasonló elismerést, ami azt jelenti, hogy Magyarországnak 24 órája van, ez idő alatt megoldhatja Kárpátalja kérdését.¹⁴

A „kis háború” cselekményei szoros összefüggésben állnak Kárpátalja Magyarországhoz való 1939. márciusi visszacsatolásának eseményeivel, amely a magyar–lengyel közös határ helyreállításának jelszavával történt. A bevonulást Kárpátaljára, majd innen a szlovák területek elleni támadást a *Magyar Honvédség* Kárpát csoportjának¹⁵ alakulatai hajtották végre. Parancsnokuk vitéz Szombathelyi Ferenc vezérkari őrnagy volt. A Kárpát csoport 1939. március 15-én hajnalban három irányból (az Ung völgyében az

11 1938 októberétől 1939 márciusáig a maradék Csehszlovákiában autonómiához jutott szlovák területek, majd 1939–1945 között az önálló Szlovákia miniszterelnöke. Tiso szerepéről és életéről ld. *Milan S. Ďurica*: Jozef Tiso. Martin, 1992.

12 *Dagmar Čierna-Lantayová*: Podoby Českosloveského–Maďarského vzťahu 1938–1949. (Východiská, problémy a medzinárodné súvislosti). Bratislava, 1992. 14–15.

13 Emil Hácha életéről és szerepéről ld. *Tomáš Pasák*: Emil Hácha. Praha, 1997. 44–52.

14 Magyarország külpolitikája 1938–1939. Összeáll., sajtó alá rend. Ádám Magda. Bp. 1970. (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. III.) Ld. a 413. sz. dokumentum 68. számú lábjegyzetét: 551. A folyamat részleteit ld. még: *Tilkovszky Lóránt*: A revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941. Bp. 1967. és *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp. 1988. 199–214.

15 A Kárpát csoportot 1939-ben hívták életre kifejezetten Kárpátalja megszállására, majd részt vettek a „kis háború” cselekményeiben is. A Kárpát csoport 1939. márc. 14-én a kassai hadtestparancsnokság irányítása alatt az 1. és 2. lovasdandárból, a 2. gépkocsizó dandárból, a 24. gyalogezredből, valamint a VIII. hadtest területén állomásozó kerékpáros és határvadász zászló-

Uzsoki-hágó, a Latorca folyó mentén a Vereckei-hágó, valamint Beregszászból Huszt felé) kezdte meg előrenyomulását Kárpátalja visszavételére. Az előnyomulás végig sikeresen haladt előre, így Werth Henrik, a magyar hadsereg vezérkari főnöke, már március 18-án a reggeli órákban arról értesítette Teleki Pál miniszterelnököt, hogy a magyar csapatok Kárpátalja egész területét elfoglalták. Kárpátalja visszavétele után a mozgósított magyar csapattesteket a Tisza völgyéből Szlovákia keleti határaihoz csoportosították át. Feladatul azt kapták, hogy foglalják el az Ung völgyétől nyugatra fekvő területet a Zellő–Círókafalu–Takcsány–Remetevasgyár–Szobránc–Sárosremete vonalig. Az akcióra három magyar harcegységet jelöltek ki, északon Kisberezna és Nagyberezna körzetében a 9. önálló dandárt, középen Ungvárnál a 2. gépkocsizó dandárt, délen Nagykapos környékén pedig a 2. lovasdandárt. A felvonult magyar csapattestnek a harci állománya összesen 20 000–25 000 főből állt. 1939. március 23-án a határbizonytalanság megszüntetésére és az Ungvár–Uzsoki-hágó vasútvonal biztosítására a magyar csapatok támadást indítottak nyugat felé. Március 24-én, mintegy húsz kilométeres mélységű előnyomulás után, a seregtestek megállásra kaptak parancsot, ugyanis az addigra elfoglalt területsáv már elegendő volt az említett vasútvonal biztosítására. Szlovákia, mint Csehszlovákia jogutódja Kárpátalja e sávjára is igényt tartott, s a következő napokban elkezdődött támadásokat indított a magyar katonai csapatok ellen.

Magyarország Kárpátalját megszállva, hivatalos indoklásul a következő érveléssel állt elő: mivel Szlovákia független állam lett és ezáltal Csehszlovákia mint államalakulat megszűnt létezni, a bécsi döntés elvesztette érvényességét. Ennek következményeként Magyarország jogot nyert arra, hogy érvényesítse igényét Kárpátaljára. Csehszlovákia szétesése bebizonyította, hogy a bécsi döntés után az ország politikai torzszülötté vált, ezért életképtelennek bizonyult. Csáky István magyar külügyminiszter 1939. március 14-én utasítást küldött a pozsonyi magyar konzulnak arra az esetre, hogy milyen magatartást kell tanúsítania, ha Szlovákia függetlenségét bejelentené. „Amennyiben Sloveszko teljes függetlensége proklamáltatik, üdvözlje a kormányelnököt és magyar utasításra hivatkozva helyezze kilátásba magyar követtség mielőbbi felállítását. Ha azonban nem volna megállapítható, vajon Sloveszko szuverenitása teljes lesz-e, akkor csak igen melegen üdvözlje kormányelnököt és biztosítsa Magyarország jóindulatú testvéries támogatásáról.”¹⁶ 1939. március 15-én Hory varsói magyar követ számjeltáviratot küldött Kánya Kálmán magyar külügyminiszternek, melyben azt javasolja, hogy „valamely ürügy alatt akciónkat ruszin adminisztratív határokon túl terjesszük ki és a homonnai vasútvonalat szálljuk meg. Ez még Sloveszko elismerése előtt most volna lehetséges”.¹⁷ Március 15-én Magyarország formálisan is elismerte Szlovákia szuverenitását. A történetekről Sztójay berlini magyar követ jelentésében olvashatunk: „részünkről való gyors elismerés gesztus szlovákok felé és honorálása Hitler kancellár óhajának, hogy ne bántsuk tótokat”.¹⁸

1939. március 21-én Csáky számjeltáviratot küldött Hory követnek, melyben kifejti: „Kérem közölje bizalmasan Beckkel, hogy igyekezni fogok ruszin–szlovák határt

aljakból alakított hadműveleti csoport. A hadműveletekhez már Kárpátalján csatlakozott az 1939. márc. 13-án mozgósított és a Dunántúlról átirányított 8., 9., és 11. gyalogoszad. A hadműveleti csoport működését márc. 24-én állították le. Második alkalommal 1941. jún. 30-án a Szovjetunió elleni háborúban került bevetésre ismételtelen.

16 Magyarország külpolitikája 1938–1939. i. m. 420. sz. irata: 555.

17 Magyarország külpolitikája 1938–1939. i. m. 441. sz. irata: 568.

18 Magyarország külpolitikája 1938–1939. i. m. 463. sz. irata: 583.

fait accompli teremtésével kitolni. Helyzet ott amúgy is nyugtalan, összeütközések már is voltak. Honvédség két napon belül megindul s a helyzet alakulásához képest fog megállni.”¹⁹

1939. március 23-án reggel 5.30-kor a szlovák csapatokat teljesen váratlanul érte a magyar támadás. Szlovákia éppen csak megalakult Csehszlovákia romjaiból. A volt közös hadseregből alakulófélben lévő szlovák hadsereg megpróbált ellenállni, de a magyar hadsereg előrenyomulását nem tudták megállítani, csak lassítani. A szlovákok elsősorban az iglói repülőtéren lévő repülőegységeik bevetésével védekeztek. Március 23–24-én a szlovákok a magyar gyalogos és gépkocsioszlopokat alacsony repüléssel géppuskázták. 24-én a szlovák repülők bombázták Ungvárt, Szobráncot és Nagybereznát. Szobránc fölött légi harc bontakozott ki. Ellencsapásként a magyar légierő alakulatai bombázták az Iglón tartózkodó ellenséges gépeket, közülük sokat megrongáltak. Ezután a szlovák gyalogság megpróbálta a magyar alakulatokat kiűzni elfoglalt állásaiból, de vállalkozásaik kudarcba fulladtak.

1939. március 22-én a magyar 6. gépkocsizó zászlóalj Ungvárra vonult, ahol azt a parancsot kapta, hogy készítse elő a támadást Szobránc, Alsóhalas, Felsőhalas ellen. A támadás időpontját 23-án reggel 5 órára irányozták elő. A 6. gépkocsizó zászlóaljtól jobbra állást foglaló 9. önálló dandár támadásának célja Kispereszlő és Kiskolon helységek elfoglalása volt. A 6. gépkocsizó zászlóalj bal oldalán a 2. lovas dandár helyezkedett el, amelynek feladata Zahar, Sárosremete, Pálócon át Halaspaták–Ung vonalának elérése volt. A jobb oszlop menetvonala Beregszász, Munkács, Szerednye, Ungdaróc, a bal oszlop támadási iránya Beregszász, Vásárosnamény, Mándok, Csap, Minaj volt. A csapatokhoz a támadási parancsot március 22-én este 20 óra 30 perckor juttatta el a magyar főparancsnokság, a kései időpontot az indokolta, hogy félő volt, a támadás pontos órája és napja esetleg kiszivárog és a szlovákok tudomására juthat. Az elővigyázatosság ellenére már március 17-én, Szlovákiában olyan hírek terjengtek, hogy a magyarok megtámadják a szlovák határszakaszt. Óvintézkedésként a szlovák parancsnokság március 18-án egy század katonát Takcsányba küldött a szlovák határ őrzésének megerősítésére.²⁰

A szlovák erők főparancsnokává Ferdinand Čatloš tábornokot nevezték ki. Čatloš a magyar csapatok előrenyomulásának megállítására három taktikai csoportot alakított Szlovákia területén. Katonáikat az éppen csak szerveződő szlovák egységekből és a volt csehszlovák hadsereg maradványából állították ki. Ez a három hadtest az V., VI. és VII. jelölést kapta, elhelyezésük Trencsényben, Iglón és Besztercebányán történt.²¹ A szlovák északi csoport (V. hadtest egységei képezték) a Takcsány (Stakčini) elnevezést kapta, őket a 16. gyalogezred egységeiből hozták létre körülbelül 700 emberrel, bevetésüket Kisberezna és Takcsány környékén tervezték. A déli csoport (VII. hadtest egységei) elnevezése Michalovská (Nagyimihályi) vagy egyes jelentésekben Zemplinská (Zemplényi) lett. Létszámukat körülbelül 1000 főre tehetjük, őket a 20., 112. és a 12.²² hadtest részeiből alakították meg. Feladatuk Ungvár és Nagymihály irányában állást foglalni és előrenyomulni. A harmadik csoportot (VI. hadtest egységei) a Prešovská (Eperjesi) alkotta,

19 Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940. Összeáll., sajtó alá rend. Juhász Gyula. Bp. 1962. (Diplomácia iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. IV.) 13. sz. irata: 95.

20 *Rudo Strážnec*: Stráž na Východe. Bratislava, 1940. 32.

21 *Juraj Rajinec*: Lectectvo 1. Krsť Ohňom. 1939–1944. Bratislava, 1997. 21.

22 A 12. egység katonái tankelhárító lövegekkel is föl voltak szerelve, ld. *J. Rajinec*: i. m. 21.

melynek állományát a 11. gyalogsági és a 17. hegyivadász hadosztály egységeiből hozták létre, nekik a taktikai tartalék szerepe jutott.²³ A negyedik harci egységet a szlovák légerő gépei alkották, amelyek fő bevetési bázisa Igló repterére került, parancsnokuk Augustín Malár alezredes lett.²⁴ A repülő ezredek feladata a felderítés, a szlovák csapatok légi támogatása és a magyar légierők támadásának elhárítása, valamint az előretörő magyar csapatok lassítása volt.

A csehszlovák hadsereg hadfelszerelését fölosztotta egymás közt a német és a szlovák állam. Az elosztás a következőképpen történt: az a hadianyag, amely a cseh történelmi területeken volt elraktározva, a német hadsereg birtokába került, a maradékot a szlovák hadsereg kapta. A felosztás alól mentesültek azok az egységek, amelyek az úgynevezett „Schutzzone”²⁵ területén helyezkedtek el, ezeknek a fegyverzetét a német hadsereg, majd hosszas tárgyalás után a szlovák hadsereg kapta, de már csak 1939 szeptemberében és 1940 elején. A német hadsereg a „Schutzzone” területén nemcsak a hadianyag-raktárakat vette birtokába, de az itt található katonai bázisokat, repülőtereket, kasszárnnyakat, gyárakat is. Szempontunkból ez az esemény azért fontos, mert a tüzérségi és a légvédelmi fegyverekhez szükséges lőszer jelentős részét ezen a területen tárolták. A hadműveletek alatt ezért óriási lőszerhiány alakult ki a szlovák gyalogságnál és nehéztüzérségnél. Muníció nélkül a fronton nem tudtak hathatós ellencsapást végrehajtani és komoly ütközetekbe bocsátkozni.²⁶ A német katonai vezetés politikájának az lett az eredménye, hogy amikor a magyar repülők Igló városát bombázták, a légvédelmi ütegeknek nem volt lőszerük a védekezéshez. Ennek ellenére Čatloš tábornok, szlovák védelmi miniszter 1939. március 23-án kiadta a parancsot: „kerül, amibe kerül, azonnal meg kell állítani az ellenséget és a határok mögé kell kergetni. Államiságunk létéről van szó, bizonyítanunk kell, hogy meg tudjuk védeni saját határainkat”.²⁷ 1939. március 24-én a szlovák katonai vezetés kiadta a parancsot a fegyverszünetre. A szlovákok a németek segítségét kérték a határkonfliktus elrendezésében, akik a magyar félnek adtak igazat, így a szlovák kormánynak nem maradt más választása, mint Berlin ajánlatát elfogadni, és tárgyalóasztalhoz ülni a magyarokkal.²⁸

A magyar diplomácia indoklása az eseményekkel kapcsolatban a támadás megindulásakor az volt, hogy Szlovákia és Kárpátalja között soha nem volt korábban rögzített határvonal, és az I. bécsi döntés sem határozza meg pontosan Szlovákia keleti határait,²⁹ így a magyar hadvezetés feljogosítva érezte magát a vitatott területek megszállására. A szlovák kormány tiltakozó táviratot intézett a magyar külügyminiszterhez. Csáky az ügy haladéktalan kivizsgálását ígérte. Véleménye szerint, mivel a határok sohasem voltak megállapítva, ebből lokális vita keletkezhetett a két fél között.³⁰ Egy március 28-i magyar lap

23 Juraj Krnáč: Prvé Boje. Slovenské Vojsko 1940. 134–136., 186–188.

24 Ján Petrik: Spišská Tragédia. Matica Slovenská. Martin, 1999. 14–15.

25 A „Schutzzone” területe a Cseh–Morva Protektorátus határai előtt a lengyel határtól egészen a korábbi osztrák határig 30–40 kilométeres sávban húzódott végig Szlovákia területén.

26 A magyar hadvezetés a német hadvezetéshez fűződő jó viszonya folytán, valamint kémhálózata révén tudomással bírhatott a „Schutzzonében” uralkodó viszonyokról.

27 Vojenský Historický Archív, Trnava, Ferdinand Čatloš fond, 6. karton. Rendezetlen anyag.

28 Jörg. K. Hoensch: Účast Telekiho vlády na rozbití Československa (březen 1939). Československý Časopis Historický 17(1969) 370–371.

29 J. Rajinec: i. m. 20.

30 Hazug külföldi hírek magyar csapatok szlovákiai hadműveleteiről. Gróf Csáky István külügyminiszter táviratváltása a pozsonyi kormány külügyminiszterével. Felvidéki Magyar Hírlap 1939. márc. 24. 3.

szerint: „A magyar kormány felhívta a szlovák kormány figyelmét, hogy szüntesse be a felesleges vérontást, megjegyezvén, hogy nem akar erejének túlsúlyával élni, mert a legnagyobb súlyt helyezi arra, hogy szlovák szomszédjával jó viszonyban éljen. A felmerült vitás kérdések eldöntésére a szlovák tárgyalókat meghívta *Budapestre* azzal, hogy akkor jöjjenek, amikor akarnak.”³¹ Március 28-án Sztójay berlini magyar követ telefonszámjeltáviratot küldött Csákynek, ebben tudatja főnökével, hogy a „kis megoldás” végrehajtható. Ez alatt azt a területet kell érteni, melyet március 23-án a magyar csapatok elértek Kárpátalja és Szlovákia határán. A követ kifejti, hogy ez a vonal nagyjából megfelel annak a vonalnak, melyet ő személyesen még 22-én a térképen berajzolva Ribbentropnak már bemutatott. Véleménye szerint a német kormány nem avatkozik be, hogy ha a szlovák–magyar tárgyalások alatt a területet a magyarok békés úton a saját javukra korrigálják.³²

A magyar politikai körök azért választották a „kisebbik megoldást”, mert olyan hírek keringtek, hogy Pozsonyt és a Kis-Kárpátok térségét is Németországhoz fogják csatolni. Elméletük igazolását látták abban, hogy több német újságban is olyan cikkek jelentek meg, melyek amellet agitáltak, hogy ezeket a területeket Németországhoz csatolják, valamint a pozsonyi németek is kérvényt adtak be Hitlernek címezve, melyben Pozsony elcsatolását kérik. A magyar politikai vezetés ezeknek az értesüléseknek a birtokában arra alapozott, hogy ha Németország úgyis elfoglalja Szlovákia nagy részét, akkor a magyar katonapolitikai érdekek azt kívánják, hogy Magyarország határait védelmi okból kitolják. A szlováklakta területek inkább Magyarországhoz, mint Németországhoz tartozának. A „nagy megoldás” az lett volna, ha egészen a Tátráig, Poprádig eljuthattak volna a magyar csapatok, bár megítélésem szerint ez a megoldás az adott szituációban, a magyar katonai vezetés számára, nem szerepelt komolyan megvalósítandó célként.³³

Csáky március 24-i számjeltáviratában utasította Horyt, hogy közölje Beck lengyel külügyminiszterrel: Magyarország és Németország között nincs megállapodás Szlovákiát illetően. Csáky kifejti, hogy az Ung-völgyi vasútvonal védelmére csak a fontosabb stratégiai pontokat foglaltatta el, indoka szerint a ruszin–szlovák határ mindig vitás volt. „Németek és szlovákok heves tiltakozására csapataink előrenyomulását megállítottam egyrészt, mert nem akarom magyar–szlovák, vagy magyar–német viszonyt elmérgesíteni, másrészt mert katonai szakértőink szerint stratégiai célt elértük. Kísérletet fogok tenni szlovákokkal folytatandó békés tárgyalások útján csekély további területnyereségre.”³⁴ A német kormány elutasította a szlovák kormány kérését, hogy szorítsa rá a magyar kormányt a béketárgyalásokon területi engedmények adására.³⁵ Március 26-án a reggeli órákban létrejött a teljes fegyverszünet, melyet mindkét fél időnként egyformán megsér-

31 A magyar–szlovák bizottság hétfőn formális ülést tartott és kedden megkezdte az érdemleges tárgyalást. Szlovák repülők támadása magyar nyílt városok és falvak ellen. – A magyar légierők főként visszaverték a támadást és 28 szlovák repülőgépet elpusztítottak. – Megtorlásul bombáztuk az iglói repülőteret. A honvédség zavartalanul tartja az Ung völgyében birtokába vett pontokat. *Felvidéki Magyar Hírlap* 1939. márc. 28. 2.

32 Magyarország külpolitikája 1938–1939. i. m. 553. sz. irata: 672–673.

33 *L. Deák* szerint, ha a „kis megoldás” sikeresen végrehajtották volna a magyar csapatok, akkor azt követte volna a „nagy megoldás”, ami egész Kelet-Szlovákiát magyar fennhatóság alá vonta volna. *L. Deák: Malá Vojna* i. m. 13–14.

34 Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában i. m. 24. sz. irata: 109.

35 Magyarország külpolitikája 1938–1939. i. m. 560. sz. irata: 682–683.

tett.³⁶ A *Felvidéki Magyar Hírlap* szerint március 23. és 28. között a szlovák haderővel történt összeütközések során a magyar hadseregnek 25 halottja és 56 sebesültje volt. A hadműveletek alatt 360 szlovák és 211 cseh–morva nemzetiségű katonát ejtettek foglyul.³⁷ A határvonal pontos megállapítását egy vegyes tagságú határkijelölő bizottság tárgyalására bízták.³⁸ A kárpátaljai magyar–szlovák határ megállapítása végett összeült vegyes bizottság tárgyalásaira Vörnle János rendkívüli követ és Zvrškovec szlovák külügyi államtitkár vezetésével került sor.³⁹ A március 28-i szlovák–magyar tárgyaláson a felek megállapodtak az ellenségeskedés beszüntetéséről és a két hadsereg között egy semleges zónát hoztak létre. Megállapodtak abban is, hogy a magyar csapatok a már elfoglalt állásaikban maradhatnak. A szlovákok a magyar csapatokkal szemben két-három kilométerrel visszavonulnak, igyekeznek elkerülni az egymás közötti összecsapásokat, valamint foglyikat 48 órán belül kicserélik. Március 28-án a szlovák delegáció magyar területekre jelentett be igényt kompenzációként, amit a magyar kormány visszautasított.

A magyar és a szlovák vegyes bizottság március 31-én újabb ülést tartott. A tárgyalásokat április 1-jén folytatták, majd a magyar–szlovák határ megállapításáról szóló jegyzőkönyvet április 4-én írták alá.⁴⁰ A jegyzőkönyv a határ pontos kijelölését a helyi bizottságokra bízta, valamint intézkedett egy *Határkijelölő Központi Bizottság* felállításáról is. A határkérdésben a németek nem támogatták a szlovák felet, sőt április 7-én a demarkációs vonal szlovák oldalán lévő települések egy részéből is ki kellett vonulniuk a szlovák csapatoknak.⁴¹ 1939. április 3-án Erdmannsdorff budapesti német követ felkereste Csáky külügyminisztert, beszélgetésük során szóba került a Szlovákiával kialakult határ kérdése is. A német követ elmondta, hogy a szlovák kormány hozzájuk fordult támogatásért. Elmondta azt is, a szlovák kormány tudára adta, hogy az adott helyzetben az általuk kívánt régi határvonal maradéktalan visszaállítására ne számítsanak. Csáky a német követ kérdésére, hogy hajlandó-e bizonyos területi engedményekre a magyar kormány, azt válaszolta: ez elképzelhetetlen, „ahová a magyar katona betette a lábát, ott marad”.⁴²

Ján Ambruš, a szlovák légierők parancsnoka, még 1939. március 25-én reggel Iglóra érkezett azzal a céllal, hogy ellencsapást szervezzon Budapest és Ungvár célponttal.⁴³ De amikor a szlovák gépek nagy része bevezethető állapotba került, megérkezett a parancs a támadás leállításáról. Ennek ellenére a már működő hadigépezetet nehéz volt menet közben leállítani. Néhány szlovák gép már csak Rimaszombat, Miskolc és Ungvár bombázása után értesült a fegyvernugvásról, de az általuk okozott károk jelentéktelennek bizonyultak.⁴⁴ Nem elhanyagolható szempont, hogy egy Budapest elleni bombázás a két

36 A további összecsapásokra ld. Slovensky Národný Archív (= SNA) Bratislava, Ministerstvo Zahraničných Vecí (= MZV) 79. doboz. 51653/1939., 51675/1939., 51708/1939. alatti jelentéseket.

37 A magyar–szlovák bizottság i. m. 2. és még: A magyar bizottság megtette ajánlatát a magyar–szlovák határ megállapítására. A szlovák delegáció Pozsonyba utazott részletes utasításokért. – Néhány nap múlva Budapesten folytatják a tárgyalást. *Felvidéki Magyar Hírlap* 1939. márc. 29. 1.

38 MOL K-28. 2. csomó. A közös bizottság 1939. ápr. 4-én rögzítette a határvonalat.

39 A magyar bizottság i. m. 1.

40 MOL K-28. 3. t. 1939-K-16455., ld. még: SNA Bratislava MZV 120. doboz 23471/1939. sz. irata.

41 Uo.

42 Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában i. m. 56. sz. irata: 140–141.

43 J. Rajinec: i. m. 29.

44 J. Petrik: i. m. 46.

állam közti helyi konfliktus kiszélesedéséhez vezethetett volna. A szlovák légierők további fölösleges veszteséget okoztak volna maguknak, ugyanis a magyar főváros védelmére a hadműveletek idejére vadászpilótákat rendeltek: a magyar léghárító ütegeket egy esetleges támadás esetén készenlétségbe helyezték. Budapest túl nagy célpont lett volna, a politikai és a közhangulat ijedtségén kívül komolyabb károkat nem tudtak volna elérni. Hadászati szempontból pedig az öngyilkossággal lett volna egyenlő, hiszen a határszakasz körül kialakult konfliktusra az csak negatív hatást gyakorolt volna.

A megszerzett területet a magyar hatóságok Kárpátaljához csatolták, és ennek keretében maradt 1944-ig. 1945-ben az újjáalakuló Csehszlovákiának le kellett mondania a Csap–Ungvár vasútról és az Ung vonaláról, mert attól tíz-tizenöt kilométerre nyugatabbra húzták meg a csehszlovák–szovjet, vagyis a mai szlovák–ukrán határt. A konfliktus okait keresve aligha tévedünk, ha azt a következtetést vonjuk le, hogy ennek a 74 községnyi, és 40–45 000⁴⁵ fős, többségében szlovák és ruszin lakosú területnek a megszerzésével a magyar politikai vezetés óriási baklövést követett el. A Magyar Kormány a szlovák nép körében elvesztette azt a viszonylagos népszerűségét, amit korábban államiságuk önállóságának az elsőkénti elismerésével megszerzett. A szlovák politikai körök így ideológiai fegyverként használhatták a magyar támadást, aminek következtében a két állam kapcsolataiban és viszonyában a II. világháború végéig kölcsönös ellenszenvet és reciprocitáson alapuló sérelmi politikát eredményezett.

Tiso kormányfő a németek által felajánlott védelmi szerződés aláírásával egészen március 23-ig várt, majd csak a magyar támadás megindulása után írta alá. A védelmi szerződéssel Szlovákia függetlensége tovább korlátozódott, ennek következtében még az a minimális mozgástere sem maradt meg, mint más kisállamoknak Németország árnyékában, s teljesen kiszolgáltatott csatlós állammá vált. Németország politikája ebben a térségben arra irányult, hogy meggyengítse a különböző államokat és ezáltal nagyobb befolyást szerezzen magának a régi szabály szerint: „Divide et impera”, amit a két állam viszonyában tökéletesen alkalmaztak is. A háború alatti időszakban a szlovák kormány végig attól rettegett, hogy a magyarok megszállják országukat, amivel a németek a fenntartása céljából többször ijesztgették is őket.

Az események utólagos ismeretében, véleményem szerint, a magyar diplomácia önállósítani akarta magát a németektől Szlovákia e részének a megszerzésében. Teleki Pál és kormánya úgy gondolta, mivel a németek úgyszólván átlépték Szlovákia közigazgatási határait és nem tudtak biztosat afelől, hogy milyen területeket tartanak majd meg maguknak, azon a véleményen voltak, hogy inkább hozzájuk kerüljön ez a stratégiaiilag fontos országrész. Tettük eredménye az lett, hogy a szlovák kormányt végleg a németek karjai közé kergették. Így esélye sem volt annak, hogy Magyarország és Szlovákia a háború folyamán esetleg közös ellenállást fejtsen ki a németek ellen egy erre alkalmas pillanatban (például 1944 nyarán vagy őszén). A németek a háború teljes időtartama alatt állandóan azzal zsarolhatták mind a két felet, hogy ha nem engedelmeskednek parancsaiknak, akkor országuk területének egy részét kiszolgáltatathatják ellenlábasuknak.

45 L. Deák: Malá Vojna i. m. 33.

Függelék

JEGYZŐKÖNYV

A Magyar–Szlovák Bizottság, amelyet a két ország kormánya bízott meg a Magyarország és Szlovákia közötti határvonal rögzítésével az Ung folyótól a lengyel határig terjedő területen, 1939. március 27-én megalakult Budapesten. A bizottság tagjainak névsora a mellékletben található. Négy ülést követően a Bizottság bevégezte feladatát, és 1939. április 4-én rögzítette a határvonalat.

I.

A Bizottság 1:75 000 léptékű térképeken húzta meg a határvonalat a fent említett szektorban. Jelen Jegyzőkönyv minden eredeti példányához egy magyar és egy szlovák nyelvű térkép tartozik. A mellékletben szereplő térképek jelen Jegyzőkönyv szerves részét képezik. Az e térképeken megrajzolt határvonalak egyértelműek, és hitelességük nem vitatható. Abban az esetben, ha e térképeken eltérések mutatkoznának, a kérdés a határvonal alábbiakban történő leírása alapján döntendő el.

Ennek érdekében a Bizottság az alábbi leírást adja a határvonalnak: A végleges határ a Bajánháza (Bajany), Lekárd (Lekárt) és Vysoká (Magasrév) községek telekkönyvi határainak találkozási pontjánál elhagyja az 1939. március 7-i Végleges Jegyzőkönyv által rögzített vonalat és az alábbi községek közötti telekkönyvi határvonalat követi: Lekárd és Vysoká, Bező (Bežovce) és Vysoká, Bező és Pavlovce (Pálóc), Bező és Senné (Ungszenna), Sárosmező (Blatná Polanka) és Senné, Sárosmező és Iňačovce (Solymos), Sárosremete (Blatné Remety) és Iňačovce, Sárosremete és Jastrabie (Alsókánya), Sárosremete és Blatné Revištia (Sárosrőcse), Bunkós (Bunkovce) és Blatné Revištia, Bunkós és Višne Revištia (Felsőrőcse), Alsó-Halas (Nižnia Rybnica) és Višne Revištia, Alsó-Halas és Gajdoš (Kisgajdos), Törökruszká (Ruskovce) és Gajdoš, Törökruszká és Úbrež (Ubrezs), Jeszenő (Jesenov) és Úbrež, Jeszenőremete (Višie Remety) és Úbrež, Jeszenőremete és Nemecká Poruba (Németvágás), Remetevasgyár (Remecké Hámry) és Nemecká Poruba, Remetevasgyár és Vala Úbrežkovce (Pásztorhegy), Remetevasgyár és Snina (Szinna), Felső-Halas (Višnia Rybnica) és Snina, Takcsány (Stakčín) és Snina, Takcsány és Pčoliné (Méhesfalva), Jármos (Jalová) és Pčoliné, Cirókaófalú (Starina) és Pčoliné, Szedreske (Ostrožnica) és Pčoliné, Szedreske és Parihuzovce (Juhos), Zellő (Zvala) és Parihuzovce, Zellő és Hostovice (Vendégi), mindaddig a pontig, ahol ez utóbbi két község telekkönyvi határa eléri Lengyelország határait.

II.

A határvonal rögzítéséből fakadó terület-birtokbavételek foganatosítására 1939. április 7-én kerül majd sor. A két ország illetékes hatóságai megegyeznek majd egymással e művelet lebonyolításának módjáról.

A Bizottság felhívja a két Kormány figyelmét a problémákra, amelyek a birtokbavétel következtében merülhetnek fel, és azt javasolja, hogy e problémák megoldása az 1939. március 9-i Jegyzőkönyv szellemében történjék.

III.

Az 1939. március 7-i Végleges Jegyzőkönyv továbbra is érvényben marad, és a benne foglaltak alkalmazandók a vonatkozó szektorokra, annak a területnek a kivételével, amely Bajánháza, Lekárd és Vysoká községek telekkönyvi határainak találkozási pontja, valamint az Ung folyó között terül el.

Ott, ahol a Végleges jegyzőkönyvben Csehszlovákiáról történik említés, mindig a Szlovák államot kell érteni, ugyanígy, a Magyar–Cseh–Szlovák Határkiigazító Bizottságon a Magyar–Szlovák Határkiigazító Bizottság értendő, amelyek beiktatására a jelen Jegyzőkönyv alapján kerül sor.

A helyi bizottságok működésére, a mezsgyeigazításra, valamint a határvonal fentebb ismertetett rögzítése kapcsán felmerülő egyéb technikai kérdésekre vonatkozóan az 1939. március 7-i Végleges Jegyzőkönyv határozatait kell alkalmazni.

A Kormányaink által szabályszerűen megbízott küldöttek ennek hitelül írták alá jelen Jegyzőkönyvet.

Készült Budapesten, két eredeti példányban, 1939. április 4-én.

/aláírás/ Dr. Andorka Rudolf, /aláírás/ Štefan Jansák, /aláírás/ Viest altábornagy

A Magyar–Szlovák Bizottság tagjainak névsora:

A Magyar Kormány részéről:

Vörnle János úr, rendkívüli követ és teljhatalmú nagykövet,

Pataky Tibor úr, államtitkár,

Bródy András úr, Orosz-Kárpátalja volt tanácselnöke,

Sebestyén Pál úr, a Királyi Külügyminisztérium miniszteri tanácsosa,

Andorka Rudolf, vezérkari ezredes

Rakolcai László úr, vezérkari százados

Szegedy-Maszák Aladár úr, a Királyi Külügyminisztérium követségi titkára

A Szlovák Kormány részéről:

Dr. Jozef Zvrškovec úr, külügyminisztériumi államtitkár, Štefan Jansák úr, a szlovák műszaki hivatal vezetője, Rudolf Viest úr, altábornagy, Štefan Haššik úr, képviselő, Ivan Milec úr, követségi titkár, Martin Turzák úr, százados.

A dokumentum lelőhelye: Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökségi Iratok K-28. 2. csomó. Fordítás francia eredetiből.

ISTVÁN JANEK

A FORGOTTEN WAR: THE HISTORY OF THE SLOVAK-HUNGARIAN
"LITTLE WAR" IN MARCH 1939

The events of the Slovak-Hungarian "little war" are closely connected to the circumstances of Hungary's re-annexation of Sub-Carpathia in March 1939, which took place under the motto of re-establishing a common Hungarian-Polish border. Corps belonging to the Carpathian section of the Hungarian army advanced into Sub-Carpathia and then proceeded to attack Slovak territories.

Having regained Sub-Carpathia, the Hungarian troops redeployed from the Tisza valley to the eastern border of Slovakia. They were given the task of occupying areas to the west of the Ung valley up to the Zellő-Cirókafalu-Takcsány-Remetevasgyár-Szobránc-Sárosremete line. Three Hungarian military units were designated for this purpose: in the north (near Kisberezna and Nagyberezna) the Ninth Independent Brigade; in the middle region (near Ungvár) the Second Motorised Brigade; and in the south (near Nagykapos) the Second Cavalry Brigade. The fighting power of the assembled Hungarian troops amounted to between 20,000 and 25,000 men. On 23 March 1939, in order to end border uncertainty and to secure the railway line between Ungvár and the Uzsok pass, Hungarian troops began a westward offensive. On 24 March, having advanced about twenty kilometres, the troops were ordered to halt, because the strip of land thus occupied was sufficient to ensure the security of the aforementioned railway line. Slovakia, as the legal successor of Czechoslovakia, claimed this strip of Sub-Carpathia, too, and therefore launched embittered attacks against Hungarian troops during the following days. The Slovak army, which was under formation from units of the old Czechoslovak army, attempted to resist, but its efforts could slow down but not halt the advance of the Hungarian army. The Slovaks defended primarily by deploying airforce units based at the Igló airbase. On 23-24 March the Slovaks carried out machine-gun attacks from the air on Hungarian infantry units and vehicle columns. On 24 March Slovak aircraft bombed Ungvár, Szobránc and Nagyberezna. An air battle unfolded above Szobránc. By way of counter-offensive, Hungarian airforce units carried out the bombing of enemy aircraft stationed at Igló. The Slovak infantry then made an unsuccessful attempt to drive the Hungarian units from their positions.

Hungary's official explanation for its occupation of Sub-Carpathia ran as follows: since Slovakia has become an independent state and thus Czechoslovakia no longer exists as a state, the Viennese arbitration is no longer valid. Hungary has won the right to exercise its claim to Sub-Carpathia. The military conflict between Slovakia and Hungary came to an end when Germany intervened and ordered the two parties to conduct bilateral negotiations with a view to reaching an agreement. At the negotiations on 28 March 1939, the parties agreed to end hostilities and to establish a neutral zone between the two armies. They also agreed that Hungarian troops might remain at their occupied positions. Slovak troops were to withdraw to a distance of two to three kilometres from the Hungarian troops, and the two sides were to avoid engagements and exchange prisoners within forty-eight hours. On 28 March the Slovak delegation announced claims on Hungarian territory by way of compensation, but the Hungarian government rejected these claims. Germany offered no support to the Slovaks on the border issue; indeed, on 7 April Slovak troops were even required to

withdraw from various settlements on the Slovak side of the demarcation line. On 3 April 1939, the German ambassador to Budapest, Erdmannsdorff, paid a visit to the Hungarian foreign minister, Csáky; in the course of their discussions, the two men touched upon the issue of the border established with Slovakia. The ambassador informed Csáky that the Slovak government had turned to Germany for support, but that it had been told that under the circumstances any attempt at the full restoration of the old border, which was Slovakia's wish, would be futile. The German ambassador then asked Csáky whether the Hungarian government would be willing to make certain territorial concessions. Csáky responded that this would be inconceivable – “where Hungarian soldiers have trodden, they will stay”.

Hungary could keep the 60-kilometre long and 20-kilometre wide strip of land that it had taken from Slovakia. The Hungarian authorities attached the area of land to Sub-Carpathia, of which it remained a part until 1944. In 1945 the newly re-established Czechoslovakia was obliged to surrender the railway line between Csap and Ungvár as well as the Ung line: the Czechoslovak–Soviet border – today's frontier between Slovakia and Ukraine – was drawn ten to fifteen kilometres further west. During its engagements with the Slovak armed forces from 23–28 March 1939, the Hungarian army suffered 25 fatal and 56 non-fatal casualties; it captured 360 Slovak and 211 Czech/Moravian soldiers.

VALERIJ MUSZATOV

Új dokumentum Rákosi Mátyásról

Az itt közlendő dokumentum a magyar pártvezetők: Aczél György, Nógrádi Sándor és a Szovjetunióban gyakorlatilag száműzetésben lévő Rákosi Mátyás közti megbeszélésről készült feljegyzés. A találkozóra 1960 augusztusában került sor Krasznodarban. A dokumentum pontosan tükrözi a magyar politikai harcok fordulatait 1956 előtt és után, bemutatja a korabeli magyar kommunista hierarchián belüli bonyolult összefüggéseket. Az elmúlt korszak sajátos tükré. Érdekes az is, hogy a feljegyzést V. A. Krjucskov, akkoriban az SZKP KB munkatársa készítette, aki később Jurij Vasziljevics Andropov segítője, majd a Szovjetunió fennállásának utolsó időszakában a KGB elnöke lett.

Néhány szó Rákosi szovjetunióbeli tartózkodásának történetéről. Rákosi Mátyás kétszer volt nálunk: 1940-től 1944-ig, majd 1956 második felétől, azután, hogy az SZKP KB a *Magyar Dolgozók Pártja* kérésére beleegyezett abba, hogy a volt első titkár „gyógykezelésre” a Szovjetunióba utazhasson. Ez a látogatás száműzetéssé változott, és 1971-ig tartott. Az MDP, majd az MSZMP vezetősége ellenezte „Matvéj” (így hívták őt a szovjet pártkörökben) hazatérését. 1956 szeptemberében az *MDP KV Politikai Bizottsága* Rákosi visszatérése ellen foglalt állást, és azt javasolta neki, hogy legalább egy évig még maradjon a Szovjetunióban. Ekkor már az SZKP KB beleegyezett Rákosi további szovjetunióbeli tartózkodásába. Az 1956. október–novemberi felkelés idején Rákosi Moszkvában élt. Bármilyen magyar vagy szovjet állami szerv vagy bíróság tényleges döntése nélkül szovjet területen tartották. 1957 tavaszán az SZKP KB Kádár János, az új uralkodó párt, az MSZMP vezetője kérése alapján határozatot hozott Rákosi Krasznodarba való költöztetéséről, mivel moszkvai tartózkodását kihasználta arra, hogy beavatkozzon a magyarországi politikai életbe, és aláassa a pártegységet. Az SZKP KB 1957. április 18-i döntésében többek között rámutatott arra, hogy Rákosi „nem látta be korábbi hibáit, és azt a hatalmas kárt, amelyet ezek a hibák okoztak mind a szocializmus építése ügyének Magyarországon, mind pedig az egész szocialista tábornak, illetve a nemzetközi kommunista mozgalomnak”, hogy „személyes presztízsét Rákosi a párt és a magyar állam érdekei fölé helyezte”, „helytelenül értelmezte az SZKP KB részéről felé megnyilvánuló elvtársi gondoskodást, és visszaélt a részére biztosított vendégszeretettel”.

A határozatban szó esik arról, hogy „az SZKP KB teljes mértékben osztja az MSZMP KB álláspontját, hogy Rákosi Mátyás Magyarországra utazása nemcsak hogy célszerűtlen, hanem politikailag ártalmas a párt és a tömegek közti kapcsolatok erősítésének szempontjából”.

Rákosi 1962 őszeig élt Krasznodarban. Ebben az időszakban továbbra is folytatta tevékenységét Kádár és más magyar vezetők ellen, panaszokat küldött tekintélyes külföldi pártvezetőknek. Néhányszor kísérletet tett, hogy a magyar pártvezetés tudta nélkül Moszkvába utazzon, hogy találkozzon más baráti pártok vezetőivel és magyar elvbárátaival.

Viselkedésére az volt a jellemző, hogy elvetette a javaslatokat, hogy kritikusán értékelje az MDP élén végzett tevékenységét, és kijelentette, ő „csak Sztálin utasításait teljesítette”. Különböző ellenjavaslatokat tett, például: adjanak neki lehetőséget, hogy nyilvánosan kifejthesse álláspontját. 1957-ben, 1958-ban és 1960-ban az MSZMP határozatot hozott: nemkívánatos Rákosi hazatérése, noha 1960-ban megengedték, hogy Gerő Ernő, akinek az 1956-os események után szintén Moszkvában kellett tartózkodnia, hazatérhessen.

1961-ben az MSZMP vezetősége különbizottságot hozott létre Rákosi ügyének kivizsgálására, és a bizottság jelentése alapján, 1962 augusztusában határozatot hozott Rákosi és Gerő pártból való kizárásáról. Ebben megállapították, hogy Rákosi „szemben áll a párt és a Központi Bizottság általános irányvonalával”. A magyar pártszervek tájékoztatták erről Moszkvát, és kérték: „jelöljenek ki Rákosi számára másik tartózkodási helyet, kevésbé lakott területen, ahol szűkebbek lesznek a lehetőségei nem kívánatos kísérletei végrehajtására, mint most”, valamint „csökkentsék Rákosi életszínvonalát közepes szintre, egy nyugdíjas ember normális szintjére”. E kérés nyomán határoztak Rákosi lakóhelyének a megváltoztatásáról, a kirgíziai Tokmakban való elhelyezéséről, ahol egy komfort nélküli házban élt, még a vízért is a kútra járt.

1964 novemberében, Hruscsov felmentését követően, Kádár L. I. Breznyevvel folytatott megbeszélése során felvetette Rákosi ügyét, megjegyezve, hogy teljes egyetértés van Budapest és Moszkva között Rákosi személyének és szerepének értékelésében; megemlítette ugyanakkor, hogy korábban fennállt bizonyos véleménykülönbség. Kádár ezen azt értette, hogy 1957 tavaszán bizonyos szovjet vezetők (Vorosilov, Szuszlov stb.) megpróbálták rábeszélni őt, hogy hívja vissza Rákosit Magyarországra.

Kirgíziából Rákosi továbbra is küldözgette leveleit az SZKP vezetőségének Moszkvába utazásának az ügyében azért, hogy ott döntsenek „törvénytelen száműzetése” megszüntetéséről, illetve „egy másik szocialista országba való” utazásáról. 1965 májusában a hatóságok kezébe került Rákosinak a moszkvai kínai nagykövetségre írt levele, melyben politikai menedéket kért Kínában. (A kínaiak még 1954-ben kínai látogatásra hívták Rákosit.) Az SZKP nem akart Rákosi kéréseivel foglalkozni, átirányították azokat Budapestre.

Figyelembe véve Rákosi panaszait a klimatikus viszonyokra, valamint az élet- és lakókörülményekre, feleségével együtt – az MSZMP egyetértésével – 1966-ban a gorkiji terület Arzamasz városában jelölték ki lakóhelyét. 1967 de-

cemberében Rákosinak és feleségének engedélyezték, hogy Gorkijba költözzenek, amit még ugyanabban a hónapban meg is tettek.

1967 februárjában Moszkvában a Kádár–Breznyev találkozón Kádár azt kérte, hogy ne tegyenek semmit sem Rákosi ügyében az MSZMP egyetértése nélkül, mivel különbizottságot hoztak létre a kérdés egészének kezelése érdekében.

1967 folyamán Rákosi folytatta leveleinek és táviratainak küldözgetését a legkülönbözőbb helyekre azzal a kéréssel, hogy „vessenek véget száműzetésének”, engedélyezzék, hogy Moszkvába utazhasson, és fogadja őt az SZKP KB, valamint küldjék vissza Magyarországra.

1968 januárjában a Szovjetunióba utazott Aczél György, az MSZMP KB titkára és Nógrádi Sándor, az MSZMP KB osztályvezetője, hogy megbeszéléseket folytasson Rákosival. A találkozón Rákosi megismételte kérését, hogy vigyék vissza Magyarországra, és kijelentette: nem áll szándékában politikával foglalkozni, jóllehet támogatja a párt politikáját. Azt is mondta, hogy visszaemlékezéseit kívánja megírni. Mindezt írásos formában is megerősítette.

1968 júniusában Komócsin Zoltán, az MSZMP PB tagja, a KB titkára K. F. Katusevvel folytatott tárgyalásán kijelentette: az MSZMP PB elvi döntést hozott, hogy Rákosi 1969-ben, a Magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulójának megünneplése után hazatérhet. (1969 márciusában az MSZMP KB plénuma döntést hozott arról, hogy engedélyezi Rákosi hazatérését, egyben megbízta a PB-t, határozza meg a hazatérés pontos idejét.) Komócsin azt a választ kapta, hogy Rákosi ügye teljes mértékben a magyar fél illetékességébe tartozik. Később a magyarok arról értesítették Moszkvát, hogy a döntést a csehszlovákiai események miatt elnapolták.

1969–1970-ben Rákosi továbbra is küldözte leveleit a Szovjetunió vezetőinek, hogy hazatérésének ügyét vessék fel az MSZMP KB-nak.

1970 áprilisában az MSZMP KB Kádár János előterjesztése alapján megerősítette korábbi döntését Rákosi hazatérésével kapcsolatban, miszerint az megtörténik „a közeli hetekben”. Megállapították, hogy Rákosi gyakorlatilag már semmilyen kárt nem tud okozni sem a pártnak, sem az államnak. Hangsúlyozták azt is, hogy Rákosi ígéretet tett, nem fog politikai tevékenységet folytatni. Budapesten, a XI. kerületben egy kis házat jelöltek ki Rákosi lakásául. A magyar pártvezetés álláspontja azonban elég merev volt ugyanúgy, mint korábban, tartottak – az egyébként láthatóan öreg és beteg – Rákositól.

Az 1970. május 18-án Moszkvában Rákosi és a magyar képviselők közötti megbeszélés során arra akarták rávenni Rákosit, írjon alá a *Budapesti Rendőrfőkapitányság* számára egy olyan nyilatkozatot, mely szerint beleegyezik bizonyos korlátozásokba, amelyek, egyebek mellett, a budapesti külföldi diplomáciai képviseletekkel fenntartott kapcsolatokra, a tudósítókkal való találkozókra, a nyilvános eseményeken való részvételre vonatkoznak. Rákosi elutasította a nyilatkozat aláírását, és kijelentette: ilyen körülmények között jobb, ha örökre a Szovjetunióban marad. Miután visszatért Gorkijba, levelet írt Kádár Jánosnak, melyben kérte, a visszatérését ne kössék ilyen szigorú feltételekhez.

1971. február 5-én súlyos és hosszan tartó betegség után Rákosi a gorkiji kórházban elhunyt. Urnáját hamvaival a Farkasréti temetőben helyezték örök nyugovóra. Jakut származású, szovjet állampolgár felesége, Fenyja Kornijlova Moszkvában maradt, ott is halt meg.

A feljegyzés szövege

Feljegyzés Aczél György kulturális miniszterhelyettes, az MSZMP KB tagja és Nógrádi Sándor, az MSZMP KB tagja, a Központi Ellenőrző Bizottság elnöke Rákosi Mátyással 1960. augusztus 10-én, az SZKP krasznodari kerületi bizottságának helyiségében folytatott beszélgetéséről.

Az SZKP KB osztályának megbízásából elkísértem Aczél és Nógrádi elvtársakat krasznodari útjukon, amelyet azért tettek, hogy találkozzanak és megbeszélést folytassanak Rákosi Mátyással. Még Moszkvában az Andropov elvtárssal folytatott tárgyalás során kérték a magyar elvtársak, hogy az SZKP KB apparátusának őket kísérő munkatársa is legyen jelen a Rákosival folytatandó megbeszélésen.

A Rákosival való találkozó előtt úgy döntöttek a magyar elvtársak, hogy beszélnek annak a klinikának a főorvosával, ahol Rákosi gyógykezelése folyik. Kívánságukat teljesítettük. Mikulevics főorvos elvtárs szerint Rákosi M. egészségügyi állapota kielégítő, ha figyelembe vesszük 69 éves életkorát. Valamennyi betegségi tünete – magas vérnyomás, szívműködési zavarok és néhány egyéb tünet – életkori jellegű. Az orvos hangsúlyozta Rákosi munkaképességét, aki sokat olvas, ír. Különbözőbb panasz az egészségügyi állapotára Rákosi részéről nem érkezett. Ő csak azokra a nehézségekre utalt, amelyek abból adódtak, hogy akarva-akaratlanul állandóan fordítói feladatokat kell végeznie, mivel az alapvető információkat orosz újságokból és a szovjet rádióból meríti. Ahogy az orvos kifejezte, Rákosi nem az egészségügyi állapota miatt szenved, hanem „lelki fájdalom, honvágy” kínozza.

Még az orvossal való megbeszélés előtt a magyar elvtársak sokáig tanácskoztak arról a kérdésről, milyen helyen lenne jobb Rákosival találkozni. Még Moszkvában elutasították, hogy Gelendzsikbe utazzanak, ahol Rákosi a nyarat tölti, ezért Rákosit Krasznodarba hívták. Miután megérkeztek Krasznodarba, a magyar elvtársak először úgy döntöttek, hogy Rákosival annak városi lakásán találkoznak, figyelembe véve, hogy megteremtik a feltételeket a nyíltabb és nyugodtabb tárgyalás számára. Az utolsó pillanatban mégis elálltak első szándékuktól, és arra kérték a krasznodari elvtársakat, hogy a kerületi pártbizottságon szervezzék meg a találkozót Rákosival.

A beszélgetés 15 óra 20 perckor kezdődött és szünet nélkül 22 óra 30 percig tartott, vagyis több mint 7 órán át. Aczél és Nógrádi elvtársak észrevehetően izgultak a Rákosival való találkozás előtt, azt mondták, hogy kellemetlen megbízatás jutott nekik. Nógrádi elvtárs attól tartott, hogy Rákosi nyugtalan természete miatt a tárgyalás mindjárt az elején éles fordulatot vehet, és egyáltalán semmi sem jön ki belőle. Még egyszer megérdeklődtem, célszerű-e az én jelenlétem a tanácskozás alatt, de a magyar elvtársak megkértek, végig legyenek jelen a megbeszélésen.

Amikor Rákosi megjelent, Aczél és Nógrádi elvtársak felálltak, de elég visszafogottan, sőt hidegen üdvözölték. Rákosi szintén izgult, de hamar legyűrte izgalmát. A beszélgetés egyből éles, polemikus jelleget öltött, amelynek során a kezdeményezés mindig Rákosi kezében volt. Elég annyit mondani, hogy több mint 6 órát beszélt ő, és lehet, hogy

csak alig valamivel több mint 30 percet Aczél Gy. és Nógrádi S. A vita gyakran az egyik kérdésről a másikra váltott. Rákosi néhányszor ismételte önmagát. Néhány kérdés megvitatását Aczél és Nógrádi elvtársak maguk kerülték.

Rákosi figyelmet fordított a hozzá érkezett elvtársak testületének összetételére. A Központi Ellenőrző Bizottság elnökének érkezése, jegyezte meg Rákosi, számára érthetővé teszi a látogatás célját. A magyar elvtársak azt válaszolták, hogy ők a vele való találkozára kizárólag mint a KB tagjai érkeztek, hogy az MSZMP KB megbízásából meghallgassák őt. Rákosi azt mondta, akkor feleslegesen utaztak Krasznodarba, mivel az objektív feltételeket, hogy tevékenységét megvitassák, csak Magyarországon lehet megteremteni, ezért csak ott kellene kihallgatni. A magyar elvtársak azt válaszolták Rákosinak, hogy célszerűnek tartják itt, Krasznodarban kihallgatni őt. Rákosi sajnálatát fejezte ki, hogy felkészületlen a tárgyalásra, és arra hivatkozott, hogy nem tudott az utazásról, még kevésbé pedig a látogatás céljáról.

Rákosi azt mondta, mindenekelőtt hallatlan száműzetésének megszüntetését követeli, illetve, hogy tegyék neki lehetővé a hazatérést. Egészségügyi állapotára hivatkozott, amely az utóbbi időben megromlott, és arra, hogy Krasznodar, egy vidéki város körülményei között nem kaphatja meg a szükséges orvosi segítséget. Azzal kapcsolatban, hogy a magyar elvtársak tájékoztatták az orvossal folytatott megbeszélésükről és az ő véleményéről, miszerint Krasznodarban magas szintű az orvosi ellátás, követeléseinek alátámasztására érveit kezdte elővezetni. Utalt a korábban őt Magyarországon kezelő orvosok magas fokú képzettségére, akik jól ismerik betegségének történetét, és általában arra a krasznodarival össze sem hasonlítható orvosi ellátásra, amit Budapesten kaphat, már csak azért is, mivel utóbbi egy állam fővárosa, Krasznodar pedig egy a sok vidéki város közül. Rákosi különösen aláhúzta, hogy sok erejét elveszi a nem magyar környezet, állandóan orosz újságokat, a szovjet rádiót kell használnia, a Magyarországról érkező híreket későn kapja meg. Meg van fosztva attól a lehetőségtől, hogy rendszeresen angol, francia, német és olasz újságokat kapjon. A magyar elvtársak megjegyzésére azt mondta, hogy az MSZMP KB valóban küld neki külföldi újságokat, de azok csomagban érkeznek hozzá – 15–20 újság egyszerre, vagyis szinte egy hónap késéssel. Rákosi azt mondta, hogy rendkívüli szüksége lenne könyvtárra, egyes országok háború előtti és háború alatti irodalmával. A krasznodari könyvtárban azonban nincs ilyen irodalom, mivel megsemmisült. Rákosi azt mondta, nem tudja megérteni az MSZMP jelenlegi vezetését, amely macskul nem kívánja lehetővé tenni, hogy hazatérjen.

Rákosi szavai szerint pártfeladatának és -kötelességének tekinti, hogy megírja a magyar kommunista mozgalom részletes történetét, mivel ő az ország kommunista pártjának vezetői közül az egyetlen, aki annak megalakítása napjától életben maradt. Jelenleg Rákosi megfeszítetten dolgozik a memoárjain, sőt már 4 kötetet el is készített, amelyek az 1945-ig tartó időszakot foglalják magukban, vagyis amíg a szovjet hadsereg fel nem szabadította az országot. A következő korszakokkal kapcsolatos munkáihoz szüksége van a magyar pártlevéltárban található dokumentumokra. Míg az ország felszabadításáig tartó periódust alapvetően az emlékezetére támaszkodva írta meg memoárjában, a párttörténet utolsó 15 évének felidézéséhez dokumentumokra van szüksége.

Aczél elvtárs megkérdezte Rákosit, nem lehetne-e, hogy megismerkedjenek az önéletrajz először elkészült 4 kötetével. Rákosi mosolyogva válaszolta, hogy elég nehéz olvasmányok, mivel tele vannak jegyzeteivel.

Rákosi hangsúlyozta, hogy hazatérése kérdésének pozitív elbírálásában nemcsak ő maga, Rákosi érdekelt, hanem mindenekelőtt ezt kívánják a magyar párt érdekei is, az

SZKP és az egész világ kommunista mozgalmának az érdekei. Kun Béla, folytatta Rákosi, a Szovjetunióban halt meg, és nem szabad megengedni, hogy ő is, Rákosi, a Szovjetunióban haljon meg. A magyar események, Rákosi ügye széles visszhangot kapott az egyetemes kommunista mozgalomban. Emellett Rákosit személyesen ismerik Angliában, Olaszországban, Franciaországban. Az egyik levélben, amit Rákosi kapott, például arról kérdezik, nem dezertált-e a nemzetközi kommunista mozgalomból. Ha a magyar pártot vesszük, mondta Rákosi, ő egy különleges szálka annak testében, amelynek eltávolítása csak egészségessé teszi a pártot, megtisztítja attól a szennytől, amelyet az utolsó években ráraaktak.

A magyar elvtársak megkérdézték, konkrétan hogyan fejezhető ki a kérése. Rákosi azt válaszolta, ragaszkodik az ellene felhozott vádak objektív megvitatásához. Ily módon a párt, a Magyar Dolgozók Pártja érdekeiből indul ki, amelynek becsületén folt esett a magyar és az egyetemes kommunista mozgalom szemében. A Magyar Szocialista Munkáspárt ennek a folyamatnak az eredményeként csak nyer.

Nógrádi és Aczél elvtárs megjegyezte, hogy az MSZMP utolsó kongresszusa a hetedik volt a sorban, így szemmel látható az MDP és az MSZMP közötti folytonosság. Annál is inkább, mondta Rákosi, fel kell menteni az MDP-t az alaptalan vádak alól, és ezzel megadni a tiszteletet magának az MSZMP-nek is.

A magyar elvtársak megjegyezték, a Rákosi által javasolt út a jelenlegi körülmények között egyáltalán nem kívánatos, nyílt vitához vezetne. Rákosi erre azt mondta, alaptalanul hiszik őt naiv embernek, mivel ő érti, hogy a világon egyetlen kommunista párt sem képes minden öt évben politikájában gyökeres fordulatokat elviselni. Egy bizottság létrehozásáról van szó, magyarázta, amely vele együtt megvitatná az ellene felhozott vádakot, és objektív értékelést tudna adni. Lehet, hogy egy ilyen bizottság a Rákosi elleni vádakot alaptalanoknak nyilvánítja, vagy megerősíti azokat, de lehet, hogy Rákosi hibáit még súlyosabbaknak tartja. De az ügy objektív elemzését csak Magyarországon képzeljük el, ahol lehetőség van dokumentumok és személyek felhasználására is, amelyek és akik felvilágosítást nyújthatnak az egyes kérdésekben.

Rákosi ügyének kivizsgálását, folytatta, objektív körülmények között kell végrehajtani, és nem szubjektív beállítottságú embereknek, semmi esetre sem olyan összetételű testületnek, amilyen tárgyalás céljából Krasznodarba érkezett. Aczél azt mondta, Rákosi láthatóan az ő, vagyis Aczél letartóztatására és a maga idejében alaptalan elítélésére gondol... Rákosi azonban a szavába vágott: „Ne folytassa tovább! Azt, amit ön mond, én tudom, de azt, amit én mondok, ön nem tudja.” Rákosi azt mondta, most másra gondol. Azután, hogy 1957. március 7-én a Népszabadságban megjelent Révai József „Az eszmei tisztaságért” című cikke, ugyanabban az évben májusban Aczél cikkel jelentkezett, melyben nem titkolta személyes ellenérzését Rákosival szemben. Ilyen ember nem lehet objektív azon személy ügyének vizsgálatában, aki iránt ellenséges érzelmet táplál.

Rákosi teljes egészében helyeselte az MSZMP 1956. november 4. utáni politikáját. „Sok jót tett az országnak.” Ezzel együtt, Rákosi véleménye szerint, vannak dolgok, amelyekkel nem tud egyetérteni. Rákosi szerint az országban erősödik a szociáldemokrácia szelleme, és mindeddig nem adták az ellenforradalmat megelőző korszak és magának az ellenforradalom eseményeinek minden tekintetben helyes lenini elemzését. A magyar elvtársak megjegyezték, hogy a lázadás okait még 1956 decemberében feltárták, majd megerősítették azokat a későbbi pártdokumentumokban. Rákosi azt mondta, minden baj a sietségben van, melynek körülményei között levonták az ellenforradalmi események tanulságait. Az MDP korábbi vezetése hibáinak előtérbe helyezése a kirobbanó indulatok

sajátos számlájára írható, alapjában véve káros. Az ellenforradalmi események okairól levont következtetéseknek pontosaknak és az egész nemzetközi kommunista mozgalom számára tanulsággal szolgálóknak kell lenniük. Úgy kell csinálni, hogy a magyar események egyedüliek legyenek, és soha többet ne ismétlődjenek meg.

Az ellenforradalmi eseményekből a magyar munkásosztály, folytatta Rákosi, azt a következtetést vonta le, hogy a párttal nem lehet viccelni, a parasztság megértette, hogy az ellenforradalom győzelme esetén elveszítette volna földjét, az értelmiség pedig a szocialista rendszer körülményei között sorsa vonatkozásában arra a következtetésre jutott, amit a legjobban egy közmondással lehet kifejezni: „Vagy megszoksz, vagy megszöksz.”

A magyar elvtársak megkérdezték, milyen személyével kapcsolatos kritikákkal nem ért egyet Rákosi. Rákosi azt mondta, sem a módszerrel, sem a személyével kapcsolatos kritika lényegével nem ért egyet. Az egész arra korlátozódik, hogy „1948-ig Rákosi jó volt, majd 1948 után kezdődött a személyi kultusz, és Rákosi, valamint mindaz, ami 1948 után történt, rossz volt”. Az ilyen általános kritika nem más, mint pusztán frázis, ami semmit sem magyaráz meg. A kritikának konkrétan kell lennie. „Erre törekszem magam is.”

Mindenekelőtt, folytatta Rákosi, teljességgel el kell vetni azt a vádat, hogy amíg ő hatalmon volt, az ország elvesztette függetlenségét, hogy ő, állítólag, a magyar nép érdekeivel kereskedett. Aczél és Nógrádi elvtársak rámutattak ennek az állításnak az abszurditására, amennyiben 1956. november 4. után ilyen váddal nem illették Rákosit, ami pedig az ellenforradalmi korszakot illeti, akkoriban sokféle nyilatkozat történt, melyeket nem érdemes komolyan venni. Rákosi azt mondta, valóban „mindenfélét” nyilatkozatokat tettek, de távolról sem „mindenfélét” tették ezeket. Emellett be tudja bizonyítani, hogy hasonló kijelentések november 4. után is voltak.

Aczél és Rákosi annak megerősítésével fejezték be a beszélgetést erről a kérdésről, hogy ilyen váddal nem illetik Rákosit.

Utána Rákosi azt mondta, mielőtt az ellene felhozott többi vádpontra rátérnének, tisztázni kell egy sor, véleménye szerint nagyon fontos mozzanatot. Magyarország, folytatta, nem olyan ország volt, amely egymagában állt, függetlenül más országok fejlődésétől. A szocialista tábor tagja volt, ezért rá is vonatkoztak az általános törvényszerűségek, hatottak a közös források. Magyarországon a dolgok nem mentek rosszabbul, mint a többi szocialista országban, és a Magyar Dolgozók Pártja sem volt rosszabb más pártoknál, sőt összehasonlítva néhányval – jobb volt. Az 1948 után Magyarországon elkövetett hibák nem voltak súlyosabbak, mint más szocialista országokban. Mindez még egyszer a „közös források” létezésére utal.

Magyarország iparosítását, mondta Rákosi, komoly okok indokolták. Sztálin, hangsúlyozva az akkoriban feszült nemzetközi helyzetet, rámutatott az erős Magyarország mint a szocialista tábor egyik állama megeremtésének szükségességére, amelyik a legközelebb fekszik a nyugati országokhoz. Sztálin kiadta a feladatot, hogy többszörösére kell emelni az acéltermelést. És mivel az acélhoz szén, koks, cement kell, röviden szólva, felmerült sok iparág fejlesztésének kérdése. Rövid idő alatt lefektették a nehézipari bázist. A magyar elvtársak megjegyzésére a túlzott iparosítással kapcsolatban Rákosi azt válaszolta, hogy ez a kisebbik baj, mivel végeredményben a legfontosabb, hogy az országban létrejött a szocialista ipar.

A magyar elvtársak emlékeztették Rákosit a mezőgazdaság szövetkeztetésére idején, 1950–1952-ben elkövetett hibákra és túlzásokra. Rákosi ezt a vádat is megalapozatlannak nevezte, bár megjegyezte, elszigetelt hibák előfordultak. Rákosi szerint a szövet-

kezesítést Magyarországon alapos és hosszú előkészítés előzte meg. A többi szocialista országban működő magyar követségeket megbízták, gyűjtsenek részletes adatokat a falu szövetkezetesítésének tapasztalatairól az adott országokban. Körülbelül fél évig kaptak ilyen anyagokat, melyeket feldolgoztak, a pozitív tapasztalatokat pedig felhasználták a magyar sajátosságok figyelembevételével.

A magyar elvtársak nem értettek egyet Rákosival, és rámutattak arra, hogy a mezőgazdaság szövetkezetesítésének első időszakában a hibák és túlzások voltak túlsúlyban, ami a későbbiekben erőteljesen megnehezítette a mezőgazdaság szocialista átalakításának végrehajtását. Rákosi energikusan tiltakozni kezdett ez ellen. Azt mondta, hogy Magyarország a népi demokratikus országok közül elsőként lépett a mezőgazdaság szövetkezetesítésének útjára, és az elért eredmények nyilvánvalósága magára vonta a németek, a bolgárok, a csehek, a lengyel és más népi demokratikus állam elvtársainak figyelmét, akik Magyarországra utaztak, hogy tanulmányozzák a falu szocialista átalakításának tapasztalatait. Eltekintve Nagy Imre és követőinek jobboldali opportunista tevékenységétől és az ellenforradalmi lázadástól, a termelőszövetkezetek alapvető magja megmaradt az országban, meggyőzően bizonyítva a kollektív gazdálkodás elvének teljes életrevalóságát és erejét. Éppen ez szolgált a magyar mezőgazdaság szövetkezetesítése során az utóbbi években elért sikereink erős bázisául, jó alapjául. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy 1951–1952-ben az MDP elsőként lépett a szövetkezetesítés útjára. Azzal, hogy alapítványul bírálják az MDP tevékenységét a mezőgazdaság szocialista átalakításában „sárba tiporták több tízezer pártmunkás és párttag verejtékét és vérért, akik elsőként fogtak hozzá ennek a nehéz feladatnak a megoldásához”.

A Nógrádi és Rákosi közti szóváltással kapcsolatban utóbbi figyelmeztette Nógrádit, óvatosabban viselkedjen vele, Rákosival. Rákosi azt mondta, hogy hiszen Nógrádinak van valamilyen alapja arra, hogy sértődött legyen Rákosival szemben. Nógrádi sietett félbeszakítani Rákosit, és elmesélte a következő esetet, ami miatt megharagudott Rákosira. 1951-ben Rákosi magához hívta Nógrádit, és azt a megbízatást adta neki, hogy tárgyaljon Farkassal a hadsereg létrehozására fordított költségek legalább 2 milliárd forinttal való csökkentésének lehetőségeiről. Rákosi figyelmeztette ekkor Nógrádit, legyen óvatos Farkassal a tárgyalások során, és ne engedje meg, hogy Farkas „megvaduljon”. Nógrádi azt mondta, szívesen vállalta a megbízatást, annál is inkább, mert lélekben helyeselte a hadseregnek kiutalt összeg csökkentésére vonatkozó javaslatot, de a figyelmeztetés miatt megsértődött Rákosira. „Íme ez az, ami miatt tényleg megharagudtam önre, Rákosi elvtárs. Kiderül, hogy ön félt Farkastól” – fejezte be Nógrádi. Rákosi azt mondta, ő nem félt Farkastól, általában senkitől sem félt, de meg kellett érteni a másik helyzetét. Egyrészt azt a megbízatást kapta, hogy hozzon létre erős, harcképes hadsereget, másrésztől viszont igyekeztek őt korlátozni az eszközökben. Nógrádi, a hadseregre fordított túlzott kiadásokkal kapcsolatos megjegyzésére Rákosi ismét Sztálinra hivatkozott. Rákosi szerint a magyar, illetve a népi demokratikus államok hadseregeinek megerősítésére vonatkozó javaslat Sztálintól származik, és ezt az akkori nemzetközi helyzet alakulása diktálta. Sztálin egy új háború közeledéséről beszélt, és külön figyelmeztette Magyarországot arra a veszélyre, hogy a háború első napjaiban megsemmisíthetik. 16 milliárd forintot költöttek azokban az években a hadseregre, vagyis annyit, amennyi ma az éves tőkebefektetés teljes összege Magyarországon. Nem lehetett, hogy ez az intézkedés ne legyen hatással az ország lakosságának életszínvonalára. (A magyar elvtársak utaltak arra is, hogy a túlzott iparosítás és az aránytalanul nagy hadsereg létrehozása negatívan hatott a nép jólétére.) Természetesen, folytatta Rákosi, nem lehetett az életszínvonal csökkené-

sének valódi okairól nyíltan beszélni, de most sem lenne célszerű feltárni a nép előtt például a fegyverkezési kiadások összes adatát.

A további tárgyalások során Rákosi emlékeztette Nógrádit egy másik esetre, ami miatt Rákosi szerint Nógrádinak több oka lenne haragudni Rákosira. Célzásokkal értette meg Nógrádival, hogy ő arra gondol: Nógrádi üldözte a Hazafias Népfrontban a baloldali kommunista aktivistákat, ami miatt Nógrádinak kellemetlenségei adódtak Rákosi részéről.

Hosszú időt vettek el azok a kérdések, amelyek a törvényesség megsértését érintették, amit 1953 előtt eltűrt. Rákosi nem hátrította el magáról a felelősséget a törvényesség megsértésével kapcsolatban, de saját maga igazolására a „közös forrásokra” utalt, valamint arra, hogy a letartóztatások és a bíróság elé állítás minden kérdéséről kollektív döntés született, illetve hamis információkra azokkal a bűncselekményekkel kapcsolatban, amelyek bűnvádi felelősségre vonással jártak.

Az volt a tragédia, hangsúlyozta kitartóan Rákosi, hogy amíg ártatlan embereket állítólagosan elkövetett politikai bűnökért bíróság előtt felelősségre vontunk, „meg voltunk győződve a bűnösségükről, és arról, hogy a párt érdekében cselekszünk”. Többek közt ezt mondta Hruscsov is Sztálinról az SZKP XX. kongresszusán, jegyezte meg Rákosi.

„Ez volt a helyzet Rajk és társai ügyében is?” – kérdezte Aczél. „Kérdezze erről Kádárt!” – válaszolta Rákosi. Rákosi azt mondta, hogy sokáig kételkedett Rajk bűnösségében, addig, amíg nem kapta meg Moszkvából a Brankov kihallgatásáról készült jegyzőkönyvet, amelyben Rajk és Tito kapcsolatáról volt szó. Rajk letartóztatásáról nem ő, Rákosi, döntött egyedül, amit Kádár is jól tud, aki akkor belügyminiszter volt. „Vagy Kádár nem volt akkor meggyőződve Rajk bűnösségéről?” – vetette oda Rákosi.

Továbbá, mondta Rákosi, Kosztov bulgáriai, Slánsky csehszlovákiai, Berman lenyelországi pere után beszélt Zsivkovval, Gottwalddal, Bieruttal, és ők is mind meg voltak győződve az említett személyek bűnösségéről. Sőt mi több, 1956-ban, már azután, hogy Magyarországon felmerült Rajk és társai rehabilitációjának kérdése, Zsivkov és Široký egy vele, Rákosival, folytatott beszélgetés során megerősítették Kosztov és Slánsky elítélésének helyességét, és azt mondták, nincs semmi alapja annak, hogy felfeloldjon rehabilitációjuk kérdése. Pár hónap múlva pedig az egész világ megtudta az ellenkezőjét.

A magyar elvtársak megkérdezték, Rákosi meg volt-e győződve Kállai Gyula bűnösségéről. Rákosi igenlően válaszolt, és azt mondta, Kállai ügye megérdemli, hogy részletesebben beszéljenek róla.

1953 augusztusában, mesélte Rákosi, kapta meg a börtönből Kállai nyilatkozatát, melyben utóbbi teljességgel tagadta bűnösségét, és rehabilitálását kérte. A levél nagyon részletes volt, több mint 30 oldalas, és nagyon meggyőzően hangzott. Rákosi, miután egy ültő helyében elolvasta a levelet, úgy gondolta, ez egy komoly eljárás kezdetét jelentheti, és sürgősen, még aznap elküldte a levelet Farkasnak, azzal a kéréssel, hogy reggelre tegyen jelentést elképzeléseiről. A következő nap a levél nyomán vizsgálat kezdődött, és néhány hónap alatt befejeződött. Eredményeként Kállai és mások az ügyben kiszabadultak. A rehabilitáció után Rákosi meghívta magához Kállait, és megkérdezte tőle, miért nem jelentette ki ártatlanságát korábban, például a bírósági tárgyaláson. Aczél közbevetésére, hogy Kállai félt az újabb kínzásoktól, Rákosi azt felelte, amint kiderült, egyáltalán nem ezért. Kállai a Rákosival folytatott megbeszélés során kijelentette, hogy ő ártatlannak akarta magát vallani a bíróság előtt, de az ügy többi elítélteje – Kádár és a többiek – elvetették, hogy ugyanezt tegyék, és Kállai egyedül az elvtársi szolidaritásból következő-

en nem akart ilyen lépést tenni. Nógrádi megjegyezte, lehet, hogy Rákosi nem is szerzett volna tudomást arról, ha Kállai eláll a korábbi tanúvallomásától. Rákosi azt mondta, hogy ő személyesen nyomon követte az eljárást Kádár, Kállai és a többiek ügyében, következőképpen gyorsan meghozta volna a szükséges intézkedéseket, és már akkor véget vetett volna az egész ügynek.

Rákosi valamiféle segítséget kívánt nyújtani Kállainak, és megkérdezte, mire van szüksége. Kállai csak arra kérte, hogy segítsen egy szerény lakást szerezni. Rákosi azonban hamarosan intézkedett, hogy Kállainak jó lakást biztosítsanak, könyvtárat bocsátott rendelkezésére, gondoskodott a kompenzációról, valamint javasolta, hogy helyezték Kállait felelős pozícióba. Ily módon Kállai minden személyes ügyét elintézte.

A magyar elvtársak azzal vádolták Rákosit, hogy olyan becsstelen embert támogattott, mint Péter Gábor, a belügyminisztérium [sic!] volt vezetője. Rákosi határozottan negatív jellemzést adott Péter Gáborról. Hangsúlyozta, hogy ő nem akarta megtartani ezen a poszton, de Péter Gábort Sztálin és Berija támogatta, és ő, Rákosi, erőtlén volt, hogy bármit is tegyen Péter Gáborral szemben.

Aczél kérdésére Rákosi azt felelte, nem tudott Aczél letartóztatásáról, és Aczél elítéléséről csak jóval később értesült. Aczél nem hitt Rákosinak.

Megjegyzés: Letartóztatása előtt bizonyos ideig Aczél a Baranya megyei pártbizottság első titkára volt, de a tárgyalás alapján ítélve, Aczélt láthatóan először felmentették a megyei pártbizottság titkárának tisztségéből, majd utána letartóztatták. Rákosi személyesen ismeri Aczélt. Amikor például meglátta Aczélt, azt mondta, hogy felismerte a bajszos embert (Aczél bajuszt visel), aki a kerületi pártbizottságon várja őt; egyből kitalálta, ki jött hozzá. Aczél kérdésére: „Vajon kevés ember visel bajuszt Magyarországon?”, Rákosi azt felelte: „De én tudom, milyen bajszost küldhetnek hozzám.”

Rákosi hibaként értékelte Farkas letartóztatását. Farkast tehetséges szervezőként jellemezte, aki a többiekkel együtt a „közös forrás” hatására hibákat követett el.

A megbeszélés alatt a magyar elvtársak Rákosi szemére vetették türelmes magatartását Nagy Imrével szemben. Rákosi belekapaszkodott Nagy Imre elhangzott nevébe, és egyes jelenlegi vezetőket kezdett élesen vádolni azért, mert korábban támogatták Nagyot. Rákosi azt mondta, már régen leszámolt volna Naggyal, nem akarta hatalomhoz engedni, de Nagyot „Moszkvából ültették a nyakára”. Nevek említése nélkül Rákosi egy a szovjet elvtársakkal, Moszkvában folytatott tárgyalásról beszélt, amelyen Rákosit kritikával illették, mivel igyekezett Nagytól megszabadulni. Rákosi azt mondta, Nagyot mindig jobboldali opportunistának, ellenségnek tartotta, és következetesen harcolt ellene. Nagyhoz fűződő viszonyát az MDP KV Nagy párttagságát visszaállító határozatára való hivatkozással támasztotta alá, melyet 1956. október közepén tettek közzé a magyar sajtóban. Rákosi idézett ebből a határozatból, melyben arról van szó, hogy Nagy Imre pártból való kizárásában, és abban, hogy Nagy nem az ország pártvezetésének tagja, „nagy szerepet játszott személy szerint Rákosi”. Rákosi azt mondta, teljesen egyetért ezzel.

A magyar elvtársak emlékeztettek a megszolgált büntetésre, amit Nagy elszenvetett. Rákosi erre azt mondta, hogy a Naggyal együttműködők nemcsak hogy sértetlenek maradtak, mi több, vezető pártszervekben találhatók. Rákosi nem értett egyet Nógrádi véleményével azzal kapcsolatban, miszerint Nagy társait is bűnvádi felelősségre vonták, és elítélték. Arra a kérdésre, hogy kire gondol Fehéren kívül (a KB Politikai Bizottság tagjának, Fehér Lajosnak a nevét mint Nagy volt hívéét elsőként Aczél és Nógrádi említették), Rákosi azt mondta, hogy ő nemcsak Fehérre, hanem például Apró Antalra, Kiss Károlyra és még néhány más személyre gondol. Rákosi hozzátette, hogy nem gondol Ká-

dárta, aki, és nem minden irónia nélkül ejtette ki Rákosi, nem volt tájékozott Nagy igazi szándékait illetően, és csak az ellenforradalmi lázadás után ismerte meg azokat. Nagy bűntársairól szólva, akiket ugyanabban a perben ítélték el vele együtt, Rákosi azt mondta, hogy ezek az emberek – Losonczy, Haraszi, Gimes – egyszerű újságírók, kis figurák voltak, és megérdemelten ültek börtönben, és csak az események előtt szabadultak ki onnan.

Aczél megkérdezte Rákosit, kiben bízik az MSZMP KB tagjai közül. Rákosi rava-szul felnevetett, és nem válaszolt semmit.

Rákosi tagadta azt a tényt, hogy 1957 elején küldeményt küldött az SZKP KB-nak, nyilatkozatokat az MSZMP vezetősége tagjainak jellemzésével. Rákosi azt állította, a levéllel nem az SZKP KB-hoz, hanem személyesen Hruscsov elvtárhoz fordult, és kategorikusan tagadta, hogy Kádár és más vezetők a „revizionista” és „titoista” jelzőket használta volna.

Rákosi váratlanul azt kérdezte, miért nem ítélték halálra Kopácsit. (A lázadás idején Kopácsi a budapesti rendőrség vezetője volt, a felkelőket fegyverrel és löszzerrel látta el, Naggyal együtt volt a tárgyalása, és 20 év szabadságvesztésre ítélték.) Nógrádi és Aczél válaszolva megvilágították, hogy Kopácsi „egyszerű” végrehajtó volt, ezenkívül figyelembe vették Kopácsi apjának mint régi kommunistának az érdemeit. Rákosi felnevetett, valamit mondani akart, de csak legyintett, és más témára tért át.

Rákosi azzal vádolta az MSZMP mostani pártvezetését, hogy nem akarja elemezni az ellenforradalom közvetlen előkészítésének időszakát és nem akarja abból a helyes következtetéseket levonni. Vagyis az 1956. július 18. – amikor az MDP KV ülésén felmentették Rákosit a KV első titkári posztjáról – és az október 23. közötti időszakot, amikor megkezdődtek az ellenforradalmi események. Ezt követelik, hangsúlyozta Rákosi, nem csak a magyar, hanem az egész egyetemes kommunista mozgalom érdekei. „Nem tartom véletlennek azt a tényt, hogy éppen ennek az időszaknak az elemzését kenik el” – mondta Rákosi. Gyalázatosnak nevezte ezt az időszakot, a Petőfi Kör tevékenységének felélesztésével, a párt sorainak demoralizálásával, Rajk temetésének megszervezésével, végül a párt feloszlásával vádolta az akkori pártvezetést.

Nógrádi azt kérdezte, tudott-e Rákosi Rajk és a többiek holttestéről. Rákosi azt válaszolta, biztos volt abban, hogy nem lehet megtalálni Rajk és a többiek holttestét, mivel akkoriban jelentették neki, hogy megsemmisítették azokat.

Rákosi azt mondta, 1956. szeptember végén levelet küldött az MDP KV-nek, melyben rámutatott az események veszélyes alakulására: javasolta a munkásosztály felkészítését, druzsinák létrehozását; nyomtatékosan követelte, hogy a párt gyorsan vegye a kezébe a sajtót és a rádiót, figyelmeztetett, hogy ellenkező esetben 2–3 héten belül lázadás törhet ki. De nem értettek egyet Rákosival, azt mondták neki, hogy elszakadt, nem ismeri az országban lévő helyzetet. Az ezzel kapcsolatos szóváltás során Rákosi kijelentette, hogy az ellenforradalmi események ideje alatt a szovjet elvtársak tanácskoztak vele, és nem az ő, Rákosi, tanácsa nélkül siettek a szovjet csapatok a magyar nép segítségére, a párt élére viszont Kádár került. Nógrádi célzott arra, vajon nem tulajdonít-e túl nagy jelentőséget Rákosi saját szerepének és általában személyének. Erre Rákosi körülbelül a következőket válaszolta: „Én vagyok az egyetlen élő a Magyar Kommunista Párt alapítói közül, 16 évet ültem börtönben, átéltem két bírósági tárgyalást, úgy viselkedtem ezek során, ahogy a nemzetközi kommunista mozgalom érdekei kívánták, vezetésem alatt győzött a forradalom Magyarországon, és nem az én vezetésem idején ment végbe az ellenforradalom az országban.”

Bebizonyításaként, hogy a szovjet elvtársak pozitívan viszonyultak hozzá a párt KB titkári posztjáról való távozása előtt, Rákosi Szuszlov és Mikojan elvtársak 1956. májusi és júliusi magyarországi látogatásaira és azok nyilatkozataira hivatkozott, melyekben nagyra értékelték tevékenységét.

Aczél megkérdezte Rákosit, elismeri-e valamilyen hibáját. Rákosi igenlően válaszolt. Ekkor Aczél megkérte Rákosit, tegyen az MSZMP KB részére írásban önkritikus nyilatkozatot. Nógrádi szerint ez felesleges. Rákosi azt mondta, teljesen értelmetlen ilyen nyilatkozat írására vesztegetni az időt, mivel ő már önkritikát gyakorolt hét évvel ezelőtt az MDP [1953.] júniusi ülésén. Ha az ő, Rákosi, szavait, a beszédeit vesszük, kezdve 1953 júniusával, azokban meg lehet találni a választ erre a kérdésre. Egyébként ez az önkritika annyira éles és teljes, hogy a szovjet elvtársak önostorozásnak nevezték, és azt tanácsolták, hogy később tegyen egy sokkal mérsékeltebb önkritikus nyilatkozatot.

Nógrádi azzal vádolta Rákosit, hogy 1956-ban nem akarta levonni a következtetéseket az SZKP XX. kongresszusából. Naiv dolog azt gondolni, válaszolta Rákosi, hogy a hibák kijavítása a Szovjetunióban és a többi szocialista országban 1956 márciusában kezdődött. Ez a folyamat már 1953-ban elkezdődött, egyből Sztálin halála után, amikor új korszak kezdődött a kommunista mozgalomban. A Szovjetunióban már 1956-ig sok mindent kijavítottak. A XX. kongresszuson csak megvonták a mérleget, és kijelölték a további feladatokat. Ugyanezt lehet elmondani Magyarországról is, ahol a XX. kongresszus már 1953 júniusában megkezdődött.

A magyar elvtársak a pártélet lenini normáinak megsértésével kezdték vádolni Rákosit, olyan helyzet létrehozásával, melyben mindenki félt Rákosival szemben fellépni, ellentmondani neki. Rákosi ellenkérdéssel vágott közbe: „És milyen most a helyzet az MSZMP KB-ban?” Aczél azt mondta, hogy a KB bármelyik tagja kritikával élhet bármelyik vezetőjével szemben. Rákosi feltett még egy kérdést: „Még azokban a kérdésekben is, amiket a mai megbeszélésünkön érintettünk?” Aczél igenlően válaszolt. Akkor Rákosi megkérdezte: „Mi történt akkor önöknél Dögeivel?” Nógrádi elkezdte Dögei KB-ból való kizárásának okait magyarázni, és többek között azt mondta, hogy Dögei nem értett egyet a párt politikájával. Rákosi egy replikával félbeszakította: „A kimondott véleményért a pártszabályzat szerint nem büntetnek.” Nógrádi egyetértett Rákosival, és Dögei frakciós tevékenységére hivatkozott, ami miatt kitették az MSZMP KB testületéből.

A tárgyalás ideje alatt Rákosi sokszor visszatért arra a kérdésre, hogy adják meg neki a lehetőséget a hazatérésre. Már a legelején értésére adták, hogy a Szovjetunióban kell maradnia. A beszélgetés lezárásaként a magyar elvtársak elhatározták, hogy hivatalosan értesítik Rákosit a helyzetéről hozott KB-határozatról. A közlemény 3 pontból állt:

1. Rákosi a Szovjetunióban marad, és nem kell, hogy bármilyen illúziót tápláljon a Magyarországra való visszatérés lehetőségének vonatkozásában.

2. Krasznodar elhagyása csak az MSZMP KB engedélyével történhet, és Rákosi általában minden kérdésével, ami a későbbiekben felmerülhet, kizárólag az MSZMP KB-hoz köteles fordulni.

3. Egész levelezését, beleértve a rokonaival folytatottat is, Rákosi a moszkvai magyar követségen keresztül köteles lebonyolítani.

Erre a közlésre Rákosi rendkívül hevesen, ingerülten reagált, hallatlannak, undorítóan, páratlannak nevezte a döntést. Azt kiabálta, hogy az MSZMP mai vezetősége a párttagok száműzését pártbüntetésként törvényesíti. „Említsenek nekem egy hasonló esetet, mikor bármelyik kommunista párt örök száműzésbe kényszerítette saját párttagját?” – kérdezte Rákosi. Aczél és Nógrádi egyből mindketten Vang Minget említették.

ték. Rákosi azt mondta: „Kérdezzék meg Vang Minget, vissza akar-e térni Kínába? Először: ő nem akar visszamenni Kínába, de én akarok; másodszor: Vang Ming a 30-as években hagyta el Kínát, amikor Kínában még nem győzött a népi forradalom, lehet, hogy az orosz felesége, az orosz gyerekeik, végül van egy sor más dolog, amelyek Vang Ming helyzetét teljesen mássá teszik az enyémmel összehasonlítva.”

Rákosi megkérdezte a magyar elvtársakat, miért nem akarják Magyarországra engedni. „Hiszen ha a párt egységes, erős, miért félnek akkor egyetlen embertől?” Rákosi hozzátette, hogy sok okból kifolyólag ő már nem kerülhet hatalomra, hogy legfőbb célja memoárjainak megírása, amihez Magyarországon kell élnie, hogy hozzáférhessen a dokumentumokhoz, és amennyire szükséges, találkozasson azokkal az emberekkel, akik a kommunista párt és a munkásmozgalom eseményeinek szemtanúi voltak.

Nógrádi, megjegyezve, hogy a párt nem fél Rákositól, elkezdte a KB Rákosival kapcsolatos, említett határozatának motívumait magyarázni, azt mondta, hogy Rákosi nem viselkedne nyugodtan, mivel ő nem olyan ember, és ez frakciós tevékenységhez vezethet, valamint azt idézné elő, hogy a sértetteket és ismerőseit Rákosi magához vonzaná. „A Rákosival szembeni gyűlölet elhomályosította az önök fejét, elvesztették a józanság és realitás maradványait a dolgok megítélésében, a történelem majd gonoszul nevet önökön.” Rákosi rosszabbnak nevezte azokat a körülményeket, amilyenek közé helyezték, mint amilyenek Horthy börtönében voltak. „Láthatási jogom volt, és jogom volt, hogy közvetlenül levelezsek a rokonaimmal. Önök most még ettől is megfosztottak engem. Önök ugye cenzúrázzák a levelezésemet, hát ez is kevés önöknek?” Rákosi azt mondta, hogy nem engedték meg, hogy Budapestre utazzon testvérbátyja temetésére. Egészen nemrég, folytatta Rákosi, bocsátották el a testvérét a műszaki (a műszaki szót Rákosi megnyomta) egyetemről. Aczél megjegyezte, hogy láthatóan a nem elégséges képzettség miatt. „Természetesen a gyenge felkészültség miatt, nem pedig azért, mert Rákosi testvére” – mondta Rákosi.

Rákosi jelenlegi helyzetét megaláazónak nevezte, mivel eddig még igazolványt sem kapott. „Önök árnyék nélküli emberré tesznek engem.” Felsorolt néhány olyan esetet, amikor kérték az iratait, és ő, mivel nem voltak papírjai, kénytelen volt elmagyarázni, hogy ő, Rákosi, úgymond, dokumentumok nélkül él, mivel neki nem adnak stb.

Rákosi azt mondta, hogy őt az elmúlt négy év alatt csak bírálták, és egyszer sem hallgatták meg, jöllehet megkezdődött az ötödik száműzetésben töltött év is. „Előbb vagy utóbb egy válságos helyzet rákényszeríti önöket, hogy még egyszer visszatérjenek Rákosi ügyéhez.”

Ahelyett, hogy helyzete könnyebbé válna, mondta Rákosi, egyre inkább súlyosbodik. Kérdezte az okokról a magyar elvtársakat, amelyek négy évvel az ellenforradalom után arra kényszerítene, hogy újabb, helyzetét korlátozó intézkedéseket tegyenek. Aczél és Nógrádi a helytelen viselkedésére, a KB határozatának megsértésére utaltak, ami, többek között, abban nyilvánult meg, hogy az MSZMP KB engedélye nélkül utazott Moszkvába. Rákosi azt mondta, őt eddig nem tájékoztatták az MSZMP KB említett határozatáról, és hogy senki semmikor nem tiltotta meg, hogy elutazzon Krasznodarból. Rákosi azt mondta, hogy ilyen körülmények között nem maradhat tovább Krasznodar vidéki városban, és követeli, engedjék meg, hogy a Szovjetunió más városaiba utazhasson. „Miért nem utazhatok Lengyelországba, Csehszlovákiába vagy valamilyen más országba?”

A magyar elvtársaknak arra a kérdésére, jól értették-e őt, miszerint azt kéri, engedélyezzék, hogy a Szovjetunió más városába költözhessen, Rákosi azt felelte: „Nem, nem jól. Számomra az egész világ Krasznodar! Magyarországra akarok menni. Ellenkező esetben adják meg a lehetőséget, hogy elhagyjam a Szovjetuniót.”

Hivatkozva Boldoczki, az MSZMP KB-nak Rákosi ez évi júliusi, a moszkvai magyar követségen tett látogatásáról írt feljegyzésére, a magyar elvtársak megkérdezték Rákosit, szándékában áll-e Kínába utazni arra a meghívásra, melyet még az ellenforradalmi események előtt kapott. Rákosi azt felelte, számára nem ismeretes Boldoczki vele, Rákosi-val folytatott beszélgetéséről készített jelentésének a tartalma, de ostobaság Rákosit ennyire naiv embernek hinni. Rákosi a meghívást Mao Ce-tungtól még 1954-ben kapta, amikor Rákosi az MDP KV első titkára volt. Rákosi tisztában van azzal, hogy jelenleg ez a meghívás már nem érvényes. Ezenkívül, jegyezte meg Rákosi, ő érti, milyen jelentőséget tulajdonítanak annak, ha Rákosi meglátogatná bármelyik kommunista párt vezetőjét. Ha Mao Ce-tunggal közölték, miszerint állítólag Rákosi ezen meghívás alapján látogatást kíván tenni Kínában, akkor ő, Rákosi kötelességének érzi, hogy levelet írjon Mao Ce-tungnak, hogy megmagyarázza álláspontját ezzel a kérdéssel kapcsolatban. A továbbiakban Rákosi elállt attól, hogy levéllel forduljon Mao Ce-tunghoz.

Figyelmet érdemel Rákosi reakciója arra a kijelentésre, amit úgy tűnik, Nógrádi tett azzal kapcsolatban, hogy egy hónappal ezelőtt Boldoczkit új követ, Révész váltotta fel. Rákosi azt mondta: „Boldoczkit gyakorlatilag néhány évvel ezelőtt leváltották, egy hónappal ezelőtt pedig csak formálisan.”

Amikor a magyar elvtársak közölték Rákosival a levelezés további módját – csak a moszkvai magyar követségen keresztül –, ő megkérdezte tőlük, telefonálhat-e a rokonainak Magyarországra. A magyar elvtársak zavarba jöttek, mivel ezt a részletet korábban nem vették számba, kicsit tanácskoztak, majd megengedték Rákosinak, hogy telefonáljon Magyarországra.

Rákosi azt mondta, nem folytat semmiféle levelezést külföldiekkel, nem válaszol azokra a levelekre, melyek Magyarországról érkeznek hozzá. Amikor meghalt Cachin, részvéttáviratot küldött, de Pollitt halálára, hogy elkerülje a félreértéseket, úgy határozott, nem küld semmit sem, annak ellenére, hogy mindketten közeli személyes barátai voltak.

Anyagi helyzetére Rákosi semmilyen panaszt nem tett, kérésekkel nem állt elő, csak azt hangsúlyozta, hogy számára ez nem fontos, a 16 év a börtönben eléggé megedzeték őt.

A magyar elvtársak javaslatára Rákosi a következőket kérte az MSZMP KB-tól (azokon kívül, amiket a beszélgetés során említett):

- a) engedjék meg, hogy meglátogassa a magyar kiállítást Moszkvában;
- b) adjanak neki útlevelet;
- c) engedjék meg, hogy elutazzon Krasznodarból, hogy más városokat is felkereshessen a Szovjetunióban.

Rákosi többször említett kételkedésével kapcsolatban arra vonatkozóan, hogy helyzete, krasznodari tartózkodása teljes mértékben az MSZMP KB-tól, nem pedig az SZKP KB-tól függ, és hogy minden, ami vele történik, a magyar elvtársak kérésére történik, a magam részéről szükségesnek éreztem, hogy tisztázzam ezt a kérdést, és azt mondtam Rákosinak: a tény ellenére, hogy a Szovjetunió területén tartózkodik, a Rákosi-kérdés teljes mértékben az MSZMP KB ügye, és minden felmerülő kérdésben ahhoz kell fordulnia. Bármit is tesz az SZKP KB Rákosiért, mindenben csak a magyar elvtársak kéréseit teljesíti.

Aczél és Nógrádi elvtársak a Rákosival folytatott beszélgetés után megköszönték nekem a felvilágosítást, és azt mondták, hogy hasznos volt.

Megjegyzés: Az egészsből látható volt, hogy a beszélgetés Rákosival nagy hatást gyakorolt a magyar elvtársakra. Aczél is, Nógrádi is egyetértettek abban, hogy nem kívánatos Rákosi visszatérése Magyarországra. Bár, miként Nógrádi megjegyezte, Rákosi láthatóan megöregedett, egészsége megengedi, hogy elég aktív legyen, és természeténél fogva ő nem olyan ember, aki ölbe tett kézzel ülne.

A beszélgetés idején kétszer akartam magukra hagyni a magyar elvtársakat, de mindkét esetben Nógrádi megkért, ne menjek el. A tárgyalás kétségtelen feszültségéről tanúskodik az a tény: Aczél nem elég óvatosan nyitotta ki a vizes üveget, és erősen megvágta vele a kezét. Felálltam, hogy orvost hívjak, Rákosi utánam kiáltott: „Feltétlenül hívjon orvost, hogy tanúskodjon: a seb az üvegtől származik, különben azt gondolják, hogy késelés történt, és Rákosi megvágta Aczélt.” Amikor megérkezett az orvos és a nővér, Aczél elvetette, hogy kimenjen a szobából, és a kötözés helyben történt, anélkül, hogy kimentek volna a szobából.

Aczél a velem folytatott magánbeszélgetésben megemlítette Rákosi esztét, múltbeli érdemeit. „Ha Rákosi 1948-ban meghalt volna, semelyik történelmi személyt nem lehetne vele összevetni” – mondta Aczél.

Aczél és Nógrádi az egymás közti beszélgetésben nem tartották célszerűnek, hogy Rákosi anyagi körülményeit rontsák. Azt tervezték, felvetik a kérdést az MSZMP KB előtt, van-e lehetőség arra, hogy megszüntessék a rokonokkal folytatott levelezés korlátozását, mint bizonyos fokig szélsőséges intézkedést, és hogy engedélyezzék, közvetlenül levelezhessen velük.

Aczél azt mondta nekem, úgy gondolja, két feljegyzést készítsünk a Rákosival folytatott beszélgetésről – egy részletesebbet szűkebb kör részére, egy másikat, rövidet lehetőleg a vezető állomány szélesebb köre számára.

A beszélgetést lejegyezte Krjucskov, az SZKP KB Osztálya referense

Fordította: Bíró László

VALERY MUSATOV

NEW EVIDENCE ON MÁTYÁS RÁKOSI

The document presented here is a memorandum of a discussion held by two leading figures of the Hungarian Socialist Workers' Party – György Aczél and Sándor Nógrádi – with Mátyás Rákosi, who was living in virtual exile in the Soviet Union. The three politicians met in Krasnodar on 10 August 1960. The memorandum was compiled by Vladimir Kryuchkov, who accompanied the Hungarian party leaders. At the time Kryuchkov was working for the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union; he later became Yuri Andropov's assistant and then chairman of the KGB. The document closely reflects the various political struggles that took place in Hungary both prior to and after 1956, demonstrating the complexity of relations within the Hungarian communist hierarchy at the time. During the discussion, Rákosi attempted to persuade the Hungarian party leaders to enable his return to Hungary – a demand he was to repeat in subsequent years. In the end, however, Rákosi remained in the Soviet Union, where he died in 1971.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzetapparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőket ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

BEREND T. IVÁN	az MTA rendes tagja, egyetemi tanár (Kaliforniai Egyetem, Los Angeles)
DEMÉNY LAJOS	az MTA külső tagja, tud. főmunkatárs (N. Iorga Történettudományi Intézet, Bukarest)
JANEK ISTVÁN	tud. segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete)
JÁSZAY MAGDA	a tört. tud. kandidátusa, egyetemi magántanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)
KONRÁD MIKLÓS	tud. segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete)
MUSZATOV, VALERIJ	a tört. tud. kandidátusa, az Oroszországi Föderáció magyarországi rendkívüli és meghatalmazott nagykövete
NOVÁK VERONIKA	történész (Budapest)
TOMKA BÉLA	PhD, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem, Történeti Intézet)
VERMES GÁBOR	ny. egyetemi tanár (Rutgers Egyetem, Newark)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerzési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Czányi Attila
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 700 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)

1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(H-1406 Budapest, P. O. Box 53, telefon: 349-4152)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

